

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN
TÜRKMEN POLİTİKASI**

MEVLÜT GÜNLER

**TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI**

KASIM 2017

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN TÜRKMEN POLİTİKASI

Mevlüt GÜNLER

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI**

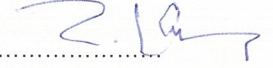
**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

KASIM 2017

Mevlüt GÜNLER tarafından hazırlanan "Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen Politikası" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan (Danışman): Prof. Dr. Salim KOCA
Tarih Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK

Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

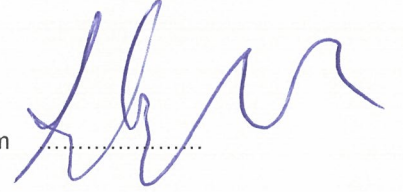
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: Prof. Dr. İlhami DURMUŞ

Tarih Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi

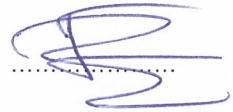
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Üye: Prof. Dr. İlhan ERDEM

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Doktora Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum

Tez Savunma Tarihi: 15/11/2017

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Hilmi ÜNSAL

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,
- bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabul ettiğimi beyan ederim.

Mevlüt GÜNLER

15/11/2017

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN TÜRKMEN POLİTİKASI
(Doktora Tezi)

Mevlüt GÜNLER

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Kasım 2017

ÖZET

Büyük Selçuklu Devleti ve Türkmen/Oğuz ilişkileri, geçmişten günümüze büyük ilgi görmüş ve konu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. İleri sürülen görüşler konunun aydınlatılması bakımında bütünlük arz etmediğinden yeterli değildir. Bu nedenle dönem şartlarını sistemleştirerek bizlere aktaran İbn Haldun'un bakış açısından konuyu ele alarak siyasal, sosyal, ekonomik ve askeri yönleriyle izah etmeye çalıştık. Yapmış olduğumuz incelemelerde, Selçuklular döneminde meydana gelen devlet ve toplum temelli değişimin, mevcut şartlar nazariyesinde yaşanılması gereken bir süreç olduğu anlaşılmıştır. Bu değişim neticesinde ortaya çıkan Türkmen meselesi, Selçuklu hükümdarlarının akılcı siyasetleriyle hem devlet hem de batı Türklüğü için olumlu sonuçlanmıştır. Diğer taraftan devletin yıkılışına sebep olan Oğuz İsyanı ise Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve gelişme döneminde İbn Haldun'un öne sürdüğü sistematüğün bir sonucu olmamakla birlikte yıkılış sürecinin bir parçasıdır. Bu nedenle kuruluş ve gelişme dönemi Selçuklu-Türkmen ilişkilerine kısmen benzerlik gösteren isyan, mahiyeti ve sonuçları bakımından büyük farklılıklar içermektedir. Bununla birlikte kuruluş ve gelişme süreci Selçuklu-Türkmen ilişkileri ile yıkılış sürecindeki Oğuz İsyanı Selçukluların Türkmen politikasının tamamını kapsamaktadır.

Bilim Kodu : 1124
Anahtar Kelimeler : Selçuklular, Türkmenler, Oğuzlar, Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Nizamülmülk, Sancar, İbn Haldun
Sayfa Adedi : 261
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Salim KOCA

THE TURKMEN POLICY OF GREAT SELJUKS STATE
(Ph. D. Thesis)

Mevlüt GÜNLER

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF EDUCATIONAL SCIENCES
November 2017

ABSTRACT

Great Seljuk State and Turkmen/Oghuz relations have received great interest from past to present and different opinions have been put forward about the subject. However, these opinions have not been adequate to illuminate the subject since they do not show any integrity. For this reason, we tried to explain the issue from the political, social, economic and military aspects of Ibn Khaldun's point of view. The state and society based developments occurring during the Seljuk period was taken as a process that needed to be lived through in the light of the existing conditions. The Turkmen issue, which emerged as a result of this process, has been favorably dealt with for both the state and western Turkishness by the rational policies of the Seljuk rulers. While The Oghuz rebellion was not a product of the system argued by Ibn Khaldun during the establishment and development periods of the Seljuk State, it was a part of the process of the collapse of the state. Therefore, the rebellion resembling the Seljuk-Turkmen relations of foundation and development periods of the state, has great differences in nature and results. Together with the Seljuk-Turkmen relations of foundation and development periods and the Oghuz rebellion in the period of the collapse of the state includes the entire Turkmen policy of the Seljuks.

Science Code : 1124
Key Words : Seljuks, Turkmens, Oghuz, Tughrul Beg, Alp Arslan,
Melikshah, Sancar, Nizam-ul-mulk, İbn Khaldun
Page Number : 261
Supervisor : Prof. Dr. Salim KOCA

TEŞEKKÜR

Hazırlamış olduğumuz çalışmamız bazı eksiklerine rağmen Selçuklu tarihi hakkında yapılan çalışmalara katkıda bulunabilirse görevini ifa etmiş olacaktır. Bu temenni ile yapmış olduğu yönlendirmeler ve göstermiş olduğu sabırla çalışmamızda büyük emeği geçen değerli danışman hocam Prof. Dr. Salim KOCA'ya, inceleme ve telkinleriyle tezimizin şekillenmesinde büyük emekleri geçen tez izleme komitesi ve jüri üyelerine teşekkür ederim. Ayrıca yararlandığım yabancı dillerdeki eserlerin tercümesinde emeği geçen tüm meslektaőlarım ile yazım sürecinde büyük bir sabır ve özveri gösteren fedakr aileme teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR ÖNCESİNE KADAR OĞUZLAR

1.1. Oğuz Adının Ortaya Çıkışı ve Anlamı	29
1.2. Oğuzların Ortaya Çıkışı ve Selçuklular Öncesine Kadarki Faaliyetleri ..	38
1.3. Selçuklular Öncesi Oğuzların Coğrafyası İle Siyasal, Sosyal, Dini ve Ekonomik Yapıları	44
1.3.1. Oğuzların Ülkesi	46
1.3.2. Oğuzların Siyasal, Sosyal, Dini ve Ekonomik Yapıları	53

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKMENLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAKİ ROLLERİ (935-1040)

2.1. Türkmen Adının Ortaya Çıkışı ve Anlamı	59
2.2. Dandanakan Savaşı Öncesine Kadar Türkmenlerin Faaliyetleri ve Yayılım Alanları (Mâverâünnehir, Harezmi, Horasan)	69
2.2.1. Selçukluların Tarih Sahnesini Çıkışı ve Cend'e Gelişleri	70
2.2.2. Selçuk Bey ve Maiyetinin Mâverâünnehir'e İnişleri	74
2.2.3. Arslan Yabgu'nun Esareti ve Yabgulu (Yâvegîyyân) Türkmenleri	80
2.2.4. Selçuklular'ın Harezmi'ye Geçişleri	83
2.2.5. Selçukluların Horasan'a Geçişleri	84

Sayfa

2.2.6. Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Nesâ, Serahs ve Dandanakan Savaşları)	86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN YÜKSELME DÖNEMİ VE TÜRKMEN MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI**

3.1. Türkmen Meselesi Hakkındaki Görüşler.....	93
3.2. Türkmen Meselesinin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyal, Siyasal, Ekonomik ve Askeri Nedenler.....	106
3.2.1. Sosyal Nedenler.....	106
3.2.2. Siyasal Nedenler.....	116
3.2.3. Ekonomik ve Askeri Nedenler	136
3.2. Türkmen Meselesinin Selçuklular ve Bölge Siyasi Teşekkülleri Üzerindeki Etkileri	142
3.2.1. Saltanat Mücadeleleri ve Türkmenler.....	147
3.2.1.1. İbrahim Yınal İsyanları ve Türkmenler	148
3.2.1.2. Resul Tekin ile Kutalmış İsyanları ve Türkmenler	156
3.2.1.3. Kavurd İsyanı ve Türkmenler	162

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN BİZANS VE İSLÂM ÜLKELERİNDE YAYILMASINDA TÜRKMENLERİN ROLÜ**

4.1. Anadolu'nun Fethi ve Türkmenler.....	165
4.1.1. Türkiye Selçukluları ve Türkmenler	176
4.2. Suriye ile Filistin'in Fethi ve Türkmenler	185
4.2.1. Hanoğlu Harun et-Türkmanî.....	185
4.2.2. Yabgulu/Yâvegîyyân Türkmenleri	188
4.2.3. Ahmedşah et-Türkmanî.....	198
4.2.4. Sonraki Dönemlerde Bölge ve Türkmenler	201
4.3. Ahsa ile Bahreyn'in Fethi ve Türkmenler	204

Sayfa

4.2.4. Irak ve Hicaz Bölgesi'nde Türkmenler	209

BEŞİNCİ BÖLÜM**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN GERİLEME VE ÇÖKÜŞ DÖNEMİNDE
TÜRKMENLER**

5.1. Melikşah'ın Ölümünden Sultan Sancar (Sencer) Dönemine Kadar Büyük Selçuklu Devleti ve Türkmenler	213
5.1.1. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar Dönemi Selçuklu Tarihi ve Türkmenler.....	214
5.2. Sultan Sancar (Sencer) Döneminde Selçuklu-Oğuz (Türkmen) İlişkileri ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı	220
5.2.1. Oğuz (Türkmen) İsyanı'na Kadar Sultan Sancar'ın (Sencer) Faaliyetleri	220
5.2.2. Oğuz (Türkmen) İsyanı ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Çöküşü.....	223
5.2.2.1. Oğuz (Türkmen) İsyanı	224
5.2.2.2. Sultan Sancar'ın Esareti ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Çöküşü.....	230
SONUÇ	235
KAYNAKÇA.....	241
EKLER.....	259
EK-1. Selçuklulardan Önce Oğuz Boylarının Yayılımı.....	260
ÖZGEÇMİŞ.....	261

KISALTMALAR

AÜDTCFTBTAD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi.
AÜSBE	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜSBFD	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
AÜTAED	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
com	Commentary/Açıklama-Yorum
çev	Çeviren
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
Edt	Editör, Editörler-Editors/Editor, Edited
EI	The Encyclopaedia of Islam
Fr	Fransızca
GÜSBE	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h	Hicri
İÜTED	İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi
JA	Journal Asiatique
KMÜSEKAD	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi
KTB	Kültür ve Turizm Bakanlığı
KTÜ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
muh	Muharrir
PÜEĞD	Pamukkale Üniversitesi Eğitim Dergisi
SÜSBE	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
tah	Tahkik
TDA	Türk Dilleri Araştırmaları
ter	Tercüme/Tercüme eden
TKAD	Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi
tlf	Telif eden
TP	T'oung Pao
trns	Translate
TSD	Tarih Semineri Dergisi
Vol/V	Volume
yay	Yayınları/Yayınevi-Yayınlayan/Yayınlayan/Yayınlayanlar

GİRİŞ

Kaynaklar ve Araştırmalar

Oğuzlar veya Türkmenler ile Selçuklu tarihi hakkındaki dönem kaynakları Arapça, Farsça, Çince, Rusça, Ermenice, Grekçe, Latince ve Süryanice olmak üzere birbirinden farklı dillerde yazılmışlardır. Eserlerin çoğunluğu seyahatname, coğrafi eserler, kronikler ve siyasetnâme türlerinde olup edebi ile biyografi türünde olanlar da bulunmaktadır. Günümüzde bu eserlerin birçoğu Türkçeye çevrilerek araştırmacıların hizmetine sunulduğu gibi birçok araştırmacı tarafından da konu ve dönemlerine göre tasnif edilmişlerdir¹.

Ayrıca Oğuzlar/Türkmenler ile Selçuklu tarihi hakkında yerli ve yabancı tarihçiler tarafından kaynak eserlerden yararlanılarak birbirinden değerli kitap, tez, bildiri ve makale hazırlanarak okuyucuların hizmetine sunulmuştur.

Kaynaklar

A. Seyahat ve Coğrafi Eserler

İbn Fazlân, *Seyahatnâme*: Asıl adı Ahmed b. Fadlân (Fazlân) b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd'dır. İdil Bulgar Hanlığı'na gönderilen Abbasî elçilik heyetinin kâtibi olarak geçtiği coğrafya ile toplumları hakkında sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik içerikli bilgiler vermektedir (922)². İslâmî bakış açısıyla eserini kaleme alan Fazlân'ın vermiş olduğu bilgiler tarihimiz bakımından kıymetli olmakla birlikte içinde tezatlıklar da barındırmaktadır. Bununla birlikte Oğuzların coğrafyası, yaşam koşulları, siyasi

¹ Bu çalışmalardan bazıları şunlardır; M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, Endülüs yay., İstanbul 1991; M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, C. VII, Sayı: 27, Ankara, 1943; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litterature*, Leiden 1949; Charles Ambrose Storey, *Persian Liteature a bio-bibliographical survey*, V. I, London 1953, Charles Ambrose Storey, *Persian Liteature a bio-bibliographical survey*, Section II, London 1936; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge 1956; Gyula Moravcsik, *Byzantino-turcica I: Die Byzantinischen Quellen der Türkvölker, II: Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Berlin 1958; Edt. Altan Çetin, *Ortaçağ Türk Tarihinin Ana Kaynakları*, İstanbul 2008; Fazlı Konoş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Cizgi Kitapevi yay., Konya 2006.

² Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, s. 477-479.

yapılanmaları, dini anlayışları ile ekonomik faaliyetleri hakkında önemli bilgiler veren eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan tercümesini kullandık.

İbn Havkal, *Sûret el-Arz*: Aslen Nusaybinli olan Havkal, onuncu asırda yaşamış önemli müverrihlerden biridir. Musul ve Bağdat'ta yaşayan Havkal, 943-977 yılları arasında seyahat ederek eserini kaleme almıştır. Eserini çağdaşı olan Makdîsi gibi bizzat görerek kaydettiği notlarından kaleme alan Havkal, dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir³. Türk toplumları içerisinde Oğuzlardan da bahseden Havkal, yayıldıkları alanlar ile faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vererek diğer eserleri tamamlamaktadır. Çalışmamızda eserin Arapça 1938 Beyrut nüshası ile Ramazan Şeşen'in Türkçe tercümesinden karşılaştırmalı olarak istifade ettik.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir*: Asıl adı Ebu'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî olan müverrihimiz, 893 yılı civarında Bağdat'ta doğmuş ve 956 yılında hayatını kaybetmiştir. Mesudî, 915 yılından itibaren Endülüs ve Mağrip dışındaki İslâm beldelerini gezerek bölgeler hakkında bilgi edindiği gibi ilme olan merakıyla da Aristo, Eflâtun ve Batlamyus gibi antik yazarlar ile döneminde ulaşılabilen kitaplardan da yararlanarak eserler kaleme aldı⁴. Hazırlamış olduğu eserlerinden biri olan *Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir*, diğer Türk toplumlarıyla birlikte Oğuzlar hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Oğuzların yayılım alanlarından Aral Gölü ve çevresi hakkında önemli bilgiler veren eser, onların dini ve siyasal yapıları hakkında da sunduğu verilerle diğer kaynakları tamamlamaktadır. Çalışmamızda eserin Arapça ve İngilizce tercümesiyle birlikte Ramazan Şeşen'in Türkler ile ilgili kısım çevirisinden de karşılaştırmalı olarak yararlandık.

İstahrî, *el-Mesâlik ve el-Memâlik*: Asıl adı Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî olan müellifimiz, onuncu asrın müelliflerinden İbn Havkal'ın çağdaşı olup Belh okulu temsilcilerindedir. Yirmi iklim (idari bölge) olarak hazırlamış olduğu eserinde İslâm toplumlarının yanı sıra Oğuzlar hakkında da önemli bilgiler vermektedir⁵. Oğuz yurdunun kuzey ve batı sınırları ile onların

³ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, s. 34-35.

⁴ Casim Avcı, "Mes'ûdî", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 353-355.

⁵ Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, C. 23, s. 203-205.

yaşadıkları şehirleri, sosyal ve ekonomik hayatları hakkında bilgiler vererek diğer kaynakları tamamlayan eserin, Arapça Beyrut 2004 baskısı ile Ramazan Şeşen'in Türkler ile ilgili kısım çevirisinden karşılaştırmalı olarak faydalandık.

Yâkût el-Hamavî, *Mu'cem el-Buldân*: Asıl adı Ebû Abdullah Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî olan müverrihimiz 1178 yılında Rum asıllı anne ve babadan Anadolu'da dünyaya geldi. Beş ila altı yaşlarında esir alınarak Bağdat'a getirildi. Burada ticaret ve istinsah ile uğraşan Hamavî, 1229 yılında Halep'te öldü. Daha önce yazılmış olan eserlerden yararlanarak hazırladığı *Mu'cem el-Buldân* adlı eserinde, gördüğü coğrafyaları da kaydetmiştir⁶. İbn Havkal ve İstahrî'nin verdiği bilgileri teyit etmesi bakımından önemli olan eserin Beyrut 1995 Arapça baskısı ile Ramazan Şeşen'in Türkler ile ilgili kısım çevirisinden karşılaştırmalı olarak istifade ettik.

***Hudûd el-Âlem*:** Farsça olarak yazılan ilk coğrafi eser olan kaynağımız, Afganistan'ın kuzeyinde Cûzcân bölgesinde hüküm süren Ferîgünîler hanedanından Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e ithaf edilmiştir. Yazarı tam olarak bilinmeyen eserimizi inceleyen Minorsky, Ferîgünîlerden İbn Ferîgün'un yazmış olabileceğini ileri sürmüştür⁷. Dönem coğrafyası ve toplumları hakkında bilgi veren eser; Oğuzların yurdu ve yerleşkeleri hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği gibi onların sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapıları hakkında da yönlendirici bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda eserin Arapça Kahire h. 1423 baskısı ile Türkçe İstanbul 2008 baskısından karşılaştırmalı olarak yararlandık.

İdrisî, *Géographie D'Edrisi (Nüzhet el-Müştâk fî İhtirâk el-Âfâk)*: Asıl adı Ebu Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî olan İdrisî, on birinci asır müelliflerinden olup İdrisîleri kuran hanedan soyundandır. İslâm coğrafyacısı ve botanikçisi olarak tanınan İdrisî, Sicilya Kralı II. Roger'e sunduğu *Nüzhet el-Müştâk fî İhtirâk el-Âfâk* eseriyle ün yapmıştır⁸. Eser, dönem Türk ve İslâm toplumları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bununla birlikte eser, özellikle Oğuzların doğudaki yayılım alanları hakkında verdiği bilgilerle

⁶ Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, C. 43, Ankara 2013, s. 288-291.

⁷ Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, C. 18, Ankara 1998, s. 304.

⁸ Ramazan Şeşen, "İdrisî, Şerîf", *DİA*, C. 21, Ankara 2000, s. 493.

Oğuz yurdunun doğu sınırını belirlememize katkıda bulunarak diğer kaynakların eksik yönlerini tamamlamıştır. Ayrıca toplumsal yapıları hakkında da ayrıntılı bilgiler vererek çalışmamıza önemli katkılarda bulunan eserin Medici 1591-92 Arapça baskısıyla 1860 Fransızca baskısını karşılaştırmalı olarak kullandık.

B. Biyografi ve Kronik Eserler

Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*: 996 yılında Horasan'ın Beyhak Nahiyesi'ne bağlı Hârisâbâd doğan Beyhakî, 1077 yılında vefat etmiştir. Gazneli devlet teşkilatında yer alarak yazışmalara hâkim olan Beyhakî, gördüğü ve kaydettiği hadiseleri daha sonra 30 cilt halinde *Tarih-i Beyhakî* adı altında hazırlamış olduğu eserinde paylaşmıştır⁹. Selçukluların kuruluşu öncesi ve sonrası Oğuzların/Türkmenlerin faaliyetleri hakkında verdiği ayrıntılı bilgilerle konumuzu ele almamıza önemli katkılarda bulunan eserin Tahran 1376 basımlı *Ganî ve Feyyâz* neşrini yoğun olarak kullanmakla birlikte, 1373 basımlı Doktor Ali Ekber Feyyâz neşrinden de yararlandık.

Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*: Mîrhând Hamidüddin 1433'de Belh'de doğdu. Timurlular dönemi müverrihlerinden olan Mîrhând'ın kaleme aldığı eseri *Ravzatu's-Safâ* kapsamlı bir doğu tarihi niteliğindedir¹⁰. Mîrhând'ın kaleme aldığı eserin önemli bir kısmını da Selçuklular oluşturmaktadır. Selçuk Bey ve öncesi dönemlerde ona bağlı Oğuzların faaliyetleri başta olmak üzere Cend'e göç edişleri ve mevcut durumları ile sonraki gelişmeler hakkında da önemli bilgiler veren eserin Erkan Göksu tarafından yapılan tercümesi ile *Gissae* 1838 basımlı Farsça nüshasından faydalandık.

Zahîred'dîn Nişâbü'rî, *Selçuknâme*: On ikinci asrın başlarında Nişapur'da doğan müellifimiz bir başka Selçuklu kroniği yazarı olan Râvendî'nin akrabasıdır. Irak Selçuklu sultanı Mesud b. Muhammed Tapar ile Arslan Şah b. Tuğrul'a hocalık yapmıştır. Müellif, 1177-1186 yılları arasında yazdığı düşünülen eserini Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a atfetmiştir. Eser, Selçukluların kuruluşundan II. Tuğrul'un Irak Selçukluları tahtına çıkışına kadar olan hadiseler hakkında bilgiler

⁹ M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, Endülüs yay., İstanbul 1991, s. 126-130.

¹⁰ Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, s. 398-402.

vermektedir¹¹. Selçukluların ataları ile kuruluşu sırasında yaşanan hadiseler hakkında verdiği bilgilerle diğer eserleri tamamlayarak konuyu ele almamıza yardımcı olan eserin Tahran 1332 basımlı Farsça nüshasından istifade ettik.

İbnü'l Azîmî (Muhammed b. Ali et-Tenuhi el-Azimi), Azîmî Tarih: 1090 yılında Halep'te doğan Azîmî, şehrin önde gelen ailelerden birine mensuptu. Yaşamının ilk yıllarında öğrencilere ders vererek hayatını devam ettiren Azîmî, devrin önde gelen tarihçilerinden es-Semâni ve İbni Asakir ile tanışmasından sonra tarih konulu üç eser meydana getirdi. Bu eserlerden biri olan ve günümüze kadar gelen Tarih-i Azîmî, Hz Âdem'den başlayarak 1144 yılı olaylarına kadar İslâm tarihi hakkında bilgiler vermektedir¹². Azîmî eserinde, Türkmen beylerinden Boğa ve Göktaş'ın faaliyetleri, Anadolu ve Suriye'nin fethi, Kutalmış'ın faaliyetleri, I. Haçlı Seferi ve Türkiye Selçukluları ile Büyük Selçuklu Devleti ilişkileri hakkında bilgiler vermektedir. Çalışmamızda eserin Selçuklular ile ilgili bölümlerinin tercümesini yapan Ali Sevim'in *Azîmî Tarihi Selçuklu Dönemiyle ilgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-44)*, adlı eserinden faydalandık.

İbnü'l Esir, el-Kâmil fi't-Tarih: Ortaçağ tarihinin en güvenilir tarihçilerinden biri olan İbnü'l Esir, 1160 yılında Cizre'de doğdu ve Musul ile Bağdat'ta yetişti. Geride bıraktığı önemli eserlerinden biri olan el-Kâmil fi't-Tarih, yaratılıştan 1230-31 yılına kadar meydana gelen hadiseleri kapsamaktadır¹³. Eser, Türk-İslâm tarihi bakımından emsalsiz bir değere sahip olup verdiği bilgiler, birçok araştırmacı tarafından muteber kabul edilmektedir. Eserde Selçukluların kuruluşu, gelişimi ayrıntılı olarak verilmektedir. Bununla birlikte konumuzu teşkil eden Oğuzların/Türkmenlerin batı yönlü yayılımları ve bölge halklarıyla olan münasebetleri ile yıkılış dönemindeki Oğuzların faaliyetleri hakkında da önemli bilgiler sunan eserin 1987 basımlı Abdülkerim Özaydın tercümesini kullandık.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân: Asıl adı Şemsüddin Ebu'l Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (Guzoğlu) b. Abdullah olan müverrihimiz 1186 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Babası Türk asıllı Hüsameddin Kızıoğlu, Abbasi

¹¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî", *DİA*, C. 44, Ankara 2013, s. 102-103.

¹² Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Cizgi Kitapevi yay., Konya 2006, s. 24-26.

¹³ Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, s. 151-162.

vezirlerinden Ebu'l Muzaffer Yahya b. Hübebe'nin gulâmlarındandır. Devrin önde gelen âlimlerinden ders alan Sıbt İbnu'l-Cevzî, Şam'ın önde gelen medreselerinde de ders vermiştir. Birçok eser bırakan Sıbt İbnu'l-Cevzî, tarih içerikli zikrettiğimiz eserinde insanlığın başlangıcından 1256/57 yılına kadar olan olayları aktarmaktadır¹⁴. Eser, Selçuklu tarihi bakımından oldukça kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Selçukluların Irak, Suriye ve Anadolu siyasetleri, saltanat mücadeleleri ile Atsız'ın faaliyetleri, Artuk Bey'in Bahreyn Seferi gibi birçok konuda kıymetli bilgiler vererek konuları ele almamıza katkılarda bulunmuştur. Çalışmamızda Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, adlı Ali Sevim tarafından yayınlanan Selçuklular ile ilgili çevirisinden yararlandık.

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem*: Asıl adı Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cemalüddin el-Bağdadî olan müverrihimiz Sıbt İbnu'l-Cevzî'nin kayın pederi olup 1116 yılında Bağdat'ta doğmuştur. 1201 yılında Bağdat'ta vefat eden İbnü'l-Cevzî, genel olarak dini içerikli eserler yazmıştır. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem* ise yaratılıştan 1179 yılına kadar olan hadiseler hakkında bilgi vermekle birlikte biyografi özelliği de taşımaktadır¹⁵. Bununun yanı sıra eser, Selçuklu tarihi ve Türkmen beyleriyle ilgili önemli bilgiler de vermektedir. Özellikle Suriye ve Filistin'de faaliyet gösteren Türkmen beyleri hakkında verdiği bilgilerle diğer kaynakları tamamlayan eserin 2014 basımlı Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, adlı Ali Sevim tarafından yayınlanan Selçuklular ile ilgili çeviriyi kullandık.

İbnü'l Kâlânisî, *Zeylû Tarih-i Dimaşk*: Tam adı İbnü'l Kâlânisî Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed olan müverrihimiz, Arap Temim Kabilesi'ne mensup olup 1073 yılında Şam'da dünyaya gelmiştir. Takke ya da külâh anlamına gelen kalansüve imalatı yaptığından dolayı da İbnü'l Kâlânisî lakabıyla anılmıştır. Kâlânisî, Hilâl es-Sâbi'nin eserine zeyl olarak yazdığı bu eserinde, Sıbt İbnu'l-Cevzî, İbnü'l Esir, Zehebî gibi birçok müelliften yararlanmışır¹⁶. Eser Suriye ve Filistin bölgesinde Türkmenlerin faaliyetleri hakkında diğer kaynakları teyit etmektedir.

¹⁴ Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2011, s.1-4.

¹⁵ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014, s. 1-3.

¹⁶ Ali Sevim, "İbnü'l Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I", *Belgeler*, C. XXIX, S. 33, TTK yay., Ankara 2008, s. 1.

Hanoğlu Harun, Bedr 'l Cem li gibi Türkmen ve bölge idarecilerinin faaliyetleri hakkında da önemli bilgiler veren eserin 1908 Beyrut baskısından yararlandık.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*: Asıl adı Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşk  el-Kureyş  olan müverrihimiz, şam dolaylarındaki Busr 'ya bağlı Micdel veya Mecdel Köyü'nde 1300-01 yılında doğdu. Devrinin  nl  fıkıh ve hadis bilginlerinden olan İbn Kesîr, aynı zamanda iyi bir tarihçidir. Yazdığı tarih içerikli eserlerinden biri olan el-Bidâye ve'n-Nihâye, yaratılıştan 1357 yılına kadar meydan gelmiş olayları kapsamaktadır¹⁷. Eser Selçuklu tarihi bakımından zayıf bilgiler vermektedir. Bununla birlikte konumuz içerisinde önemli yer tutan Karma ilerin faaliyetleri ile Mekke baskını ve Atsız'ın şam'ı fethi ile faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerle diğer kaynakları teyit ederek katkıda bulunan eserin, 2000 baskılı Mehmet Keskin tarafından yapılan tercümesinden istifade ettik.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *C mi' 't-tev r h*: 1240 yılında Hamedân'da doğan müverrihimiz, İlhanlılar döneminde önemli görevlerde bulunarak Gazan Han döneminde vezirlik makamına yükseldi. Onun isteği üzerine de C mi' 't-tev r h adlı eserini kaleme aldı¹⁸. Selçukluların kuruluşu, gelişimi ve Kutalmışoğullarının Anadolu'ya gelişi, Oğuz/Türkmen boylarının faaliyetleri ile Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışı hakkında önemli bilgiler veren eserin Selçuklular bölümü çevirisi için Erkan Göksu-Hüseyin Güneş'in 2010 çalışması ile Muhammed R şen-Mustafa Musevî'nin 1373 Tahran baskısından istifade ettik.

Utbi, *Kitab-ı-Yemini*: Onuncu asrın önemli müverrihlerinden olan Utbi, S m n ilerin son dönemine yetişerek yıkılışına şahit olmuş, sonrasında da Gaznelilerin hizmetinde bulunarak 1036 yılında vefat etmiřtir¹⁹. En önemli eserlerinden biri olan Tarih-i Yemin , Gazneli Mahmûd'un hayatı hakkında olup Selçukluların kuruluşu, S m n ilerin yıkılışı dönemleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu nedenle Oğuzların faaliyetleri ve Gazneli-Selçuklu ilişkileri

¹⁷ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 36.

¹⁸ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *C mi' 't-Tevârîh (Selçuklu Devleti)*,  ev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2010, s. 7; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 74-75.

¹⁹ Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, s. 122-125.

hakkında verdiği bilgilerle konumuza kaynaklık eden eserin James Reynolds tarafından yapılan 1858 baskılı İngilizce tercümesinden faydalandık.

Kamâ al-Din İbn al-‘Adim (Kemâlüddîn İbnü’l Adîm), *Buğyat at-Talab fi-Tarih Halab*: Asıl adı Ebu’l Kasım Ömer olan müverrihimiz, Ukaylî Kabilesi’nden olan Cerâdeoğullarına mensup olarak 5 Aralık 1192 yılında Halep’te doğdu. Nureddin Zengî zamanında Halep Kadılığı yapan İbnü’l Adîm, oğlu döneminde de hazine işleriyle meşgul oldu. Halep’in önemli medreselerinde müderrislik te yapan İbnü’l Adîm, Moğol işgali sonrasında Kahire’ye gitti. Geride birçok eser bırakan İbnü’l Adim, 40 ciltten oluşan *Buğyat at-Talab fi- Tarih Halab* adlı eserinde Büyük Selçuklu, Türkiye Selçukluları, Irak ve Suriye Selçukluları ve onlara bağlı Türk ve Türk olmayan siyasal teşekküller hakkında önemli bilgiler vermektedir²⁰. İbrahim Yınal isyanı ve sonrasında yaşanan gelişmeler hakkında verdiği bilgilerle konumuza katkıda bulunan eserin Ali Sevim tarafından yayınlanan “*Kamâl al-Dîn İbn al-‘Adîm, Buğyat at-Talab fi Târîh Halab (Selçuklular ile ilgili Haltercümeleri)*” adlı nüshasını yararlandık.

Kemâlüddîn İbnü’l Adîm (Kemâlüddîn İbnü’l Adîm), *Zübdetü’l-Haleb Min Târîhi Haleb*: Kamâ al-Din İbn al-‘Adim’in bir başka eseri de *Zübdetü’l-Haleb Min Târîhi Haleb*’tir. Müverrih 40 ciltten oluşan *Buğyat at-Talab fi- Tarih Halab*’in büyük hacimde olmasından yakınan dostlarının telkinleriyle özet mukabilinde bu eserini kaleme almıştır²¹. Çalışmamızda eserin Ali Sevim tarafından yayınlanan “*Zübdetü’l-Haleb Min Târîhi Haleb’de Selçuklular*” adlı nüshasından yararlandık.

Makrîzî (Takiyy ed-Din Ahmed b. Ali), *İtti’âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el-Elimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâi*: Tam adı Ebû Muhammed (Ebu’l-Abbâs) Takiyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî olan müverrihimiz, 1364/65 yılında Kahire’nin Burcuvân semtinde dünyaya geldi. Anne ve baba tarafından ilimle uğraşan bir aileye mensup olan Makrîzî, Mısır’ı siyasî, içtimaî ve iktisadî olarak incelemeye tabi tutarak eserler meydana getirdi. Objektif bir şekilde olayları aktaran Makrîzî, İbn Haldun’un talebelerinden olup Mısır tarih ekolünün de

²⁰ Kemâlüddîn İbnü’l Adîm, *Zübdetü’l-Haleb Min Târîhi Haleb’de Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014, s. 1-3; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 46-47.

²¹ İbnü’l Adîm, *Zübdetü’l-Haleb*, s. 3-4.

öncülerindedir²². Yazmış olduğu eserlerinden biri olan İtti'âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el-Elimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ Şîf Fatimî tarihi niteliğindedir. Bununla birlikte Atsız ve Fatimî ilişkileri hakkında da bilgi veren eserin 1996 Kahire basımlı nüshasından istifade ettik.

Şadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*: Asıl yazarı bilinmeyen ve Şadruddîn Ebu'l Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseynî'ye istinat edilen bu eser, üç kaynağın bir araya getirilmesiyle meydana getirilmiştir²³. Selçukluların kuruluşu, gelişimi, Yabgulu-Mikailoğulları ilişkileri ile onlara bağlı Türkmenlerin faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerle diğer kaynakları teyit eden eserin Necati Lugal tarafından hazırlanmış çevirisini kullandık.

Cûzcânî (Minhâc-iSirâc), *Tabakat-ı Nâsırî*: Asıl adı Minhâcü'd-dîn Osmân b. Sirâcü'd-dîn Muhammed el-Cûzcânî 1193 yılında Fîrûzgûh'da doğdu. Gûr hükümdarları yanında önemli devlet görevlerinde bulunan Cûzcânî, 23 bölümden oluşan Tabakat-ı Nâsırî'yi hazırladı. Eser yaratılıştan Moğol istilasına kadar geçen hadiseler hakkında bilgi vermektedir²⁴. Eser, Oğuzların Horasan ve Harezm Bölgelerine göçleri, Altuntaş ile olan ilişkileri, Yabgulu ve Mikailoğulları arasındaki ilişkiler ve Gaznelilere karşı kazanılan zaferler hakkında verdiği bilgilerle diğer kaynakları tamamlamaktadır. Çalışmamızda eserin Major H. G. Raverty'nin İngilizce tercümesi ile Erkan Göksu'nun Türkçe tercümesini kullandık.

Bondârî (Bündârî), *Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al 'usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*: Tam adı Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî (Bondârî) el-İsfahânî olan müverrihimiz 1190 yılında İsfahan'da dünyaya geldi. Bir süre sonra Şam'a giden Bündârî, burada Eyyûbîlerin hizmetine girerek kâtiplik yaptı ve 1217 yılında da hayatını kaybetti. Bündârî'nin biri telif, ikisi ihtisar biri de tercüme olan dört eserinin olduğu bilinmektedir. Bu eserlerden biri de Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al 'usra'dır.

²² Eymen Fuâd Seyyid, "Makrîzî", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 448-451.

²³ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 26-27.

²⁴ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015, s. 1-18.

Eserin ortaya çıkışı biraz zaman almıştır. İlk önce İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, Selçuklu vezirlerinden Enûşirvân b. Hâlid el-Kâşânî'nin Melikşah'ın tahta çıkışından Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in ölümüne kadar olayları ele aldığı (1072-1134) *Fütûru Zamân'ş-Sudûru Zamâni'l- Fütûr* adlı Farsça eserini Arapçaya çevirmiş, akabinde 1194 yılı olaylarına kadar eklemelerde bulunarak dört cilt halinde *Nusratü'l Fetre ve 'usratü'l-Fitra* adıyla yayınlamıştır. Bündârî de bu eseri özetleyerek (ihtisar ederek) *Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al 'usra* adında yayınlamıştır²⁵. Böylece ortaya çıkan eser Selçuklu tarih bakımından önemli bilgiler vererek diğer kaynakları tamamlamaktadır. Özellikle Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin dedeleri tarafından yetiştirilmesi, Nişapur'un alınması ve sonrasında meydana gelen hadiseler ile yaşanan iktidar mücadeleleri ve yıkılış dönemindeki Oğuz İsyanı hakkında verdiği bilgilerle ön plana çıkan eserin, Kivameddin Burslan tarafından yapılan tercümesinden faydalandık.

Gerdizî, Zeyn el-Âkbâr: Tam adı Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdizî olan müverrihimiz Afganistan coğrafyasında yer alan Gerdiz'de (Cerdiz) dünyaya geldi. Gazneli devlet teşkilatında da görev yapan Gerdizî, 1049-1052 yılları arasında Zeyn el-Âkbâr adlı eserini yazarak Gazneli Hükümdarı Ebu Mansur Abdürreşid'e ithaf etti²⁶. Eser, Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından olup kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin Nesâ ve çevresine geçişleri, buradaki faaliyetleri ile Gazneli-Selçuklu ilişkileri hakkında verdiği bilgilerle önemli katkılarda bulunan eserin Abdallah Habîbî tarafından 1363 yılında basılan nüshasından yararlandık.

Ibn al-Tiqtâqâ (İbn Tiktaka), Histoire des Dynasties Musulmanes (Kitâbü'l-Fahrî): Tam adı Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî olan müverrihimiz, Hz. Ali soyundan olup takriben 1262 de Bağdat'ta doğmuştur. Yazmış olduğu Kitâbü'l-Fahrî adlı eseri iki bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümü siyasetname şeklinde olup İtalyan Makyavel'in ondan etkilenerek *Il Principe*'i (Hükümdar) yazdığı düşünülmektedir. Kitabın ikinci bölümü ise Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinden Moğolların Bağdat'ı işgaline kadar

²⁵ Abdülkerim Özeydin, "Bündârî", *DİA*, C. 6, Ankara 1992, s. 489-490.

²⁶ Orhan Bilgin, "Gerdizî", *DİA*, C. 14, Ankara 1996, s. 29-30.

olan dönem hadiselerini kapsamaktadır²⁷. Bu bölümde Türk tarihi hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. Selçuk Bey'in Cend'e gelişi, Müslüman oluşu ve sonraki gelişmeler hakkında verdiği bilgilerle diğer müverrihlerimizi tamamlayan eserin Émile Amar tarafından Fransızcaya çevrilen nüshasından istifade ettik.

Hamdu'llâh Mustawfi-i-Qazwini (Hamdu'llah Kazvinî), *The Ta'rîkh-i Guzîda (Târih-i Güzîde)*: Tam adı Hamdullah b. Ebibekir Ahmed b. Nasr Müstevfî-i Kazvinî olan müverrihimiz İlhanlılar döneminde İran'da yetişen tarihçilerin sonuncusudur. Kazvinî kaleme aldığı Târih-i Güzîde adlı eserini, incelediği tarih kitaplarının özeti şeklinde hazırlayarak 1329 yılında tamamladı. Eser incelendiğinde Câmî'ü't-Tevârîh'ten etkilenecek yazıldığı görülmekle birlikte Selçuklu tarihi bakımından diğer kaynaklardaki bilgileri teyit etmesi bakımından önemlidir²⁸. Özellikle Selçuk Bey ve maiyetinin Cend dolaylarındaki nüfusu hakkında verdiği bilgilerle konumuzu ele almamıza yardımcı olan eserin Edward G. Browne tarafından kısaltılarak basılmış nüshasını kullandık.

Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk)*: Asıl adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî olan müverrihimiz 839 yılında Taberistan'ın merkezi Âmül'de doğdu. Daha sonra Bağdat'a gelen Taberî, dini ve sosyal alanlarda birçok eser kaleme aldı²⁹. Eserlerinden biri olan Tarih-i Taberî, yaratılıştan Abbasiler dönemine kadar yaşanan hadiseler hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İslâm Devleti ile Türkler arasındaki münasebetler hakkında da bilgiler vererek çalışmamıza katkıda bulunan eserin M. Faruk Görtuna tarafından yapılan tercümesinden yararlandık.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*: Râvendî, on ikinci yüzyılın ikinci çeyreğinde Kaşan civarında küçük bir kasaba olan Râvend'de dünyaya geldi. Eserini yazmaya 1203 yılında başlayan Râvendî, iki-üç yılda tamamlayarak Türkiye Selçuklu sultanı I. Gıyâseddîn Keyhusrev'e ithaf etti³⁰. Eser 590 ile 1199 yılları arasındaki olayları ihtiva etmektedir.

²⁷ Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tıktakâ", *DİA*, C. 21, Ankara 2000, s. 232-233.

²⁸ Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, s. 309-319.

²⁹ Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, C. 39, Ankara 2010, s. 314-318.

³⁰ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, London 1921, çev. Ahmed Ateş, C. I, TTK yay., Ankara 1999, s. XII-XIX.

Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından olan eserde; Selçukluların kuruluşu, gelişimi, Yabgulu-Mikailoğulları mücadelesi ve Anadolu'nun fethi ile Yabguluların Anadolu'ya gelişi hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Konumuza Aslan Yabgu'un esareti, sonrasında Türkmenlerin faaliyetleri ile Gazneli-Selçuklu ilişkileri ve Oğuz İsyanı hakkında verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserin Ahmed Ateş tarafından yapılan çevirisinden faydalandık.

Tâhir Marvazi (Mervezi), *Sharaf al-Zaman (Şeref el-Zaman)*: Asıl adı Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Mervezî el-Horasânî olan müverrihimiz, Fars asıllı olup 819/20 yılında Bağdat'ta doğdu. İlim irfanla uğraşan Mervezî yaklaşık elli eser kaleme aldı³¹. Eserlerinden biri olan Şeref el-Zaman, Selçuklu öncesi Oğuzların yurdu ile Türkmen kelimesi hakkında önemli bilgiler vererek konuyu ele almamıza katkıda bulunmuştur. Çalışmamızda eserin V. Minorsky tarafından yapılan ve 1942 de Londra'da basılan İngilizce tercümesini kullandık.

Kerîmüddin Mahmûd-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*: On üçüncü yüzyılda yaşamış önemli müverrihlerden biri olan Kerîmüddin Mahmûd-i Aksarayî, 13. yüzyılın ilk yarısında Aksaray'da doğmuş ve ömrünün 47 yılını (1276-1323) devlet hizmetinde geçirmiştir. Ele aldığı Müsâmeretü'l-Ahbâr adlı eseri İbn Bibî'nin yazmış olduğu el-Evamirü'l Ala'îye fi'l-umuri'l-Ala'îye adlı eserinden sonra Türkiye Selçukluları hakkında bilgiler veren önemli bir kaynaktır³². Selçukluların kuruluş yılları hakkında kısa bilgiler veren eser 1280 sonrasında meydana gelen olayları aktarması bakımından el-Evamirü'l Ala'îye fi'l-umuri'l-Ala'îye'yi tamamlar niteliktedir. Çalışmamıza Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmûd tarafından hapsedilmesi ve sonrası gelişmeler bakımından yardımcı olan eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılan tercümesinden istifade ettik.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*: II. Selim dönemi müverrihlerinden olduğu düşünülen Ahmed b. Mahmûd, eserini meydana getirirken Şadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseyinî başta olmak üzere kendinden önceki

³¹ Sabri Hizmetli, "İbn Ebû Tâhir", *DİA*, C. 19, Ankara 1999, s. 444.

³² Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000, s. XII-XX.

müelliflerden yararlanmışır³³. Eser diğer kaynaklarda var olan bilgileri teyit etmesi ve bazı kayıp bilgileri barındırması bakımından önemlidir. Konumuza Tutuş ve faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserin Erdoğan Merçil tarafından hazırlanan nüshasını kullandık.

Celalu'd-Dîn es-Suyûtî, *Tarihu'l Hulafa*: Asıl adı Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî olan müverrihimiz 1445 yılında Kahire'de dünya ya geldi. İslâm dünyasının en fazla eser kaleme alan yazarı olarak bilinen Suyûtî³⁴, yazmış olduğu Halifeler tarihi adlı eserinde Selçuklular dönemiyle ilgili önemli bilgiler vererek diğer kaynakları teyit etmektedir. Konumuza Tuğrul Bey ve dönemi hakkında verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserin Major H. S. Jarrett'in İngilizce çevirisi ile Onur Özatağ tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden faydalandık.

Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*: Tam olarak adının bilemediğimiz müellifimiz, Neşri mahlaslı olup adı Hüseyin b. Eyne Bey olabileceği düşünülmektedir. Osmanlı dönemi müelliflerinden olan Neşri, II. Beyazıt döneminde yazdığı anlaşılan Kitâb-ı Cihan-nümâ adlı eseri, yaratılıştan dönemine kadar olan hadiseleri aktarmaktadır³⁵. Oğuzhan ve nesli, Selçukluların kuruluşu, gelişimi ile Oğuzların İslâmlaşması ve Türkmen ismi hakkında kendinden önceki eserlerin verdiği bilgileri teyit eden eserin Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen çevirisinden istifade ettik.

Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi*: On birinci yüzyıl sonlarıyla on ikinci yüzyılın ilk yarısında Urfa'da yaşayan Mateos, kaleme aldığı Vekayi-nâmesi'nde 952-1136 yılları arasındaki olayları aktarmıştır. Mateos'un ölümünden sonra eseri, Girigor adlı bir papaz tarafından yeniden düzenlenerek kapsamı 1163 senesi olaylarına kadar genişletilmiştir. Böylelikle tamamlanan eser, Selçukluların batıya ilerleyişleri, Anadolu'daki faaliyetleri ile Haçlılar ve İslâm dünyası mücadeleleri hakkında diğer

³³ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, C. I, Tercüman Gazetesi yay., İstanbul 1977, s. XII-XV.

³⁴ E. Geoffroy, "al-Suyûtî", *Eİ*, C. 9, Leiden 1997, s.913-916; Halit Özkan, "Süyûtî", *DİA*, C. 38, Ankara 2010, s. 188-198.

³⁵ Abdülkadir Özcan, "Neşri", *DİA*, C. 33, Ankara 2007, s. 20-22.

kaynakları teyit edici ve tamamlayıcı bilgiler vermektedir³⁶. Çalışmamıza Çağrı Bey'in Anadolu seferi ve sonrası dönemlerde meydana gelen Türkmen faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserin Hrant D. Andreasyan tarafından hazırlanan çevrisini kullandık.

Gregory Abû'l-Farac (Ebû'l-Ferec), *Abû'l-Farac Tarihi*: Yahudi (İbranî) bir aileye mensup olan müverrihimiz Malatya'da dünyaya geldi (1226). Moğol istilası üzerine Malatya'dan ayrılarak Antakya'ya yerleşti. Bir süre sonra da burada Hristiyanlığı kabul ederek Yakubî din adamları arasında yerini aldı. Halep hükümdarı Melik el-Nasr, onu Hristiyanların patriği görevine getirdi ve bu görevi 22 yıl boyunca icra etti. Bu sırada kendi adıyla anılan ve tarafsız bir şekilde olayları aktardığı eserini kaleme aldı. Eseri yaratılıştan 1284 yılına kadar vuku bulmuş hadiseler hakkında bilgiler sunmaktadır³⁷. Selçuk Bey ve maiyetinin Cend'e gelişi, İslâm'a girişleri ve sonrası gelişmeler hakkında aktardığı bilgilerle konumuza katkıda bulunan eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından hazırlanan tercümesinden yararlandık.

Süryanî Mihail, *Vekayinâme*: 1126 yılında Malatya'da doğan müverrihimiz, 1166 yılında Antakya Süryanî Kilisesi patriği oldu. Hazırlamış olduğu eseri Süryanî Kilisesi tarihi etrafında 1196 yılına kadar olan olayları kapsamaktadır. Eser sonraki bir dönemde adı belirlenemeyen bir kişi tarafından tekrar ele alınarak 1204-1234 yılları arası hadiseleri eklenmiş bu haliyle de günümüze kadar ulaşmıştır³⁸. II. Kılıç Arslan'ın dostluğunu ve himayesini kazanan müverrihimiz, eserinde Göktürlere kadar uzanan Türk tarihi ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedir³⁹. Konumuza Anadolu'nun fethi ve Suriye'de ki Türkmen beylerinin faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserimizin J. B. Chabot tarafından hazırlanan Fransızca tercümesinden istifade ettik.

Mikhail Psellos, *Chronographia (Khronographia)*: 1018 yılında İstanbul'da doğan Psellos'un Chronographia adlı eseri iki kısımdan meydana gelmektedir. Eser'in birinci bölümü 976-1059 yılları arasını kapsarken ikinci kısım

³⁶ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK yay., Ankara 2000, s. XVII; Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 118-119.

³⁷ Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, s. 195-200.

³⁸ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 125-126.

³⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi yay., İstanbul 1996, s. 31.

1059-1078 yıllarını kapsamaktadır⁴⁰. Türklerin Anadolu'ya gelişi ve Malazgirt Savaşı hakkında verdiği bilgilerle konumuzu ele almamıza yardımcı olan eserin Işın Demirkent tarafından hazırlanan tercümesini kullandık.

Anna Comnena (Komnena), *Alexiad*: İmparator Aleksios Komnenos'un kızı olan Anna 1083 yılında İstanbul'da doğdu. Babasının ölümü ve tahta eşi Nikephoros Bryennios'un çıkamaması üzerine bir manastıra çekilerek *Alexiad* adlı eseri meydana getirdi⁴¹. Türklerin Anadolu'ya gelişi, Malazgirt Savaşı, I. Süleyman Şah, Ebu'l Kasım, Çaka Bey, Şahinşah ve I. Mesud'un faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren eserin Elizabeth A. S. Dawes tarafından hazırlanan İngilizce tercümesinden faydalandık.

Ioannes Kinnamos, *Historia*: 1143 yılından kısa süre sonra doğan Ioannes, genç yaşta Manuel Komnenos'un sekreteri olarak onun Anadolu ve Balkanlardaki seferlerine katılmıştır. Manuel'in ölümü üzerine gördüklerini kronolojik olarak kaleme alan Ioannes, *Historia* adlı eserini meydana getirdi. Eser 1118-1176 yılları arasındaki olayları bizlere aktarmaktadır⁴². Çalışmamıza İmparator ile Türk sultanlarının ilişkileri, Anadolu'da meydana gelen diğer hadiseler ile uç bölgelerdeki Türkmenlerin faaliyetleri ve sonuçları hakkında verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserin Işın Demirken tarafından hazırlanan tercümesinden yararlandık.

Niketas Khoniates, *Historia*: On ikinci yüzyılın ortalarında Denizli yakınlarındaki Khonai Şehri'nde doğmuş olan Niketas, İstanbul'a gelerek iyi bir eğitim aldı. Ardından Bizans sarayında memuriyete başlayan Niketas, idari mekanizmada önemli mevkilerde görev yaptı. Bu sırada elde ettiği tarihi birikimleri kaleme alan Niketas, 21 ciltlik bir eser meydana getirdi⁴³. Niketas'ın 1118-1206 yılları arasındaki olayları kapsayan eseri Türkiye Selçukluları ve Türkmenler hakkında önemli bilgiler vererek diğer kaynakları teyit etmektedir. Aleksios, Ioannes ve Manuel Komnenos dönemlerinde batı Anadolu'da meydana gelen Türkmen

⁴⁰ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 110-111.

⁴¹ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 112-113.

⁴² Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, TTK yay, Ankara 2001, s. XIX-XXXIII.

⁴³ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev., Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1995, s. IX-XI.

faaliyetleri ve sonuçları hakkında verdiği malumatlarla konumuza katkıda bulunan eserin Fikret İşıltan tarafından hazırlanan tercümesinden faydalandık.

Vardan Vardapet, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*: On üçüncü asır Ermeni müelliflerinden olan Vardan Vardapet, yaradılıştan itibaren tarihi hadiseler hakkında bilgi verdiği eseri, 889 ile 1269 yılı olayları bakımından önemli bir kaynaktır⁴⁴. Çalışmamıza Selçuklu ve Türkmenler öncesinde Anadolu'nun durumu hakkında verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserin Hrant D. Andreasyan tarafından yapılan tercümesinden istifade ettik.

Urfalı Vahram, *Kilikya Kralları Tarihi (Vahram Vekayinâmesi)*: Ermeni müverrihlerinden olan Vahram, hazırlamış olduğu eserinin 1153 yılına kadar olan kesimi Urfalı Mateos'un bir özeti niteliğindedir. 1152- 1274 yılı arası yazdıkları ise kendisine ait olduğu düşünülmektedir. Selçukluların Anadolu'ya girişleri ve yayılımları hakkında tamamlayıcı bilgiler vermektedir. Ayrıca Moğol istilası sonrasında Türkmen-Memlûklü ilişkileri ve Baybars'ın Anadolu seferi hakkında da önemli bilgiler vererek çalışmamıza katkıda bulunan eserin Hrant D. Andreasyan tarafından tercüme edilen TTK Kurumundaki Basılmamış Nüshasından yararlandık.

Başkumandan Simbat, *Vekayinamesi*: Bir başka Ermeni müverrihi olan Simbat, hazırlamış olduğu eseriyle 951-1274 yılları arasındaki hadiseler hakkında bilgiler vermektedir⁴⁵. Eserinde Türk tarihi ile ilgili de bilgiler veren Simbat, Selçukluların batı siyaseti, Anadolu'ya gelişleri ve buradaki yayılımları hakkında diğer kaynakları tamamlayıcı katkılarda bulunmaktadır. Çalışmamızda eserin Hrant D. Andreasyan tarafından tercüme edilen TTK Kurumundaki Basılmamış Nüshasını kullandık.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*: Bizans imparatorlarından olan Constantine Porphyrogenitus 905-959 yılları arasında hüküm sürmüştür. Yazmış olduğu eseri genel itibariyle Bizans tarihi hakkındadır⁴⁶. Konumuz içeriklerinden olan Oğuz isminin erken dönemlerdeki tarihsel gelişimi

⁴⁴ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 122.

⁴⁵ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 122.

⁴⁶ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio (İmparatorluğu Yönetmek)*, Greek Text Edited by GY. Moravcsik, Eng. Trns. R.J. H. Jenkins, Washington 1967, s. 7-14.

hakkında katkıda bulunan eserinin R.J. H. Jenkins tarafından yapılan İngilizce tercümesinden faydalandık.

Theophylact Simocatta: Müellifimiz 580'li yılların sonuna doğru Mısır'da dünyaya geldi. Yazmış olduğu eseri altıncı asır Bizans İmparatorluğu tarihi bakımından önemli bilgiler vermektedir⁴⁷. Konumuza Oğuz isminin erken dönemlerdeki tarihsel gelişimi hakkında verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserin Michael and Mary Whitby tarafından hazırlanan tercümesinden istifade ettik.

Lavrenti ve Troitski, Yıllıkları: Rahip Lavrantev'in ismiyle anılan eser, Rus yıllıklarının en eskisidir. Başlangıçtan 1305 yılı olaylarına kadar bilgiler içermektedir⁴⁸. Eser, Rus tarihi bakımından önem arz etmekle birlikte İslâmiyet öncesi Türk tarihi bakımından da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Türk boyları ve onların Karadeniz'in kuzeyindeki faaliyetleri ile Oğuz adı ve anlamı konusunda çalışmamıza katkıda bulunan eserin Saint 1846 Petersburg basımlı Rusça nüshasını kullandık.

Povest Vremennih Let: Geçmiş yılların hikâyesi (Nestor Kroniği) olarak da bilinen eser, Kiev'de tertip edilen yıllık dergilerin ortak ismidir⁴⁹. Eser, Rus tarihi bakımından önem arz etmekle birlikte diğer Rus kaynakları gibi İslâmiyet öncesi Türk tarihi bakımından da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Konumuza Türk boyları ve faaliyetleri ile Oğuz adı ve anlamı konusunda verdiği bilgilerle katkıda bulunan eserin 2003 Moskova-Augsburg basımlı Rusça nüshasından yararlandık.

C. Siyasetname ve Edebi Eserler

Kâşgarlı Mahmûd, Divanü Lûgat-it-Türk: Karahanlı ailesinden olan Kâşgarlı Mahmûd'un eldeki yetersiz bilgilerden dolayı Kâşgar'da doğduğu düşünülmüş, fakat yapılan son araştırmalarda Barsgan'da 1008 yılı civarında doğduğu ileri sürülmüştür. Büyük babası Muhammed Buğra Han'ın 1056-1057 yılları arasında Doğu Karahanlıların hükümdarı olarak Kâşgar'da hüküm sürdüğü

⁴⁷ Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes Michael And Mary Whitby, New York 1986, s. XIII.

⁴⁸ Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK yay., Ankara 2007, s.XXII-XXV.

⁴⁹ Yücel, *Rus Yıllıkları*, s. XIV-XVIII.

bilinmektedir. Ayrıca babası Hüseyin Çağrı Tigin de Barsgan emirliği yapmış ve burada öldürülmüştür. Babasının ölümünden sonra Barsgan'dan ayrılarak Kâşgar'a giden Kâşgarlı Mahmûd, 1057 yılında oradan da ayrılarak, Türk boylarının yaşadığı bölgeleri dolaşmaya başladı. Ardından 1072 yılında Bağdat'a gelen Kâşgarlı Mahmûd, burada eserini kaleme aldı⁵⁰. Eser Türk dili ve tarihi bakımından muazzam bir öneme sahiptir. Oğuz ve Türkmen adı başta olmak üzere çalışmamıza birçok konuda kaynaklık eden eserin Besim Atalay tarafından hazırlanan çevirisinden istifade ettik.

Nizamü'l Mülk, *Siyasetname*: Horasan'ın Tûs Şehri'ne bağlı kasabalardan biri olan Nûkan'da 1018 yılında doğan Nizamü'l Mülk Ebu Ali Hasan, Selçuklu döneminin en önemli devlet adamlarından biridir. Alp Arslan döneminde Amidü'l Mülk Kündürî'nin yerine Büyük Selçuklu Devleti vezirliği görevine getirilen Nizamü'l Mülk, oğlu Melikşah döneminde de görevine devam etti. Yapmış olduğu faaliyetlerle Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Nizamü'l Mülk, yazmış olduğu *Siyasetname* adlı eserinde Selçuklu devlet yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir⁵¹. Çalışmamıza Türkmen meselesinin ortaya çıkışı ile çözümü noktasında izlenen ve izlenmesi gereken siyaset hakkında verdiği önemli bilgilerle katkıda bulunan eserin Sadık Yalsızuçanlar tarafından hazırlanan çevirisinden faydalandık.

İbn Haldun, *Mukaddime*: Tam adı Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî olan müverrihimiz, 27 Mayıs 1332 yılında Tunus'ta dünyaya geldi. Aslen Hadramut'lu olan Haldun, hayatının büyük bir kısmını Afrika'da geçirdi. Tunus'un Merînîler tarafından işgal edilmesiyle vaktiyle Fas'a gelen Endülüslü ilim adamlarıyla tanışma fırsatı buldu. Kütüphanelerden de yararlanan Haldun, kısa süre içerisinde kendini yetiştirmeyi başararak devlet kademelerinde görev almaya başladı. Fas'a, Endülüs'e ve Hac amacıyla Hicaz'a giden Haldun, dönüşte de Memlûkluların başkenti Kahire'ye gelerek burada devlet hizmetinde bulunmuştur. Seyahatleri esnasında birçok devlet ve toplumu tanıma fırsatı bulan Haldun, edindiği bilgileri kaleme alarak birçok eser meydana getirdi. Bu eserlerden biri de Kitâbü'l 'İber'dir. Kitabı önemli kılan hususların başında sonraki dönemlerde *Mukaddime* olarak

⁵⁰ Suat Batur, *Divanü Lûgâti't Türk*, İnkılâp yay., İstanbul 2008, s. 7-10.

⁵¹ Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, s. 69-70.

adlandırılan birinci cildir⁵². Dönem toplum ve devlet yapılarının Haldun tarafından incelenerek teorikleştirilen bu bölüm (Mukaddime), Selçukluların ortaya çıkışı, gelişimi, Türkmen meselesinin ortaya çıkışı gibi birçok konuda sistematik birlikteliği kurarak konuyu ele almamıza yardımcı oldu. Çalışmamızda eserin Süleyman Uludağ tarafından hazırlanan çevirisinden istifade ettik.

Araştırmalar

Günümüz tarihçileri Selçuklular Tarihi hakkında birçok kitap, tez, bildiri ve makale türünde eserler meydana getirerek araştırmacı ile okuyucuların hizmetine sunmuşlardır. Birbirinden kıymetli olan bu eserlerden bazılarını hazırlayanlar aramızdan ayrılmış olsalar da yazdıkları kıymetli eserleriyle daima var olacaklardır. Bu kıymetli tarihçilerimizden biri merhum Mehmet Altay Köymen'dir. Köymen, özellikle Büyük Selçuklu Devleti hakkında hazırlamış olduğu "*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, *Büyük Selçuklu Tarihi (Kuruluş Devri)*, *Tuğrul Bey ve Zamanı*" gibi eserlerinin yanı sıra birçok da makale kaleme alarak Selçuklu Tarihi araştırmacıları ile okuyucularının hizmetine sunmuştur. Yazmış olduğu eserlerinde değindiği Türkmen meselesi bizler için yönlendirici olduğu gibi; konunun ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında da önemli bilgiler vererek bizlere katkıda bulunmuştur.

Ayrıca Merhum M. Fuad Köprülü'nün *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, "Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar", "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", "Claude Cahen, le Diyâr Bakr au Temps des Premiers Urtukides" adlı eserleri, Türk ve Oğuz adı, Oğuz etnolojisi ile konu içerisinde geçen bazı şahıs adlarının değerlendirmemizde katkıda bulunmuştur. Yine Merhum A. Zeki Velidî Togan'ın *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, *Reşideddin*, *Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlil* adlı eserleri ile Merhum Osman Turan'ın "*Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi*, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, *Selçuklular Zamanında Türkiye*" adlı eserleri Oğuzlar ve Selçuklu tarihi hakkında önemli bilgiler vererek, Türkmen meselesini değerlendirmemizde yönlendirici olmuştur.

⁵² Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, C. 19, Ankara 1999, s. 538-543.

Bu tarihçilerimizden merhum İbrahim Kafesoğlu'nun "*Harezmşahlar Devleti, Selçuklu Tarihi, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Türk Millî Kültürü*" adlı eserleriyle merhum Faruk Sümer'in *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boyteşkilatı Destanları, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* adlı eserleri de Oğuzların yayılımı, gelişimi, Türkmen meselesinin ortaya çıkışı ile Selçuklu tarihi hakkında önemli bilgiler vererek çalışmamıza katkıda bulunmuşlardır. Bununla birlikte merhum Ali Sevim, "*Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah, , Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*" gibi birçok eser ve makalenin yanı sıra birçok dönem kaynaklarını irdeleyerek Selçuklular ile ilgili bölümlerini Selçuklu Tarihi araştırmacıları ile okuyucularına sunmuştur. Sevim, eserlerinde Suriye, Filistin Selçukluları tarihi hakkında önemli bilgiler vererek konuyu değerlendirmemizde yardımcı olmuştur.

Oğuzlar hakkında ülkemiz dışında araştırma yapan tarihçilerden Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular, Oğuzlar*, "The States of The Oghuz, the Kimek and the Kıpçak" adlı eserlerinde Oğuzların yurdu gelişimleri ve Türkmen meselesi hakkında önemli bilgiler vererek çalışmamızda yönlendirici olmuştur.

Günümüzde Selçuklu Tarihiyle ilgili yaptığı araştırmalarıyla tanınan Salim Koca, "*Anadolu Türk Beylikleri Tarihi, Dandanakadan Malazgirt, Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür, Türk Kültürünün Temelleri, Türkiye Selçukluları Tarihi "Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)"* gibi birçok eser ve makale yazarak Türk tarihi araştırmacıları ile okuyucularına sunmuştur. Yazmış olduğu eserlerde Selçuklu tarihini meselelerine değinen Koca, yapmış olduğu değerlendirmeler ile çalışmamızın şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca Aydın Taneri'nin "*Harezmşahlar, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı – Teşkilatı*" adlı eserleri ile Refik Turan'ın *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezîr ve Divân)*, adlı eseri, Selçukluların şekillenmesine etki eden vezirler ve vezirlik kurumu hakkında önemli bilgiler vererek tezimizin teorik kısmına katkıda bulunmuşlardır. Diğer taraftan İlhan Erdem'in "*Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri*" adlı makalesi geriye dönük konuyu ele almamıza imkân vermekle birlikte Selçuklu sonrası dönemde de benzer hadiselerin yaşandığını

görmemize katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte Abdullah Gündoğdu'nun "Türkmenler ve Türkmen Adı Üzerine Yeni Görüşler Türkmenler Türgişler miydi?", "Türklerde Devlet, "Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler (Göktürklerden Osmanlılara)" adlı çalışmaları, Türkmen ismi ve anlamı konusunda farklı bir bakış açısı kazandırırken İbn Haldun'un öne sürdüğü sistematigi genişleterek konuyu ele almamıza da katkıda bulunmuştur.

Diğer taraftan çalışmamız içinde yer alan konularla ilgili, alanında uzman birçok önemli bilim adamlarının eserlerinden de faydalanılmıştır. Bu kişiler arasında Bahaeddin Ögel, Mükrimin Halil Yinanç, V. V. Barthold, Bernard Lewis, Erdoğan Merçil, Coşkun Alptekin, Abdülkerim Özaydın, Işın Demirkent, Osman Gazi Özgüdenli, Claude Cahen, Lambton, Müller, Ahmet B. Ercilasun, Hermann Vámbéry, Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Taşağıl, Ahmet Yaşar Ocak, Akdes Nimet Kurat, Auguste Bailly, Carl Brockelmann, Choi Han-Woo, Clifford Edmund Bosworth, Corcî Zeydân, Denis Sinor, E. G. Pulleyblank, Edouard Chavannes, F. Laszlo, Gyula Németh, Erkan Göksu, İlber Ortaylı, J. J. Saunders, Emine Uyumaz, J. Marquart, James Hamilton, Jean Paul Roux, Jr. Walter Emil Kaegi, Kossanyi Bela, Liu Mau-Tsai, M. J. De Goeje, Mevdûdî, Mikâil Bayram, Muallâ Uydu Yücel, Mustafa Kafalı, Omid Safi, Paul Pelliot, Paul Wittek, Peter B. Golden, Ph. K. Hitti, Ramazan Şeşen, Reşat Genç, Saadettin Gömeç, Speros Vryonis, Tufan Gündüz, Taner Timur, V. Gordlevski, V. Minorsky, Ross Burns, Yusuf Halaçoğlu ve Zekeriya Kitapçı gibi daha nice alanında uzman değerli araştırmacılar yer almaktadır.

Selçuklular Öncesine Kadar Türk ve İslam Coğrafyalarının Genel Durumu

Tarihi süreç içerisinde bazı tarihi hadiseler ile onların ortaya çıkmasını sağlayan şahsiyetler, dönemi ve sonrasına etkileri bakımından diğerlerinden ayrı bir yere sahiptirler. Şüphesiz bu gibi hadiseler ile müsebbiplerinin genel karakterleri, insanlık tarihinde köklü değişimlere neden olduğu için diğerlerinden ayrılmalarını sağlamıştır. Türk tarihini incelediğimizde bu gibi hadise ve tarihi kişiliklere oldukça sık rastlamaktayız. Yapılan tarihi çalışmalarda Asya'da Mete'nin, Avrupa'da Attila'nın, Osmanlı döneminde Fatih'in faaliyetleri bu minvalden olup daha burada yer veremediğimiz birçok hadise ve kahramanın olduğu da uluslararası camia tarafından kabul edilmektedir. Bahsettiğimiz tarihi kahramanların önemli bir bölümü

de kuşkusuz Selçuklular döneminde yaşamış ve yaptıkları faaliyetlerle Türk-İslâm dünyası üzerinde büyük akisler bırakarak dünya tarihinde değişikliklere neden olmuşlardır.

Selçuklular Dönemi'nde yaşanan tarihi hadiseler, Türk ve İslâm dünyasında önemli dönüşümlere neden olarak günümüz dünyasını şekillendiren en önemli etkenlerin başında gelmektedir. Bu dönemde Hunlarla birlikte siyasallaşan Türk medeniyeti, Göktürkler, Uygurlar ile gelişimine devam ederek Karahanlı, Gazneli ve nihayetinde Selçuklular vasıtasıyla temsil edilirken; Hz. Peygamber ile başlayan İslâm medeniyeti de Emeviler döneminde gelişimine devam ederek Abbasiler vasıtasıyla temsil olunmaktaydı.

Birinci Göktürk Devleti'nin 582 yılında fiili olarak ikiye bölünmesiyle Türk tarihi yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır⁵³. Bu bölünme Türk devletinin siyasi olarak ikiye ayrılmasından ziyade, Türk kültür ve medeniyetinin yeniden şekillenerek iki farklı bünyenin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Bu bünyelerden ilki Doğu Türklüğü ikincisi ise Batı Türklüğü'dür. Doğu Türklüğü eski ananelere sadık kalarak bir süre daha konargöçer olarak varlığını devam ettirirken; Batı Türklüğü, Soğdların desteğiyle yerleşik yaşama geçmeye başlayarak yeni bir mefkûrenin doğmasını sağlamıştır⁵⁴. Fakat bu dönüşüm kolay ve kısa sürede gerçekleşmeyerek Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini de içine alan uzun bir zamanda vuku bulmuştur.

İkinci Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Türkistan sahrasında kurulan Oğuz Yabgu Devleti, mahalli Türk hanlıkları, Karahanlılar ve Gazneliler gibi yeni Türk devletleri, selefleri olan Hun ve Göktürk devletleri gibi geniş sahalara hâkim olamayarak dağınık halde yaşayan Türk toplumlarını da bir çatı altında toplayamamışlardır⁵⁵. Mevcut bu durum Selçuklular dönemine kadar devam etmiş ve onların zamanında kısa süreliğine de olsa yeniden bir araya getirilmişlerdir. Diğer

⁵³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul 2003, s. 104-105.

⁵⁴ Abdullah Gündoğdu, "Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler (Göktürklerden Osmanlılara)", *III. Uluslar Arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, C. 1, Ankara 2011, s. 410.

⁵⁵ Hunlar, Göktürkler, Kuşanlar ve Akhunlardan (Eftalitler) sonra Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan mahalli Türk Hanlıkları, her ne kadar güçlü siyasi teşekküller meydana getiremeseler de bölgede yerleşik Türk toplumlarının temelini oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Bk. Zekeriya Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Selçuk Üniversitesi yay., Konya 1989, s. 52-53; Kr. V. M. Zaporozhets, *The Seljuks*, Trns. by K. A. Nazarévskaja, Printed by The Decision of the European Academy of Natural Sciences, Hannover 2012, s. 14.

tarafından İslâm dünyasında ise Emevilerden Halifeliği alan Abbasiler, sahip oldukları mevcut toprakları ellerinde muhafaza edemedikleri gibi içlerinden neşet eden farklı dini akımların da tahakkümü altına girerek siyasi ve dini bakımdan nüfuzlarını kaybetmişlerdir⁵⁶.

Türk ve İslâm dünyasında ortaya çıkan bu gerileme süreci, Türklerin İslâmlaşmasıyla birlikte yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. İslâmiyet'in eski Türk inancına olan yakınlığı ile cihat anlayışı, Türk zümrelerinin hızlı bir şekilde İslâmlaşmasını sağlarken Göktürklerden sonra yeniden büyük bir devletin vücut bulmasının da önünü açmıştır⁵⁷. Böylelikle tarih sahnesine çıkan Selçuklular, Türk ve İslâm dünyasını bir çatı altında toplamayı başararak sınırlarını genişlettikleri gibi İslâm'a zarar veren ayrılıkçı faaliyetlerle de mücadele ederek engellemişlerdir⁵⁸. Selçukluların tarih sahnesine çıkarak bahsettiğimiz hadiseleri yerine getirmeleri ise Türklerin İslâmlaşmasıyla başlayan yaklaşık üç yüz yıllık bir süreç sonrasında gerçekleşmiştir.

Hz. Peygamber'in faaliyetleri neticesinde kurulan İslâm Devleti, Hulefâ-i Raşid'in döneminde yayılımına devam ederek dönemin güçlü devletlerinden Sâsânîleri, Kadisiye ve Nihavend savaşlarıyla mağlup edip tarih sahnesinden

⁵⁶ Konuya temas eden araştırmacılarından Osman Turan mevcut şartları "göçebe Türkler arasında İslâm Dini hızla yayılırken, olgunluk dönemine erişen İslâm Dünyası siyasi olarak birçok devlete bölünmüş, fikir ve mezhep mücadeleleriyle birlikteliği yok olmuş, Zerdüşt ve Mezdek taraftarları Bâtînî ve aşırı Şîî eğilimlerle ortaya çıkarak İslâm medeniyetine ağır darbeler indirmiştir. İsmâilî ve Karmatî eğilimli gruplar ise daha da ileri giderek Mekke'de Müslümanların aşırı tepki verebileceği hadiselerle (Hacerü'l Esved'in götürülmesi) neden olmuşlardır." şeklinde izah etmektedir. Bk. Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 296; Benzer görüşler İlhan Erdem tarafından da dile getirilerek İslâm Dünyası'ndaki çöküş izah edilmiş, bir kurtarıcı olarak ortaya çıkan Selçukluların, gerilemeye neden olan etkenlerle siyasi, askeri ve ilmi (medreseler) olarak mücadele ederek İslâm Dünyası'nda birliktelik oluşturdukları belirtmiştir. Bk. İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCTBTAD*, C. 20, S. 31, Ankara 2000, s. 1-4.

⁵⁷ Hunlardan beri Türklerin var olduğu Mâverâünnehir Bölgesi, Arap fetihleri sonrasında İslâm Devleti ile Türklerin birbirleriyle sosyal, siyasi, ticari ve dini açıdan etkileşim halinde oldukları muhitlerin başında gelmekteydi. Burada birbirleriyle mücadele eden ticari ve askeri faaliyetlerde de bulunan Türkler ile İslâm Devleti temsilcileri, birbirlerini tanıma fırsatı buldular. Böylece Türkler inançlarına oldukça yakın olan İslâm Dini'ni tanıyarak yavaş yavaş bu yeni dine girmeye başladılar. Abbasilerin Hilafete geçmeleri ve uyguladıkları ılımlı siyaset sonucunda da Türkler arasında İslâmlaşma eğilimi artarak devam etti. Bk. Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 239-262; Zekeriyâ Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 263-270; Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 290-304; Salim Koca, *Dandanakadan Malazgirt*, Giresun 1997, s. 16-29.

⁵⁸ Konuya temas eden Osman Turan, hazırlamış olduğu makalesinde; Selçuklular ile onlardan neşet eden Atabeyleri İslâm'a yaptıkları hizmetlerden dolayı Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'e benzetmiştir. Bk. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 300.

kaldırdı. Çok geçmeden Ceyhun Nehri kıyılarına kadar ilerleyerek Türkistan coğrafyasına varan İslâm Devleti temsilcileri, Türkler ile temas kurmaya başladılar⁵⁹. İktidarın Emevilere geçmesi ve sonrasında Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliği'ne atanmasıyla İslâm Devleti ile Türkler arasında kanlı mücadeleler yaşanmaya başladı (705). Yaklaşık on yıl boyunca bölgede kalan Kuteybe, Buhara, Semerkand başta olmak üzere Mâverâünnehir ve Harezm'in önemli şehirlerini ele geçirerek Kâşgar'a kadar ilerledi. Fergana ve Şaş'a da seferler düzenleyen Kuteybe, buralarda çetin mücadelelerde bulunmasına rağmen ciddi bir başarı elde edemedi⁶⁰. Bununla birlikte mücadelelerde birçok Türk hayatını kaybetti. Çetin mücadelelerin yanı sıra Emevilerin, milliyetçi ve gelir öncelikli siyasetleri neticesinde Türkler arasında İslâmlaşma bu dönemde yeterince gerçekleşmedi⁶¹.

Kuteybe b. Müslim ve sonrasında İslâm orduları karşısında yeterince varlık gösteremeyen bazı Türk Hanlıkları, varlıklarını muhafaza etmek maksadıyla Çin'den yardım talep ettiler⁶². Bunun üzerine Kuça Valisi yönetiminde harekete geçen Çin ordusu, Taşkent'e kadar hâkimiyet sahasını genişletti. Burada Taşkent Bey'i Bagatur Tudun'un (Boğatır/Bahadır?) Çinliler tarafından öldürmesi üzerine yeniden endişeye kapılan Türk Hanlıkları, bu kez de Çin'in işgalci tutumuna karşılık İslâm Devleti'nin Horasan Valisi Ebu Müslim'den yardım talep ettiler. Böylece harekete geçen Müslim, Türklerin de iştirak ettiği ordusuyla Talas Suyu kıyısında Çin ordusunu ağır bir mağlubiyete uğrattı (751)⁶³. Çinlilerin ağır kayıplar vererek yenildikleri bu savaş, onların batıya yayılmalarını engellediği gibi Türk tarihinin de önemli bir dönüm noktasını teşkil etti.

Bu sıralarda Emevilerden hilafeti alan Abbasiler, onların uyguladığı mevâlî anlayışı ve sert tutumları terk ederek ılımlı bir siyaset izlenmeye başladılar. İzlenen

⁵⁹ Hz. Ömer döneminde alınan 635 Kadisiye ve 642 Nihavend galibiyetleriyle Sâsânî Devleti yıkılmış, ardından da İslâm orduları Hamedân, Rey ve İsfahan'ı alarak Ceyhun Nehri'ne kadar ilerleyerek Türklerle temas kurmuşlardır. Bk. Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 3, ter. M. Faruk Gürtuna, Sağlam yay., İstanbul, s. 421-429, 466-489; Ph. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İFAV yay., İstanbul 2011, s. 221-225.

⁶⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 4, s. 238-264, 278-281.

⁶¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı yay., İstanbul 1980, s. 49.

⁶² İslâm orduları karşısında varlık gösteremeyen Türgişler, Ferganalılar, Buharalılar ile Semerkandlılar 712 ile 726 yılları arasında Çinlilerden yardım talep ettiler. Bk. Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 246.

⁶³ Hakkı Dursun Yıldız, "Türklerin Müslüman Olması", *DGBİT*, C. 6, Çağ yay., İstanbul 1992, s. 18-19; Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 246-247.

yeni siyaset ile Talas zaferindeki kader birliği Türklerin, İslâm'a olan ilgisinin artmasına katkıda bulundu ve kısa süre içerisinde kitleler halinde İslâmiyet kabul edilmeye başlandı⁶⁴. Her geçen gün Türklerin İslâmlaşması ve bu yeni dine olan samimi bağlılıkları, Abbasilerin teveccühlerini kazanmalarına neden olurken diğer taraftan da Türklerin İslâm Devleti merkezinde görev almalarına da zemin hazırladı. Abbasilerin erken dönemlerinde Arap olmayan Müslüman kesimin devlet kadrolarında yer almasıyla ilk olarak İranî unsurlar ağırlıklı olarak bu görevleri icra etmeye başladılar. Bu sıralarda görev almaya başlayan Türkler de ağırlıklı olarak ordu ve hassa birlikleri kadroları olmak üzere az olmakla birlikte diğer kademelerde de görev icra ettiler⁶⁵.

Abbasi Devleti'ndeki İranî kadrolar her geçen gün güçlenerek devlet üzerinde hegemonya oluşturdular. Halife Harun Reşid'in ölümünden sonra oğulları Emin ve Me'mun arasında yaşanan iktidar mücadelesiyle İranî hegemonya ile onlardan rahatsız olan Arap devlet adamlarını karşı karşıya getirdi⁶⁶. Bu mücadelede İranî devlet adamlarının desteğini alan Me'mûn, halifeliği elde etmesine rağmen mevcut durumdan rahatsız oldu. Müteakiben de İranî unsurları dengelemek amacıyla Türklerden müteşekkil ordu oluşturmaya başladı. Kardeşi Mutasım ve sonraki Abbasi halifeleri döneminde Türklere olan teveccüh artarak devam etti ve 836 yılında Samerra Kenti kuruldu. Böylece İranî unsurların yerini yavaş yavaş Türkler almaya başladı. 945 yılına kadar devam eden bu süreç Büveyhîlerin Bağdat'ı işgal etmesiyle son buldu⁶⁷.

Hizmet dönemi olarak da adlandırılan bu dönem Tuğrul Bey'in Bağdat seferlerine kadar devam etmiş ve sefer sonrasında itibaren Türk-İslâm devlet ve toplumlarına Türkler yön vermeye başlamıştır⁶⁸. Selçukluların mihmandarlığıyla birlikte duraksamış olan Türk-İslâm fetihleri yeniden canlanarak Anadolu başta

⁶⁴ Kitapçı, *İslâmiyetin Yayılışı*, s. 102-123;273-284.

⁶⁵ Yıldız, "Müslüman Olması", s. 19; Konuya temas eden Osman Turan, Abbasiler zamanında Hilafet ordusunu vücuda getiren Türklerin, tedricen askeri ve siyasi hâkimiyetin de sahibi olduklarını ve nihayetinde de İslâm dünyasının kaderinin onlara intikal ettiğini belirtmiştir. Bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay., İstanbul 1993, s. 1.

⁶⁶ Emin, anne ve baba tarafından asil bir Arap olarak görülüp Araplar tarafından desteklenirken; Me'mun da anne tarafından İranlı oluşundan dolayı İranlılar tarafından desteklenmekteydi. Bk. Yıldız, *İslâmiyet*, s. 62.

⁶⁷ Yıldız, "Müslüman Olması", s. 20.

⁶⁸ Koca, *Malazgirt*, s.30-37.

olmak üzere birçok coğrafyaya yayılmıştır. Ayrıca İslâm coğrafyasında çıkmış olan ayrılıkçı düşünce ve temsilcileri de büyük ölçüde etkisiz hale getirilerek dağınık haldeki İslâm dünyasının tek bir vücut haline gelmesi kısa bir dönemliğine de olsa gerçekleşmiştir.

Türk ve İslâm dünyasındaki değişimler yalnızca yukarıda zikrettiğimizle sınırlı kalmamış; özellikle Selçuklular döneminde görülen sosyal, siyasal, askerî ve kültürel alanlardaki değişimler Türk tarihi bakımından önemli bir dönüşümün öncülüğünü teşkil etmiştir. Selçuklular yaklaşık yüz yıl süren mücadele sonrasında kazandıkları galibiyetlerle devletleşince, geçmişten gelen gelenekleriyle devletleştikleri topraklarda var olan gelenekleri bir araya getirerek kendilerine münhasır yeni bir anlayışın doğmasına öncülük etmişlerdir. Fakat bu değişim bir anda gerçekleşen bir dönüşümden ziyade uzun bir süreç olup, zorlu bir dönemdir. Bu nedenle de konumuzu teşkil eden Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen politikası da bahsettiğimiz yaşanan dönüşümün bir sonucudur. İzlenilen değişim siyaseti ilerleyen bölümlerde değineceğimiz gibi kısa vadede Türk dünyası için menfi sonuçlara neden olmuş gibi görünüyorsa da geniş manada bugünkü batı Türklüğünün şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Birçok araştırmacı tarafından ele alınan Selçuklulardaki bu değişim farklı bakış açılarıyla ve farklı yönleriyle değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde Selçukluların Türkmen siyasetleri ve sonrasında ortaya çıkan Türkmen meselesine de değinilmiş, fakat bir bütün halinde nedenleri ve sonuçlarıyla ortaya konulmamıştır. Bu nedenle hazırlamış olduğumuz çalışmamız eksikleriyle birlikte Oğuz adı ve anlamı, Türkmen adı ve anlamı ile Selçukluların Türkmen siyasetinin nedenleri ile sonuçları bakımından bir bütünlük arz ederek konu hakkında bilgiler sunmaktadır.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden Selçuklular, dönem kaynaklarında bazen Oğuz, bazen Türkmen bazen de Selçuklular olarak ifade edilmişlerdir. Türkmen ve Oğuz isimleri, aynı toplum için kullanılmalarına rağmen Oğuz ismi dönem müelliflerinin birçoğu tarafından memnun olmadıkları tavırlar sergileyen zümreler için tercih edilmiştir. Diğer taraftan Türkmen ifadesi ise kendilerine göre

daha mutedil faaliyetlerde bulunan zümreler için kullanmışlardır⁶⁹. Bizde tezimizin genelinde Türkmen ifadesini benimserken Sancar döneminde ortaya çıkan ve mahiyeti bakımından kuruluş dönemi Selçuklu zümresinden olmayan kesim için dönem hakkında araştırmalarıyla bizlere öncülük eden Mehmet Altay Köymen'in tercih ettiği Oğuz terimini kullandık.

⁶⁹ A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2016, s. 56-62.

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULAR ÖNCESİNE KADAR OĞUZLAR

1.1. Oğuz Adının Ortaya Çıkışı ve Anlamı

Asya ile Doğu Avrupa arasında geniş bir alana yayılan Oğuz toplumunun ismi dönem kaynaklarında o-ö ve u-ü harfleri kesin çizgilerle ayrılmadığından birtakım ihtilaflar ortaya çıkmış ve okunuş ile mana olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Oğuz adı Arapça kaynaklarda “الغزوية” el-Guzziyye /Guzz, Bizans kaynaklarında “Οὐζοι-Uzoi/Uz-`Οϋζωρ”⁷⁰ Ogor/Ogur, Rus kaynaklarında “Торц⁷¹-Торк⁷²-Tork, Torç/Torts, Torky, Toruky, Torkmen”, Çin kaynaklarında “Türk boyları için genel olarak 突厥/T’u-chüeh/Tou-kiue/T’u-küe kullanılırken Oğuzlar için bazen Chiu hsing (Dokuz Boy)”⁷³ olarak geçmektedir⁷⁴. Konu hakkında bilimsel çalışmalar yapan yerli ve yabancı bilim adamları eldeki mevcut bilgileri irdeleyerek Oğuz isminin okunuşu

⁷⁰ `Οϋζωρ” Ogor/Ogur kelimesi Grek kaynaklarında Theophylact Simocatta’nın eserinde geçmektedir. Eserde Til Nehri için Türklerin ayrıca Melas ismini de kullandıkları belirtilmektedir. Michael And Mary Til Nehri’nin Tarım Nehri olduğunu belirterek civarlarındaki Türklerin kastedildiği kanaatindedirler. Peter B. Golden ise Theophylact Simocatta’nın coğrafi bölgeler ile kabileleri birbirleriyle karıştırdığını belirterek Til Nehri’nin “Atıl” Volga Nehri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu dönemde Uygurların doğuda Oğuz kabilelerinin de Volga, Kuzey Kafkasya ve Karadeniz bozkırlarında fetihlerde bulduklarını kaydetmiştir. Bk. Peter B. Golden, “Oğ and Oğur ~ Oğuz”, *Turkic Languages*, Edt. Lars Johanson, Vol. 16, Number 2, Harrassowitz Verlag yay., Wiesbaden 2012, s. 181-183; J. Marquart ise bu ismin Oğuz ismi olduğunu ileri sürmüştür. Bk. Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, trns Michael and Mary Whitby, Oxford The Clarendon Press, New York 1986, VII. 7. 13; J. Marquart, “Über das Volkstum der Komanen”, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914, s. 199-201.

⁷¹ Lavrenti’ye göre “Торц” (Torts/Torç) ifadesi “Торк” “Tork” ifadesi yerine daha eski dönemlerde kullanılmıştır. Bk., Lavrenti ve Troitski Yıllıkları (Лаврентьевская И Троицкая Лѣтописи), (Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей) Rus Yıllıkları Külliyyatı, (Томъ первый) C. 1, Saint Petersburg 1846, 6568, s. 70.

⁷² Povest Vremennih Let, Moskova-Augsburg 2003, 6493 (985), s. 27; Lavrenti Yıllığı, 6568, s. 70.

⁷³ Denis Sinor, “The Establishment and Dissolution of the Türk Empire” *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Edt. Denis Sinor, 1990/2008, s. 289; Choi Han-Woo, “A Study of the Ancient Turkic “TARQAN””, *International Central Asian Studies*, Ed. Choi Han-Woo, Vol. 5, 2000, s. 104; E. G. Pulleyblank, “The Chinese Name for the Turks”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 85, No. 2 (Apr. - Jun.), 1965, s. 121-122; Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge yay., İstanbul 2011, s. 429; Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux*, St. Petersburg 1903, s. 13.

⁷⁴ İbn Havkal, *Sûret el-Arz*, C. 1, Leyden-Beyrut 1938, s. 9; Porphyrogenitus, *Imperio*, s. 166-167; Yücel, *Rus Yıllıkları*, s. 46; Kossanyi Bela, “XI-XII. nci Asırlarda Uz’lar ve Koman’ların Tarinine Dair”, çev. Hâmit Koşay, *Bellekten*, C. VIII, S. 29, Ankara 1944, s. 120-136; Hermann Vámbéry, *Das Türkenvolk in Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, Leipzig 1885, s. 382; Bk. Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. *Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitapevi yay., Ankara 1992, s. 65.

ve manası hakkında farklı sonuçlar ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda öne çıkan bilim adamları ve çalışmaları şöyledir.

Oğuz adının kökeni ve anlamı hakkında araştırma yapan bilim adamlarından Marquart, eserinde Oğuz kelimesinin okunuşlarından biri olduğu düşünülen “Üğüz” kelimesinin Kuman dilinde ve eski Türkçede nehir anlamına geldiğini belirterek, Oğuz kelimesinin halk ismi olduğunu öne sürmüş ve kelimeyi Ok+uz (oq-uz) şeklinde ayırmıştır. Ona göre “ok” ok anlamında olup “uz” ise adamlar manasındadır ve kelime de ok adamlar (okçular) anlamındadır⁷⁵. Macar bilim adamı Gyula Németh ise eserinde Ogur, Oğuz ve Guzz isimlerinin aynı Türk halkları için kullanıldığını belirterek Marquart’ın Ok-uz (ok adamlar) açıklamasının yanlış olduğunu ileri sürmüştür⁷⁶. Ona göre Oğuz kelimesi boy manasına gelen “ok” ile çoğul eki “z” den meydana gelmiş olup boylar manasındadır⁷⁷. Oğuz kelimesinin kabile adı olarak kullanılmasını ise kelimenin kökü olan okun kumanda manasına gelmesine bağlamış ve bu görüş Faruk Sümer, H. N. Orkun, O. Pritsak olmak üzere birçok bilim adamınca kabul edilmiştir⁷⁸.

Paul Pelliot ise Oğuz kelimesini ilk olarak Uğuz (Uyuz) şeklinde okuyarak ilk süt manasını vermiştir. Fakat kısa süre sonra kelimenin Oğuz şeklinde okunabileceğini belirten Pelliot, bu görüşünden vazgeçerek kabile (boy) manasına gelen oğuş kelimesiyle özdeş olabileceği fikrini vurgulamıştır⁷⁹.

Oğuz adının kökeni ve anlamı hakkında araştırma yapan bir diğer bilim adamı Denis Sinor ise, Marquart ve Németh’in görüşlerinin yanı sıra Boodberg’in Oğuz’un “boynuz” anlamında olduğunu söyleyerek Pelliot’un Oğuz’un manası için öne sürdüğü “ağız” (ilk süt) çıkarımlarına karşı çıkmaktadır. Ona göre Oğuz kelimesinin manası aynı anlama gelen öküz ya da boğa olup Oğuz okunmalıdır. Bu görüşünü temellendirmeye çalışan Sinor, Oğuz Kağan Destanı’nda yer alan boğa tasvirleri ile

⁷⁵ Marquart, “Komanen”, s. 36-37.

⁷⁶ Németh Gyula, “On Ogur, hét Magyar, Dentümogyer”, *Törökök és Magyarok*, C. I, Budapest 1990, s. 11-12.

⁷⁷ D. Sinor, “Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar”, çev. Ahmet Ateş, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. IV, İstanbul 1952, s. 4; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boyteşkilatı Destanları*, TDAV yay., İstanbul 1999, s. 20.

⁷⁸ Bilge Özge Nalbant, ““Oğuz” Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler”, *Türkbilgi*, C. 20/Güz, Ankara 2010, s. 48.

⁷⁹ Paul Pelliot, “Sur la Légende d'Uyuz-Khan en Écriture Ouigoure”, *TP*, Second Series, Vol. 27, No. 4/5, Basım yeri belirtilmemiş 1930, s. 257.

Kâmûs-ı Türkî ve Yakutçadaki Oğuz'un karşılığı olarak kullanılan öküz ve boğa ifadelerini göstermiş ve öküz üzerinde yoğunlaşmıştır⁸⁰. Fakat Faruk Sümer, öküz kelimesinin Toharca'dan okus'dan ya da ökes'den Türkçeye geçtiğini, günümüze kadar da böyle kullanıldığını belirterek D. Sinor'un görüşüne karşı çıkmıştır⁸¹.

Louis Bazin ise eserinde “z” sesinin Türkçede kelimeleri çoğul yaptığını belirterek Kırk+z=Kırkız, iki+z=ikiz kelimelerini örnek olarak vermiştir. Buna rağmen Oğuz sözcüğünün kabileler manasına gelen ok+z den oluşmadığı kanaatinde olan Bazin, 21. Uluslararası Oryantalist Kongresinde Denis Sinor'un sunduğu Oğuz Kağan ile alakalı bildirisinde Oğuz Kağan'ın bazı uzuvlarının sığır familyası üyelerine benzetilmesinden (ayaklarının boğa ayakları gibi olması) yola çıkarak Oğuz kelimesini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre Oğuz ve öküz kelimeleri Sinor'un öne sürdüğü gibi aynı manada değildir. Oğuz kelimesi boğa ile alakalıdır. Nitekim göçebe toplum yapısına sahip olan Oğuzlar, çobanlıkla yaşamları iç içe olduğu için kullandıkları hayvan isimleri de ayrıntılı ve çoktur. Öküzün halk nezdindeki karşılığının aptal olduğunu vurgulayan Bazin, boğanın ise cesaretin ve erkekliğin sembolü olduğunu vurgulamış ve Oğuz kelimesinin de boğa (tosun) kelimesiyle ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda Bazin, Sami Bey'in⁸² ve Evliya Çelebi'nin eserlerinde Oğuz kelimesi için kullandıkları tosun (iki yaşında ya da genç boğa) ile iyi ve doğru adam ibarelerini ve Oğuz kelimesinin Yakutçadaki karşılığı olan boğa manasını temel alarak Oğuz kelimesinin genç boğa (tosun) manasında olduğunu ileri sürmüştür. Türklerin kişi ve kabile adı olarak hayvan isimlerini kullandıklarını belirten Bazin, “Buğrahan, Toğan, Temür-Boğa, Kara-Tay, Ak-Sonkur, Bay-bars, Balaban vs” örneklerini vererek genç boğa (tosun) ile iyi adam manasına gelen Oğuz kelimesinin de kabile ve genç tosunlar için kullanıldığını belirtmiştir⁸³.

Oğuz adının kökeni ve anlamı hakkında araştırma yapan bir diğer bilim adamı da James Hamilton'dur. Hamilton eserinde Németh, Marquart, Omelyan (Omeljan) Pritsak ve Boodberg'in Oğuz kelimesinin kökeni hakkında ileri sürdüğü fikirlerine

⁸⁰ Sinor, “Oğuz Kağan”, s. 4-7.

⁸¹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 19-20.

⁸² Şemseddin Samî, hazırlamış olduğu sözlükte Oğuz kelimesi için öküz, ahmak, tosun, saf ve iyi adam manasında olduğunu belirtmiştir. Bk. Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı yay., İstanbul 2006, s. 210.

⁸³ Louis Bazin, Notes Sur Les Mots “Oğuz” et “Turk”, *Oriens*, Vol. VI, No. 2, 1953, s. 315-318.

karşı çıkmış, Bazin'in görüşünü ise eski Türkçede Oğuz'un boğa anlamında kullanıldığına dair bir kayda rastlanmayışından yanılığ olabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte Paul Pelliot'un oğuş ile Oğuz arasında kurduğu ilişkiye değinen Hamilton konuyu bu temellendirmeye açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda oğuş kelimesinin sonundaki “ş” nin “z”ye dönüşmesinin Türkçe dil kurallarında var olduğuna değinen Hamilton, bu değişimin çok zor şartlar altında uygulandığını ve birkaç örnekle sınırlandırıldığını belirtmiştir. Ayrıca Hamilton, yazıtlarda boy anlamındaki oğuş ile kabile adı olan Oğuz kelimelerinin bir arada kullanıldığını örnek göstererek kelimeye meydana gelmiş olan değişimi farklı bir varyantla ortaya koymuştur. Ona göre Oğuz kelimesi oğuş kelimesinin bir varyatı olup yarım uyaklı olan Tokuz Oğuş söylemi zamanla tam uyaklı Tokuz Oğuz söylemine dönüşmüştür⁸⁴.

Ülkemiz bilim adamlarından A. Zeki Velidî Togan incelemiş olduğu Reşideddin'in Oğuznâmesi'nde “*ben bir otağda doğduğum için adım Oğur koymak gerekir (padişahın çadır sarayında doğdum: adımın Oğur olması gerekir)*” ifadesinde geçen Oğur kelimesinden yola çıkarak anlamlandırmıştır. Ona göre (اغور) olarak yazılan bu ismin Oğur olarak okunması gerekmektedir. Kâşgarlı'da bu ismin karşılığı olarak devlet, hayır, bereket manasının verildiğini belirten Togan, Sabir ve Avarların batıya göç etmeleriyle Onogur ve Toqur Ogurlar'ın da hicret ettiğini belirterek bu dönemden itibaren 'r'nin 'z'ye dönüştüğünü ve Oğuz olduğunu ileri sürmüştür⁸⁵. Konuya temas eden İlhan Şahin ise genel kabul gören kabileler (kabileler birliği/akraba kabileler birliği) görüşünü benimseyerek Oğuz ismini siyasi, idari ve sosyal teşkilatlanmanın bir ifadesi olarak almakta ve Togan'ın öne sürdüğü devlet manasının farklı bir açılımını yapmaktadır⁸⁶.

⁸⁴ James Hamilton, “Toquz-Oyuz et On-Oyyur / Tokuz-Oğuz ve On-Uygur”, *JA*, C. 250, Paris 1962, s. 23-25; ter. çev. Yunus Koç-İsmet Birkan, *TDA*, C. 7, Ankara 1997, s. 188-190.

⁸⁵ A. Zeki Velidî Togan Reşideddin'in Oğuznâmesi üzerinde yaptığı incelemede (اغور) olarak yazılan bu ismin Oğur olarak okunması gerektiğini belirterek Kâşgarlı'da bu ismin karşılığı olarak devlet, hayır, bereket manasının verildiğini aktarmıştır. Akabinde Sabir ve Avarların batıya göç etmeleriyle Onogur ve Toqurogurların da hicret ettiğini belirten Togan, bu dönemden itibaren 'r'nin 'z'ye dönüştüğünü ve böylece kelimenin Oğuz şeklini aldığını ileri sürmüştür. Bk. A. Zeki Velidî Togan, *Reşideddin, Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlil*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1982, s. 18; 82-83.

⁸⁶ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler (Nomads in the Ottoman Empire)*, Eren yay., İstanbul 2006, s. 55.

Ahmet B. Ercilasun ise Oğuz kelimesini üç farklı başlık altında incelemiştir. Ona göre Oğuz kelimesi efsanevi Türk hükümdarı için isim olarak kullanıldığı gibi kabileler manasında ve etnik bir grup adı olarak da kullanılmıştır. Bu bağlamda efsanevi Türk hükümdarı olan Oğuz ismini öküzle ilişkilendiren Ercilasun, görüşünü Uygur harfli Oğuz Kağan destanında yer alan öküz resmi ile Şecere-i Terâkime de yer alan “Keyûmers zamanında irdi” sözüyle açıklamaya çalışmıştır. Akabinde Dede Korkut kitabında yer alan Dirse Han’ın oğlu Boğaç Han’ın Oğuz ile ilişkilendirildiğini belirten Ercilasun, Boğaç’ın boğadan geldiğini belirterek Oğuz’un da öküzden türediğini ileri sürmüştür⁸⁷. Diğer taraftan Németh’in ortaya koyduğu kabileler görüşünü kişi adı olarak konulmasının mümkün olmadığını belirterek karşı çıkan Ercilasun, Bazin’in öne sürdüğü tosun/boğa görüşünü ise efsanevi Oğuz hükümdarının adı bakımından doğru olabileceğini vurgulamış, fakat Oğuz kelimesinin eski kaynaklarda boğa/tosun manasında geçmemesinden dolayı kesinliği konusunda şüphe duymuştur⁸⁸. Konuyla ilgili bir başka çalışmasında ise kabile ve boy adı olan Oğuz kelimesinin kabile manasında cins, boy manasında ise özel isim olduğuna değinmiştir. Ardından da Oğuz Kağan Destanı’ndaki resimden yola çıkarak Oğuz ile öküz kelimeleri arasındaki ilişkiyi yenilemiş buradan öküz kelimesini hem öküz hem de boğa anlamına geldiğini belirtmiştir⁸⁹.

Konu hakkında araştırma yapan Fuzuli Bayat ise, yukarıda belirttiğimiz bilim adamlarının görüşlerinin yanı sıra Oğuz kelimesinin “nehir” anlamına geldiğini ileri süren Sergey Tolstov ile “doğmakta olan tanın Tanrısı” olduğunu ileri süren M. Seyyidov’un görüşlerini de belirtmiştir. Ayrıca Oğuz adının antroponim, etnonim ve etnotoponim olarak incelemiştir. Ona göre Oğuzlar, Ay Tanrı inancına sahip olduklarından Boğa ayın sembolüdür. Nitekim Oğuz Kağan Destanı’nda da Oğuz Kağan Ay Kağan’ın oğlu olması ve gök renkli öküz şekliyle ayın yeryüzündeki yansıması olarak tasvir edilmesi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Oğuzlar için kullanılan “Torki, Uz ve Türkmen” ifadelerini de ele alan Bayat, bu ifadelerin boğa

⁸⁷ Ercilasun yazının devamında “Türk Destanlarında Baba-Oğul Mücadelesi” adlı makalesinde Oğuz Kağan ile ilişkilendirilen Mete için Çincedeki adı olan Motun’a karşılık olarak Boğatur ifadesini kullandığını belirtmiş ve yanlışlığa düştüğünü ima etmiştir. Bk. Ahmet B. Ercilasun, “Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine”, *TKAD*, C. I, S. 2 (Güz), Ankara 2008, s. 230-231.

⁸⁸ Ercilasun, “Oğuz Adı”, s. 231.

⁸⁹ Ahmet Bican Ercilasun, “Oğuz Adının Etimolojisi”, 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Edt. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara 2015, s. 17-19.

kelimesiyle aynı anlama gelen farklı kelimeler olduklarını ileri sürmüştür. Öte yandan Bayat, İskit (Skith) kelimesinin eski Yunanda Skithe Asur kaynaklarında Aşguzay/Asguzay, Babil kaynaklarında İşguzay/İşguza, eski Yahudilerce Asguz şeklinde geçtiğini belirterek Oğuz kelimesiyle aynı anlamda olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre Aşguzay ya da Asguz muhtemelen Dış ya da Taş Oğuz, İşguzay İç Oğuz ve İşguza da ülke adı olarak kullanılmış ve bu durumun ilk defa ay ve Guz (boğa) kelimelerinin birlikte kullanıldığına bir delil olduğuna kanaat getirmiştir⁹⁰.

Oğuzlar hakkında çalışmalarda bulunan Faruk Sümer ise eserinde yukarıda geçen bilim adamlarının birçoğunun görüşlerine yer vermiş ve Oğuz adının manası olarak da Gyula Németh'in kabileler görüşünü benimsemiştir⁹¹. Bahsedilen görüşü benimseyen bir diğer araştırmacı da İbrahim Kafesoğlu'dur. Ona göre Oğuz ismi sadece dilbilimi olarak izah edilemez. Sosyal ve siyasi gelişmeler de göz önüne alınmalıdır. Bu bağlamda Németh'in kabileler görüşü daha doğru bir yaklaşım olup Çin kaynaklarında Oğuz kelimesine karşılık gelen kelimenin kabileler manasına gelmesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Kafesoğlu'na göre Oğuz kelimesi etnik bir isim olmayıp Türk kabileleri manasına gelen bir kelimedir⁹².

Konuya temas eden araştırmacılardan Salim Koca ise yazmış olduğu "Oğuz Kağan Destanı'nın Türk Kültür Tarihi Bakımından Değeri" adlı makalesinde Oğuz Kağan Destanı'nda yer alan karakterin, Türk tarihinden parçalar barındırdığına değinmiştir. Ona göre Oğuz Kağan, İskit çağında yaşayan ve dünya fatihi olduğunu anlaşılan bir hükümdardan izler taşımaktadır. Bununla birlikte destan, Büyük Hun hükümdarı Mete'nin hayatıyla da birçok yönüyle benzeşmektedir. Bu bağlamda destan karakterinin Mete'nin hayatı, faaliyetleri ile askeri ve idari teşkilatından izler taşıdığını ortaya koyan Koca, devamında ise Mete için Ahmet B. Ercilasun'un da öne sürdüğü *Boğatır=Bahadır* ifadelerini kullanmış ve böylece Oğuz ismini Boğa ile ilişkilendirmiştir⁹³.

⁹⁰ Fuzuli Bayat, "Uz-Ğuz-Oğuz Kavim Adının Etimolojisi", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 1, S. 3, Karam yay., İstanbul 2004, s. 71-77.

⁹¹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 19-20.

⁹² Kafesoğlu, *Millî Kültürü*, s. 150.

⁹³ Salim Koca, "Oğuz Kağan Destanının Türk Kültür Tarihi Bakımından Değeri", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, s. 511-512; Ercilasun, "Oğuz Adı", s. 231.

Konu hakkında araştırma yapan Bilge Özkan Nalbant ise beyan ettiğimiz bilim adamlarının birçoğunun görüşüne değinmiş fakat konuyu farklı bir yaklaşımla açıklamıştır. Nalbant, Oğuz kelimesinin sonunda yer alan “uz”-“u” seslerinin ekten ziyade anlamlı bir sözcük olduğu üzerinde durmuş, Gabain ve Clauson’dan atıflar yaparak çıkarımını temellendirmiştir. Akabinde sözcüğün muktedir olan, becerikli, usta anlamlarına geldiğini belirten Nalbant, Oğuz kelimesinin birleşik bir kelime olduğu tezini ortaya koymuştur. Böylelikle Oğuz’un ilk kelimesinin ok ve boy anlamına gelen “ok” olduğunu belirten Nalbant, “uz” kelimesiyle birleşerek oluştuğunu ileri sürdüğü Oğuz kelimesinin de ok ustası (silahların ustası, demirci, demire hâkim) ya da boyların hâkimi (boyların lideri, en maharetlisi) anlamlarına geldiğini ileri sürmüştür. Devamında da varsayımını Oğuz Kağan Destanı’ndaki hadiseleri örnek vererek desteklemiştir⁹⁴.

Kâşgarlı Mahmûd, yazmış olduğu eserinde birçok bilim adamının Oğuz kelimesi için öne sürdüğü manalar hakkında açık ve tartışma götürmez açıklamalarda bulunmuş ve bu konunun aydınlatılmasında büyük katkı sağlamıştır. P. Pelliot’un Oğuz kelimesi için öne sürdüğü ve sonra vazgeçtiği ağız manası Divan’da açık bir şekilde yazım olarak uzuv ve coğrafi ad olan ağızdan ayrıştırılmıştır. Nitekim inek ve koyunlar için doğumdan sonra ilk süt anlamında olan ağız, (أغز) “ağuz” şeklinde yazılırken Oğuz ve uzuv olan ağız ise (أغز) “ağız/Oğuz” şeklinde yazılmıştır. Diğer taraftan divanda hayvan ve nehir anlamına gelen öküz de yazım olarak Oğuz ve ağız isimlerinden farklı olarak yazılması (اکز) D. Sinor’un ve S. Tolstov’un görüşlerinin hatalı olma olasılığının yüksek olduğuna bir delil niteliğindedir⁹⁵. Buradan Oğuz kelimesinin kabile ismi ve nehir ağızı manasına geldiği açık bir şekilde ortaya çıkarken öküz ve nehir manası şüpheli bir mana olarak anlaşılmaktadır.

Biz ise bu konuyu Kafesoğlu’nun öne sürdüğü gibi sadece dil açısından değil sosyal, siyasal ve tarihi açılardan ele alınmasının daha doğru sonuca ulaştıracağı kanaatindeyiz. Bu amaçla elimizdeki verileri irdelediğimizde özellikle Arap müverrihlerin verdiği bilgiler öne çıkmaktadır. Nitekim Arap müverrihler Dokuz Oğuzları “غز” Guzz, konumuzu teşkil eden Orta Asya Oğuzlarını ise “الغزبية” el-

⁹⁴ Nalbant, “Oğuz”, s. 52-57.

⁹⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, TDK yay., Ankara 2006, s. 55, 59.

Guzziyye şeklinde kaydetmişlerdir. Onların bu ayrımları bu iki sözcükten ilkinin cins isim diğerinin ise özel isim olduğuna delalet etmektedir. Nitekim iki kelime aynı türden olmuş olsaydı konumuzu teşkil eden Oğuzlar için el (ل) takısı ile dişilik te si (س) kullanılmazdı. Bu farklılık birçok araştırmacı tarafından dikkate alınmadığından Oğuz kelimesinin anlamı konusunda yanıltıcı sonuçlara ulaşılmış ve konu tam anlamıyla aydınlığa kavuşturulamamıştır⁹⁶. Bu bağlamda birçok araştırmacı tarafından kabul gören Oğuz kelimesinin kabileler manası, cins isimin çoğul eki almış hali bakımından doğru bir yaklaşımdır. Nitekim Dokuz Oğuzların Çin kaynaklarında da Chiu hsing (Dokuz boy) olarak kaydedilmesi, bunu kanıtlar niteliktedir. Diğer taraftan özel isim olan Oğuz kelimesi için bu doğru bir yaklaşım değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi “kabileler” anlamında bir boy ismi Türk tarihinde rastlanılmamış bir durumdur. Şu halde bu kelimenin anlamı ne olabilir sorusu akıllara gelmektedir. Bu bağlamda özellikle Louis Bazin ve Fuzuli Bayat’ın görüşlerinin yeniden irdelenmek konunun aydınlığa kavuşturulması bakımından önem arz etmektedir. Nitekim Bazin’in belirttiği gibi yaşam şekli olarak bozkır kültürünü benimseyen Oğuzlar, çobanlık ile hayatlarını sürdürmekte olduklarından öküz ve boğa ayrımını iyi bir şekilde yapabilecekleri ortadadır. Nitekim Divanü Lûgat-it-Türk’te öküzün karşılığı olarak ilk önce Ceyhun ve Fırat gibi nehirlerle verilen ad olup yalnız kullanıldığında Oğuzlarca Benâkıt Irmağı anlaşıldığı belirtilmiştir. Divanda ikinci anlam olarak ise “*öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak daha iyidir*” denilerek hem öküz manası verilmiş hem de öküzün aptallıkla eş anlamda kullanıldığı belirtilmiştir⁹⁷. Kâşgarlı’nın bu ifadeleri D. Sinor’un yaklaşımını hatalı olduğunu ortaya koyarken, L. Bazin’in çıkarımını ise daha gerçeğe yakın olabileceğini akla getirmiştir. Bu nedenle Oğuzların, kendileri için aptal manasına gelen öküz yerine cesaret ve gücü simgeleyen genç boğanın (tosun) karşılığı olarak Oğuz ismini kullanmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Oğuzların dönem kaynaklarında kurnaz ve güçlü olarak gösterilmesi de bunu kanıtlar niteliktedir⁹⁸.

⁹⁶ Konu hakkında araştırmalarıyla tanınan Ahmet Bican Ercilasun da yeni yazılarında benzer görüşler ifade ederek Oğuz kelimesini cins ve özel isim olarak ele almıştır. Bk. Ercilasun, “Oğuz Adının Etimolojisi”, s. 17.

⁹⁷ Kâşgarlı, *Divan*, C. I, s. 59.

⁹⁸ Mücmel el-Tavârih’e göre Oğuzlar; Hz. Nuh’un oğlu Yafes’in yedi oğlundan altıncısı olan ve Ye’c’uc ile Mecûc’un babası olarak anılan Mîsek’e dayandırılmıştır. Yafes’in diğer oğulları ise şunlardır: Çin, Türk, Hazar, Saklâp (Slâv), Rus, Kemârî (Bulgarların ve Burtasların babası), Guz (Oğuz) ise Mîsek’in (Mesîl) oğlunun oğlu olarak gösterilerek hile hurda dolu kurnaz biri olarak belirtmiştir. Mesudî ise; küçük boylu ve en küçük gözlere sahip olarak betimlediği Oğuzları, Türk boyları arasında en cesur olanlarıydı diyerek övmüştür. Bk. *Mücmel el-Tavârih*, nşr. A. Ramazânî, Tahran 1318, Aktaran Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001, s.

Ahmet B. Ercilasun'un son çalışmalarında Oğuz ismini öküzle bağdaştırması ve bu kelimenin hem öküz için hem de boğa için kullanıldığını belirtmesi, Oğuz kelimesinin "kısırlaştırılmış ve aptal" manasında kullanılan öküzden ziyade "üreyebilen ve gücün sembolü olarak cesurluğuyla da öne çıkan boğa" manasında kullanılmış olduğu tarihi akış bakımından öne çıkmaktadır. Bilge Özkan Nalbant'ın görüşü de bu bağlamda önem arz etmektedir. Ona göre Oğuz kelimesi "iyi ok (silah) kullanan veya boyların lideri" manasındadır. Bu görüş ilk bakışta farklıymış gibi görülse de gücün ve cesaretin simgesi olan tosun figürüyle bağdaşmaktadır. Diğer taraftan Zeki Velidî Togan ve İlhan Şahin'in Oğuz kelimesi için ortaya koydukları devlet (sosyal, siyasal ve idari yönden teşkilatlanma) manası da tarihi seyir göz önüne alındığında akla uygun gelmektedir. Fakat öne sürdükleri görüş yeterince tartışılıp temellendirilmediğinden genel kabul görme konusunda eksiktir. Bununla birlikte nehir kenarında ya da deltasında yaşayan bir kısım toplumların da Oğuz ismiyle anılması muhtemeldir. Nitekim Divanda Oğuz (أغز-اغز) kelimesinin nehir ağzı manasında kullanılması ve nehir için de özellikle öküz (اكر) kelimesinin kullanılması ve yalnız kullanıldığında Oğuzlarca Benâkıt Irmağı anlaşılması, Oğuz toplumu için bu kelimelerin ne kadar dikkatli ve ayırt edici bir şekilde kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Fuzuli Bayat'ın İskit ismi ile Oğuz ismi üzerinde ortaya koyduğu değerlendirme ise Oğuz Türklerinin geçmişi hakkında yeniden bir değerlendirme yapılması gerektiğinin bir göstergesidir. Bu bağlamda Bayat'ın ortaya koyduğu görüşler Louis Bazin ile örtüşmekte Denis Sinor ile ise ciddi bir farklılık göstermemekte olup kısmi olarak da İbrahim Kafesoğlu'nun görüşüyle benzerlik göstermektedir.

Kafesoğlu eserinde Oğuz adının etnik bir isim olmadığını ve doğrudan doğruya Türk kabileleri manasında olduğunu belirterek Fuzuli Bayat'ın görüşünün doğru olabileceğini akıllara getirmiştir. Bu durumu aydınlığa kavuşturan belgeler ise dönem hakkında bilgi veren Rus kaynaklarıdır. Oğuzlar için Arap kaynaklarında "الغزية" el-Guzziyye /Guzz", Bizans kaynaklarında "Oğuz" Uzoi/Uz/-"Oγwp" ifadelerin

30; Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir*, Muhakkik Esad Dâğir, C. 1, Kum H. 1409, s. 116-117 ; trns. Aloys Sprenger, M. D., C. I, London 1841 (MDCCCXLI), s. 237-241; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 42-43.

kullanıldığını ve coğrafi olarak ikisinin arasında bulunan Rusların ise “Topç-Topk/Tork-Torç/Torts, Torky-Toruky-Torkmen” ifadelerini kullandıklarını yukarıda ifade etmiştik. Buradan Oğuz ve Türk⁹⁹ kelimelerinin özdeş olduğu fikri akıllara gelmektedir. Nitekim bazı araştırmacılar tarafından Oğuz kelimesinin “gücü ve cesareti temsil eden boğa” anlamına geldiğini savunduklarını belirtmiştik. Diğer taraftan Salim Koca'nın Oğuz Kağan karakterinin Türk tarihinden izler barındırdığını ortaya koyması ve dünya fatihi bir İskit hükümdarı ile Hun hükümdarı Mete'den örnekler vermesi, İskit, Oğuz ve Türk kelimelerinin anlam bakımından birbirleriyle alakalı olduğu tezinin kuvvetle muhtemel olduğunu göstermektedir.

1.2. Oğuzların Ortaya Çıkışı ve Selçuklular Öncesine Kadarki Faaliyetleri

Oğuzların tam olarak ne zaman tarih sahnesine çıktıkları tartışmalı bir konudur. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Fuzuli Bayat'ın görüşünü kabul edecek olursak Oğuzların tarihini İskitlerle başlatmamız doğru olacaktır. Fakat mevcut belgeler ve günümüz çalışmaları bu konuda yetersiz olduğundan şu an Oğuzların tarihini İskitlerle başlatmak uygun değildir. Bunun dışında İbrahim Kafesoğlu'na göre Oğuz isminin “r” li söylenişi olan Oğur kelimesi milattan önceki Çin kaynaklarında geçmektedir¹⁰⁰. Fakat bu durum da kesin olarak açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu nedenle Oğuz ismi şu anki veriler ve çalışmalara göre ilk olarak Yenisey ve Göktürk Yazıtları ile bu döneme çağdaş olan Arap, Grek, Rus ve diğer dönem kaynaklarında farklı şekillerde yazılmasıyla ortaya çıkmıştır¹⁰¹. Bu farklı varyantlar Göktürk Yazıtları'nın okunmasıyla anlamlandırılmış ve konu aydınlatılmıştır¹⁰².

Faruk Sümer'e göre bugünkü anlamda Oğuz ismine ilk kez Barlık Irmağı kenarında bulunan yazıtta rastlanmıştır¹⁰³. Yazıtta “Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz

⁹⁹ Türk kelimesi Göktürk Yazıtları'nda topluluk adı olarak aynı dili konuşan ve aynı kültüre sahip olan topluluklar kastedilerek Türuk budun veya Türk bodun şeklinde zikredilmiştir. Bk. Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, 2, Ankara 2010, s. 60.

¹⁰⁰ Kafesoğlu, *Millî Kültürü*, s. 150.

¹⁰¹ Bk. Oğuz Adının Ortaya Çıkışı ve Anlamı adlı başlığa.

¹⁰² F. Laszlo, “Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler”, çev. Hasan Eren, *Bellekten*, C. XIV, S. 53, Ankara 1950, s. 37.

¹⁰³ Faruk Sümer ve H. N. Orkun, Yenisey Yazıtları'nın Orhun Yazıtları'ndan daha eski bir döneme ait olduğunu belirterek VI. ve VII. Yüzyılları işaret etmişlerdir. Bk. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK yay., Ankara 1987, s. 428; Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *İA*, C. 9, İstanbul 1964, s. 378-379; Tufan Gündüz ise Barlık Irmağı çevresindeki Altı Oğuzları, Göktürlere tabi olarak neşretmiş ve zaman olarak da VIII. yüzyılın başları olduğuna kanaat getirmiştir. Ayrıca Oğuzların bazen Üç Oğuz olarak isimlendirildiğini vurgulamış ve genel olarak da Dokuz Oğuz isminin kullanıldığını ileri

kavminden on üç (yaşımda) ayrıldım."¹⁰⁴ ifadesi geçmektedir. Bu ifadeden Oğuzların, Göktürklerin kuzeyine yerleşmeden önce Barlık Irmağı'nın kuzeye doğru kıvrım oluşturduğu civarda altı boy halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Barlık Yazıtları'ndan sonra Oğuzlar hakkında bilgilere Orhun Yazıtları'nda rastlamaktayız. Yazıtlarda en çok geçen Türk boylarından biri olan Oğuzlar, Göktürklerin dayandığı boylardan biri olup, zaman zaman onlara karşı isyan etmişlerdir ¹⁰⁶. Birinci Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra 611-691 yılları arasında Oğuzların Ötüken dolaylarında güçlendikleri ve bölgede siyasi bir güç olarak ortaya çıktıkları görülmektedir¹⁰⁷.

Kutluk Kağan, Göktürk Devleti'ni yeniden kurduğu sıralarda Dokuz Oğuzların başına yeni bir hakan geçti. Kutluk Kağan'ın izlemiş olduğu siyasetten çekinen Oğuz hakanı Çin'e ve Kıtaylara elçiler göndererek Göktürklerin kendileri için tehlike oluşturduğunu ve bu nedenden ötürü mücadele etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Oğuzlardan bir habercinin durumu Tonyukuk'a ilemesiyle harekete geçen Göktürkler, Togla (Tola/Tula) Irmağı dolaylarında Oğuzları bozguna uğrattılar. Böylelikle Oğuzlar, Kutluk Kağan'ın itaati altına girdiler. Buna rağmen zaman zaman Göktürk kağanına karşı isyan eden Oğuzlar, onunla dört kez daha savaştılar fakat bir başarı elde edemediler¹⁰⁸.

Kapgan Kağan döneminde ortaya çıkan iç isyanlardan yararlanan A-pu-ssu reisliğindeki Dokuz Oğuzlar, harekete geçtiler fakat bir başarı elde edemeyerek Chi-pei de Göktürlere yenildiler. Bunun üzerine onlardan bazıları Çin'e sığınmak zorunda kaldılar. Kapgan Kağan'ın sert tutumu ve Çinlilerin teşvikiyle sonraki dönemlerde de isyanlar devam etmiş ve Kapgan Kağan bu isyanlar sonucunda hayatını kaybetmiştir¹⁰⁹. Bilge Kağan döneminde de isyan ettikleri görülen

sürmüştür. Bk. Tufan Gündüz, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkmenler üzerine Makaleler (Bozkırın Efendileri)*, Yeditepe yay., İstanbul 2009, s. 1-2.

¹⁰⁴ Orkun, *Yazıtlar*, s. 471.

¹⁰⁵ Sümer, "Oğuzlar", s. 378-379; *Oğuzlar*, 23.

¹⁰⁶ Orkun, *Yazıtlar*, s. 62; Sümer, "Oğuzlar", s. 379; Cl. Cahen, "Ghuzz", *AI*, C. II, Leiden, 1991, s. 1106.

¹⁰⁷ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ yay., Ankara 2011, s. 17.

¹⁰⁸ Tonyukuk Yazıtı'nda Kutlug Kağan'ın (Elteriş) Oğuzlar ile beş kez savaştığı belirtilmektedir. Bk. Orkun, *Yazıtlar*, s. 102-105/116; Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, TTK yay., Ankara 2004, s. 13-14; Sümer, "Oğuzlar", s. 379.

¹⁰⁹ Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, S. 35,41.

Oğuzlar¹¹⁰, aldıkları yenilgi sonrasında kaçarak Çin'e sığındılar. Bunun üzerine harekete geçen Bilge Kağan, geride bıraktıkları mallarını, kadın ve çocuklarını ele geçirdi¹¹¹. Çin'e sığınan Dokuz Oğuzlar ise T'ai-yüan'ın adı verilen bölgenin kuzeyine dağınık olarak yerleştiler. (Çang) Kia-çen adındaki Çinli devlet adamı Oğuzları sakinleştirmek için bu bölgede bir askeri birlik kurulmasını önerdi. Böylelikle T'ien-pin adı verilen birlik kurularak Kia-çen de komiseri olarak atandı¹¹². Fakat bir süre sonra Oğuzlar, Bilge Kağan'a biat ederek tekrar yerlerine döndüler¹¹³.

Oğuzlar, Bilge Kağan sonrasında da Göktürkler ile mücadelelerine devam etmiş ve Uygurlara verdikleri destek ile Göktürklerin yıkılmasında etkili olmuşlardır¹¹⁴. Göktürkler ile Dokuz Oğuzlar arasında geçen mücadele sonraki dönemlerde yazılan Mücmel el-Tavârih'de belirtilmiş ve olaylar hikayevi bir şekilde şöyle aktarılmıştır. Mücmel el-Tavârih'e göre Oğuzlar; Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in yedi oğlundan altıncısı olan ve Ye'c'uc ile Mecûc'un babası olarak anılan Mîsek'e dayandırılmıştır. Yafes'in diğer oğulları ise şunlardır: Çin, Türk, Hazar, Saklâp (Slâv), Rus, Kemârî (Bulgarların ve Burtasların babası) Guz (Oğuz) ise Mîsek'in (Mesîl) oğlunun oğlu olarak gösterilerek hile hurda dolu kurnaz biri olarak belirtmiştir¹¹⁵. Müellifi bu görüşe iten neden ise Guz ile amcası Türk arasında meydana gelen hadise olsa gerek. Müellif bu olayı şöyle anlatmaktadır; *Yafes babasının yanından ayrılmak isteyince ona ey Allah'ın peygamberi bana verdiği memleketin suyu az, kendisi harap. Bana bir dua öğret ki yağmura muhtaç olunca, Allah'a o dua ile yalvarayım. Allah'da bize cevap versin dedi. Nuh peygamber dua etti ve ulu Allah ona bir ad (dua) ilham etti. O da bu adı oğluna öğretti. Yafes bu adı (duayı) bir taşta kazıdı. Nazarlık gibi boynuna asıp gitti. Ne zaman bir ihtiyaç için Allah'ı bu ad ile anarsa kar veya yağmur yağar; tekrar bu adla Allah'ı anarsa kar ve yağmur dururdu. Yafes'in kullandığı bu taş onun ölümünden sonra Guz'a teslim edildi. Fakat amcaları buna karşı çıktılar ve kura ile taşın sahibinin seçilmesine karar*

¹¹⁰ Bilge Kağan, kendi budunu olarak belirttiği Oğuzların gök ve yer karıştığı için ona düşman olduğunu ve bir senede beş, başka bir senede de dört kez onlarla savaştığını söyler. Ayrıca Dokuz Tatar ile birleşen Oğuzları Ağuda iki büyük savaşta yendiğini belirtir. Bk. Orkun, *Yazıtlar*, s. 48, 62, 64.

¹¹¹ Orkun, *Yazıtlar*, s. 66; Taşağıl, *Göktürkler*, C. III, S. 43.

¹¹² Liu Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 429.

¹¹³ Orkun, *Yazıtlar*, s. 66; Kr. Sümer, *Oğuzlar*, s. 37; "Oğuzlar", s. 379.

¹¹⁴ Dokuz Oğuzlar, Uygur Hükümdarı Kül Bilge Han zamanında oğlu Moyen-çor'un komutasında Göktürklerle savaşmış ve yıkılışında etkili olmuşlardır. Bk. Orkun, *Yazıtlar*, s. 165-166.

¹¹⁵ *Mücmel el-Tavârih*, s. 30.

verdiler. Kuranın ertesi gün çekilmesini sağlayan Guz, günün akşamında dedesinden kalan taşın aynısını yaparak üzerine duayı nakşetti. Ertesi gün çekilen kura Türk'e çıktı. Bunun üzerine Guz, " *Ey amca, sen bu taşta daha layıksın*" diyerek hazırladığı sahte dua taşını ona verdi. Aradan bir süre geçtikten sonra yağmura ihtiyaç duyan Türk, dua taşını kullandı fakat bir sonuç elde edemedi. Kandırıldığını düşünerek, Guz'a sitem dolu bir mektup yazdı. Bunun üzerine Guz " *Yalan söylüyorsun. Siz Allah'ı incittiniz, duanızı kabul etmedi.*" dedi. Bir süre sonra Guz'un yağmura ihtiyacı oldu ve taşı çıkararak Allah'a dua etti. Ardından yağmur yağdı ve bu haber Türk'e ulaştı. Hazırlıklarını tamamlayan Türk, Guz üzerine sefere çıktı ve sonraki dönemlerde de savaşlar devam etti¹¹⁶. Bilge Kağan, Oğuzların gök ve yer karıştığı için ona düşman olduğunu dile getirerek mevcut kargaşanın sebebini dile getirmiştir¹¹⁷.

Göktürklerden sonra kurulan Uygur Devleti'nde de önemli bir boy olan Dokuz Oğuzlar, zaman zaman onlara karşı da isyan ederek mücadele etmişlerdir¹¹⁸. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Uygur Kağanı Köl Bilge'nin Göktürkler ile mücadelesine oğlu Moyen-çor'un (Moyun-Çor) komutasında katılan Dokuz Oğuzlardan biri bu bağlılığını devam ettirirken sekizi¹¹⁹ ise Dokuz Tatarlar ile ittifak ederek babasından sonra Uygur kağanı olan Moyen-çor'a karşı isyan etmişlerdir¹²⁰. Köl Bilge Kağan öldükten sonra (748) varis olarak büyük oğlu Tay Bilge Tutuk Uygur tahtına çıkmak istedi. Uygurların kuruluşunda etkili olan kardeşi Moyen-çor bu durumu kabullenmeyerek harekete geçti ve saltanat mücadelesi başladı. Bu mücadelede Dokuz Tatar ve Sekiz Oğuz, Tay Bilge'nin yanında yer alırken bir Oğuz boyu da Moyen-çor ile birlikte hareket etti. Böylece başlayan mücadele Moyen-çor'un galibiyetiyle sonuçlandı¹²¹. Bir süre sonra Çin'in kışkırtmasıyla Kırgızlar ile ittifak kuran Dokuz Oğuzlar, Uygurlara karşı tekrar isyan ettiler (752). Fakat önemli bir başarı elde edemediler. 776 yılına gelindiğinde Dokuz Oğuzlardan bir boy olan Tongraların isyan ettiği ve Uygurların Çinliler ile birlikte bu isyanı bastırdığı

¹¹⁶ *Mücmel el-Tavârih*, s. 30; 32.

¹¹⁷ Orkun, *Yazıtlar*, s. 48,62.

¹¹⁸ Sümer, *Oğuzlar*, s. 32; 33; "Oğuzlar", s. 379; Kafesoğlu, *Millî Kültürü*, s. 131.

¹¹⁹ James Hamilton Dokuz Oğuz kabilelerinden biri olarak gördüğü Uygurların, kağanın boyu olduğunu ve bu nedenle ona karşı isyan etmediğini belirterek geriye kalan boyların ona karşı isyan ettiğini ortaya koymuştur. Bk. Hamilton, "Toquz-Oyuz", s. 29; ter. s. 200.

¹²⁰ Orkun, *Yazıtlar*, s. 164-169.

¹²¹ Gömeç, *Uygur Türkleri*, s. 26-27.

görülmektedir. 780 yılında ise Uygur hâkimiyetinden kaçan Dokuz Oğuzların, Çin'e sığındığı ve Çin hükümdarını Uygur tahtına yeni çıkmış olan Tun Baga Tarkan'a karşı kışkırttıkları görülmektedir¹²².

Bu dönemden itibaren eldeki verilerin yetersizliğinden dolayı Dokuz Oğuzların akıbetleri hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz. Arap kaynaklarında Seyhun dolaylarında yer alan Oğuzlar için Guzz ya da el-Guzz ifadesi kullanılırken Uygurlar için de Tokuz Guzz ifadesi kullanılması araştırmacıları yanıltmış fakat gerçek kısa süre sonra fark edilmiştir. Faruk Sümer bu durumu Uygur ve Guzz kelimelerinin birbirlerine benzer yönlerinin olması ya da Dokuz Oğuzların tarihsel bir üne sahip olmasıyla açıklamaktadır. Ayrıca Sümer, Dokuz Oğuzlar ile Seyhun dolaylarında yaşayan Oğuzların aynı toplum olmadıklarını belirterek Uygur hâkimiyetindeki Oğuzların zamanla izlerinin kaybolduğunu vurgulamıştır¹²³. Konuya temas eden araştırmacılardan Ahmet Taşağıl ise 840 yılında Uygur Devleti'nin yıkılması üzerine Dokuz Oğuzların bir kısmının Çin'e bir kısmının da Turfan taraflarına gelerek Karahanlı Devleti'ne katıldıklarını belirtmiştir¹²⁴.

J. Marquart ise Dokuz Oğuzların 646'dan beri var olan bir konfederasyon olduklarını belirterek bu ismin politik olduğunu ileri sürmüştür¹²⁵. Bununla birlikte On Uygur ve Dokuz Oğuz isminin Göktürk Yazıtları'nda ayrı boy isimleri olarak kullanılmasına rağmen aynı toplum için kullanılmış olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir¹²⁶. Nitekim Marquart'a göre On Uygur ismi Uygur Devleti kurulmadan

¹²² Gömeç, *Uygur Türkleri*, s. 31-35; 47-50.

¹²³ Sümer, *Oğuzlar*, s. 45-46.

¹²⁴ Ahmet Taşağıl, "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında", 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Edt. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara 2015, s. 21.

¹²⁵ Marquart, "Komanen", s. 36-37, 201.

¹²⁶ V. V. Barthold Göktürk'lerin Türk-Oğuzlardan ya da Dokuz Oğuz'lardan neşet ettiğini ileri sürmüştür. Bk. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. Hüseyin Dağ, Çağlar yay., Ankara 2004, s. 14; F. Laszlo ise yazdığı makalesinde Barthold'un ileri sürdüğü Göktürk Yazıtları'nda geçen Türk, Oğuz, Toguz Oğuz ifadelerinin aynı kavim için kullanıldığı ve Göktürklerin de bu kavimden neşet ettiği fikrine karşı çıkmıştır. Ona göre Oğuzlar, Göktürlere mağlup olarak onlara tabi olmak zorunda kalmışlardır. Bk. Laszlo, "Dokuz Oğuzlar", s. 37-43; Faruk Sümer ise Dokuz Oğuzların gerek Göktürklerde Türk Budun gerekse de Uygurlarda On Uygur Budunundan farklı olarak her iki devlettede etkin olan ikinci büyük boy olduklarını ileri, sürmüştür. Bk. Sümer, "Oğuzlar", s. 379; *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boyteşkilatı Destanları*, TDAV yay., İstanbul 1999, s. 23-24; Tufan Gündüz ise Oğuzların Bizans kaynaklarında Uz, Rus kaynaklarında Tork İslâm kaynaklarında Türk/Türkmen olarak geçtiğini belirterek Türk isminin siyasi bir adlandırma olabileceğini ileri sürmüş ve Barthold'un görüşünün yeniden irdelenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bk. Gündüz, "Oğuzlar", s. 3-4.

önce kullanılıyorken Dokuz Oğuz ismi aynı halk için bu dönemlerde yeni kullanılmaya başlanmıştır. Onu bu düşünceye sevk eden neden ise Wei Hanedanı (386-556) döneminde Çince Uygur kelimesiyle aynı yazıma sahip olan Wan-gut kelimesinin altı Ko-kü boyundan birinin adı olarak kullanılmasıdır¹²⁷.

Saadettin Gömeç ise Uygurların, 611-691 yılları arasında Ötüken'de siyasi bir güç haline gelen Dokuz Oğuzların selefi olmadığı görüşündedir. Ona göre Moyen-çor döneminde Dokuz Oğuzlar Uygurlara dâhil edilmiş ve böylece On Uygurlar olarak ifade edilmeye başlanmıştır (739-740). Bununla birlikte Dokuz Oğuz Kağanlığı'nın Uygurlarca da sahip çıktığını belirtmiştir¹²⁸.

Biz ise Dokuz Oğuzların akıbetleri konusunda Faruk Sümer ve Ahmet Taşağıl'ın öne sürdüğü fikirlerin doğru olduğu kanaatindeyiz. Nitekim gerek Göktürk gerekse Uygur döneminde sürekli olarak isyan ve mücadele içinde olan Dokuz Oğuzlar, bu mücadelelerden oldukça zarar görerek küçük gruplara bölünmüş bir kısmı Çin'de bir kısmı da ata yurtlarında hâkim güç olan boy ve devlet ahalisi içerisinde eriyerek kaybolmuşlardır.

Göktürkler yıkıldıktan sonra kağanlık doğuda Uygurlara batıda da Hazarlara intikal etti¹²⁹. Bununla birlikte Göktürk bakiyesi batı Türkleri birlikteliklerini muhafaza ederek yeni bir siyasi oluşum meydana getiremediler. On Okların sol kolunda yer alan Türgişler, birbiriyle mücadele eden iki kola ayrıldılar. Sarı Türgişler, Suyab'ı, Kara Türgişler de Talas'ı kendilerine merkez edindiler. Bu sıralarda doğuda Uygurlar karşısında barınamayan Karluklular, batıya doğru ilerleyerek Suyab'ı ele geçirdiler (766). Böylelikle başta Cu ve Talas boylarındaki Kalaçlar (Halaçlar) olmak üzere birçok Türk boyu batıya doğru göç etmek zorunda kaldı. Göç eden bu Türk boyları arasında bölge Oğuzları ile Tanrı Dağları ve Issık Gölü çevresinde yaşayan Oğuzlar da yer aldı¹³⁰. Kırgızların, Uygur Devleti'ne son vermeleri üzerine yeni bir göç hareketi başladı. Bu sırada Oğuzlardan bir grup Volga ve Don Nehri civarlarına

¹²⁷ Marquart, "Komanen", s. 199.

¹²⁸ Gömeç, *Uygur Türkleri*, s. 17-19.

¹²⁹ Turan, *Türkiye*, s. 4.

¹³⁰ Sümer, *Oğuzlar*, s. 30-31; S. G. Agajanov, "The States of The Oghuz, the Kimek and the Kıpçak", *History of Civilizations of Central Asia*, Edt. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, C. IV, Unesco Publishing, Paris 1998, s. 67; Zaporozhets, *The Seljuks*, s. 85-87; Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Konat, ve Devlet*, İmge kit., Ankara 2005, s. 15-16; Peacock, *Selçuklu*, s. 23-25; Hüseyin Salman, "Karluklar", *DİA*, C. 25, Ankara 2002, s. 509.

gelerek Hazarlarla ittifak kurup Peçenekleri yerinden oynattılar. Ardından Tuna boylarına kadar ilerleyerek Bizans İmparatorluğu tarafından Makedonya Bölgesi'ne yerleştirildiler. Batıya doğru ilerleyen Oğuzlardan ayrı bir grup da Hazar ve Aral Gölü coğrafalarına gelerek yerleştiler¹³¹. Kısa süre içerisinde de daha önceden bölgeye göç ettikleri anlaşılan Oğuz gruplarıyla¹³² birleşerek siyasal bir güç olarak varlıklarını hissettirmeye başladılar. Yabguları idaresinde hareket eden Oğuzlar, güçlü bir siyasi otorite meydana getiremeseler de Aral Gölü merkez olmak üzere Hazar Denizi'nden Balkaş Gölü'ne kadar olan sahaya hâkim oldular.

1.3. Selçuklular Öncesi Oğuzların Coğrafyası İle Siyasal, Sosyal, Dini ve Ekonomik Yapıları

Selçuklu öncesi dönemde Oğuzların siyasi, sosyal, ekonomik durumları ile yaşadıkları coğrafya hakkında dönem kaynakları önemli bilgiler vermektedirler. Fakat Oğuz Devleti ve mahiyeti gibi bazı konuların tam anlamıyla açıklığa kavuşturulması noktasında kaynakların yetersiz olduğu görülmektedir. Türk kültürü ve tarihi bakımından muazzam bir öneme sahip olan Kâşgarlı Mahmûd, eserinde *“Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi-Tanrı kutsal kılası – Yalvaç Nuh oğlu Yafes oğlu “Türk”e dek ulanır. Bunlar – Tanrı kutsal kılası – Yalvaç İbrahim oğlu İshak oğlu “عيسو lysu” lysu oğlu “Rum”u andırır. Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak ulu Tanrı bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan belgelerini yazdım.”* diyerek Oğuzların o dönemde haiz oldukları gücü ve önemi belirtmiştir. Ayrıca Bizans sınırından doğuya doğru Türk

¹³¹ Zaporozhets, *The Seljuks*, s. 87-88.

¹³² 463 yılından itibaren Sabirlerin önünden kaçan Türk topluluklarından biride Ogurlardır (Oğuzlar). Bk. Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim yay., İstanbul 2000, s. 346-347; Daha öncede belirttiğimiz gibi `Oγwp` Ogor/Ogur kelimesi Grek kaynaklarında 7. Yüzyılın başlarıyla tarihlendirilen Theophylact Simocatta'nın eserinde geçmektedir. Eserde Til Nehri için Türklerin ayrıca Melas ismini de kullandıkları belirtilmektedir. Michael And Mary Til Nehri'nin Tarım Nehri olduğunu belirterek civarlarındaki Türklerin kastedildiği kanaatindedirler. Peter B. Golden ise Theophylact Simocatta'nın coğrafi bölgeler ile kabileleri birbirleriyle karıştırdığını belirterek Til Nehri'nin “Atıl” Volga Nehri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu dönemde Uygurların doğuda Oğuz kabilelerinin de Volga, Kuzey Kafkasya ve Karadeniz bozkırlarında fetihlerde bulduklarını kaydetmiştir. Bununla birlikte Göktürkler'in yıkılışından sonra (8. yüzyılın ikinci yarısı) On Okların Seyhun Nehri civarlarına gelerek Üç Ok ve Bozok şeklinde teşkilatlanarak bölgede Oğuz varlığının oluşumuna katkıda bulduklarına değinmiştir. Bk. Golden, “ Oq and Oğur”, s. 174; 181-183; J. Marquart ise bu ismin Oğuz ismi olduğunu ileri sürmüştür. Bk. Simocatta, *History*, s. VII. 7. 13; Marquart, “Komanen”, s. 199-201; S. P. Tolstov Batı Asya'daki Türkmenlerin Tarih öncesi çağlarda batıya göç eden Oğuzlar olduğunu dile getirmiş fakat bu görüş genel kabul görmemiştir. Bk. Agajanov, “The States of The Oghuz”, s. 66.

boyları ve toplumlarının adlarını “Bizans ülkesine en yakın olan boy Becenektir, “Peçenekler”, sonra Kıpçak “Kıpçaklar”, sonra Oğuzlar, sonra Yemek “Kimekler”, sonra Başgırtlar, sonra Basmiller, sonra Kaylar, sonra Yabakular, sonra Tatarlar, sonra Kırkızlar, sonrasında ise Çigiller, Tuhsiler, Yağmalar, Uğraklar, Çaruklar, Çomullar, Uygurlar, Tanğutlar, Kıtaylar gelir. Kıtaylar Çin’dir, sonra Tawgaç (Tafgaç) gelir ki orası maçindir”¹³³ şeklinde sıralayan Kâşgarlı, Oğuzları, Kıpçaklar ile Kimekler arasındaki coğrafyada göstermiştir. Kâşgarlı’ya göre Oğuz boyları ise şöyledir: “Birincisi ve başları Kınıklardır. Zamanımızın hakanları bunlardandır. İkincisi Kayığlardır, üçüncüsü Bayundurur, dördüncüsü İvalardır (Yıva), beşincisi Salgurlardır, altıncısı Afşarlardır, yedincisi Begtililer (Beğdililer), sekizincisi Bügdüzler, dokuzuncusu Bayatlar, onuncusu Yazgırlar, on birincisi Eymürler, on ikincisi Karabölükler, on üçüncüsü Alkabölükler, on dördüncüsü İgdirler, on beşincisi Üregirler, on altıncısı Tutırkalar, on yedincisi Ulayundluklar, on sekizincisi Tügerler, on dokuzuncusu, Becenekler, yirmincisi Çuvaldarlar, yirmi birincisi Çepniler, yirmi ikincisi Çarukluklardır”¹³⁴.

Kâşgarlı’nın verdiği Oğuz Boylarını irdelediğimizde iki boyun dahil edilmediği görülmektedir. Bununla birlikte Reşîdü’-d-dîn ve Yazıcızâde’nin verdiği bilgilerde Oğuzların yirmi dört boy olduğu anlaşılmaktadır. Yirmi dört Oğuz Boyu işe şunlardır;

Boz Oklar

(Günhan) Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli.

(Ayhan) Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı.

(Yıldızhan) Avşar, Kızık, Beğ Dili, Kargın.

Üç Oklar

(Gökhan) Bayındır, Peçenek (Beçenek), Çavundur.

(Dağhan) Çepni, Salur (Salır), Eymir, Alayuntlu.

¹³³ Kâşgarlı, *Divan*. C. I, s. 28.

¹³⁴ Kâşgarlı, *Divan*. C. I, s. 55-59.

(Denizhan) Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık¹³⁵.

1.3.1. Oğuzların Ülkesi

Oğuz coğrafyası diğer bir söylemle Oğuzeli, dönem hakkında bilgi veren kaynaklarda Aral Gölü çevresinin merkez olduğu bir coğrafyadır. Batısında Hazar Denizi'nin doğu yüzünün bir bölümü ile Mangışlak (Siyahkûh) yarımadası yer almaktadır. Oğuzeli'nin Kuzeybatı sınırı Volga Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü coğrafya oluştururken, kuzey sınırı ise Volga Nehri'nin kollarından olan Kama Nehri'nin güney kesimleridir. Genel olarak çizdiğimiz Oğuzeli hakkında yararlandığımız kaynaklar ve içerikleri şöyledir:

Oğuzeli hakkında bilgi veren İbn Fazlân, Abbasi Halifesi Muktedir'in Bulgar hükümdarına gönderdiği elçilik heyetinde yer almış ve seyahat esnasında Oğuz diyarından geçerek bölge hakkında önemli bilgiler kaydetmiştir. İbn Fazlân, 4 Mart 922 pazartesi günü Cürcâniyye'den yola çıktıklarını, Zamcân'a oradan da Oğuz yurdunun giriş kapısı sayılan Cî't'e (Kî't) vardıklarını, ardından suların bol olduğu büyük bir dağa¹³⁶ ulaştıklarını ve bu dağdan sonra Oğuz adında Türk kabilesinin bulunduğu yere geldiklerini kaydetmiştir¹³⁷. Bilindiği üzere Cürcâniyye, Ceyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü delta olan ve Harezmi olarak isimlendirilen bölgenin önemli şehirlerinden biri olup bugün Ürgenç/Gürgenç/Cürcâniyye olarak bilinmektedir¹³⁸.

Oğuz toplumu ve coğrafyası hakkında bilgi veren Mesudî¹³⁹ ise eserinde; Ceyhun Nehri'nin döküldüğü gölün (Aral Gölü), o dönemde dünyada bilinen göllerin en büyüğü olduğuna inanıldığını, içinde gemilerin yol aldığı Seyhun Nehri'nin de Âdât (العادات) Köyü ile Hays/His (حيس) Kenti'nden geçerek Aral Gölü'ne döküldüğünü,

¹³⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullah Hamedânî, *Cami'ü't-Tevârih*, tashih ve tahşîye Muhammed Rûşen-Mustafa Musevî, C. 1, Tahran 1373, s. 42, 58-61; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca yay., İstanbul 2009, s. 24-27; 'Aynî hazırlamış olduğu eserinde 22 Oğuz boyunu damgalarıyla birlikte vermiştir. Bk. 'Aynî, *es-Seyf el-Mühenned fi Siret el-Melik el-Mü'eyyed, (Şeyh el-Mahmûdî)*, tah. Fehim Muhammed 'Ulvî Şeltût-Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1998, 20-21, 26; Kr. Sümer, *Oğuzlar*, s. 230-231.

¹³⁶ İbn Fazlân'ın bahsettiği bu dağ, İbn Havkal'ın bahsettiği Uşrûsene Dağları (اشروسنه) olması gerekir. Bk. İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 503-504; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 174.

¹³⁷ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, ter. Ramazan Şeşen, Bedir yay., İstanbul 1995, s.23; 33-34.

¹³⁸ Aydın Taneri, "Gürgenç", *DİA*, C. 14, İstanbul 1999, s. 321.

¹³⁹ Takriben 893 yılında Bağdat'ta dünyaya gelen Mesudî, 930'lu yıllarda Hazar ve çevresini gezmiş ve 943'te Fustat'ta eserini kaleme almıştır. Bk. Avci, "Mes'ûdî", s. 353.

bu nehrin kıyısında Yengi Kent¹⁴⁰ (مدينة الجديد) adında Türklerin yaşadığı bir şehirin bulunduğunu belirtmiştir¹⁴¹. Gerek Fazlân'ın gerekse de Mesudî'nin verdiği bilgilerden, Oğuzların hem Ceyhun Nehri'nin hem de Seyhun Nehri'nin Aral Gölü'ne döküldüğü deltalarda bulduklarını ve bu coğrafyanın Oğuzeli'nin güney sınırını oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Oğuz coğrafyası hakkında önemli bilgiler veren müverrihlerden biri diğeri de İstahrî'dir¹⁴². İstahrî, Dokuz Oğuzların, Kırgızların, Kimakların, Oğuzların, Karlukların (الخرلجية) dillerinin bir olduğunu ve Türk kavimleri olduklarını belirterek Çin, Rum ve Hind beldeleri hakkında bilgi verip Türk beldelerinin belirgin olduğunu vurgulamış ve Oğuzların yurdu olarak da Kimaklar ile Hazarların arasındaki coğrafyayı işaret etmiştir¹⁴³. Ayrıca Hazar Denizi'nin batısının bir kısmı ile kuzeyinde yer alan Siyahkûh (Karadağ/bugünkü Mangışlak Yarımadası) bölgesinin de Oğuz Çölü'ne dahil olduğunu aktarmıştır¹⁴⁴. Devamında Siyahkûh'ta ikamet edenleri Türklerden bir taife olarak belirten İstahrî, onların Oğuzlar ile olan ihtilaflarında, dolayı ayrılarak buraya yerleştiklerinden bahsetmiş¹⁴⁵ ve Kırgızların yakınından doğan Etil (Volga/İtil/İdil¹⁴⁶) Nehri'nin Kimaklar ile Oğuzların arasından akarak denize döküldüğünü ve ikisi arasında sınır teşkil ettiğini belirtmiştir¹⁴⁷.

İstahrî'nin çağdaşı olan ve onun isteği üzerine Belhî'nin Şuverü'l Ekâlîm adlı eserini temel alan İbn Havkal ise;¹⁴⁸ Sûret el-Arz'da coğrafi yerleşkeleri sayarken; Sicistan, Taberistan ve Harezm'den sonra Oğuzeli'nden (الغزیه) bahsederek Oğuzların yurdu olarak Hazar, Kimek, Karluk (الخرلجية) ve Bulgarların arasını tarif etmiştir¹⁴⁹. Hazar Denizi ve çevresi hakkında da bilgiler veren Havkal, İstahrî'nin

¹⁴⁰ Bahaeddin Ögel'e göre Oğuzlarca Yengi Kent olarak adlandırılan şehrinin diğer adı Otrar'dır. Bk. Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK yay., Ankara 1984, s. 334-335.

¹⁴¹ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, C. 1, s. 116-117; trns., C. I, s. 237-238; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 42.

¹⁴² Belhî ekolünü benimseyen İstahrî, gezip gördüğü ve seyyahlardan aldığı bilgilerle eserini hazırlamış, takriben de 951-952 yıllarından sonra hayatını kaybetmiştir. Bk. Tolmacheva, "İstahrî", s. 203.

¹⁴³ İstahrî, *el-Mesâlik ve el-Memâlik*, Beyrut 2004, s. 9; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 156.

¹⁴⁴ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 217-218; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 156-157.

¹⁴⁵ Ağacanov'a göre bu mücadele Oğuzlar ile Hazarlara bağlı Türkler arasında cereyan etmiştir. Bk. S. G. Ağacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge yay., İstanbul 2013, s. 224.

¹⁴⁶ Tarih kaynaklarda Etil olarak da yazılan İtil Nehri, bugünkü Volga Nehri olup, yerel dilde İdil olarak telaffuz edilmektedir. Bk. Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, C. 21, Ankara 2000, s. 472.

¹⁴⁷ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 133; 222; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 159.

¹⁴⁸ Şeşen, "İbn Havkal", s. 34.

¹⁴⁹ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 1, s. 9; 14.

bölge hakkındaki bilgilerini tekrarlarlarken daha ayrıntıya girmiştir. Ona göre Hazar Denizi'nin doğusunda Deylem, Taberistan ve Cürcân ile Cürcân ve Harezm arasındaki çölün bir kısmı, batısında Arran (الران), Hazar Ülkesi ile Oğuz Çölü'nün bir kısmı, kuzeyinde Siyahkûh (سياه كويه) bölgesi ile Oğuz Çölü yer almaktadır¹⁵⁰. Ayrıca Siyahkûh'ta Oğuz Türklerinden bir tayfa bulunduğunu belirten Havkal, İstahrî'nin öne sürdüğü gibi bunların aralarında çıkan bir ihtilaftan dolayı Oğuzlardan ayrılarak buraya gelip yurt edindiklerini belirtmiş ve sonrasında bu bölgede geniş otlaklar ve gözeler bulunduğunu bizlere aktarmıştır¹⁵¹. Bilgi vermeye devam eden Havkal, Siyahkûh bölgesinde gemicilerin rüzgârlı havalarda batmaktan korktukları dar bir geçitin varlığından bahsederek, orada parçalanan gemilerden arda kalanların Türkler tarafından toplandığını ve geriye bir şey bırakılmadığını kaydetmiştir¹⁵².

Sonraki dönemlerde bölge hakkında bilgi veren Yâkût el-Hamavî¹⁵³ ise kitabının giriş bölümünde coğrafi yer adlarını batıdan doğuya doğru sıralarken İstahrî ve Havkal gibi Hazarlardan sonra İtil Nehri'nin (Volga) doğusunu Oğuzeli olarak belirtmiştir¹⁵⁴. Havkal ve İstahrî'nin eserlerinden yararlandığı anlaşılan Yâkût el-Hamavî, Hazar Denizi'nin batısının bir bölümü ile kuzeyini onlar gibi Oğuzeli toprakları olarak tanımlamıştır. Oğuzların Türklerden bir grup olduğunu söyleyen Hamavî, Siyahkûh'un onların bir yerleşkesi olduğunu belirterek Havkal'da olduğu gibi Hazar Denizi'nin Siyahkûh taraflarında bulunan geçidin rüzgârlı zamanlarda gemicilere zor anlar yaşattığını belirtmiş, burada parçalanan gemilere Türkler tarafından el konulduğunu ve sahiplerine verilmediğini, bu nedenle de gemicilerin bölgeden korktuklarını aktarmıştır¹⁵⁵. Akabinde Siyahkûh'un Cürcân Denizi de denilen Hazar Denizi'nde büyük bir ada olduğunu belirten Hamavî, Havkal gibi orada gözeler, ağaçlar, tatlı suların varlığından bahsetmiştir. Buna rağmen Siyahkûh'un insanlar tarafından pek rağbet görmediğini, orada vahşi hayvanların bulunduğu bilgisini vermiştir. Siyahkûh'ta Oğuz Türklerinden bir kavimin yaşadığını, kabileler içinde ortaya çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle oradan yakın bir zamanda ayrılarak

¹⁵⁰ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 386; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 166.

¹⁵¹ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 389; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 166.

¹⁵² İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 389; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 166.

¹⁵³ Yâkût el-Hamavî 1224-1228 yılları arasında ele aldığı Mu'cem el-Buldân adlı eserinde Ya'kûbî, Ceyhânî, İstahrî ve Havkal gibi birçok müverrihin eserlerinden yararlanmıştır. Bk. Avcı, "Yâkut el-Hamevî", s. 288-289.

¹⁵⁴ Yâkût el-Hamavî, Ebû Abdullah Yakut bin Abdullah er-Rûmî, *Mu'cem el-Buldân*, 2. Baskı, C. 1, Beyrut 1995, s. 22.

¹⁵⁵ Hamavî, *el-Buldân*, C. 1, s. 342-343; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 134.

buraya yerleştiklerini aktararak daha önceki müverrihleri tasdik etmiştir. Buradaki otlak ve sulak alanların varlığına değinen Hamavî, bununla birlikte bölge insanlarının deniz kıyısından ziyade adanın doğu kesiminde (Karakum Bölgesi'ne yakın) yaşadıklarını aktarmıştır¹⁵⁶.

Müellifi bilinmeyen ve 982-983 yıllarında yazıldığı tahmin edilen *Hudûd el-Âlem*¹⁵⁷ adlı eserde ülkenin doğusunda Oğuz Çölü ve Mâverâünnehir şehirleri, güneyinde aynı çölün geri kalan kısmının bir bölümü ile Hazar Denizi ve batısı ile kuzeyinde de Âtıl (İdil/İtil - Volga Nehri) Nehri olduğu bildirilmiştir. Eserin denizler bölümünde Hazar Denizi hakkında bilgiler veren müellif, doğusu ve kuzeyinin bir bölümünü Oğuz bölgesi olarak aktarıp Harezmi Gölü olarak ifade edilen Aral Gölü'nün ise etrafının tamamen Oğuzlardan müteşekkil olduğunu belirterek diğer müelliflerin verdiği bilgileri teyit etmiştir¹⁵⁸.

Müverrihlerden aktarmış olduğumuz bilgiler, Volga Nehri¹⁵⁹ deltasından başlayan Oğuzeli'nin batı sınırının Hazar Denizi'nin doğusunda yer alan Siyahkûh'u kapsayarak güney doğusunda yer alan Cürcân'a kadar indiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Oğuzeli'nin Batı ve kuzey sınırlarının yanı sıra güney sınırı hakkında da müverrihlerimiz bilgiler vermektedirler. Bu bağlamda Harezmi ile İsbîcâb (Sayram) arasında da Oğuz Türkleri bulunduğunu belirten İstahrî, Harezmi kuzey ve batı tarafından Oğuz yurduyla, güney ve doğudan da Horasan'la sınırlandırmıştır¹⁶⁰. Ayrıca İstahrî, Ceyhun Nehri'nin Harezmi Denizi'ne (Aral Gölü) döküldüğü yere Halîcan (iki halic) dendiğini ve buradan sonrasının Oğuz yurdu olduğunu kaydetmiştir¹⁶¹. Horasan ve çevresini anlatan Havkal ise Horasanın batısında Oğuz

¹⁵⁶ Hamavî, *el-Buldân*, C. 3, s. 292.

¹⁵⁷ Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, C. 18, Ankara 1998, s. 304.

¹⁵⁸ *Hudûd el-Âlem*, Arapçaya çev. es-Seyyid Yusuf el-Hâdî, Kahire h. 1423; Türkçe ter. Abdullah Duman-Murat Açar, Kitabevi yay. İstanbul 2008, s. 27-28; ter. 5-6.

¹⁵⁹ Faruk Sümer, Oğuzların Hazar Ülkesi'ne akınlar yapması ya da onlardan bir grubun Yayık ve İtil Nehirleri arasına yerleşmelerinden dolayı bu bölgenin dönem müverrihlerince Oğuz yurdu olarak verildiğini kaydetmiştir. Akabinde de Seyhun'dan İtil'e kadar olan bölgenin Oğuzlarca tamamiyle iskân edilmesinin mümkün olmadığına kanat getirmiştir. Fakat Selçuklu devrinde Oğuzların Anadolu, Irak ve Suriye coğrafyalarına yayılmaları onların nüfus olarak zikredilen bölgelere yayılabilecek çoklukta oldukları hakkında bize yol göstermektedir. Bk. Faruk Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜDTCFD*, C. XVI, S. 3-4, Ankara 1958, s. 135.

¹⁶⁰ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 290; 299; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 163-164.

¹⁶¹ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 303; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 164.

Çölü ve Cürcân sınırlarının bulunduğunu belirterek Ferâve'nin (فراوه) Oğuz topraklarına sınır bir yerleşke olduğunu vurgulamıştır. Yerleşke hakkında bilgi vermeye devam eden Havkal, burasının köylerden bağımsız uzak bir yer olduğunu ve bölge insanların etraftakilere zarar verdiklerini ve köylerinin ortasında geçen bir su olmasına rağmen tarımla uğraşmadıklarını aktarmıştır¹⁶². Mâverâünnehir'in batısında Oğuz yurdu ile Karlukların (الخرليّة) yurdunun bulunduğunu belirten Havkal¹⁶³, Mâverâünnehir'in bütün sınırlarının Dâru'l-harp olduğunu belirtmiş ve Harezmi'den İsbîcâb'a kadar olan hattı Oğuz Türkleri cephesi olarak tanımlayarak İstahrî'yi tasdik etmiştir¹⁶⁴. Ardından Ceyhun Nehri'nin Harezmi Gölü'ne (Aral) döküldüğü yerde avcılarının konakladığı bir yerin olduğunu aktaran Havkal, her hangi bir köyün olmadığı bu yerleşkeye Halencân/ (İstahrî'de Halîcan) (خلنجان) denildiğini belirterek karışında yer alan kıyıları Oğuz toprakları olarak betimlemiştir¹⁶⁵. Mâverâünnehir Bölgesi hakkında da bilgi veren Havkal, Bumeckes'ten (بومجكث) sonra Mâverâünnehir'in büyük şehri olarak Zâmîn'i (زامين) göstermiş ve şehrin arkasında Uşrûsene (اشروسنه) Dağları ile onun önünde yer alan Oğuz ülkesinden bahsetmiştir. Ona göre Oğuz ülkesi dağsız ve düz çöldür¹⁶⁶. Şaş Nehri (Seyhun) vadisinde bulunan ve verimli bir alan olduğu anlaşılan Barab (باراب)/(Farab/Otrar?) şehriden sonra Sütken'de (سكتند) yer vermiştir. Sütken'de Türklerin toplandığı bir yerden bahsetmiştir¹⁶⁷.

Yakut el Hamavî ise, İstahrî ve Havkal gibi eserinin Mâverâünnehir bölümünde Harezmi sınırından İsbîcâb'a kadar olan yerleri Oğuz Türklerinin yurdu olarak belirterek İsbîcâb'tan Fergana'nın hemen yakınına kadar uzanan bölgeyi de Karlukluların yurdu olarak aktarmıştır¹⁶⁸. Oğuzeli hakkında bilgi vermeye devam eden Hamavî, Hacende'nin (Hoçent) batısında Şaş Nehri'nin olduğunu, (Seyhun) uzunluğun genişliğinden daha büyük olarak bir fersahtan daha fazla bir alan boyunca uzandığını belirtmiştir. Akabinde İslâm ve Türk hududuna gelene kadar

¹⁶² İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 445.

¹⁶³ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 459.

¹⁶⁴ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 467; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 173.

¹⁶⁵ Havkal ile aynı ifadeleri kullanan Yakut el Hamavî, eserinde "Ceyhun Nehri'nin Harezmi Gölü'ne (Aral) döküldüğü yere Halican (خلجان) dendiğini, burada ne köy ne de bina olduğunu belirterek yalnızca avcılarının bulunduğunu kaydetmiştir. Bk. Hamavî, *el-Buldân*, C.1, s. 351; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 134

¹⁶⁶ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 503-504; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 174.

¹⁶⁷ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 511; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 243.

¹⁶⁸ Hamavî, *el-Buldân*, C. 5, s. 46.

birçok nehirle birleşerek büyüyen Şaş Nehri'nin ana kolunun Türk yurdu olan Özkend'den (اوزكند) doğduğunu aktarmıştır. Ahsîkes,¹⁶⁹ (أحسيكس) Hocende ve birçok yerden geçerek Farab'a (Otrar/Utrar) uzanan, Sabran'ı geçtikten sonra da her iki kıyısının Oğuz Türklerince iskân edilen bölgeden geçerek¹⁷⁰ (Yengi Kent) sonunda Harezmi Gölü'ne döküldüğünden bahsetmiştir¹⁷¹.

Mâverâünnehir şehirleri hakkında bilgi veren Hudûd el-Âlem ise Seyhun Nehri (Şaş Nehri) kenarında Oğuzlara ait Cend, Havâre ve Nev Köyü (Yengi Kent) adlı üç şehrin bulunduğunu kaydederek Havkal, Hamavî ve Mesudî'nin vermiş olduğu bilgileri teyit etmiştir¹⁷². Oğuzeli hakkında bilgi vermeye devam eden eserimiz nehirler bölümünde de kara ve pis kokulu olan ve Kırkız ile Kîmâk sınırlarında bulunan bir dağdan doğan Res Nehri'nin (الرس) (muhtemelen bugünkü Emba/Zhem Nehri) Oğuz bölgesinden geçerek Hazar Denizi'ne döküldüğü kaydetmiştir¹⁷³.

Oğuzeli'nin güney sınırları hakkında müelliflerin vermiş oldukları bilgileri bir araya getirdiğimizde Oğuzeli'nin güney sınırları net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bilgilere göre Hazar Denizi'nin güney doğusundan başladığı anlaşılan Oğuzeli'nin güney sınırı, Horasan bölgesinde yer alan Nesâ yerleşkesinin kuzey batısında bulunan Ferâve'nin kuzey sınırlarından geçerek doğuda Harezmi şehirlerinden Gürgenç'e kadar ulaşmaktadır. Buradan Seyhun kıyılarında yer alan Cend, Havâre ve Nev Köyü'nü (Yengi Kent) kapsayarak güneylerinde kalan İsbîcâb sınırlarına kadar gelmektedir.

Oğuzeli'nin Batı, kuzey ve güney sınırlarının yanı sıra doğu sınırı hakkında da müverrihlerimiz bilgiler vermektedirler. İstahrî, Havkal, Hamavî ve müellifi

¹⁶⁹ Türkistan'da bir şehir harabesi. Fergana İli'nde bugünkü Namangan'ın 17 km. güneybatısında, Kâsân-say Suyu'nun Siriderya ile birleştiği noktada yer alan Ahsîkes'e (veya Ahsîket) dair en eski kayıtlara Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Şehrin milâdî III-VII. yüzyıllar arasında yerli bir sülâlenin idaresinde Fergana'nın başşehri olduğu bilinmektedir. Ahsîkes'te yapılan arkeolojik kazılarda bulunan en eski malzemenin Göktürk seramiği olmasından, 627-649 yılları arasında Göktürk hakan soyundan Kan Bagatur'un Fergana'yı alıp kuzeydeki Kâsân'ı başşehir yaparak Ahsîkes'e hâkim olduğu tahmin edilmektedir. Bk. Emel Esin, "Ahsîkes", *DİA*, C. 2. İstanbul 1989, s. 180.

¹⁷⁰ Ramazan Şeşen eserinde "el-Karyet el-Hadîse" (Yeni Köy) olarak çevirmiştir. Fakat metinde (القرية الحديثة) geçmektedir. Hamavî'nin etkilendiği Sûret el-Arz'da ise (القرية الحديثة) ifadesi geçmekte ve Şeşen'in ifadesini teyit etmektedir Bk. İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 512.

¹⁷¹ Hamavî, *el-Buldân*, C. 2, s. 348.

¹⁷² *Hudûd el-Âlem*, s. 138; ter. 79.

¹⁷³ *Hudûd el-Âlem*, s. 60; ter. 28.

bilinmeyen Hudûd el-Âlem'in vermiş olduğu bilgiler Oğuzeli'nin batı, kuzey ve güney sınırlarının kesine yakın bir şekilde ortaya koymamıza yardımcı olurken doğu sınırı hakkında yeterince bilgi vermemektedirler. Buna rağmen Hudûd el-Âlem'de Karlukluların (الكلخ) güney sınırı olarak Yağmaların bir bölümü ile Mâverâünnehir havzasını belirterek batısını da Oğuzeli olarak kaydetmiştir¹⁷⁴. Bu bilgiye göre Oğuzeli'nin doğu sınırını Seyhun Nehri üzerinde yer alan İsbîcâb'tan kuzeye doğru çizebiliriz.

Oğuzeli'nin doğu sınırı hakkında bize yardımcı olan müverrihlerden en önemlisi ise İdrisî'dir. İdrisî eserinde; Oğuz ülkesinin kuzeye ve doğuya uzanan büyük bir ülke olduğuna değinerek Oğuz ülkesinde büyük dağların olduğu ve bu dağlarda hükümdarların barınaklarının bulunduğu bahsetmektedir. Ona göre Aral Gölü kenarında Çağrâğân denen bir dağ bulunmakta (Çağraoğuz Dağı)¹⁷⁵ ve gölün doğusunda da Candağa (خندغة) Oğuzlarından bir kavim yaşamaktadır. Bu coğrafya bol otlaklı ve sulu olmasına rağmen çok soğuk bir yerdir. Onların sığındıkları ve ihtiyaçlarını temin ettikleri Hiyâm (حيام) adı verilen şehirleri sarp bir dağın başında olup müstahkem bir kaledir. Bu dağ Oğuz ülkesine dahil olan Asğarun/Askarun (اصغرون) Dağı'ndan (T'ien-shan/Tanrı Dağları¹⁷⁶) doğarak gelen Rûza (Şeşen Rûda) (رودا) Nehri (Çu Nehri¹⁷⁷) kıyısında yer almaktadır. Nehrin Güneyinde yedi günlük mesafede ise Hiyâm'a benzer Câcân (جاجان) adında Oğuzların başka bir şehri bulunmaktadır. Asğarun Dağı'nın kuzey yamaçlarından çıkan yirmi kadar pınırdan doğan nehir Gargûn Gölü'ne (Balkaş Gölü¹⁷⁸) dökülmekte ve bu gölün etrafında Han'âketîn kabilesinden Oğuzlar yaşamaktadır¹⁷⁹.

İdrisî'nin vermiş olduğu bilgiler İstahrî, Havkal, Hamavî ve müellifi bilinmeyen Hudûd el-Âlem'in vermiş olduğu bilgileri tamamlayarak Oğuzeli'nin doğu sınırının Çu Nehri havzası ile Balkaş Gölü civarlarına kadar uzandığını göstermektedir.

¹⁷⁴ *Hudûd el-Âlem*, s. 99; ter. 51.

¹⁷⁵ Agacanoğlu'na göre bu dağ Çağraoğuz dağı olup günümüzde Sultan Uveys Dağları olarak bilinmektedir. Bk. Agacanoğlu, *Oğuzlar*, s. 70, 75.

¹⁷⁶ Agacanoğlu'na göre bu dağ T'ien-shan yani Tanrı Dağları'dır. Bk. Agacanoğlu, *Oğuzlar*, s. 90-94.

¹⁷⁷ Agacanoğlu'na göre bu nehir Çu Irmağı'dır. Bk. Agacanoğlu, *Oğuzlar*, s. 94-95.

¹⁷⁸ Agacanoğlu'na göre bu göl Balkaş Gölü'dür. Bk. Agacanoğlu, *Oğuzlar*, s. 101-104.

¹⁷⁹ İdrisî, *Géographie D'Edrisi (Nüzhet el-Müştak fi İhtirâk el-Âfâk)*, haz. Amédée Jaubert, C. 2, Paris 1860, s. 332-337; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 113-116.

1.3.2. Oğuzların Siyasal, Sosyal, Dini ve Ekonomik Yapıları

Oğuzları konargöçer olduklarını ve kıl çadırlarda zor şartlarda yaşadıklarını belirten Fazlân, onları yolunu kaybetmişlere benzetmiştir¹⁸⁰. Oğuzların yazlık ve kışlık olarak farklı coğrafyalara göç etmeleri, sitemli göçebe toplum yapısından bihaber olduğu anlaşılan Fazlân'ın bu fikre kapılmasına neden olmuştur. Hudûd el-Âlem ise cesur, saldırgan ve haset bir ırk olarak tanımladığı Oğuzların, herhangi bir şehirlerinin olmadığını ancak birçok çadırlarının (hangâh) olduğunu, yaz kış mera ve otlak arayışı içerisinde dolaştıklarını aktararak Fazlân'ın vermiş olduğu bilgilerin eksik kalan yönlerini tamamlamıştır¹⁸¹. İdrisî ise Oğuz ülkesi çok bereketli, halkının zengin ve aslan gibi cesur aynı zamanda da son derece kaba, cahil ve merhametsiz olduğundan bahsedip, onların meralarda kıl çadırlar içerisinde oturduklarını kaydederek Hudûd el-Âlem'de yer alan bilgileri yenilemiştir¹⁸².

Oğuz toplumu hakkında bilgi vermeye devam eden Fazlân, Oğuzların hiçbir dine inanmadıklarını, işlerinde akıllarına başvurduklarını ve meşveretle hallettiklerini, içlerinden zayıf birinin dahi ortak alınan kararı değiştirebileceğini aktarmıştır¹⁸³. Türklerin ülkelerinden geçen Müslümanlara yaranmak için "lâ ilâhe illâ Allâh" dediklerini, olumsuz durumlarda ise ellerini semaya kaldırıp "Bir Tanrı" dediklerini, temizlik konusunda da yeterince özenli olmadıklarını, kadınlarının avret yerlerini yabancı erkeklerden saklamadıklarını¹⁸⁴, zina ve oğlancılığın da büyük bir suç sayıldığını ve yapanların bacaklarında ikiye ayırıldığını kaydetmiştir¹⁸⁵.

Bu veriler ışığında Fazlân'ın bazı konularda Oğuzları yeterince iyi analiz edemediği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Oğuzeli'nden geçen ve burada ticaret yapan

¹⁸⁰ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 34.

¹⁸¹ *Hudûd el-Âlem*, s. 108-109; ter. 55.

¹⁸² İdrisî, *Géographie*, C. 2, s. 338-343; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 113-116. Arapça nüshalarda beşinci iklimin sekizinci cüzünün son paragrafında yer alan kötü ifadeler bazı nüshalarda bulunmamaktadır. Bk. Nüzhet el-Müşâtâk fî İhtirâk el-Âfâk, Medici Printing Press, Roma 1591/1592, V,VIII.

¹⁸³ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 34.

¹⁸⁴ Bugünkü koşullarda anormal gibi görülen bu davranışlar dönem şartları ve coğrafyası temelinde gözden geçirildiğinde normal olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ortaçağ Avrupası'nda da insanların su ile arası pekiyi değildi. Yıkanmanın sağlığa zararlı olduğu düşünülür ve özellikle sıcak sudan kaçınılırdı. Halk alenen işer ve gaz çıkarırdı. Bk. Yaşar Çabuklu, *Toplumsalın Sınırında Beden*, Kanat yay., İstanbul 2004, s. 151.

¹⁸⁵ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 34-35; 38-39; İdrisî eserinde Oğuzların zinakâr olduklarından bahsetmiş olmasına rağmen birçok bilim adamı tarafından onun bu görüşü kabul edilmemiştir. Bk. İdrisî, *Géographie*, C. 2, s. 343; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 115-116.

Müslümanlardır. Dolayısıyla selamete bölgeden geçmeye ihtiyacı olan ve yaptığı ticarete kar etmek zorunda olan da Müslümanlardır. Bu nedenle akliselim bir şekilde dönem şartları da göz önüne alınarak düşünüldüğünde yaranmak zorunda olanların Oğuzların değil de Müslüman tacirler ve yolcuların olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Fazlân, ilerleyen kayıtlarında “*Herhangi bir Müslümanın, misafir olacak bir dost edinmeden bu dostuna bir elbise ve karısına bir başörtüsü, bir miktar karabiber, darı, kuru üzüm ve ceviz hediye götürmeden onların ülkesinden geçemez*”¹⁸⁶ ifadelerini yazarak çıkarımımızı doğrulamaktadır. Bunun yanı sıra Fazlân’ın Oğuzların hiçbir dine inanmadıklarını belirterek müteakiben de olumsuz durumlarda onların ellerini semaya kaldırarak “Bir Tanrı” dediklerini aktarması, onun Orta Asya inançlarını bilmemesiyle ya da Oğuzeli’ne gelene kadar bu tür bir inançlara rastlamayıyla açıklanabilmektedir. Anlattıkları dikkatle incelendiğinde ise Oğuzların Gök Tanrı inancına sahip oldukları açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır¹⁸⁷. Oğuzların dini hakkında bilgi veren müverrihlerden biride Havkal’dır. Havkal eserinde Oğuz ve Karluk Türklerinden bir kısmının bu dönemde İslâm’a girdiklerini anlatırken Müslüman olan bu Türklerin, Türkler arasında yiğit ve yenilmez olduklarını kaydetmiştir¹⁸⁸. Oğuzların dini hakkında bilgi veren kaynaklardan bir diğeri de müellifi bilinmeyen Mücmel el-Tavârih’tir. Mücmel el-Tavârih’e göre; Yafes’in oğullarından “Çin, Türk, Hazar, Saklâb (Slav), Rus, Ye’cûc ve Mecûc’un babası ve Guz’un dedesi Misesk, Kemârî (Bulgar ve Burtasların babası) Türk hariç diğerleri putperesttir¹⁸⁹. Fakat adını bilmediğimiz Mücmel el-Tavârih’in müverrihi boy ve kabileleri karıştırdığından dolayı vermiş olduğu bu bilgi muteber değildir. Oğuzların dinleri hakkında bilgi veren Mesudî ise Karluklular ile Dokuz Oğuzların Mani dinine inandıklarını kaydetmiştir¹⁹⁰. Oğuzların inançları hakkındaki bu veriler bir araya getirildiğinde Oğuzların büyük bir kısmının Gök Tanrı inancına sahip oldukları, bir kısmının da İslâm Dini’ne geçtikleri, doğuda kalan Dokuz Oğuzların bir bölümünün de Mani dinini benimsedikleri anlaşılmaktadır.

¹⁸⁶ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 36-37.

¹⁸⁷ Eski Türklerde Tanrı (Tengri) sözü anlam bakımından ilk dönemlerde semayı karşılarken zamanla yaratıcı manasında da kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte Türkler iki kelime arasındaki farkı ayırt edici bir şekilde kullanmaktaydılar. Bk. Koca, *Türk Kültürü*, 2, s. 181-183; Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Doğubatı yay., Ankara 2009, s. 81.

¹⁸⁸ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 511; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 243.

¹⁸⁹ *Mücmel el-Tavârih*, s. 33.

¹⁹⁰ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, C. 1, s. 149-150; trns., C. I, s. 311-312; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 44.

Ekonomik faaliyetleri hakkında da bilgi veren Fazlân, Oğuzların tüccarlara binek hayvan başta olmak üzere birçok konuda yardım ettiklerini, alacak ve verecekleri konusunda oldukça titiz davrandıklarını belirtmiştir¹⁹¹. Hudûd el-Âlem ise Oğuzların ticaretlerinin at, inek, koyun, silah ve bir miktar av yoluyla elde ettikleri değerlerden oluştuğunu belirterek Oğuzlar arasında çok sayıda tacir bulunduğunu kaydetmiştir. Sonrasında Tacirlerin her türlü güzel ve acayip şey için dua (teşekkür) ettiklerini belirten (itibar ederler-hürmet ederlerdi) Hudûd el-Âlem, büyük doktorlara¹⁹² (Kam olabilir) saygı duyduklarını ve gördükleri her yerde onlara hürmet gösterdiklerini, bu doktorların da Oğuzların yaşamları ve zenginlikleri üzerinde kontrol sahibi olduklarını aktarmıştır¹⁹³. Oğuzların ekonomik faaliyetleri hakkında bilgi veren İstahrî'ye göre Horasan'ın koyun ihtiyacı Gûr ve Halaçların yanı sıra bir bölümü de Oğuzeli'nden karşılanmaktadır¹⁹⁴. Horasan'ın besi hayvanlarının çoğunluğunu Serhas/Serahs ve Belh'deki (سرخس و بلخ) develerin oluşturduğunu belirten Havkal ise bölgenin koyun ihtiyacının Oğuzeli'nden karşılandığını kaydederek İstahrî'yle benzer ifadeler kullanmıştır¹⁹⁵. Başta Hudûd el-Âlem olmak üzere gerek İstahrî'nin gerekse Havkal'ın vermiş olduğu bilgiler Oğuzların bölge hayvan ve hayvan ürünleri ihtiyacının karşılanmasında büyük bir öneme sahip olduklarını göstermektedir.

Oğuzların ekonomik faaliyetleri hakkında bilgi vermeye devam eden İstahrî, Ceyhun'un güneyinde Cürcâniyye/Gürgenç (Cürcâniyye/الجرجانية) adında Harezmi'nin ikinci büyük şehri olduğunu belirterek Fazlân'ın vermiş olduğu bilgiyi tekrarlamış, ondan farklı olarak burasının Oğuzların ticaret merkezi olduğunu ve buradan Cürcân, Hazar ile Horasan'a ticari kabileler gittiğini aktarmıştır¹⁹⁶. Ayrıca Ceyhun Nehri'nin Harezmi Denizi'ne (Aral Gölü) döküldüğü yere Halıcan (iki halic) dendiğini ve buradan sonrasının Oğuz yurdu olduğunu kaydeden İstahrî, sulh zamanlarında Oğuzların Beratekin (براتكين) (Şeşen, Karatekin) ile Cürcâniyye'ye geldiklerini ve bu iki yerleşkenin sınır olduğunu belirtmiştir¹⁹⁷. Havkal ise Oğuzların barış zamanında

¹⁹¹ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 37-38.

¹⁹² Bu kişiler gelecek hakkında fikir verdiğine inanılan kâhinler olsa gerek. Bk. Sadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PÜEĞD*, Denizli 1998, s. 40.

¹⁹³ *Hudûd el-Âlem*, s. 108-109; ter. 55.

¹⁹⁴ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 281; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 163.

¹⁹⁵ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 452.

¹⁹⁶ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 299; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 164.

¹⁹⁷ İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 303; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 164.

bu taraftan (doğudan) Karatekin Köyü'ne (فراكتين) diğer taraftan da (batıdan) Çürçaniyye'ye /Gürgenç (الجرجانية) geldiklerini belirterek İstahrî ile benzer bilgiler vermiş ve bölgenin Oğuz ticaretindeki önemini vurgulamıştır¹⁹⁸. Bilgi vermeye devam eden Havkal, Cürcâniyye dışında Cend yakınlarında ve Seyhun Nehri dolaylarında olduğu anlaşılan Sabrân Şehri'nin de (صبران) Oğuzların, barış zamanlarında ticaret amacıyla toplandıkları bir şehir olduğunu kaydetmiştir¹⁹⁹. Oğuz ekonomisi ve ticaret merkezleri hakkında bilgi veren Hamavî ise yukarıda belirttiğimiz şehirlere ek olarak Seyhun Nehri kıyısında önemli bir yerleşke olan İsbîcâb'ı Oğuz Türklerinin ticaret ve barış zamanında toplandıkları bir merkez olarak kaydetmiştir²⁰⁰. İdrisî ise büyük bir dağ olan Margân'dan (مرغار) doğan Marga veya Mâgrâd/Margiz (Irgız Nehri²⁰¹) adı verilen nehirden suları donunca altın tozu ve Lazurit (لازورد²⁰²) (Şeşen, Lâcivert/ Jaubert, lapis-lazuli/Lazivert taşı) adı verilen taşın çıkarıldığını ve Horasan'a ihraç edildiğini kaydetmektedir. Yine bu nehir ve civarındaki sazlıklarda yetişen pars (kaplan) ve diğer hayvanların da avlanılarak kürkleri Rum ve Ermeniye bölgelerine ihraç edildiğinden bahseden İdrisî, nehir koruluklarında yaşayan altın sarısı renkli tilkilerin de avlanıldığından bahsederek kürklerinin ihraç edilmesine müsaade edilmeyip hükümdar tarafından kıyafet olarak değerlendirildiğini aktarmıştır²⁰³. İdrisî'nin vermiş olduğu bilgiler yukarıda zikrettiğimiz müverrihlerin verdiği bilgilere ek olarak Oğuzların hayvan ve hayvansal ürünlerin yanı sıra altın ve değerli taşların ticaretini yaptıklarını da açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Fazlân yukarıda aktardığımız bilgilerin yanı sıra Oğuzların evlilik, hastalık, cenaze ve ölüm sonrası gibi konulara yaklaşımları hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Ona göre evlenmeden önce kız tarafına başlık olarak değerli kumaşlar ve hayvan verilmekte ve böylelikle kız baba ocağından alınarak yeni yuvasına götürülmektedir. Hastalanan kişiler ise ayrı bir çadıra götürülmekte ve orada cariyelerince bakılırken hayatını kaybedenler de oda benzeri açılan bir mezara şahsi

¹⁹⁸ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 480.

¹⁹⁹ İbn Havkal, *el-Arz*, C. 2, s. 511; Havkal'dan aktardığı anlaşılan Yakut el Hamavî, Sabrân'ı (Savran) Mâverâünnehir'de yer alan ve içerisinde yüksek bir kale bulunan belde olarak belirterek barış ve ticaret zamanlarında Oğuzların toplanma yeri olarak aktarmıştır. Bk. Hamavî, *el-Buldân*, C. 3, s. 391; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 174; 243.

²⁰⁰ Hamavî, *el-Buldân*, C. 5, s. 242.

²⁰¹ Agacanova'ya göre bu nehir Irgız Nehri'dir. Bk. Agacanova, *Oğuzlar*, s. 75-83.

²⁰² Arapça olan kelimenin Türkçe karşılığı masmavidir.

²⁰³ İdrisî, *Géographie*, C. 2, s. 339-340; Medici sürümü, V, VII; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 114.

eşyalarıyla gömülmekte ve üzeri de çamurla sıvanmaktadır²⁰⁴. Ayrıca ölen kişi cesur biri ise öldürdüğü kişi sayısınca mezarının çevresini ağaçtan yapılmış balbal dikilmekte ve geride bıraktığı hayvanlarından da kurban edilmektedir. Kesilen hayvanların ölüyü cennete götüren binek hayvan, dikilen balbalların da onun hizmetçileri olduğuna inanılmaktadır²⁰⁵.

Fazlân'ın bilgi verdiği önemli konulardan bir diğeri de Oğuz siyasi ve askeri teşekkülleri ve yapılarıdır. Fazlân' göre; Oğuzların hükümdarına Yabgû, vekiline ise Kûzerkîn denilmektedir. Kûzerkîn ayrıca boy beylerinin vekilleri için de kullanılmaktadır. Ordu komutanlarına Subaşı, ondan sonra gelen komutanlara ise Tarhân, Yınal ve İlguz denilmektedir²⁰⁶. Fazlân'ın vermiş olduğu bilgilerin bir kısmı Mücmel el-Tavârih'te "Guz'un oğullarının en büyüğü Beygû olup Guz padişahına da Beygû (Yabgu) denir" şeklinde geçmekte ve onu teyit etmektedir²⁰⁷. Sonraki dönemler de Oğuzlar hakkında bilgi veren Reşideddin Fazlullah (Yavqu) olarak kaydettiği Yabgu'nun halkın önderi manasına geldiğini belirterek önceki bilgileri pekiştirmiştir²⁰⁸. Hudûd el-Âlem, Oğuz hükümdarını melik olarak adlandırmış ve kışlık merkezi olarak Cend yakınlarındaki Nev Köyü'nü (Yengi Kent) göstermiştir²⁰⁹. Bilgi vermeye devam eden Hudûd el-Âlem, Oğuzların silah ve savaş aletlerinin olduğundan bahsederek onların savaşta cesaretli olduklarını, daima İslâm topraklarına akınlarda bulduklarını ve yayıldıkları yerleri yağmalayarak hızlı bir şekilde geri çekildiklerini aktarmıştır²¹⁰. Bu konu hakkında bilgi veren müverrihlerden biri de Mesudî'dir. Mesudî eserinde "Çin ve Horasan arasında Kûsân/Kuça (كوسان-) (الخونج-الخلج) şehrinde ikamet eden ve devletleşen Hazlec/Harlec (كوشان) (Harlaciya/Kâlâç/Karluk) (قالاج-الخلجية) ile Dokuz Oğuzların (الطغزغز) bu dönemin en cesur Türk toplulukları olduklarını, bunların başında İrhan/han (han-İlikhan?) (ارخان-الخان-أبرخان) ünvanlı bir yönetici bulunduğunu, Türkler arasında en cesur olanların Oğuzlar olup fiziği en düzgün ve yakışıklı olanların ise Harlaciyaları/Karlukluların olduğunu, Fergana, Şâş ve çevresinde yaşayan Karlukluların o dönemin (332/943-

²⁰⁴ Ölüler "Kereksür, kegür, korıgan, oba, bark (anıt yapı), kara orun, yırçü, sin, tünerik, tulbu" gibi adlar ile anılan mezar odalarına konular üzerleri tomrukla kaplanır ve dolgu toprakla tümsek haline getirilirdi. Bk. Koca, "Oğuz Kağan Destanı", s. 551.

²⁰⁵ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 36-41.

²⁰⁶ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 41-43.

²⁰⁷ *Mücmel el-Tavârih*, s. 32; 35..

²⁰⁸ Togan, *Oğuznâme*, s. 17.

²⁰⁹ *Hudûd el-Âlem*, s. 138; ter. 79.

²¹⁰ *Hudûd el-Âlem*, s. 108-109; ter. 55.

944) en güçlü Türk devleti olduğunu ve diğer Türk toplulukları üzerinde de egemen olarak onları yöneten hakanlarının Karluk hakanının vassalı olduğunu” belirtmiştir²¹¹.

²¹¹ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, C. 1, s. 149-150; trns., C. I, s. 311-312; Kr. Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 44.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKMENLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAKİ ROLLERİ (935-1040)

2.1. Türkmen Adının Ortaya Çıkışı ve Anlamı

Türkmen kelimesinin ortaya çıkışı ve anlamı konumuz bakımından özel önem arz etmektedir. Nitekim Selçuklu-Türkmen ilişkilerini doğru bir şekilde ortaya koymamız bu terimi tam anlamıyla açıklayabilmemizle alakalıdır.

Oğuz kelimesinde olduğu gibi Türkmen kelimesinin ortaya çıkışı ve anlamı konusunda da birçok görüş beyan edilmiş ve farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bu bağlamda konumuza ve biraz sonra yer vereceğimiz araştırmacılara kaynak olan Kâşgarlı Mahmûd'la başlamak istiyoruz. Kâşgarlı Mahmûd eserinde Türkmenlerin Oğuzlar olduklarını söyleyerek, Türkmen kelimesinin Türk'e benzer manasına geldiğini belirtmiş ve kelimenin ortaya çıkışını şöyle bir hikâyeyle ortaya koymuştur; "Zülkarneyn (İskender) Semerkand'ı geçip Türk ülkesine yöneldiğinde, Türklerin Şu (شو) adında genç bir kumandanları vardı. Zülkarneyn ile mücadele etmek için harekete geçen Şu, daha sonra bu kararından vaz geçerek doğuya doğru yönelir. Bunun üzerine ondan umudunu yitiren halkın büyük bir bölümü de bir an önce oradan uzaklaşır. Geriye yirmi iki kişi kalır ve daha sonra onların Kalaç dedikleri iki kişi daha onlara katılır. İlerleyişine devam eden Zülkarneyn, bu yirmi dört kişiye rastlayınca uzun saçları ve üzerlerindeki Türk belgelerinden yola çıkarak onları Türkmânând (ترکماناند) (Türk'e benzer) olarak isimlendirir"²¹².

Kâşgarlı Oğuzların yanı sıra Karlukluların da göçebe Türklerden bir bölük olduklarından bahsetmiş, fakat onların Oğuzlardan ayrı olup onlar gibi Türkmen olduklarını kaydetmiştir²¹³. Eserinin bir başka bölümünde yine bu konuya değinen Kâşgarlı, "Karlukladi" kelimesine yer vermiş ve kelimenin Karluk boyundan saymak anlamında olduğunu kaydederek Oğuzlardan sonra Karlukların da Türkmenlerden

²¹² Kâşgarlı *Divan*, C. III, s. 412-416.

²¹³ O dönemde Oğuzlar ile birlikte Karlukluların da İslâmiyet'i kabul etmeye başladığını ve bu nedenle de Kâşgarlı'nın Müslüman Türk manasında bu kelimeyi kullandığını belirten Fuad Köprülü, bununla birlikte Türkmen kelimesinin Oğuzlara münhasır olduğu kanısına varmıştır. Bk. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, yay. O. F. Köprülü, Diyanet yay., Ankara 1976, s. 134.

bir boy olduğunu yinelemiştir²¹⁴. Kâşgarlı'nın verdiği bilgileri bir bütün halinde anlamlandırdığımızda Türkmenlerin Oğuz ile Karluk Türklerinden müteşekkil oldukları ve Türkmen kelimesinin de Türk'e benzer manasına geldiği açık bir şekilde görülmektedir.

Konu hakkında bilgi veren kişilerden biri de Ebülgazi Bahadır Han'dır. Ebülgazi Şecere-i Terakime'de Türkmenlerin Hitay, Kanglı ve Naymanların baskısıyla yaşadıkları Issık Göl, Almalık, Sayram, Uluğ Dağlar, Kiçik Dağlar'ı terk ederek Seyhun dolaylarına geldiklerini aktarmıştır. Padişahlarının Yengi Kent'te oturduklarını ve kendilerinin de bu nehir etrafında yaylayıp kışladıklarına değinen Ebülgazi, altı yedi nesil geçtikten sonra bölge Türklerinin simalarının yeni coğrafyaya uyum sağladığını belirtmiştir. Akabinde Taciklerin bölge Türklerine ilk önceleri Türk dediklerini bir süre sonra ise bölgeye ilk gelen Türkler için Türk-mânend (Türk'e benzer) ifadesini kullanmaya başladıklarını aktarmış ve avam tabakasının kelimenin telaffuzunu Türkmen şeklinde söylediklerini kaydetmiştir²¹⁵.

Türkmen kelimesinin manası konusunda Kâşgarlı ve Ebülgazi Bahadır Han'ın öne sürdüğü görüşten farklı olarak ileri çıkan görüşlerden biri de Müslüman Türk manasıdır. Bu konu hakkında bilgi veren Mervezî eserinde Oğuzları, Türk kabileleri arasında sayarak onların Harezmi ve Mâverâünnehir'e kadar yayıldıklarını belirtmiştir. Müteakiben İslâm ülkeleriyle ilişkiler kurduklarını ve onlardan bazılarının İslâm Dini'ne geçtiklerini dile getiren Mervezî, bu zümrenin Türkmen olarak isimlendirildiğini vurgulamıştır²¹⁶. Müslüman Türk şeklindeki anlamlandırmanın farklı bir varyantı da Neşrî tarafından ortaya konulmuştur. Neşrî eserinde hicretin üç yüzüncü yıllarında Türklerden iki bin kişinin hangâhlarıyla İslâm'a girdiklerini belirtmiş ve bundan dolayı bu tayfanın Türk-i iman/Türkman (İmanlı Türk/Müslüman Türk) olarak isimlendirildiğini ileri sürmüştür²¹⁷.

²¹⁴ Kâşgarlı *Divan*, C. I, s. 473; C. III, s. 351.

²¹⁵ Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*, haz. Muharrem Ergin, Tercuman 1001 Temel eser, Yayın yılı ve yeri belirtilmemiş, s. 57-58.

²¹⁶ Tâhir Marvazi, *Sharaf al-Zaman (China, the Turks and India)*, trns. and com. by V. Minorsky, London 1942, s. 29.

²¹⁷ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi)*, Yay., Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, C. I, TTK yay., Ankara 1995, s. 14-17.

Konuya temas eden Faruk Sümer, Mukaddesî'nin verdiği bilgilere atıf yaparak daha 10. yüzyılda Oğuzlardan ayrı olarak Seyhun Nehri'nin ötesinde Mirgi'den sonra Balasagun'dan önce Ordu adı verilen şehir ve çevresinde Müslüman olan Türkmen adında bir topluluğun yaşadığını belirtmiştir. Bölgenin Karluk sınırları içerisinde olduğuna değinen Sümer, sonraki dönemlerde Müslüman olan Oğuzların (Müslüman Türk manasına gelen) bu adla anılmaya başlanarak gayrimüslim Oğuzlardan ayırt edildiğini, bununla birlikte Oğuzların kendilerini Türkmen olarak ifade etmediklerini, dönem kaynaklarının da onları Oğuz olarak kaydetmeye devam ettiklerini ortaya koymuştur. Devamında mevcut yeni durumun 12. yüzyıla kadar devam ettiğini kaydeden Sümer, yüzyılın başından itibaren artık dönem müelliflerince Oğuz ibaresi yerine Türkmen ibaresinin kullanılmaya başladığını ve Oğuzların da artık bu kelimeyi içselleştirerek kendilerini yeni terminolojiyle ifade ettiklerini kaydetmiştir. Böylelikle geniş bir kullanım alanı bulan Türkmen kelimesinin Moğol istilası sonrasında Oğuz kelimesinin yerini tamamen aldığını belirtmiştir²¹⁸.

Faruk Sümer ile benzer açıklamalara sahip olan araştırmacılardan biri de S. G. Agacanov'dur. Ona göre Orta Asya'daki Hint-Avrupa ahalisiyle kaynaşan Oğuz ve Türklere Türkmen adı verilmiş olup, Çin kaynaklarında geçen T'ö-kü-möng (Türkmen) ifadesi de Yedisu bölgesinde ikamet eden bu halk için kullanılmıştır. Değerlendirmesine devam eden Agacanov, Sümer gibi Makdisî'nin (Mukaddesî) verdiği bilgileri kaynak göstererek Türkmen kelimesinin esasında Müslüman Oğuzlar için kullanıldığını belirtmiştir²¹⁹.

Türkmen kelimesinin manası konusunda farklı bir anlamlandırma kullanan müverrihlerden biri de Bîrûnî'dir. Bîrûnî eserinde, eskiden Oğuz Türklerinden Müslüman olanların Müslümanların arasına karışarak iki taraf arasında tercümanlık yaptıklarından bahsederek, Müslüman olan Oğuzlara Türkmân oldu (Türk'e benzer) denildiğini kaydetmiştir. Onu bu ifadelerinden Türkmen kelimesinin ilk anlamı olarak

²¹⁸ Sümer, "X. Yüzyıl", s. 159-162.

²¹⁹ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 117, 219.

Müslüman Türk/Oğuz çıkmasına rağmen Türk'e benzer anlamının verilmesi ise ilginçtir²²⁰.

Konu hakkında değerlendirme yapan müverrihlerden biri de Doktor Frayliç ve Mühendis Raulig'tir. Onlara göre Türk ve men kelimesinden neşet eden Türkmen kelimesi, Türkçe olmayıp Hint-Avrupa dillerine aittir. Bu bağlamda "men" eki adam manasında olup Zend, Pehlevi ve diğer Hint-Avrupa (Almanca ve İngilizce) dillerinde benzer anlam ifade etmektedir. Ahiren Farsçada "men" ekinin "ben" manasına geldiğini vurgulayan müellifler, buna rağmen Türkmen kelimesini "Türk benim (Ben Türküm)" şeklinde izah etmeyerek anlamsız olduğuna kanaat getirmişlerdir²²¹.

Türkmen kelimesi hakkında araştırma yapan Hermann Vánbéry ise; Türkmen kelimesinin (Türkmânând/Türk-men) Türk'e benzer anlamı ile kelimenin diğer bir anlamı olarak ileri sürülen Türk benim / ben Türk'üm anlamlandırmasının doğru olmadığı kanaatindedir. Ona göre Türkmânând kelimesi Türkmenler için Persler tarafından kullanılmış olup, Türkmenlerin tamamını kapsamayan bir ifade iken; Türk benim ifadesi Türk dili gramerine göre "ben Türkem" ya da "ben Türküm" şeklinde olmalıdır. Bu nedenle de Türk benim ifadesi Türkçe gramerine uymamaktadır ve doğru bir çıkarımda değildir. Bu görüşlerin yanı sıra Saint Jean d'Acres (Akkâ) Piskoposu J. V. Ariac'ın Türkmen kelimesi için ortaya koyduğu Türk ve Kuman kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıktığı fikrinin de fantastik olduğunu belirtmiştir. Akabinde Türkmen kelimesindeki men ekini inceleyen Vánbéry, Türkçede bu ekini kullanılmasıyla topluluk adı (grupun müşterek ismi) yapıldığını dile getirmiştir. Örnek olarak da köle kelimesini veren Vánbéry, köle kelimesine men ekleyerek kölemen kelimesinin oluşturmuş ve topluluk karşılığı olarak Arapça memlûk kelimesinin yerine kullanıldığını ifade etmiştir. Bu yaklaşımla açıklamalarına devam eden Vánbéry, Oğuz kelimesi ile Türkmen kelimesinin birbirleri yerine kullanıldığını belirterek Moğol istilası öncesi Oğuz, sonrasında ise Türkmen ifadesinin kullanıldığını belirtmiştir. Konuyu ele almaya devam eden Vánbéry, İslâm müverrihlerinin Türkmen tabirini Bizanslılardan öğrendiklerini ve bu tabirin onların Batı Asya'da savaşçı yönleriyle ön plana çıkmalarıyla Oğuz kelimesinin yerini

²²⁰ Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 202.

²²¹ Doktor Frayliç ve Mühendis Raulig, *Türkmen Aşiretleri*, İstanbul 1334, s. 198-199; ter. Hâbil Âdem (Pelister), *Türkmen Aşiretleri*, haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Vadi yay., Ankara 2008, s. 148.

aldığını kaydetmiştir. Türkmen kelimesinin Haçlı Seferleri hakkında bilgi veren Rus kroniklerince Anadolu ve Suriye'deki Türk toplumu için kullanılmış olmasını referans gösteren Vánbéry, bundan dolayı Türkmen kelimesinin tarihsel bir geçmişinin olduğu kanaatindedir²²².

Ayrıca Tyrus'lu Wilhelm'in devleti kuran halka Türk, göçebelere ise Türkmen denildiğini aktaran Vánbéry, bu görüşe de karşı çıkmaktadır. Ona göre Türk ismi bütün Türk halkını temsil ederken Türkmen kelimesi ise tarih öncesi çağlarda batıya ilerlemiş olan kısmı nitilemektedir²²³. Bu bağlamda belirttiği kesimlerin Selçuklular, Peçenekler, Kanglılar (Kanglis) ve Osmanlılar olarak tanındıklarını söyleyen Vánbéry, onların kendilerine Türkmen olarak isimlendirdiklerini kaydetmektedir. Bilgi vermeye devam eden Vánbéry Türkmenlerin kullandıkları dilin batı Türkleri ile benzer olduğunu kaydetmiştir. Ardından da 19. yüzyılda Taşkent ve Gürgeç dolaylarında yaşayan konargöçerlerin kendilerini Türk lakabı yerine çoğunlukla Jomut (Yomut) ya da Tekke olarak adlandırdıklarını, genel olarak da Türkmen dediklerini aktaran Vánbéry, Türkmenlerin kendileri için "mükemmel Türkler" manasına gelen Türkmen ifadesini kullandıkları sonucuna varmıştır²²⁴.

Türk dili gramer yapısı hakkında araştırma yapan Jean Deny ise hazırlamış olduğu eserinde men-man ekiyle Türkçede çok az kelime türetildiğine değinmiş ve sonrasında da ekin kelimeye çoğumsanık (augmentatif/augmentative/çoğaltan, büyüten, büyüklük, çokluk, fazlalık) anlamı kattığını vurgulamıştır. Örnekleme konusunda Vánbéry'yle benzerlikler gösteren Deny, Köle-men (kölelik), Kara-man (çok karanlık, çok siyah), koca-man (çok büyük, dev), şiş-man (obez) gibi kelimeleri örnek olarak vererek Türk-men kelimesini de bu bağlamda incelemiştir²²⁵. Onun bu çıkarımını temel aldığımızda Türkmen kelimesi anlam olarak "çok Türk" diğer bir deyişle "halis Türk" anlamında olup Vánbéry'nin yukarıda ortaya koyduğu "mükemmel Türk" varsayımıyla benzerlik göstermektedir.

²²² Vánbéry, *Türkenvolk*, s. 384-386.

²²³ S. P. Tolstov da bu görüşü savunmuştur. Fakat genel kabul görmemiştir. Bk. Agajanov, "The States of The Oghuz", s. 66.

²²⁴ Vánbéry, *Türkenvolk*, s. 386-387.

²²⁵ Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul Maarif Vekaleti, İstanbul 1941, s. 313-314.

Ülkemiz bilim adamlarından İbrahim Kafesoğlu, konu hakkında hazırlamış olduğu makalesinde Jean Deny'in yukarıda zikrettiğimiz görüşüne yer vermiş ve Türkmen kelimesinin manası olarak da "halis kan Türk, koyu Türk (saf Türk)" anlamlandırmasını kullanmıştır. Makalenin devamında Deny'nin çıkarımının G. Németh, V. Minorsky, Gy. Moravcsk ve O. Pritsak tarafından da kabul edildiğini belirten Kafesoğlu, bir takım eklemelerle Türkmen kelimesinin anlamı ile Oğuz kelimesiyle ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır²²⁶. Kafesoğlu ilk olarak F. Hirt tarafından ortaya konulan T'ö-kü-möng (Türkmen) ifadesinin, 9. yüzyılda Karluklar için kullanıldığını belirtmiş fakat aynı dönem Oğuzları tarafından kullanılmadığını açıklayarak Sümer ve Agaçanov ile benzer görüşler beyan etmiştir. Akabinde de Türkmen ifadesini Göktürkler zamanında kullanılan Kök-Türk ifadesiyle ilişkilendirmiştir. Ona göre Kök-Türk kelimesi herhangi bir boy ismi olmayıp siyasi bir terimdir. Diğer taraftan Türkmen kelimesi de öyle olup siyasi bir isimlendirilmedi²²⁷.

Selçuklular ve Gazneliler üzerine araştırma yapan Clifford Edmund Bosworth hazırlamış olduğu eserinde bu konuya yer vermiş ve Türkmen kelimesinin güney batı Türkleri olarak adlandırılan Oğuz ile Kıpçak Türkleri için kullanıldığını belirtmiştir. Kâşgarlı Mahmûd'un Türkmen kelimesini Karluklar için kullandığına da değinen Bosworth, bu görüşün kabul edilmediğini ve herhangi bir bilim adamının Türkmenleri Karahanlıların devamı olarak görmediğini dile getirmiştir. Ayrıca Bosworth, daha önce Vánbéry'nin ortaya koyduğu gibi Oğuz sözcüğünün Moğol istilası dönemine kadar kullanıldığını sonraki dönemlerde Türkmen kelimesi onun yerini almaya başladığını belirtmiştir. Müteakiben Türkmen kelimesinin sekizinci yüzyıl Çin kaynaklarında T'ö-kü-möng olarak geçtiğini vurgulayan Bosworth, böylelikle Vánbéry'nin Türkmen kelimesi için ortaya koyduğu tarihsel geçmişe sahip tezini pekiştirmiştir. Devamında Türkmen kelimesini gramatik yapısına değinen Bosworth, "man" eki için J. Deny ve Minorsky'nin ileri sürdüğü yoğun, güçlü anlamlarını içinde barındıran çoğul yapma eki fikrinin yaygın olarak kabul gördüğünü belirtmiştir. Bununla birlikte Kotwicz'in "man" eki için Türkçe äsh/ish ekinin Farsça

²²⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, TTK Basım Evi, Ankara 1958, 122-127.

²²⁷ Kafesoğlu, "Türkmen Adı", s. 131-133.

karşılığı (Türkash/ish) olduğu fikri ile Pritsak'ın man/män eki için ileri sürdüğü topluluk eki önerilerini belirtmiş ve böylelikle son çıkarımı okuyucuya bırakmıştır²²⁸.

Konu hakkındaki değerlendirmeleriyle Bosworth'in yer verdiği Kotwicz'in görüşüne destek veren araştırmacılardan biri de Abdullah Gündoğdu'dur. Türkmen adını Türk tarihinin gelişimine göre değerlendiren Gündoğdu, batı Göktürklerden sonra On Okların Tu-lu kolunu oluşturan beş boydan biri olan Türgişler ile ilişkilendirmiştir. Ona göre Türkmen ismi, Farsça konuşan Soğd halkının yakinen tanıdıkları Türgişler için kullandıkları adlandırma olmalıdır²²⁹.

Konu hakkında değerlendirme yaparak farklı bir bakış açısı sunan araştırmacılardan biri de A. Zeki Velidî Togan'dır. Togan'a göre Türkmen, medeni kavimlere komşu olan, kısmen ziraatla de uğraşan yarı yerleşik Oğuz, Karluk ve Kalaç topluluklarına atfedilmiş bir isimdir. Ahiren Oğuzların tam olarak göçebe hayat sürdüklerinden bahseden Togan, "*Oğuzun arsız Türkmen'in delisine benzer*" sözünden yola çıkarak Türkmenlerin daha terbiyeli ve medeni olduğu kanaatine varmıştır. Ona göre Türkmenlere Oğuz denilmesine rağmen hakiki göçebe Oğuzlara Türkmen denilmemiştir. Bilgi vermeye devam eden Togan "*Türkmen kurd gibidir, Türk koyun*", sözünden yola çıkarak da Türk kelimesinin Türkmen kelimesinden daha medeni bir topluğu temsil ettiği kanaatine varmıştır²³⁰.

Konu hakkında değerlendirme yaparak farklı bir anlamlandırma yapan araştırmacılardan bir diğeri de Salim Koca'dır. Koca, eserinde isim ve fiillere "men-man" eki gelmesiyle yeni isimlerin ortaya çıktığını belirterek Sök-men, Gök-men gibi örnekler vermiştir. Akabinde Türkmen kelimesindeki "men" ekinin örneklerde verdiği eklere benzemediğini vurgulayan Koca, Kâşgarlı Mahmûd'a atıf yaparak konuyu analiz etmiştir. Kâşgarlı'da daha önce birbirini tanımayan iki Türk'ün bir araya geldiğinde "sen kimsin" manasına gelen "kim sen" sözünü birbirlerine sorduklarını kaydeden Koca, cevap olarak da "Türküm" anlamına gelen "Türk men (ben)" kelimesini kullandıklarını belirtmiştir. Devamında Türkmen kelimesinin zamanla

²²⁸ Clifford Edmund Bosworth, *The Transition from Ghaznavid to Seljuq Rule in The Islamic East*, The University of Edinburgh Basılmamış Doktora Tezi, Edinburgh 1961, s. 424.

²²⁹ Abdullah Gündoğdu, "Türkmenler ve Türkmen Adı Üzerine Yeni Görüşler Türkmenler Türgişler miydi?", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, C. 2, İstanbul 2015, s. 17-33.

²³⁰ Togan, *Türk Tarihi*, s. 196-198.

birleşik bir kelime halini aldığına değinen Koca, İslâm tarihçilerinin de Müslüman olan Türkleri diğerlerinden ayırmak için Türkmen kelimesini tercih ettikleri sonucuna vararak Sümer ve Agaçanov ile benzer ifadeler kullanmıştır. Bilgi vermeye devam eden Koca, Türkiye Selçuklular döneminde Türk adıyla şehirlielerin Türkmen adıyla da konargöçerlerin kastedildiğine değinerek mevcut anlayışın Osmanlılar döneminde de sürdüğünü kaydetmiş ve Togan'ın yukarıda yer verdiğimiz görüşlerine benzer açıklamalarda bulunmuştur. Müteakiben konuyu genişleten Koca, yerleşik hayata geçen Türkmenlerin, konargöçerlerce Türkmenlikten çıktıkları şeklinde algılandıklarını ve Türk olarak nitelendirildiklerini kaydetmiştir. Eserinde Türk kelimesinin Göktürk Yazıtları'nda topluluk adı olarak aynı dili konuşan ve aynı kültüre sahip olan topluluklar kastedilerek "Türük budun" veya "Türk bodun" şeklinde zikredildiğine değinen Koca, bu ismin zamanla şehirli anlamına büründüğünü; buna mukabil Selçuklular döneminde Selçuklu ordusunun Rum ordusu, Kıpçakların ise Türk ve ordularının da Türk ordusu olarak kaynaklarda geçtiğini kaydetmiştir²³¹.

Konu hakkında değerlendirme yapan araştırmacılardan bir diğeri de Tufan Gündüz'dür. Gündüz, hazırlamış olduğu makalesinde Kafesoğlu ve Sümer'in görüşlerine yer vermiş ve sonrasında Kâşgarlı'nın verdiği bilgileri değerlendirmiştir. Türkmen isminin Karluklular için de kullanılıyor olmasından dolayı Kafesoğlu'nun da öne sürdüğü anlam olan boylar birliği manasının doğru olabileceğini belirten Gündüz, kaynaklardaki bilgilerin bunu teyit etmediğinden bahsetmiştir. Bu nedenle Kâşgarlı'nın Karluklular için kullandığı Türkmen ifadesi ya siyasi bir isimlendirme olup konargöçerliği temsil ettiğini ya da Karluk sınırları içinde onlara tabi olarak yaşayan Türkmenleri kapsadığını ileri sürmüştür. Bu bağlamda Makdisî'ye atıf yapan Gündüz, Sümer'in de belirttiği üzere İsbîcâb yakınlarında Ordu Kenti'nde ikamet eden Türkmenlerin bu Türkmenler olduğu kanaatindedir. Bilgi vermeye devam eden Gündüz, Türk kelimesi ile Türkmen kelimesi arasında bağ bulunduğundan bahsetmiştir. Ona göre Türk, Göktürk Devleti'ni kuran asıl boy adı olmakla birlikte zamanla Göktürlere tabi bütün boyların ortak adı haline gelmiştir. Fakat bu dönemde boy asabiyesi²³² de gücünü koruduğundan boy adları da

²³¹ Koca, *Türk Kültürü*, 2, s. 60-63.

²³² İbn Haldun'un kullanmış olduğu terimlerden biri olan "asabiye" genel olarak aile ya da boy içi dayanışma (akrabalık bağı) ile güçlülere karşı birlikte verilen mücadele kararlılığı anlamına gelmektedir. Asabiye baba tarafından soy olarak aidiyeti ifade ettiği gibi; velâ (köle ile efendisinin akraba veya hısım olarak görülmesi), hilf (birbirinin yardımına koşulmasıyla oluşan samimi dostluk) ve istinâ (yapılan ihsanlar sonucunda oluşan bağ) gibi değişik sosyal ilişkilerden de meydana

varlıklarını devam ettirmişlerdir. Çin kaynaklarında adı geçen T'ö-kü-möng'ler de böyle olmalıdır. Oğuzların onların coğrafyalarına hâkim olması sonucunda birlikte anılmaları, Türkmen isminin Oğuzlar için kullanılmasına neden olmuştur. Türkmen isminin yükselişi ise İslâmlaşma ve Selçukluların İslâm dünyasında oynadıkları rolden kaynaklandığından bahseden Gündüz, mana olarak ise konargöçer yaşamı sürdürenlere verilen ad olduğu kanaatinde. Bu bağlamda Anadolu'ya gelen Türkmenlerin kademeli olarak yerleşik hayata geçtiklerini belirten Gündüz, yerleşik hayata geçenlerin Türk adıyla anılmaya başlandığını, konargöçer yaşama devam edenlerin ise Yörük ya da Türkmen ifadeleriyle anıldıklarını ortaya koyarak daha önce Togan'ın medeniyet bakımından izahatlarına benzer ifadeler kullanmıştır. Örnek olarak Osmanlılar, Karakoyunlular ve Anadolu Beylikleri'ni veren Gündüz, Osmanlıların kuruluş yıllarında aşiret aristokrasisinin var olduğundan bahsederek yerleşik hayata geçtiklerini, böylelikle de onların Türk ismiyle anılmaya başlandığını, diğer taraftan aşiret aristokrasisinin devam ettiren Karakoyunlular, Safevîler ve Anadolu Beylikleri'nin ise Türkmen devletleri olarak anıldıklarından bahsetmiştir²³³. Gündüz diğer bir makalesinde ise kaynaklarda yer verilen Türk'e benzer, Müslüman Türk gibi ifadelerin güvenilir olmadıklarına değinerek Kafesoğlu'nun öne sürdüğü "Halis Türk, Temiz Türk" fikrini benimsediğini dile getirmiştir²³⁴.

Biz ise konunun Oğuz adı ve anlamında yaptığımız gibi sadece dil açısından değil sosyal, siyasal ve tarihi açılardan ele alınmasının daha doğru sonuca ulaştıracağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda yaptığımız ve yukarıda paylaştığımız incelemeler sonucunda Vánbéry, Deny, Sümer, Kafesoğlu, Togan, Koca ve Gündüz'ün öne sürdüğü fikirler başta olmak üzere hemen hemen tüm araştırmacıların verdiği bilgilerin birbirlerini tamamlayan nitelikte oldukları kanaatindeyim. Nitekim Vánbéry ve Deny'nin Türkmen kelimesinin manası olarak ileri sürdükleri "Has Türk – Koyu Türk" ifadeleri Bosworth ve Kafesoğlu'nca kabul

gelmektedir. İbn Haldun'a göre farklı türlerden meydana gelen asabiyenin temel amacı iktidar (mülk sahibi olmak) olmaktır. Bu nedenle de mülkün, amme ve idari hukukun, her türlü siyasi faaliyetlerin ve hatta dini hadiselerin temelinde asabiyelerin faaliyetleri bulunmaktadır. Gayesine ulaşan asabiyeler yavaş yavaş geriler ve yok olurlar. Yerlerini ise farklı asabiyeler alır. Bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., İstanbul 2007, s. 94-103; Kr. Hitti, *İslam Tarihi*, s. 60-61.

²³³ Tufan Gündüz, "Türkmen Adına Dair Bazı Fikirler", *Türkmenler üzerine Makaleler (Bozkırın Efendileri)*, Yeditepe yay., İstanbul 2009, s. 41-48.

²³⁴ Tufan Gündüz, "Anadolu Selçukluları ve Türkmenler", *Türkmenler üzerine Makaleler (Bozkırın Efendileri)*, Yeditepe yay., İstanbul 2009, s. 49-52.

edildiği görülmektedir. Ayrıca Kafesoğlu, Kök-Türk ve Türkmen kelimelerini inceleyerek ikisinin de farklı dönemlerde benzer kullanımlar olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan Gündüz'ün de belirttiği gibi gerek Selçuklular gerekse de Osmanlı ve günümüz Türkiye'sinde konargöçer Türk toplumlarının Türkmen adıyla anılmaları, İslâmiyet öncesi geleneksel Türk yaşamına sadık kalmalarıyla alakalı olduğu görülmektedir. Nitekim Togan da açıklamalarını bu çıkarım üzerinden yapmış ve konuyu farklı bir açıdan inceleyerek medeniyet mefhumu üzerinden Türk toplumunu değerlendirmiştir.

Bununla birlikte Koca'nın belirttiği Türk benim/ben Türk'üm ifadesi, Vánbéry ile kelimeyi bu anlamda inceleyip anlamsız bir biçimde itiraz eden Doktor Frayliç ve Mühendis Raulig'e rağmen, kullanım tarzı bakımından uygunluk göstermektedir. Günümüzde de Anadolu'da devrik cümlelerin çokluğu "suçlu kim/suçlu benim (vurgulamak amacıyla kullanılmaktadır/asıl Türk benim manasına da gelmektedir)" bu tarz kullanımın uygunluğunu kanıtlar niteliktedir. Öte yandan her iki yaklaşımın da (Türk benim/has Türk) birbirinden çokta uzak olmadıkları, anlam olarak dikkat çekmektedir. Fakat Türkmen kelimesinin ortaya çıkışından günümüze kadar gelişimine baktığımızda "Has Türk, Koyu Türk" anlamlandırmasının daha uygun bir çıkarım olacağı görülmektedir. O halde anlam olarak ifade ettiğimiz Türkmen kelimesi ilk olarak Türkişlerden sonra Karluklu coğrafyasına dönüşen sahada yer alan Ordu Şehri ve çevresinde yaşayan Müslüman Türkler için kullanılmış, sonraki dönemlerde ise bölge ve dünya tarihinde önemli bir yer tutan Oğuzlara atfedilmiştir.

Bahsettiğimiz tarihi süreç Kotwicz ve Gündoğdu'nun ileri sürdükleri Türkmen kelimesinin Türkiş kelimesiyle olan ilgisini tarihsel olarak temellendirmektedir. Nitekim Soğdlar Farsça konuşmakta ve Türkişler ile temas halinde İslâm Devleti ile mücadele etmektedirler. Bu nedenle Türkiş kelimesi yerine Farsça telaffuz olarak Türkmen kelimesini kullanmış olmaları muhtemeldir. Dolayısıyla her iki araştırmacının görüşlerinin yeniden gözden geçirilmesi Türk tarihi bakımından önem arz etmektedir.

2.2. Dandanakan Savaşı Öncesine Kadar Türkmenlerin Faaliyetleri ve Yayılım Alanları (Mâverâünnehir, Harezmi, Horasan)

Oğuzların (Türkmenler) Hazar Denizi'nin doğusundan Balkaş Gölü civarlarına kadar olan coğrafyada yaşadıklarını önceki bölümlerde dönem kaynaklarından yararlanarak belirtmiştik. Oğuzeli'nin kuzeyinde Kimeklerin bir kolu olan Kıpçaklar, doğusunda Karluklar, batısında ise Peçenek ve Hazarlar, güneyinde özellikle de Seyhun Nehri boylarında ise Müslüman dünyası yer almaktaydı. Çoğunlukla deve, koyun, at yetiştiren ve göçebe olarak yaşayan Oğuzların bir kısmı da Müslüman coğrafyası sınırları ile Hazar ve Bulgar yol güzergâhlarında yerleşik hayat sürmekte olup tarım ile ticaretle uğraşmaktaydılar. Böylelikle ortaya çıkan küçük müstahkem kasabalarda İslâm dünyasından gelen ürünlerden ihtiyaçlarını temin eden Oğuzlar, karşılığında yetiştirdikleri hayvanlardan, elde ettikleri kürkleri ve ele geçirdikleri köleleri satarak ticaret yapmaktaydılar²³⁵.

Siyasi olarak bölge Oğuzlarının müstakil mi ya da yarı bağımsız bir devlet mi olduğu eldeki mevcut kaynakların yetersizliğinden dolayı tam olarak ortaya konulamamaktadır. Buna rağmen bir kısım bilim adamları Oğuzları Hazarlara bağlı bir devlet olarak gösterirken²³⁶ bir kısım bilim adamları da Hudûd el-Âlem'i kaynak göstererek bu durumu reddetmiştir²³⁷. Agacanov, Yakubî ve İbn el-Fakih'i kaynak göstererek Oğuzların 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın başlarında müstakil bir devlet

²³⁵ Cahen, "Ghuzz", s. 1107.

²³⁶ A. Zeki Velidî Togan, Melik-nâme'ye atıf yaparak Oğuz Hükümdarını Hazar Hakanı'nın naibi olarak göstermiş ve Selçukluları da bu bağlamda Hazarlara tabi kılmıştır. Ayrıca Selçuk Bey'in oğullarına İsrail, Musa, Mikail, Davud ve Yunus isimlerini vermesini Oğuzların Hazarlara tabi olmasına bağlayan Togan, böylelikle Musevi Hazar kültürünün Oğuz aristokrasisi arasında yayılmaya başladığı sonucuna varmıştır. bk. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi yay., İstanbul 1981, s. 183-184; Osman Turan da Melik-nâme'de Selçuklu atalarından Dukak'ın Hazarlara tabi ve ileri gelenlerinden biri olarak gösterilmesi ile sonraki dönemlerde Hazar Hakanı ile aralarında geçen ayrılığın tarihi bir gerçekliğe dayandığını belirterek doğudaki ve kuzeydeki kabilelerle birlikte Selçukluların da Hazarlara bağlı olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Selçukluların bağlılığını Oğuz Devleti vasıtasıyla olduğunu belirten Turan, bu bağlılığın 10. Asrın ilk çeyreğinden itibaren son bulduğunu belirtmiştir. Bk. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi yay., İstanbul 1996, s. 58-60; Agacanov da Turan'la aynı fikirdedir. Ona göre İbn Tiktaka'nın verdiği bilgiler Selçukluların Hazar menşeli olmadığını Oğuz Türklerinin kumandanları olduklarını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bk. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 243-244.

²³⁷ Hudûd el-Âlem'de Hazarların Volga'dan öteye çok az hâkimiyet kurduklarının yer aldığını belirterek Oğuzların Hazarlara bağlılığı reddeden Mehmet Altay Köymen, Göktürk Devleti'nin yıkılışından sonra Oğuzların Kırgız ve Karluklara bağlı olabileceklerine değinerek, Oğuzların 10. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren tam bağımsız olduklarını ortaya koymuştur. Bk. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu Tarihi (Kuruluş Devri)*, C. I, TTK yay., Ankara 2000, s. 2.

olduğunu ortaya koymuştur²³⁸. Köymen ve Turan da özellikle 922 yılında seyahat eden Fazlân'ın verdiği bilgilere dayanarak bu tarihlerden itibaren Oğuz Devleti'nin müstakil olduğuna kanaat getirmişler ve Agacanov'un görüşünü desteklemişlerdir²³⁹.

Fazlân'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Oğuz Devleti'nin başında Yabgu ünvanlı bir hükümdar bulunmaktaydı. Yabgu'dan sonra sırasıyla Kölergin, Subaşı, Tarhan, Yinal, Bey ünvanlı devlet adamları yer almakta olup her hangi bir meselede bir araya gelinip ortak karar alınırdı²⁴⁰. Oğuz Devleti'nde 9. yüzyıldan itibaren Salur Boyu ön plana çıkmaya başlayarak siyasi hâkimiyeti ele geçirmiş ve 10. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. 10. yüzyılın ortalarından itibaren ise yönetimin Salur boyundan Baranî (Berendi/Beren) Boyu'na geçtiği tarihi vesikalardan anlaşılmaktadır. Alihan ve oğlu Şah Melik Baranî olup Oğuz Devleti'nin son hükümdarlarıdır²⁴¹.

2.2.1. Selçukluların Tarih Sahnesini Çıkışı ve Cend'e Gelişleri

Konumuzu teşkil eden Selçukluların yer almaya başladığı tarihi vesikalardan biri İbn Fazlân'ın Seyahatnamesidir. Fazlân'ın Bulgar seyahati esnasında geçtiği Oğuzeli sınırlarında ordu komutanı olarak bahsettiği Katağan oğlu Etrak'ın²⁴²

²³⁸ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 197-198.

²³⁹ Turan, *Türk-İslâm*, aynı yerler; Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, aynı yerler.

²⁴⁰ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 34-44; Köymen, Oğuzlarda devlet işlerinde Yabgu dahil hiç kimsenin tek hakim olmayışı ve ortak karar ile hareket edilmesinden yola çıkarak bu durumu "*Kollektif Mesuliyet Sistemi*" olarak adlandırmıştır. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 5.

²⁴¹ Baran kelimesinin değişik Türk lehçelerinde koyun, keçi anlamına geldiğini belirten Agacanov, Van Gölü çevresinde de Baran kelimesinin koyun anlamında kullanıldığını belirterek Karakoyunluların bu boyun devamı olduğunu ortaya koymuştur. Bk. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 202-207, 225-228; Karakoyunluların kökeninin Baranî ilişkisi hakkında ayrıca bk. V. Minorsky, "The Clan of The Qara-Qoyunlu Rulers", *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK yay., Ankara 2010, s. 391-395.

²⁴² Zahîred'dîn Nîşâbü'rî eserinde Selçuk b. Lokman b. Tokşormuş b. Kerekuçi Hoca ("گو گچو خواجه"-Gü Geçü/Kü-Keçü) soy ağacı olarak vermiş ve Selçukluları Kınık Boyu'ndan (قبق-قبوق) göstermiştir. Bk. Zahîred'dîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, tlf. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran 1332, s. 10; Togan'a göre Oğuzname'de Selçuk'un ataları "Selçuk b. Dukak b. Ertuğrul (Etrak) b. Lokman b. Toksurmuş İlçi b. Keraküçi Hoca" şeklinde verilmiş olup Selçuk'un atalarından ilk Müslüman olan Ertuğrul'dur. Ertuğrul ise İbn Fazlân'ın ordu komutanı olarak adını verdiği Etrak'ın olması muhtemeldir. Fakat Ertuğrul'un Müslüman olup olmadığı kesin değildir. Nitekim sonraki dönemlerde torunu Selçuk Bey'in İslâm Dini'ni benimsemesi de bunu kanıtlar niteliktedir. Bk. Togan, *Türk Tarihi*, s. 4; Köymen ise Dukak ile Yabgu arasında geçen mücadelenin 875-885 yılları arasında olduğunu belirterek Selçuk'un 10. yüzyılın başlarında dünyaya geldiğini ve babasını da 17 yaşında kaybettiğine değinmiş, akabinde de Selçuk'un Yabgu tarafından babasının ölümünden bir süre sonra Subaşılık görevine getirildiğini kaydetmiştir. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 8,11. İki farklı görüşü irdelediğimizde İbn Fazlân'ın Selçuk Bey'le veya babasıyla ya da ikisinin arasında kısa süreliğine bu göreve getirilen başka bir şahısla görüştüğü fikri akla gelmektedir.

(Alptoğan oğlu Ertuğrul) misafiri olması ve halifenin mektubunu ona iletmesi, akabinde Etrak'ın Tarhan ve Yınalları toplayarak konuyu görüşmesi ve halifeye bir cevap hazırlaması²⁴³, Selçuk ailesinin atalarının gücü ve otoriteleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ertuğrul'dan sonra subaşılık makamına oğlu Dukak'ın geçtiği anlaşılmaktadır.²⁴⁴ Dukak tarihi kaynaklarda kuvveti nedeniyle (Temür yalığı/Demir yaylı) lakabıyla anılmaktaydı²⁴⁵. Oğuz Yabgusu'nun Türkler üzerine sefer yapmak istemesine karşı çıkan Dukak, Oğuz Yabgusu tarafından sallanan kılıç darbesiyle yüzünden yaralandı. Öfkeyle elindeki gürcü (عمودی) ile Yabgunun başına vurdu. Yabgu derhal yakalanıp öldürülmesini emretti fakat yanındakiler bu emre uymadılar. Müteakiben ileri gelenlerin araya girmesi ile Yabgu ile Dukak barıştılar²⁴⁶.

Bir müddet sonra Dukak'ın oğlu Selçuk Bey dünyaya geldi. Dukak'ın kısa süre sonra ölümüyle yalnız kalan Selçuk Bey, Yabgu tarafından sahiplenilerek sarayda yetiştirildi²⁴⁷. Bu dönemde devlet işlerinde becerisi ile ön plana çıkan Selçuk Bey, subaşılık görevine getirildi. Mutat toplantıların birinde hükümdarın sarayına giden Subaşı Selçuk, her zamanki gibi Yabgu'nun Hanım ve çocuklarını geçerek Yabgunun yanına oturdu. Bu durumdan rahatsız olan Yabgu'nun eşi, Selçuk Bey'in tavır ve söylemlerinin ilerleyen dönemlerde kendileri için tehlikeli olabileceğini dile getirdi. Durumdan haberdar olan Selçuk Bey, bunun üzerine kısa sürede maiyetiyle Yabgu'nun merkezinden²⁴⁸ yola çıkarak İslâm topraklarına hudut olan Cend yöresine geldi²⁴⁹.

²⁴³ İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, s. 41-44; Köymen, Hazarlarda olduğu gibi Oğuz Devleti'nde de Yabgu'nun devlet işleriyle meşgul olmadığını bu işi subaşı ve diğer devlet ricalince görüldüğünü, Abbasi Halifesi'nin de bu duruma vakıf olarak mektubu Yabgu yerine subaşısına yazdığını kaydetmiştir. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 4.

²⁴⁴ Turan, *Türk-İslâm*, s. 65.

²⁴⁵ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1999, s. 292; Şadrudin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK yay., Ankara 1999, s. 1.

²⁴⁶ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ "fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ" (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015, s. 13-14; Mirchondi, *Historia Seldschukidarum Persice (Fasça Selçuklu Tarihi)*, Illustravit J. A. Vullers, Gissae 1838, s. 1-3; İbnü'l Esir, Yabgu'un Türkler üzerine değil de İslâm ülkeleri üzerine sefer yapmak istediğini, fakat Dukak'ın buna karşı çıktığına değinir. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, C. 9, Bahar yay., İstanbul 1987, s. 361-362.

²⁴⁷ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. 1, s. 292.

²⁴⁸ Muhtemelen Selçuk ve maiyeti Yengi Kent'ten ayrılarak güney doğusunda bulunan Cend ve dolaylarına gelmişlerdir. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 17.

²⁴⁹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 15-16; Gissae nüshası, s. 3-5; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 292; İbn al-Tiqtâqâ (İbn Tiktaka), *Histoire des Dynasties Musulmanes*, Traduit de l'arabe et Annoté Par Émile Amar, Paris 1910, s. 503-504; Hüseynî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 1-2; René Grousset, bu göçün 985 yılında

Selçuk Bey'in Cend'e göç etmesi konumuz bakımından özel önem arz etmektedir. Nitekim devlet kurulduktan sonra Selçukluların izlediği Türkmen siyaseti bu dönemden itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Selçuk Bey Cend'e geldiğinde maiyetinde yaklaşık 100 süvari, bir miktar at, 1500 deve ve 50.000 koyun bulunmaktaydı²⁵⁰. Aktarılan rakamlar dikkatle incelendiğinde Selçuk Bey'in bir boy beyinden ziyade yalnızca bir devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır. Zira boy beyi olmuş olsaydı süvari ve diğer unsurların daha fazla olması gerekirdi²⁵¹. Dolayısıyla Selçuk Bey'le birlikte Cend'e göç edenlerin onun yakın akraba ve adamları olduğu anlaşılmaktadır.

Selçuk Bey'in Cend'e göçünden sonra önemli olaylardan biride şüphesiz onun ve maiyetinin İslâm Dini'ni benimsemesidir. Nitekim dönem devlet ve toplum yapıları hakkında bilgi veren İbn Haldun'a göre hâkimiyet alanı geniş ve güçlü devletlerin temelinde dini anlayışlar yer almaktadır. Ona göre dini anlayışlar kurucu asabiye'nin mevcut gücüne güç katmakla birlikte asabiye sahibi kişiler arasında oluşabilecek zarar verici kötü düşünce ve fiilleri de ortadan kaldırır. Böylece onların hak adına birlikte hareket etmelerini sağlar²⁵². Selçukluların tarihi gelişimlerini irdelediğimizde özellikle kuruluş ve gelişim aşamalarında gerçekten de bu yeni dinin etkisi oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Abû'l Farac'ın aktardığına göre Cend'e göç eden Selçuk Bey ve maiyeti aralarında görüşerek "*biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların türelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza (yaşamaya) mahkûm bir azlık halinde*

oduğu kanaatindedir. Bk. René Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, ter. Halil İnalçık, TTK yay., Ankara 2011, s. 164; Kafesoğlu'na göre ise bu göç 960 yılı sonrasında gerçekleşmiştir. Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi yay., İstanbul 1972, s. 8; Köymen'e göre ise göç hadisesi 935-940 yılları arasında olması muhtemeldir. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 34.

²⁵⁰ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 15; Gissae nüshası, s. 4; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 292.

²⁵¹ Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 20.

²⁵² İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, s. 378.

kalırız.” kararına vardılar²⁵³. Sonra bölge valisine²⁵⁴ ulak gönderen Selçuk Bey, ondan kendilerine iman, Kur’an ve İslâm Dini hakkında bilgi verecek, ulemanın ileri gelen fakihlerden birini göndermesini istedi. Bunun üzerine bölge valisi ileri gelen fakihlerden birini hediyelerle birlikte Selçuk Bey’e gönderdi. Böylelikle Selçuk Bey ve maiyeti İslâm Dini’ne girdiler²⁵⁵. Selçuk Bey ve maiyetinin almış oldukları bu karar onların oldukça iyi bir devlet anlayışına sahip olduklarını göstermesinin yanı sıra geleceği de iyi analiz ettikleri gerçeğini ortaya koymaktadır.

Selçuk Bey’in Müslüman olmasıyla birlikte Oğuz Devleti Yabgusu ile ilişkileri de yeni bir boyut kazandı. Bilindiği üzere Cend, Oğuz Devleti’nin toprağı olup bu sahada siyasi hâkimiyetleri zayıftı. Buna rağmen Oğuz Devleti’nin bölge ahalisinden yıllık vergi (haraç) tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla bölgeye gönderdiği elçi, Selçuk Bey’in Müslümanların kâfirlere haraç vermesine razı değilim diyerek reddetmesi karşısında eli boş döndü. Bu hadiseden sonra bölgede yaşayan Müslümanlar (büyük çoğunluğu Oğuzlar) Selçuk Bey’in etrafında birleşerek maddi ve askeri anlamda ona destek verdiler²⁵⁶. Böylelikle Cend ve çevresi Oğuz Devleti’nden soyutlanırken Selçuk Bey’in de şanı ve şerefi aratarak bölge siyasi teşekküllerinin dikkatini çekmeye başladı. Kaynaklardan Selçuk Bey’in Mikail, İsrail (Arslan Yabgu), Musa, Yusuf Yınal (Yunus) isimli dört oğlu olduğu anlaşılmaktadır²⁵⁷. Oğullarından Mikail’in Cend’e göç ettikten sonra gayrimüslimler üzerine yaptığı bir seferde şehit olduğunu ve bu nedenle ondan geriye kalan Çağrı ve Tuğrul beylerin bizzat Selçuk Bey tarafından yetiştirildiği dönem kaynaklarında

²⁵³ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 292-293; Salim Koca yaşanan süreci “*Bu sözler, Selçuk’un içine girdiği çevrenin şartlarını ve değerlerini doğru bir şekilde kavramış olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim o, kendi devletine ve soydaşlarına karşı mücadele etmek üzere geldiği Cend şehrinde sosyal ve siyasî şartları belirleyen tek unsurun İslâm dini olduğunu isabetli bir şekilde görmüş ve tercihini bu yönde yapmıştır. Selçuk, tercihini yaparken İslâm dininin sadece çevrenin hâkim değeri olmasını değil, aynı zamanda bu dinin vereceği mücadeleye sağlayacağı faydaları da düşünmüş olmalıdır. Zira, hiçbir lider, içinde bulunduğu çevrenin değerlerini dikkate almadan ve desteğini kazanmadan hiçbir işe başlamaz. İslamiyet’e giriş, her şeyden önce Selçuk’a içine girdiği çevrenin maddî ve manevî desteğini sağlayacaktır. Ayrıca onun, soydaşlarına karşı ele alacağı mücadeleyi cihat haline dönüştürerek, bu mücadeleye yeni bir mânâ ve mahiyet kazandıracaktır*” şeklinde değerlendirmiştir. Bk. Salim Koca, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 531.

²⁵⁴ Abû'l-Farac, Zandak Şehri valisi olarak veriyor. Bk. Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 293; Osman Turan’ın verdiği bilgilere göre Zandak (Zandana) Şehri, Buhara’nın kuzeyinde kumaşlarıyla meşhur bir yerleşkedir. Bk. Turan, *Türk-İslâm*, s. 67.

²⁵⁵ Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ*, s. 16-17; Gissae nüshası, s. 4-5; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 293.

²⁵⁶ Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ*, s. 17-18; Gissae nüshası, s. 5; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 361-362; İbn al-Tiqtâqâ, *Histoire*, s. 504-505; Kr. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 24-25.

²⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *TM*, C. XIII, İstanbul 1958, s. 117-121; . Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 31.

yer alan bilgilerde görülmektedir²⁵⁸. Gayrimüslimler üzerine yapılan cihatlar ve elde edilen ganimet ile itibar, bölgedeki Müslümanların Selçuk Bey'in etrafında yer almalarını sağladı. Böylelikle Selçuk Bey'in maiyeti ve askeri gücü gün geçtikte arttı. Netice itibariyle de Selçuk Bey ve ailesinin bölge siyasetinde etkili olma dönemi başladı.

2.2.2. Selçuk Bey ve Maiyetinin Mâverâünnehir'e İnişleri

Selçuk Bey ve maiyeti Cend dolaylarına geldikleri sıralarda batı yönünde ilerleyen Karahanlılar, Semerkand yakınlarına kadar sınırlarını genişleterek Sâ mânî başkenti Buhara'yı tehdit etmeye başladılar²⁵⁹. Bu nazik durum karşısında kurtuluş çareleri arayan Sâ mânî hükümdarı II. Nuh, katılımlarla büyüyen ve artık Cend dolaylarına sığmayan Selçuk Bey'in maiyetinden yararlanmak istedi. Sâ mânî sınırlarını koruma karşılığında Onlara Buhara yakınlarındaki Nur Kasabası'nı verdi. Böylece Selçuklular Mâverâünnehir'e geldiler (985-986)²⁶⁰. Selçukluların Mâverâünnehir'e gelişleri topyekûn olmayıp bir kısmının göç etmesiyle gerçekleşmiştir. Nitekim Selçuk Bey, torunları Tuğrul ve Çağrı ile Cend'de kalmaya devam ederken, Nur dolaylarına oğlu Arslan Yabgu ve maiyeti gitmiştir. Köymen'e göre Selçuklular arasındaki ilk buhran da bu dönemde başlamıştır. Ona göre Selçuk Bey'in hayattayken Selçuklu yöneticiliğini Mikail'in oğulları olan Tuğrul ve Çağrı lehine sonuçlandırmak istemesi, bu ayrılığı ortaya çıkarmış ve Arslan Yabgu bunu kabullenmeyerek Nur Kasabası'na göçmüştür²⁶¹.

²⁵⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 362; Kr. al-Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al 'usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, nşr. M. Th. Houtsma (1889), çev. Kivameddin Burslan, TTK yay., Ankara 1999, s. LIV.

²⁵⁹ Turan, *Türk-İslâm*, s. 70.

²⁶⁰ Kaynaklarda Selçukluların sayısız mal ve mülkleri olduğu ve artık Cend dolaylarına sığmadıkları kaydedilmiştir. Bk. Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü'l-Tevârih*, s. 71; Hamdu'llâh Mustawfi-i-Qazwini (Hamdu'llah Kazvini), *The Ta'rikh-i-Guzîda*, Abridged by Edward G. Browne, Leyden 1913, s.93.

²⁶¹ Köymen, eserinde çıkarımını hiçbir kaynaktan teyit edemediğini fakat bu sonuca vardığını belirtmiştir. Eserinin devamında ise Sâ mânî hükümdarı II. Nuh'un yardımına giden Arslan Yabgu'nun Karahanlıların geri çekilmesinde etkili olduğuna değinerek Arslan Yabgu'un Cend'e babasının yanına döndüğünü kaydetmiştir. Akabinde de ise II. Nuh'un tekrar Selçukluların yardımına başvurduğunda Arslan Yabgu'un Cend'de bulunduğunu kaydetmiş ve kaynakların bildirdiği bu bilginin doğruluğunu ortaya koymuştur. Köymen'in bu açıklamaları aklımıza iki soruyu getirmektedir. İlki gerçekten Selçuk ailesi içinde bir ayrılık var ise neden Arslan Yabgu, Nur Kasabası yerine Cend'de babası ve yeğenleriyle birlikte kalmıştır. İkincisi ise Arslan Yabgu ve maiyeti Nur Kasabası'na göçmüş iken neden Arslan Yabgu bu süre zarfında Cend'de kalmıştır. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 35-36, 45.

Selçuklular'ın Nur Kasabasına gelişinden kısa süre sonra Karahanlı ilerleyişinden endişe duyan Sâ mânî hükümdarı Nuh, ilk kez onların yardımına başvurdu. Selçuklular Arslan Yabgu önderliğinde Nuh'un yanında yer aldılar ve böylece Sâ mânîler, Karahanlı Buğra Han Harun'un aldığı yerleri tekrar geri kazandılar²⁶². Fakat bu başarı uzun süre korunamadı ve İlek Nasr önderliğindeki Karahanlılar 999 yılı içerisinde Semerkand ile Buhara'yı hâkimiyetleri altına alarak kısmen Sâ mânî Devleti'ne son verdiler²⁶³. Buhara'nın alınmasıyla birlikte Sâ mânî hanedan üyeleri de yakalanarak hapsedildi²⁶⁴.

Karahanlı esaretinden kurtulan Ebu İbrahim İsmail (Muntasır/Muzaffer) Harezm'e gelerek ordusunu topladı. Ardından Karahanlılar üzerine giderek Buhara'yı geri aldı ve Semerkand valisini yenilgiye uğrattı. Kısa süre sonra Karahanlı ordusunun üzerine gelmesi üzerine Buhara'dan ayrılarak Horasan dolaylarına kaçtı. Burada Gazneli Mahmûd'un kardeşi Nasr'ı Nişapur dolaylarında yense de Gazneli ordusunun yaklaşıyor olmasından çekinerek Ebîverd'e oradan da yardım almak amacıyla Oğuzların yanına gitti (1003). Haberi alan İlek Nasr, ordusunu hazırlayarak Semerkand önlerine geldi. Oğuzlar bir gece baskınında birçok kumandanı esir aldıkları gibi oldukça iyi ganimet de elde ettiler. Oğuzların esirleri İlek Nasr'ın dostluğunu kazanmak amacıyla iade edilmesini tartışmaları, İsmail Muntasır'ı endişelendirdi ve oradan ayrılarak Horasan'a geçmesine neden oldu²⁶⁵. Kısa süre sonra Muntasır'ın yeniden istiklal mücadelesi için harekete geçtiği ve bazı Oğuzların ganimet amacıyla üçüncü kez onun yanında yer aldığı görülmektedir. Fakat yeterince ganimet elde ettiği anlaşılan bu Oğuzların, Muntasır'la birlikte hareket etmeyişleri Karahanlılarca Sâ mânîlere kesin bir şekilde son verilmesine neden olmuştur (1005)²⁶⁶.

Durum Muntasır açısından olumsuz sonuçlansa da bu hadiseler Oğuzların mevcut gücünü görme bakımından önemlidir. Yaşanan hadiselerde Sâ mânî saflarında yer alan Oğuzlar, dönemin güçlü devletlerinden Karahanlılara ağır bir darbe indirmiş, bol miktarda ganimet elde ederek önde gelen Karahanlı komutanları

²⁶² Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 43.

²⁶³ Barthold, *Dersler*, s. 76; R. N. Frye, "The Sâ mânîs", *The Cambridge History of Iran (The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs)*, Vol 4, Cambridge University Press, 1975-2008, s. 159.

²⁶⁴ Utbi, *Kitab-ı Yemini*, trns. by James Reynolds, London 1858, s. 247.

²⁶⁵ Utbi, *Yemini*, s. 248-259; Frye, "Sâ mânîs", s. 159-160; Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 48-50.

²⁶⁶ Frye, "Sâ mânîs", s. 160; Turan, *Türk-İslâm*, s. 75; Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 59-61.

da ele geçirmişlerdir. Mevcut bu durum Oğuzlar arasında münakaşalara neden olmuş, Sâmânîlerin artık tarih sahnesinden çekildiği kabul edilerek bundan sonra Karahanlılar ile iyi ilişkiler kurma yolları aranmaya başlanmıştır.

Hadiseler vuku bulduğu sıralarda Selçuk Bey, Cend'de hayatını kaybetti. Bunun üzerine Tuğrul ve Çağrı kardeşler ile onlara bağlı Oğuzlar oradan hareketle Mâverâünnehir'e geldiler. Abû'l Farac'ın da belirttiği gibi Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin bölgeye gelişleriyle, artık Selçuklu Türkmenleri tam anlamıyla Turan'dan İran topraklarına geçmiş oldular²⁶⁷. Mâverâünnehir'e varan Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin, Arslan Yabgu'nun yanına mı ya da ona yakın bir yöreye mi kondukları tam olarak bilinmemekle birlikte, kendilerine has maiyetlerinin olduğu ve Arslan Yabgu'ya bağlı oldukları genel kabul görmektedir²⁶⁸. Bu göç sonrasında Ali Tekin'in esaretten kurtuluşuna (1020-21)²⁶⁹ kadar geçen sürede dönem kaynakları Arslan Yabgu ve faaliyetleri hakkında bilgi vermezken Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin faaliyetlerinden bahsetmeleri hem konumuz hem de Selçuklu tarihi bakımından önemlidir. Köymen eserinde bu konuya değinmiş ve Arslan Yabgu'nun bir süreliğine hareketsiz kalarak mevcut yeni şartları analiz ettiğini belirtmiştir²⁷⁰. Kaynakların Tuğrul ve Çağrı kardeşlerden bahsetmesi, sonraki dönemlerde elde ettikleri başarıların dönem yazarları üzerinde etkili olmasının bir sonucu olabileceğini de akıllara getirmektedir. Fakat buna rağmen öncede değindiğimiz gibi Tuğrul ve Çağrı kardeşler Mâverâünnehir Bölgesi'ne geldiklerinde Arslan Yabgu'ya tabi mi yoksa bağımsız mı oldukları konusunda da önemli bilgiler vermektedir. Kaynakların yetersizliğine rağmen sonraki dönemlerde Karahanlı Ali Tekin ile Arslan Yabgu'nun ittifakında Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin yer almaması da bu konuda bizleri farklı düşünceye iten ikinci nedendir. Her iki veriyi bir araya getirdiğimizde Mâverâünnehir'e inen Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin amcaları Arslan Yabgu'ya tabi olmadıkları, kendi başlarının

²⁶⁷ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 292.

²⁶⁸ Kafesoğlu'na göre Selçuk Bey'in ölümünden sonra Çağrı ve Tuğrul kardeşler ile diğer Selçuklu aile üyeleri kendilerine bağlı Türkmenlerle Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyeti altında birleşmişlerdir. Bk. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 11-12; Köymen ise Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin dedelerinin ölümünden sonra Buhara dolaylarına geldiklerini, fakat Arslan Yabgu'ya bağımlı mı ya da bağımsız mı olduklarının kesin olmadığı kanaatinde olmasına rağmen; Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmûd tarafından tutsak tutulana kadar onun reisliğine itiraz etmediklerini belirtmiştir. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 62; Turan ise her Selçuklu beyinin kendine has maiyetinin olduğunu ve mühim hallerde zayıf bir bağla bağlandıkları Arslan Yabgu'ya karşı hareket ettiklerini ortaya koymuştur. Bk. Turan, *Türk-İslâm*, s. 87.

²⁶⁹ Reşat Genç, "Karahanlılar", *DGBİT*, C. 6, Çağ yay., İstanbul 1992, s. 142-143.

²⁷⁰ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1976, s. 2.

çaresine bakmak istedikleri ve bu amaçla bağımsız hareket ettikleri ortaya çıkmaktadır. Eğer durum böyle değilse ailenin reisi konumunda olan ve daha önce Sâ mânîlere verdiği destekle ön plana çıkan Arslan Yabgu'nun Tuğrul ve Çağrı kardeşler yerine Karahanlılarla temasa geçmesi gerekmektedir. Fakat kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlamıyoruz.

Kaynaklardaki bu durumu farklı bir şekilde daha yorumlayabiliriz. Yukarıda belirttiğimiz gibi Arslan Yabgu Sâ mânîlerin yanında yer alarak Karahanlılarla mücadele etmişti. Bu nedenle Karahanlıların kendisine yönelik olumsuz tepkisinden çekinerek ilişkileri Tuğrul ve Çağrı kardeşler üzerinden götürmeye çalıştığını ya da onların faaliyetlerine müdahale etmeyerek sonucunu görerek hareket etmek istediğini söyleyebiliriz. Hatta bu durumu Karahanlılarda Ali Tekin'in kaçarak Buhara'da hâkimiyetini kurması ve böylece Karahanlılarda iç mücadelelerin derinleşmesine kadar devam ettirdiğini akabinde de Selçuklu yöneticiliğini tekrar ele aldığı sonucunu çıkartabiliriz. Ama dönem kaynaklarından bu konu hakkında teyit edici bilgilerin olmayışı çıkarımımızın yalnızca bir varsayım olarak kalmasına neden olmaktadır.

Selçukluların Mâverâünnehir'e gelişleri, devletleşme sürecinde önemli bir yere sahip olmasıyla birlikte yaklaşık otuz yıl sürecek ızdırap ve zorlukların da başlangıcıdır. Nitekim Sâ mânîlerin ortadan kalkmasıyla Selçukluların yaşadığı Mâverâünnehir coğrafyası Karahanlıların yönetimine geçmiştir. Kısa süre öncesine kadar Selçuklular'ın Sâ mânîlere destek vererek Karahanlılara karşı mücadele etmeleri onların Karahanlılara karşı endişe duymalarına neden olmuştur. Diğer taraftan Karahanlılar ise Sâ mânîlerle yaptıkları mücadelelerde Selçuklulardan ağır darbeler almış ve onların savaşçı yönlerini öğrenmişlerdi. Bu nedenle Sâ mânîleri ortadan kaldırarak Maeraünnehr'i elde etmiş olmalarına rağmen Selçuklulardan şüphe duymaktaydılar. Buna rağmen mevcut şartlardan dolayı gerek Selçuklular gerekse de Karahanlılar birbirleriyle siyasi ilişki kurmak zorunda kaldılar. Bu zaman zarfında Karahanlı hükümdarı İlek Nasr, zaman zaman Selçuklularla dostane ilişkiler kurmaya çalışırken zaman zaman da düşmanca faaliyetlerde bulundu. İlek Nasr'ın özellikle Türkistan fethinde Selçukluları engel olarak görmesi onun

Selçuklulara karşı menfi siyaset izlemesine neden oldu²⁷¹. İlek Nasr'ın menfi tutumu karşısında Tuğrul ve Çağrı kardeşler her ne kadar temkinli hareket etmeye özen gösterdilerse de Nasr'ın askeri gücü karşısında daha fazla dayanamayarak çıkış yolu aramaya başladılar. Bu sırada Çağrı'nın teklifiyle Karahanlı ailesinin bir diğer ferdi olan Buğra Han'a başvuran Selçuklular, yapacakları hizmet karşılığında ondan yer istediler. Buğra Han'ın taleplerini kabul etmesine rağmen ona duyulan güvensizlik Çağrı'nın maiyetiyle çölde kalmasına; Tuğrul'un da Buğra Han'ın yanına giderek yer istemesine neden oldu. Kısa süre sonra duyulan güvensizliğin haklılığı ortaya çıktı ve Buğra Han, Tuğrul'u hapsedirdi. Kardeşinin esaretine duyarsız kalamayan Çağrı, hemen yola çıkarak üzerine gönderilen Karahanlı ordusunu mağlup edip çok sayıda devlet adamını ele geçirdi. Durumdan haberdar olan Buğra Han, Karahanlı esirlerin bırakılması karşılığında Tuğrul'u serbest bıraktı. Böylece kardeşler tekrar bir araya geldiler. Lakin bu birliktelikte fazla uzun sürmedi. Buhara hâkimi Ali Tekin, Tuğrul ve Çağrı kardeşler üzerine sefer hazırlıklarına başladı. Haberi alan Tuğrul, maiyetiyle çöllere çekilirken kardeşi Çağrı bir kısım Türkmenlerle Anadolu (Rum) üzerine keşif seferine çıktı (1016)²⁷².

Çağrı yaklaşık 3.000 muharib kuvvetle batıya doğru hareket ettiği zaman yol üzerinde bulunan bazı Türkmenler de ona katıldı²⁷³. Çok geçmeden Doğu Anadolu'ya giren Çağrı, Van dolaylarına kadar ilerleyerek Ermeni Kralı Senekerim oğlu David kumandasındaki orduyu yendi²⁷⁴. Bir müddet daha gaza ile uğraşan Çağrı, artan maiyeti ve elde ettiği bol miktarda ganimetle yola çıkarak kendisini Horasanda bekleyen Gazneli bölge valisi Aslan Câzib'i atlatıp Tuğrul'un yanına vardı²⁷⁵. Müteakiben kardeşi ile hasret gideren Çağrı, ona burada güçlü devletlerin olduğunu fakat Horasan ile Anadolu'da kendilerine karşı koyabilecek bir gücün

²⁷¹ Mîrhând'a göre İlek Nasr zaman zaman Tuğrul ve Çağrı kardeşlere şefkatle davranırken zaman zaman da haşmetle muamele etmiş ve onları Türkistan beldelerini fethetmesi konusunda engel olarak görmüştür. Bk. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 22; Gissae nüshası, s. 7-8.

²⁷² Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 22-26; Gissae nüshası, s. 8-12; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 362-363; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 2-3; Çoşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, C. 7, Çağ yay., İstanbul 1992, s. 98; Köymen'e göre Tuğrul ve Çağrı kardeşler Karahanlı hükümdarı İlek Nasr zamanında ülkelerini terk ederek Buğra Han'ın yanına gittiklerini, oradan tekrar Mâverâünnehir'e döndüklerinde İlek Nasr'ın öldüğünü ve kardeşi Ali Tekin'in onun yerine Buhara tahtına çıktığını belirtmiştir. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 100-101.

²⁷³ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 1944, s. 35.

²⁷⁴ Çağrı Bey komutasındaki Türk ordusu karşısında yenilen ve neye uğradıklarını anlamayan David, mürebbisi Şapuh'un teşvikiyle geri dönerek durumu Senekerim'e anlattı. Bk. Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 48-50.

²⁷⁵ Yinanç, *Selçuklular Devri*, s. 36.

olmadığını dile getirdi²⁷⁶. O gün şartlarında Anadolu'ya gidemeyen Mikailoğulları bu hedefi çetin mücadeleler sonrasında kurdukları Selçuklu Devleti'nin politikası haline getirerek sonraki dönemlerde başardılar.

Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin yaklaşık on yıl süren mücadelelerinden sonra Mâverâünnehir de şartlar değişmiş ve Ali Tekin tekrar özgürlüğüne kavuşarak Buhara'ya hâkim olmuştu. Mevcut durumunu muhafaza etmek için gerekli askeri güçten mahrum olduğu anlaşılan Ali Tekin, Arslan Yabgu'yla ittifak yolunu tutmuş ve ortaya çıkan ittifakla Ali Tekin askeri güç elde ederken Arslan Yabgu da maiyeti için barınacak toprak sağlamıştır²⁷⁷. Bu sıralarda Anadolu seferinden dönen Çağrı ve kardeşi Tuğrul ise bu ittifaka dahil edilmediği gibi Çağrı ile birlikte Mâverâünnehir'e gelen Türkmenlerin de dağıtılması bizzat Arslan Yabgu tarafından teşvik edilmiştir²⁷⁸.

Bu hadiseden Arslan Yabgu'nun esaretine kadar olan süre (yaklaşık 3-4 yıl) zarfında amcalarına bağlı olarak yaşayan Mikailoğullarını bu tutuma iten temel neden daha önce kaçıkları Ali Tekin ile Arslan Yabgu arasında olan ittifak olsa gerek. Nitekim Çağrı'nın Anadolu seferine çıktığı dönemden askeri ve ekonomik olarak daha güçlü ve itibarlı olan döndüğü bir zamanda Mikailoğullarının amcalarının salığına uyararak mahiyetlerini göndermeleri ilginçtir. Bu faaliyetler bize (1016-1021) yılları arasında Mâverâünnehir'de mevcut siyasi durumun değiştiğini, yaklaşık on yıl boyunca faaliyeti görülmeyen Arslan Yabgu'nun maiyetini güçlendirdiğini²⁷⁹, Ali Tekin'in onun bu gücünden yararlandığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Eğer durum böyle olmuş olmasaydı kısa süre sonra göreceğimiz gibi gerek Karahanlılar gerekse Gazneliler Arslan Yabgu'yu dolayısıyla da Selçukluları tehdit olarak görmezlerdi.

²⁷⁶ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 293.

²⁷⁷ Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 68-70.

²⁷⁸ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 30; Gissae nüshası, s. 13-14.

²⁷⁹ Çağrı'nın seferde oluşu ve Tuğrul'un da çöllerde çekilmesi, yer sıkıntısı çeken ya da gelir elde etmek isteyen Türkmenlerin Arslan Yabgu etrafında toplanmalarında etkili olduğu stratejik açıdan düşünülebilir.

2.2.3. Arslan Yabgu'nun Esareti ve Yabgulu (Yâvegîyyân) Türkmenleri

Ali Tekin'in Buhara'da bağımsızlığını ilan ederek Arslan Yabgu'yla ittifak kurması ne gariptir ki Arslan Yabgu'nun yeğenlerine daha önce yaptığı salıkta olduğu gibi bölge devlet adamlarının dikkatini çekmiş ve meselenin halli için ortak hareket etmelerine neden olmuştur. Gazneli Mahmûd ile Karahanlı Yusuf Kadir Han bir araya gelerek, Sâ mânî sonrası oluşan yeni durumu görüşüp devletlerinin sınırlarını belirlediler. Bu buluşma sırasında Kadir Han, Selçuklulardan duymuş olduğu endişeleri Mahmûd'a aktararak, onun Arslan Yabgu'yu hile ile yakalatıp Hindistan içlerindeki Kalencer Kalesi'ne hapsedtirmesini sağladı (1025). Yedi yıl kadar kalede esir hayatı yaşayan Arslan Yabgu, birkaç başarısız kurtarma denemsinden sonra 1032 yılında hayatını kaybetti²⁸⁰.

Arslan Yabgu'nun yakalanmasının ardından ona bağlı Türkmenlerin çadırları yağmalanarak bir kısmının da Ceyhun Nehri'nin batısına geçmesine müsaade edildi. Gerdizî'de yer alan bir bilgiye göre Türkmenlerin Horasan'a geçişi şöyledir; Gazneli Mahmûd, Mâverâünnehir'e geldiğinde bir kısım Türkmen önde gelenleri yanına vardı. Ona kendilerinin 4.000 hane olduklarını ve başlarında bulunan Selçuklu yöneticilerinin kötü muamelelerde bulduklarından dert yandılar. Akabinde yurt aradıklarını belirten Türkmen ileri gelenleri, Ceyhun'un ötesinde kendilerine yurt verilmesini Gazneli Mahmûd'dan talep ettiler. Taleplerini kabul eden Gazneli Mahmûd, düzenlediği fermanla onların Ceyhun'u geçip Serahs, Ferâve ve Bâverd dolaylarına yerleşmelerine müsaade etti. Böylece 4.000 hane Türkmen halkı hayvanlarıyla birlikte gösterilen yerlere yerleştiler²⁸¹. Kaynaklara göre Yağmur, Boğa, Göktaş, Kızıl²⁸² ve Anasioğlu adlı beylerin idaresinde olduğu anlaşılan bu Türkmenler, yeni coğrafyalarında barınmaları karşılığında silah taşımayacaklar ve bölge ahalisine zarar vermeyeceklerdi²⁸³.

²⁸⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364; Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 73-79; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 86-90; Aksarayî, *Ahbâr*, s. 6-9; Turan, *Türk-İslâm*, s. 91-92.

²⁸¹ Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, tah. Abdallah Habîbî, Tahran 1363, s. 194; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 91-92; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 85.

²⁸² İbnü'l Esir'e göre Kızıl 1040-41 (h. 432) yılında Rey'de ölmüş ve o civarda bir nahiyeye defnedilmiştir. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 377; Abû Muhammed el-Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-44)*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2006, s. 4.

²⁸³ Cûzcânî; Minhâcü'd-Din Ebû Ömer Osman, *Tabakât-ı Nâsirî*, trns. Major H. G. Raverty, C. I, London 1881, s. 120; Türkçe ter., s. 64; Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*,

Arslan Yabgu'ya bağı Türkmenlerin onun esaretine ve ölümüne neden olan Gazneli Mahmûd'a sığınmalarını Tuğrul ve Çağrı Beyler ile olan hukukları bakımından önemli olduğunu dile getiren Köymen, Türkmen ayrılığına dikkat çekmiştir. Ona göre Arslan Yabgu'ya bağı bu Türkmenler yalnızca Tuğrul ve Çağrı Beylere değil tüm Selçuklu ailesine karşı olup kendilerinin şef olması düşüncesindedirler. Nitekim durum böyle olmasaydı, babasının ölümünden sonra Kutalmış amcaoğullarının yanında yer almaz ayrılıkçı Türkmenler gibi hareket ederdi²⁸⁴. Bununla birlikte yaşanan bu ayrılık hadisesinden bahsettiğimiz Türkmenlerin otlak gayesinde; Selçukluların ise devlet kurma fikrinde oldukları ilerde de göreceğimiz üzere tarihi seyir bakımından anlaşılmaktadır²⁸⁵.

Silah tutmayacaklarına ve etraflarına zarar vermeyeceklerine dair sultana söz veren Türkmenlerin, kısa süre sonra sözlerini unutarak çevrelerine zarar vermeye başladıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Gerdizî'ye göre 408 (418/1027-1028²⁸⁶) yılının sonlarına doğru Türkmenlerin fesat ve zulmünden bıkan Nesâ, Bâverd ve Ferâve halkı Sultan Mahmûd'un huzuruna çıkıp şikâyetlerini dile getirdiler. Şikâyet üzerine harekete geçen Sultan Mahmûd, Tûs Valisi Arslan Câzib'i onlar üzerine gönderdi. İki tarafın Ribât-ı Ferâve yakınlarında karşı karşıya geldiler. Türkmenlerin cüretkâr duruşu ile başlayan savaşta 4.000 kadar önde gelen Türkmen süvarisini öldüren Arslan Câzib, çok sayıda Türkmen neferini de esir aldı (1028-1029). Yaşanan hezimet karşısında kurtulan Türkmenlerin bir kısmı Balhan Dağları'na giderken bir kısmı da Dihistan taraflarına gittiler²⁸⁷. Kısa süre sonra Gazneli Mahmûd'un Dihistan dolaylarına ordusuyla gelmesi üzerine de oraya göçmüş Türkmenler, Cürcân taraflarına çekilmek zorunda kaldılar.

Gazneli Mahmûd'un son yıllarına doğru Yağmur önderliğindeki Türkmenler Gazneli Mesud'un ordusunda hizmet etmeye başladılar. Mahmûd'un ölümü ve

Ganî ve Feyyâz neşri, Tahran 1376, s. 674; Doktor Ali Ekber Feyyâz neşri, 1373, s. 420; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-297.

²⁸⁴ Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 116-120.

²⁸⁵ Konuya temas eden Peacock, Arslan Yabgu'ya bağı Türkmenlerin, onun esaretinden sonra ganimet ve otlak arayışlarını sürdüremediklerini, bu sırada Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin de kendilerine tabi Türkmenlerle ilgilenebildiklerini belirterek yaşanan ayrılığın sebebini temellendirmiştir. Bk. Peacock, *Selçuklu*, s. 82.

²⁸⁶ Köymen'e göre 418 yılı olmalıdır. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 169; Gerdizî de bir sonraki paragrafta 419 yılını vermiştir. Bu nedenle 418 yılı olması gerekmektedir. Bk. Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, s. 196.

²⁸⁷ Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, s. 196.

Gazne tahtına Mesud'un çıkmasıyla da Yabgulu/Yâvegîyyân²⁸⁸ Türkmenleri, Balhan dolaylarındaki akrabalarının da tekrar Horasan'a dönmeleri için sultandan müsaade istediler. Mesud itaat etmeleri ve doğru düzgün durmaları karşılığında Balhan Türkmenlerinin dönmesine izin verdi. Böylece Türkmenler tekrar Horasan'a geldiler. Fakat kısa süre sonra Türkmenlerin etraflarına zarar vermeleri üzerine sınırlanan Mesud, içlerinde Yağmur'un da olduğu elli kadar Türkmen ileri gelenini öldürdü. Üzücü hadisenin ardından bölgede barınamayan Türkmenler, Horasan'dan ayrılarak Rey'e doğru yola çıktılar (1035/1036)²⁸⁹. İbnü'l Esir eserinin bir başka bölümünde de yaklaşık 2.000 Türkmenin uğradıkları haksızlıklar karşısında Horasan'dan ayrılarak Kirmân'a oradan da İsfahan'a vardıklarını, fakat İsfahan hâkimi Alâü'd-devle b. Kâkeveyh'le mücadeleye girmeleri üzerine oradan da ayrılarak Azerbaycan taraflarına gitmek zorunda kaldıklarından bahsetmektedir²⁹⁰. Azerbaycan taraflarına giden Boğa, Göktaş, Mansur ve Dana liderliğindeki Yabgulu/Yâvegîyyân Türkmenleri, Selçuklu Devleti'nin kurulması ve batı yönünde ilerlemesi üzerine Hakkâri, Diyarbakır ve Musul taraflarına kadar ilerleyerek Irak Türkmenleri olarak adlandırılmışlardır²⁹¹. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Yabgulu/Yâvegîyyân Türkmenleri, hareketli bir yaşam sürmüşler ve batı yönlü göçleri bir bütün halinden ziyade değişik dönemlerde ve parçalı olarak gerçekleşmiştir. Nitekim ilerleyen süreçte de göreceğimiz gibi Gazneli Mesud tarafından öldürülen Yağmur'a tabi Türkmenler, Mikailoğullarının bölgelerine

²⁸⁸ Tarihi kaynaklarda Nâvakıyye, Nâvakıyân, Yâvgiyân, Nâvgıyya, Bâdukıyya olarak geçen kelimenin aslı Yâvgıyya/Yâvegıyyâ ve Yâvgiyân/ Yâvegıyyân olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Osman Turan'a göre "Yâvgıyya/Yâvegıyyâ -Yâvgiyân/ Yâvegıyyân" kelimesi, Selçuk Bey'den sonra Selçuklu ailesinin başına geçen Arslan Yabgu'ya tabi Türkmenleri ifade etmek için kullanılan "Yabgulu/Yabgulular" kelimesinin Arapça/Farsça biçimleridir. Ahmed Ateş ise Osman Turan'ın bu görüşünün hatalı olduğunu söyleyerek kelimenin yolunu kaybetmişler ile sapkınlar manasına geldiğini ileri sürmüştür. İbrahim Kafesoğlu da kaynaklarda "Yâvegıyya-Nâvegıyya-Yâvegıyyân" olarak geçen tabirlerin Osman Turan tarafından yanlış yorumlanarak Yabgulu olarak ifade edildiğine değinmiş, akabinde de kelimenin aslının Farsça "yâvagî" olduğundan bahsederek, anlam olarak başıboş hareket eden manasını vererek Ahmed Ateş'in görüşünü desteklemiştir. Mükrimin Halil Yinanç ve Faruk Sümer ise kelimenin Yıva Boyu'nu temsil ettiğini ileri sürmüşler. Fakat bu görüş diğer araştırmacılar tarafından kabul görmediği gibi savunucularından Faruk Sümer de sonraki çalışmalarında bu görüşünden vaz geçmiştir. Salim Koca ise kelimenin anlamı olarak ileri sürülen iki görüşünde "Yabgulular ve yolunu kaybetmişler/başıboş/kaçaklar" tarihi olayların seyri bakımından uygun olduğu kanaatinde. Bk. Turan, *Türk-İslâm*, s. 171-175; Ahmed Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Bellekten*, C. XXIX, S. 115, TTK yay., Ankara 2003, s. 517-525; İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", S. X-XI, *İÜTED*, İstanbul 1981, s. 18-19; Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsiz", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, s. 114.

²⁸⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-294.

²⁹⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 3.

²⁹¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-302; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 9-10.

gelmeleri üzerine oğlu idaresinde yerlerinden ayrılarak batıya yönelmişler ve daha önce gelen kitleye dahil olmuşlardır.

2.2.4. Selçuklular'ın Harezm'e Geçişleri

Arslan Yabgu'nun hapsedilmesi ile ölümü, Mikailoğullarının tekrar Mâverâünnehir sahrasında ön plana çıkmasına zemin hazırladı ve Arslan Yabgu'dan sonra ailenin büyüğü olan Musa İnanç'ı Yabgu olarak tanımaya başladılar. Gazneli Mahmûd'dan çekinerek Buhara'yı terk eden Ali Tekin ise onun bölgeden ayrılması üzerine tekrar Buhara dolaylarına gelerek Mikailoğullarıyla ittifak kurmak için harekete geçti. Fakat Mikailoğullarından beklediği ittifakı bulamadı. Bunun üzerine Ali Tekin, amcaları Yusuf Yınal'a (İnal) hil'at göndererek Selçuklu ailesinin Yabgusu olarak ilan etme yolunu seçti. Ama başta Yusuf Yınal olmak üzere Ali Tekin'in nifak siyasetine Selçuklular kanmayarak ona karşı daha temkinli siyaset izlemeye başladılar. Beklediği sonuca ulaşamayan Ali Tekin, onları cezalandırmak için üzerlerine Oğuz Yabgu'su sülalesinden olduğu anlaşılan Alp Kara Baranî kumandasında bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta Yusuf Yınal başta olmak üzere birçok Selçuklu neferi hayatını kaybetti. Bu sıralarda Alp Arslan dünyaya geldi ve onun doğuşu Selçuklularca kötü gidişin son bulacağına ve yeni bir çıkış kapısının açılacağına yorumlanarak uğurlu sayıldı (1029). Çok geçmeden hazırlıklarını tamamlayan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler harekete geçerek Alp Kara Baranî başta olmak üzere çok sayıda Ali Tekin'in askerini kılıçtan geçirdiler. Fakat alınan başarılarla rağmen Ali Tekin'in Selçuklulara tekrar saldırması üzerine Tuğrul ve Çağrı Beylerin mahiyetleriyle Harezm'e çekilmelerine neden oldu²⁹².

Ali Tekin'in Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı tutumu ve bazı Türkmenlerin Gazneli Mahmûd'a sığınarak Horasan'a göçmeleri, akabinde de çıkardıkları fesattan dolayı Arslan Câzib tarafından cezalandırılmaları, Selçukluların Sâ mânilerin ortadan kalmasından sonra 1028/1029 yıllarında ikinci kez sarsıntılı bir döneme girmesine neden olmuştur. Nitekim menfur hadiseler Çağrı Bey'in Anadolu seferinden sonra elde ettiği saygınlığın zarar görmesine neden olurken diğer

²⁹² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364.

tarafından da Selçukluların Arslan Yabgu döneminde haiz oldukları gücü kaybetmelerine de sebep oldu.

Harezm'e gelen Tuğrul ve Çağrı kardeşler burada Gazneli valisi Altuntaş'tan kendilerine yer istediler. Altuntaş kendisine sadık kalmaları kaydıyla Selçuklulara Ribat-ı Maşah Bölgesi'ni verdi²⁹³. Bu sıralarda Gazneli Mahmûd hayatını kaybetti ve yerine oğlu Mesud tahta geçti (1030)²⁹⁴. Kısa süre sonra Harezm valisi Altuntaş da hayatını kaybetti ve yerine oğlu Harun, Gazneli Mesud tarafından atandı. Babası Altuntaş'ın izinden giden Harun, Harezm'de bağımsız bir devlet kurmak amacıyla Gaznelilere karşı Selçuklular ve Karahanlı Ali Tekin'le ittifak kurdu²⁹⁵. Bu sıralarda Selçukluların baş hasımı olan Cend hâkimi Şah Melik²⁹⁶ ani bir baskınla 8.000 kişiyi öldürüp çok sayıda kadın, çocuk ve ganimet elde ederek Selçuklulara ağır bir darbe indirdi (1034/1035)²⁹⁷. Neye uğradıklarını anlayamayan Selçuklular çok ağır kayıplar verdikleri bu menfur hadisenin üzerine acele bir şekilde Ceyhun'u geçerek daha güvenli gördükleri Ribat-ı Nemek bölgesine vardılar. Durumu haber alan Harezm valisi Altuntaş Harun, onlara haber salarak tekrar yerlerine dönmesini sağladı²⁹⁸.

2.2.5. Selçukluların Horasan'a Geçişleri

Şah Melik hadisesinden kısa süre sonra Ali Tekin'in ölümü ve Harun'un Gaznelilerce ortadan kaldırılması Selçukluları yeni bir buhrana sürükledi. Harun'un ölümüyle Ali Tekin oğulları Selçuklulara karşı düşmanca siyaset izlemeye başladılar. Bu nedenle zor durumda kalan ve Harezm'de barınamayan Mikailoğulları, yaklaşık 7.000/10.000 atlı olan mahiyetleriyle birlikte Nesâ²⁹⁹ ve Merv taraflarına doğru hareket ettiler. Bu sırada Nesâ ve Merv coğrafyasında Şah Melik'in baskınından

²⁹³ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C.I, s. 120-121; Türkçe ter., s. 64; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364; Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 147.

²⁹⁴ Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 82.

²⁹⁵ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C.I, s. 120-121; Türkçe ter., s. 64; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 18-19.

²⁹⁶ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Gani neşri, s. 674; Ali neşri, 420; Ayrıca Şah Melik için Dandanakan Savaşı Öncesine Kadar Türkmenlerin Faaliyetleri ve Yayılım Alanları (Mâverâünnehir, Harezm, Horasan) adlı başlığa bakınız.

²⁹⁷ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C.I, s. 121; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364.

²⁹⁸ Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 154-156.

²⁹⁹ Nesâ ve çevresi Selçukluların sahip olduğu sürüler için yeterince otlaklara sahip olması ve çevresinde her hangi bir tehlikeli durumda kaçabilecek çöllerin bulunması Selçukluların bu bölgeye yönelmelerinde etkili olmuştur. Bk. Koca, "Oğuzlar (Türkmenler)", s. 537.

kurtularak buraya yerleşen Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlardan oluşunu bildiğimiz Yağmur'a bağlı ahali oturmaktaydı. Kaynaktan anladığımız kadarıyla Şah Melik baskınından önce Yağmur hayatını kaybetmiş ve ona bağlı ahali oğlu önderliğinde bu bölgeye yerleşmişlerdir³⁰⁰. Selçukluların bölgeye geldiği haberini alan ve onlarla mücadele edemeyeceğini anlayan Yağmur'un oğlu, Mikailoğulları bölgeye intikal etmeden maiyetiyle Nesâ ve Merv'den ayrılarak Irak-ı Acem'e doğru yola çıktı. Böylece Mikailoğulları da onların boşalttığı bölgeye gelerek yerleştiler³⁰¹. Beyhakî'ye göre Selçuklular ile Yınallılar yaklaşık 10.000 kişi Horasana gelip Nesâ ve Merv dolaylarına yerleştiler. Müteakiben orada bulunan Harezmliler, Türkmenler ve Selçuklular da onlara tabi oldular³⁰².

Bu bilgilerden Şah Melik'in yalnızca Mikailoğullarına bağlı Türkmenlere zarar vermediğini aynı zamanda Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlere de zarar verdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Arslan Câzib (1029) ve Gazneli Mesud tarafından Horasan'dan uzaklaştırılan Arslan Yabgu'ya bağlı olduğunu bildiğimiz Türkmenlerin bir kısmının Sultan Mahmûd'un ölümü ve Şah Melik'in saldırısı üzerine tekrar Merv ve Nesâ taraflarına yerleştikleri de ortaya çıkmaktadır. Elde ettiğimiz bu bilgiler cevabını aramamız gereken bir soruyu da karşımıza çıkarmaktadır. Arslan Câzib'in galibiyeti sonrası, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin bir kısmının batıya bir kısmın da Balhan ve Dihistan taraflarına gittiğini kaynaklardan aktarmıştık. Fakat Tabakat-ı Nâsirî'nin ve İbnü'l Esir'in aktardığı bilgiler Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin bir kısmının da Harezm'e geçtiklerini ve Mikailoğullarına yakın bir yeri ya da onlarla aynı muhiti kendilerine yer olarak seçtiklerini ortaya çıkarmaktadır. Hatta diyebiliriz ki Altuntaş Harun'un Gaznelilere karşı oluşturduğu üçlü ittifaka (Mikailoğulları, Ali Tekin ve Altuntaş Harun) Yağmurlular da dahil olmuşlardır. Olayların tarihsel gelişimi de buna müsaittir. Arslan Câzib'den zarar gören ve daha sonra babası Yağmur, Gazneli Mesud tarafından öldürülen Yağmurun oğlu, bunun hesabını sormak hem de barınacak bir yer elde etmek amacıyla Altuntaş Harun'la ittifak etmiş

³⁰⁰ Yağmur, Gazneli Mahmûd'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mesud'un emrine girmiş fakat kısa süre sonra ahaliye zarar verdiği gerekçesiyle ortadan kaldırılmıştır. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-294.

³⁰¹ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C.I, s. 121-122; Türkçe ter., 65-66. Cûzcânî'nin verdiği bu bilgi tarih seyir bakımından şüphelidir. Nitekim Selçuklular gelmeden evvel Yabgulular Gazneli Mesud tarafından cezalandırıldığı ve onların Rey taraflarına doğru yola çıktıkları tarihi kaynaklarda yer almaktadır. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-294.

³⁰² Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 443.

olabilir. Nitekim olaylar böyle gelişmeseydi, Şah Melik'in menfur saldırısı sonrasında hayatlarını zor kurtaran Mikailoğulları Ribat-ı Nemek'e Yağmur'un oğlu yönetimindeki Türkmenler de tekrar Horasan'a giderek Nesâ ve Merv dolaylarına yerleşmezlerdi. Bu hadiseden sonra harekete geçen Altuntaş Harun Mikailoğullarının gönlünü hoş ederek tekrar onların Harezm'e geçmelerini sağladı. Buna mukabil Yağmurluların Merv ve Nesâ dolaylarında kaldıkları bu ittifaka dahil olmadıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Onların bu tutumlarından ya da kaynaklarda bahsedilmeyen başka bir nedenden dolayı Mikailoğulları ile Yağmurlu Türkmenlerinin arasının yeniden açılmış olabileceği akıllara gelmektedir. Nitekim böyle olmasaydı Mikailoğulları Merv ve Nesâ dolaylarına göçtüklerinde Yağmurlu Türkmenleri yerlerini terk ederek batıya göç etmezlerdi.

2.2.6. Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Nesâ, Serahs ve Dandanakan Savaşları)

Mikailoğulları önderliğindeki Selçukluların Horasan'a gelişleri devletleşme sürecinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Onlar bu bölgeye gelmeden evvel Horasan'dan Irak içlerine kadar olan coğrafyaya Türkmenler yayılmış ve önemli ölçüde bölge nüfuslarını teşkil etmeye başlamışlardı³⁰³. Yeni gelen Türkmenlerin başıboş oluşları ve Mikailoğulları etrafında birleşmeye başlamaları Selçukluların zarar görmüş mahiyetlerini tekrar oluşturmalarında etkili oldu.

Horasan'da Nesâ ve Merv dolaylarına yerleşen Selçuklular, Gazneli Mesud'a bir mektup gönderdiler. Mektupta Selçukluların fitne ve fesat yayıcılarla mücadelede sultanın yanında yer alacaklarını belirterten Selçuklular, ondan buna karşılık buldukları muhitin kendilerine verilmesini talep ettiler³⁰⁴. Beyhakî'ye göre Selçuklular gönderdikleri mektupta "Selçukluların Mâverâünnehir ve Buhara'da kalmalarının mümkün olmadığını, Ali Tekin'in ölümünden sonra oğullarını etkisi altına alan sipahsalar Tonuş/Tunuş'un (تونش) Selçuklular ile onların arasını açtığını, Harun'un ölümüyle de Harezm'in karıştığını ve bu nedenle orada da barınamayacaklarını belirtmişler. Akabinde de Hâce Sûrî'yi aracı kılarak Nesâ ile Ferâve dolaylarının kendilerine tahsisi karşılığında sultanın hizmetine girmek

³⁰³ Turan, *Türk-İslâm*, s. 95.

³⁰⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-365; Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 82-83; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devlet*, s. 3; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 92-93.

istediklerini dile getiren Selçuklular, karşılığında da Dihistan, Balhan ve Ceyhun taraflarından gelebilecek saldırıları engelleyip, Irak ile Harezm Türkmenlerini de Horasan'dan kovacaklarına dair söz verdiler (1034/1035)³⁰⁵. Sultan Mesud yapılan divanda Selçukluların zor şartlar altında olduklarının doğru olduğunu fakat daha önce Türkmenlere yer verdiklerini ve onlarında kendileri için sıkıntı çıkarttıkları belirterek isteklerini reddetti. Çok geçmeden de Nesâ üzerine hareket etmek için ordusunu hazırlamaya başladı³⁰⁶.

Selçukluları hazırlıksız yakalamak isteyen Mesud, vezirinin önerisi üzerine Selçuklulara bir mektup gönderdi. Mektupta üzülmemelerini, kendilerini bizim vilayetlerimizde rahat hissetmelerini söyleyen Mesud, Rey üzerine bir sefer düzenlediğini ve oraya varınca kendilerine gereken iyiliği yapacağını belirtti³⁰⁷. Ardından ordusunu hazırlayan Mesud, Beğdoğdu önderliğinde Selçuklular üzerine gönderdi. Nesâ yakınlarında (Hisar-ı Tak'da) karşı karşıya gelen Selçuklular ve Gazneli Ordusu savaşa tutuştular. Selçuklu kuvvetleri ağır kayıplar verip dağılınca, Gazneli askerleri ganimet elde etme telaşına düştüler. Durumu gören ve taktik dehası olduğu anlaşılan Çağrı Bey, Selçuklu kuvvetlerini hemen toplayarak ganimet peşinde koşarak disiplinden uzaklaşan Gazneli Ordusu'na saldırdı ve ağır kayıplar verdirerek zafer kazandı (Temmuz 1035). Selçuklular yalnız savaşı kazanmakla kalmayıp çok sayıda altın ve gümüş gibi ganimet de elde ettiler. Yaşanılan hezimet üzerine Selçuklu varlığını kabul etmek zorunda kalan Sultan Mesud, gönderdiği hil'atle Nesâ'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Ferâve'yi de Musa Yabgu idaresine verdi³⁰⁸.

Gazneliler karşısında alınan galibiyet bölge Türkmenlerinin Mikailoğulları etrafında toplanarak onlara biat etmelerini hızlandırdı. Beyhakî'de yer alan bir bilgiye göre Irak Türkmenleri³⁰⁹ de Selçuklulara tabi olmuş ve akabinde civar beldelere

³⁰⁵ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 443-444.

³⁰⁶ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 444.

³⁰⁷ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 446.

³⁰⁸ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 463; Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, C.I, s. 122-125; Türkçe ter., s. 67-69; Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, s. 202; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devlet*, s. 3-4; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 92-94; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-365; Reşîdü'd-dîn, *Camî'üt Tevârih*, s. 84-85.

³⁰⁹ Abû'l-Farac'a göre Arminya'ya oradan da Azerbaycan'a giden Oğuzlar, bölgeyi harabeye çevirdiler. Bunun üzerine bölge sakinleri Bizans ile barış tesis ederek onlar üzerine harekete geçtiler. Kayıplar veren Oğuzlar bunun üzerine Azerbaycan'dan ayrılarak tekrar Horasan'a döndüler ve Tûs Şehrî'ni zapt ederek çevrelerine zarar verdiler. Onun vermiş olduğu bilgiler Beyhakî'nin verdiği bilgileri teyit etmektedir. Bk. Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 295-296.

adamlar gönderilerek yağma yapılmış, bölgede tekrar fesat çıkarılmıştır. Çıkan karışıklıklar sonucunda bölge ahalisi Gazneli yöneticilere hallerini arz eden mektuplar yazmışlardır. Bu mektuplardan Bust'den (بست) gelende Türkmenlerin Ferâh (فراه) taraflarına gelerek çok sayıda hayvan götürdüklerini belirtirken, Gûzgânan (گوزگانان-? Cuzcan) ve Serahs'dan gelen mektupta da eğer tedbir alınmaz ise Horasan'ın harap olacağını dile getirmişlerdir³¹⁰. Konuya temas eden Köymen'e göre Selçuklular mümkün oldukça hayvan toplamak ve servet elde etmek amacıyla aldıkları topraklarla yetinmeyerek Ferâh üzerinden Sistan'a diğer taraftan da Belh'e kadar bölgelerini genişletmek istemişlerdir³¹¹.

Selçuklu ilerleyişi karşısında gelen mektuplar üzerine devlet erkânını toplayan Sultan Mesud, subaşı komutasında 10.000 atlı ve 5.000 piyadeden oluşan bir orduyu Selçuklular üzerine Horasan'a gönderilmesine karar verdi. Kendi de Belh'den ayrılarak Gazne'ye gitti³¹². Kaynaklarda harekete geçen subaşının Selçuklulara saldırmaktan çekindiği ve sultanın ısrarı üzerine giriştiği mücadeleden yenilgiyle ayrıldığı görülmektedir³¹³. Gaznelilerin izlemiş olduğu siyasetten endişe duyan Selçuklular, her ne kadar üzerlerine gelen Subaşı karşısında başarılı olsalarda yeni saldırılara karşı hazırlıklı olmak amacıyla Harezmşah İsmail ile ittifak kurdular³¹⁴. Ardından Gaznelilere iki kişiyi elçi olarak gönderdiler (12 Kasım 1036/19 Muharrem 428). Elçiler "Bizim tarafımızdan şimdiye kadar bir taşkınlık olmamıştır. Sizin de bildiğiniz gibi Horasan'da başka Türkmenler bulunduğu gibi çevreden de yenileri gelmektedir³¹⁵. Bize vermiş olduğunuz vilayetler dar gelmektedir. Bu nedenle Merv, Serahs ve Bâverd kasabalarını bize verirseniz biz de karşılığında Horasan'ı fesatçılardan koruyalım ve ihtiyaç duyulan yerlerde size askeri hizmetlerde bulunalım." dediler³¹⁶. Vezir, Sultan Mesud'a konuyu aktardı. Mesud oldukça sinirlendi istekleri kabul etmediği gibi Selçukluların hadlerini aştığını dile

³¹⁰ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 468.

³¹¹ Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 230.

³¹² Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 468-469.

³¹³ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 95; Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 86-87; Kr. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 236.

³¹⁴ Turan, *Türk-İslâm*, s. 97-98.

³¹⁵ Türkmenler yalnızca Ceyhun ve Balhan taraflarından değil aynı zamanda batıdan da Horasan'a gelmektedirler. Bk. Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 295-296.

³¹⁶ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 475.

getirerek aralarında artık kılıç olduğunu söyledi. Vezirin araya girmesi ve sultanı yatıştırması üzerine de elçilere hil'atler verilerek geri gönderildi³¹⁷.

Bir süre sonra Çağrı Bey'in 4.000 Türkmen ile Ribat-ı Rezen ve Gur üzerinden Gazne'ye yürüdüğü haberleri ile Selçukluların Tûn Şehri'ni harap ettikleri ve üzerlerine gönderilen Gazneli askerlerini de öldürdükleri duyuldu (11 Ocak 1037/20 Rabiülevvel 428 ve devamı)³¹⁸. Bunun üzerine harekete geçilerek Subaşı komutasındaki Gazneli ordusu Selçuklular üzerine gönderilirken Mesud da Hindistan'a sefere çıkarak Hânsî (هانسى) Kalesi'ni kuşattı. Subaşıya rağmen ilerleyen Selçuklular, Tâlekan ve Fâryab'ı (طالقان و فاریاب) yağmalayarak Rey Şehri'ni kuşattılar. Olumsuz haberlerin gelmesi üzerine Mesud hazır olan ordunun Merv ve Serahs dolaylarına hareket etmesi için emir verdi³¹⁹. Bunun üzerine Selçuklular ağırlıkları ile ailelerini Merv taraflarında göndererek savaşı Serahs'da kabul etmek zorunda kaldılar. Mayıs 1038 de yapılan savaşta Gazne ordusu dağıldığı gibi subaşı da yirmi gulâmıyla Herât'a kaçarak hayatını zor kurtardı³²⁰.

Zafer sonrasında Tuğrul Bey, Nişapur'a Çağrı Bey Merv'e ve Musa İnanç Yabgu Serahs'a sahip oldular. Böylece Horasan coğrafyasında Gazneli hâkimiyeti son bulmuş ve Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Selçukluların kazandıkları bu yeni zafer onlara tam anlamıyla istiklal getirmiş ve Tuğrul Bey sultan, Çağrı Bey Melik (Subaşı/ordu komutanı) unvanını almıştır³²¹.

Gazneli Mesud alınan mağlubiyet üzerine bizzat kendisi sefere çıkarak Selçuklu meselesini halletmek için harekete geçti. Selçukluların baş düşmanı olan Cend hâkimi Şah Melik'e hil'at göndererek Harezmşah İsmail'in hâkim olduğu Harezm topraklarını onun yönetimine vererek ittifak kurdu³²². Gazneli Mesud'un faaliyetlerinden haberdar olan Çağrı Bey, Ceyhun üzerinden gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmek amacıyla Gûzgânan (Cuzcan ?-گوزگانان) üzerinden harekete geçti.

³¹⁷ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 476.

³¹⁸ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 476, 487.

³¹⁹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 503-504,506-507.

³²⁰ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 510-511; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 348-349, 363-366; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devlet*, s. 6-7.

³²¹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 518-521; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 95; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devlet*, s. 7; Turan, *Türk-İslâm*, s. 99-100; Köymen'e göre Merv, Serahs ve Belh Çağrı Bey'e, Herât, Busenç ve Sistan Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'a, Dihistan ise ana bir kardeşleri olan İbrahim Yinal'a verilmiştir. Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 269.

³²² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 353-354; Turan, *Türk-İslâm*, s. 103.

Kısa süre sonra da Tâlekan, Fâryab ve Şuburkân'a (شبورقان) giderek yağmalarda bulundu³²³. Çağrı Bey'in hâcibi Altı (آلتی) 2.000 atlısıyla Bend-i Kafiran (بند کافران) denilen iki köyü yağmaladı. Haberin gelmesiyle sinirlenen Mesud, Altı üzerine hâcibini gönderdi. Yapılan savaşta birkaç kişi öldü ve Altı, Ulyâ Abâd'da (علياباد) bulunan Çağrı Bey'in (Davud) yanına geldi³²⁴.

Selçukluların yayılımcı ve yağmalayıcı faaliyetlerinden rahatsız olan Gazneli Mesud, büyük bir ordu³²⁵ ile Serahs'a doğru yola çıktı. Dönem kaynaklarında bütün Türkistan bir araya gelse hazırlanan bu ordu karşısında yetersiz olacağı bilgisi verilerek Gazneli ordusunun haşmeti belirtilmiştir. Bu sıralarda Çağrı Bey de Serahs'a geldi. Müteakiben Nişapur'dan Tuğrul Bey ve Merv'den de 20.000 atlısıyla Yabgu Serahs'a vardılar. Gazneli ordusunun haşmetinden endişe duyan Selçuklular aralarında istişare yaparak Horasan'dan ayrılarak Rey ve Cibâl bölgelerine çekilmeyi dile getirdiler. Fakat Çağrı Bey buna karşı çıktı. Gazneli ordusunun zayıf yönlerinden bahsederek Tuğrul Bey ve diğer Selçuklu ileri gelenlerini mücadele etmeleri gerektiği konusunda ikna etti. Daha öncesinden Gazneli ordusu mensubu olan ve ayrılarak Selçuklulara dahil olan Börü Tekin, Emir Yusuf ve diğerleri de Gaznelilerle savaşılması taraftarıydılar. Hem onların samimiyetlerini ölçmek hem de mücadeleye başlamak amacıyla Selçuklular ilk olarak Börü Tekin komutasında 1.000 atlıyı yola çıkardılar. Hemen arkasından da Arslan Câzib'in oğlu Süleyman komutasında yeni bir birlik gönderdiler. 18 Ramazan 430/13 Haziran 1039 tarihinde Talhâb'da (طلخاب) iki tarafın öncüleri karşı karşıya geldiler. Mesud ordusu gelince muhalif Selçuklu askerleri geri çekildiler. Dîh-i Bâzergân (ديه بازرگان) dolaylarına Gazneli ordusu yerleşti. Ramazan boyunca savaş devam etti. Hatta Ramazan Bayramı namazı kılan Gazneli ordusu mensuplarına saldıran Selçuklular 4-5 bin kişi

³²³ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 532-533; Kr. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 282-283.

³²⁴ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 533; Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, C.I, s. 129; Türkçe ter., s. 72-73.

³²⁵ Beyhakî'ye göre Gazneli ordusu 50.000'den fazla atlı ve piyadeden oluşmaktadır. Bk. Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 523; İbnü'l Esir, Gazneli Mesud'un filinin Çağrı Bey tarafından ele geçirilmesinden sonra 100.000 süvariyle Belh'den hareket edip Cûzcân'a gittiğinden bahsederek; Gazneli ordusu hakkında bilgi vermektedir. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-366; Turan'a göre ise Gazneli ordusu 70.000 atlı 30.000 piyadedir. Bk. Turan, *Türk-İslâm*, s. 103.

üzerine ok attılar. Akabinde savaş şiddetlendi ve Selçuklular çöle çekilmek zorunda kaldılar³²⁶.

Gazneli Mesud galibiyet sonrasında Herât'a çekildi ve Selçuklularla bir antlaşma yaptı³²⁷. Yapılan antlaşmaya rağmen iki tarafta savaş hazırlıklarına devam etti. Hazırlıkları tamamlayan Sultan Mesud, Herât'dan ayrılarak Pûşeng/Pûşenc'e (پوشنگ) doğru hareket etti (9 Kasım 1039 Cuma/18 Sefer 431 Çarşamba). Bu sırada Nişapur'da buluna Tuğrul Bey Mesud'un Tûs'a vardığını öğrenince oradan ayrılarak Nesâ tarafına gitti. Tuğrul Bey'in terk ettiği Nişapur tekrar Gazneliler tarafında ele geçirildi. Ardından Bâverd'e gelen Mesud³²⁸ burada Tuğrul ve Çağrı Beyler liderliğindeki Selçuklularla karşılaştı. Gazneli ordusuyla bu şartlarda mücadele edemeyeceğini anlayan Selçuklu Beyleri çöllere çekilmenin doğru olacağına karar verdiler. Fakat Mesud'un takibi bırakmasıyla rahat bir nefes aldılar ve Nesâ ile Ferâve tarafına doğru yola çıktılar. Mesud'un Nesâ'ya doğru hareket etmesi üzerine de Selçuklular ağırlıklarını Balhan taraflarına göndererek kendileri de Ferâve dolaylarındaki çöle çekildiler. Nesâ'da birkaç gün kalan Mesud, hayvanlara yeterince ot bulunmadığından tekrar Nişapur'a geri döndü³²⁹.

Bir müddet Nişapur'da kalan Mesud, Mart 1040 da buradan ayrılarak Tûs'a geldi. Serahs, Nesâ ve Nişapur gibi civar beldelere giden yollara adamlar sevk etti. Böylece Selçuklularla küçük çapta da olsa mücadele başladı³³⁰. Selçuklular bir yandan mücadele edip geri çekilirken diğer taraftan da güzergâhtaki su kaynaklarını kullanılmaz hale getiriyorlardı. Onların bu mücadeleleri Gazneli ordusunu yıprattığı gibi Merv ve Serahs arasında da susuz kalmalarına da neden oldu. Bu nedenle su arayışında olan Mesud Dandanakan'a yöneldi. Fakat oraya vardığında kuyuların Selçuklular tarafından köreltilmiş olduğunu gördü. Ordusunu daha ilerde var olan kuyulara yönlendirmek istedi. Fakat ordu mensupları yıpranmanın ve susuzluğun verdiği bunalımla dağılmaya başladı. Bu fırsattan yararlanmak isteyen Selçuklular çetin bir mücadeleye başladılar. Yapılan mücadele sonucunda Gazneli ordusu dağılırken

³²⁶ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 535-540; Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, C.I, s. 129; Türkçe ter., s. 73; Kr. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 286-294.

³²⁷ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, C.I, s. 130.

³²⁸ Gerdizî'ye göre Gazneli Mesud, kılıç zoruyla Bâverd'i almıştır. Bk. Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, s. 205.

³²⁹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 566-571; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-370; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 98-99; Kr. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 315-320.

³³⁰ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 574.

Selçuklular büyük bir zafer ve bol miktarda ganimet elde ettiler. Gazneli Mesud ise yanına aldığı az miktardaki adamıyla savaş meydanından ayrıldı (23 Mayıs 1040/8 Ramazan 431 Cuma). Zaferden sonra bir taht hazırlanarak Tuğrul Bey tekrar sultan ilan edildi³³¹. Sonra adet olduğu üzere melik unvanıyla (دار الملك) Çağrı Bey, Merv başta olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmını, İnanç Yabgu Herât, Bust ve Sistan dolaylarını, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Tabasayn (Tabes) vilayeti ile Kirmân bölgesini yönetimleri altına aldılar³³². Daha sonra Abbasi halifesine mektup göndererek onu durumdan haberdar ettiler. Mektubu alan Halife Kâ'im bi-Emrillâh hil'at ve sancak göndererek Selçukluların kuruluşunu tasdik etti. Tuğrul Bey ise yanına ana bir kardeşi İbrahim Yinal, kardeşinin oğlu (Çağrı'nın oğlu) Yâkûtî ile Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı alarak Irak taraflarına geldi.³³³ Köymen'e göre devletin kuruluşunda Tuğrul Bey'in Sultan (Emir unvanını kullanmış) ve Çağrı Bey'in de Melik (Yabgu) unvanına sahip olması diğer Türk devletlerinde de görülen çifte hükümdarlık telakkisinin devam ettiğinin bir göstergesidir. Yine ona göre Buzcanî'nin vezir olarak atanması ve 1040 yılından itibaren Tuğrul Bey adına para basılması hâkimiyet alametlerinin tam anlamıyla tamamlandığının ve devlet sisteminin oturtulduğunun da bir göstergesidir³³⁴.

Dandanakan zaferiyle birlikte yaklaşık elli yıl sıkıntı ve zorluklar içerisinde yaşayan Selçuklular, devletleşerek Türk-İslâm tarihi bakımından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmişlerdir. Oğuz Yabgu Devleti'nden Selçuk'un ayrılmasıyla başlayan bu süreç Sâmânilerin ortadan kalkmasıyla siyasi ve sosyal bakımdan zor şartlar altında Selçukluların yaşamasına neden olmuştur. Akabinde Karahanlılar ve Gaznelilerle yapılan zorlu mücadelelerle bağımsızlık kazanıldığı gibi dağınık halde yaşayan Türkmenler de kısmen tek çatı altında toplanmıştır.

³³¹ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C.I, s. 130-132; Türkçe ter., s. 73-75; Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, s. 205-206; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-370; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 99-100; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devlet*, s. 8-9; Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 324-343; Turan, *Türk-İslâm*, s. 105.

³³² Özgüdenli'ye göre yapılan taksimatla Tuğrul Bey merkezi bir konuma gelirken Horasan'ın önemli şehirlerinden Merv'i alan Çağrı Bey de Musa Yabgu'un üzerinde bir mevkiye yükselmiştir. Bk. Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular "Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)"*, C. I, İsam yay., İstanbul 2015, s. 111.

³³³ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, s. 17-18; *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 101-103; Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 92-97; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 368-370; Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C.I, s. 132; Türkçe ter., s. 75; Turan, *Türk-İslâm*, s. 107.

³³⁴ Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 365.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN YÜKSELME DÖNEMİ VE TÜRKMEN MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

3.1. Türkmen Meselesi Hakkındaki Görüşler

Türkmen meselesinin ortaya çıkışı hakkında çalışmalarda bulunan araştırmacılar, eldeki verileri inceleyerek farklı çıkarımlar ortaya koymuşlardır. Ortaya konulan çıkarımların bazıları teorik olmakla birlikte birçoğu var olan hadiselerin taraflar temelli açıklanmasından meydana gelmiştir. Bu bağlamda kimi zaman Türkmenler ve Selçuklu idarecileri mevcut meselenin ortaya çıkmasından sorumlu tutulurken bazen de İran asıllı vezirler sorumlu tutulmuşlardır.

Bahsettiğimiz bakış açısından konuyu ele alan araştırmacılardan biri Agacanov'dur. Ona göre; Selçukluların kuruluşu ve çok geçmeden İran, Irak, Kafkasya ve Anadolu'ya kadar genişlemesinde başlıca katkıda bulunanlar Oğuzlar diğer bir ifadeyle Türkmenlerdir. Tarih literatüründe 11. yüzyılda yaşanan Türkmen göçünün ana nedeni ise akrabalarından kurtulmak isteyen üst düzey Selçuklu beylerinin politik hesapları sonucunda izledikleri siyasettir. Dandanakan galibiyeti sonrasında Selçuklular dört bir taraftan fetih hareketlerine başlayarak topraklarını genişletmişlerdir. Yapılan fetihlerle elde edilen topraklar ikta olarak Selçuklu hanedan üyeleri arasında paylaştırıldı. Bu siyaset neticesinde Selçuklu asilzadeleri zenginleştikleri gibi yerel feodal çevrelere de yakınlaştılar. Geline bu nokta Türkmen ileri gelenlerinin (yönetici kesim) yavaş yavaş göçebe hayatından uzaklaşarak yerleşik hayatı benimsemelerine neden oldu. Diğer taraftan Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda ve gelişiminde emeği geçen daha küçük Türkmen grupları ise beyleri nezaretinde küçük meralarda üretici konumuna düşerek zamanla vergi veren reaya haline geldiler. Başlarına atanan şihneler onlardan sorumlu olup mera ve su kaynaklarını onlara karşı silah olarak kullanmaktaydılar. Böylece Selçuklu yöneticileri Türkmenlere hükmettikleri gibi ayrıca onları kullanmaktaydılar. Selçuklu

asilzadelerinin bu tutumları Türkmenlerin onlara darılmalarına ve dolayısıyla da isyan etmelerine neden oldu³³⁵.

İrdelemeye devan eden Agacanov, devletin idari sistemine paralel olarak Selçuklu ordu yapısının da değişime uğradığından bahsetmektedir. Ona göre; devletin kuruluşu ve ilk dönemlerinde Selçuklu ordusu gönüllü Türkmenlerden meydana gelmekteydi. Fakat özellikle Sultan Alp Arslan döneminden itibaren daimi ordulara geçilmesiyle Selçuklu ordusu paralı askerlerden ve gulâmlardan³³⁶ oluşmaya başladı. Böylelikle Türkmenler zamanla ordudan da uzaklaştırıldı. Bilindiği üzere gulâmlar arasında kesinlikle Türkmenler yer almamaktaydılar. Ayrıca gulâmlar arasında gelen yetenekli kişiler komutan oldukları gibi bölge yöneticisi olarak da atanmaktaydılar. İzlenen bu siyaset sonucunda Türkmenler, beyleri idaresinde uç bölgelere doğru hareket ederek bu bölgelerde yaşamaya başladılar. Kısa süre sonra Türkmenlerde hoşnutsuzluğun ortaya çıkması üzerine Melikşah döneminde onların gönülleri hoş edilmek amacıyla saray gulâmları arasında yer almalarına müsaade edildi³³⁷.

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılardan biri de Mükrimin Halil Yinanç'tır. Yinanç'a göre; Emevi Devleti'nin yıkılmış olduğunu zanneden Abbasiler, kendi devletlerini devam ettirmek amacıyla mevcut erkânı işten uzaklaştırarak yerlerine ilk zamanlar mevalileri sonraları da kendi kölelerini getirmişlerdir. Abbasilerin bu siyasetleri ırkdaşlarının (Arapların) haysiyetlerinin kırılarak kendi kölelerinin tebaası haline getirdiği gibi, hükümdardan başka kimsede hüviyet ve vatandaşlık hakkı da bırakmamıştır. Ona göre uygulanan bu sistem devletleri içten çürüten eski bir şark sistemi olup Abbasîlerden sonra ortaya çıkan Tolonoğulları, İhşidiler, Sâmâniler, Gazneliler ve nihayetinde Selçuklular tarafından da tatbik edilmiştir. Akabinde sistemin aslının satın alınan kölelerin yetiştirilerek devlet

³³⁵ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 314-315, 325-326, 345-347; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken yay., İstanbul 2006, s. 44, 52-53, 251-255.

³³⁶ Selçuklularda başta Türkler olmak üzere çeşitli kavimlerden seçilen küçük yaştaki (muhtemelen 14-15 yaşlarında) çocuklar saraya alınarak asker olarak yetiştirilirdi. Büyük Selçuklularda gulâm sayısı yaklaşık 4.000 olup bunlardan 1.000 tanesi doğrudan doğruya hükümdarın emri altında hizmet etmekteydi. Melikşah döneminde bu sayı 20.000'e ulaşarak devleti tehdit eder bir yapıya bürünmüştür. Genellikle Tekin (Tigin), Börü, Boğa, Pars, Tonga, Yağan, Porsuk, Köpek, Argun gibi gücü, sağlamlığı ve sadakati ifade eden isimler alan gulâmlar askerliğin yanı sıra önemli devlet kademelerinde de hizmet etmekteydiler. Bk. Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan yay., Ankara 2005, s. 82-89, 99-102.

³³⁷ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 350-353.

kademelerinde görevlendirilmesinden meydana geldiğine değinen Yinanç, genel olarak bu yöntemin mutlak hükümdar olmak isteyen kişilerce uygulandığı sonucuna varmıştır³³⁸.

Bilgi vermeye devam eden Yinanç, Türkmen beylerinin Selçuklu ailesinin etrafında toplanmalarıyla yeni devletin kurulduğunu kaydetmiştir. Çok geçmeden Türkmen beylerinin İbrahim Yinal ve Kutalmış isyanlarında taraf olmaları, Sultan Tuğrul'un onlara karşı tedbir almasına neden olmuştur. Bu sıralarda başta Amidü'l Mülk olmak üzere (Tacik) İran menşeli vezirlerin yönlendirmesiyle devlet erkânındaki Türkmenler tasfiye edilip yerlerine memlûk³³⁹ atanmaya başlanmıştır. Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde bu anlayış devam etti ve vezir Nizamü'l Mülk, İslâm devletinin en belalı ve fesatçı unsuru olarak gördüğü Türkmenleri, devlet görevlerinden uzaklaştırarak yerlerine memlûk menşeli kişilerin atanmasını sağladı. Bu bağlamda Porsuk, Anuştekin, Aksungur, Kumaç, Tuğtekin, Savtekin, Ayaz, Bozan gibi memlûk asıllı kişiler devlet kadrolarında yer alırken, nadir olmakla beraber Artuk Bey gibi Türkmen ileri gelenleri de devlet erkânında yer aldı. Yinanç'a göre Memlûk sistemi Selçuklulardan sonra kurulan Eyyûbilerde, Memlûklularda ve hatta beş asır boyunca Osmanlılarda da devam etmiştir. Sistemin uygulanması sırasında genel olarak Türkmen olmayan Türk gruplarından kişilerin memlûk olarak yetiştirildiğini belirten Yinanç, Gürcü, Ermeni, Abhaz çocuklarından da memlûk olarak yetiştirilerek devlet işlerinde kullanıldığını kaydetmiştir. Ona göre Selçuklular bu sisteme geçmeye başlamalarıyla birlikte Türkmen beyleri devlet merkezinden uzaklaştırılıp memlûk beylerinin yönetimine verilerek ikinci, üçüncü derece işlerde kullanılmaya başlanmış ya da küçük iktalar verilerek memur edilmiş ve yahut da gaza amacıyla uçlarda yer almaya başlamışlardır³⁴⁰.

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılardan biri de Faruk Sümer'dir. Sümer hazırlamış olduğu eserinde; Yinanç ve Agacanov gibi Selçuklu Devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Türkmenlerin büyük çaba ve gayretlerinin olduğunu belirtmiştir. Müteakiben Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın ırkdaşlarının (eldaşlarının)

³³⁸ Yinanç, *Selçuklular Devri*, s. 98.

³³⁹ Mâlik olmak anlamındaki mülk sözcüğünden türetilen memlûk kelimesi, malik olunan şey manasında olup yerine aynı manaya gelen gulâm veya abîd kelimeleri de kullanılmaktadır. Bk. Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 89.

³⁴⁰ Yinanç, *Selçuklular Devri*, s. 98-100.

yeterince itaat etmediklerinden ve yağma faaliyetlerinde bulduklarından şikâyetçi olduklarını dile getirerek adı geçen sultanların Gazneli ve Deylemlilerden intikal eden Türk memlûklerini (gulâm) onlardan üstün tuttıkları ve devlet erkânında Türkmenlerin aksine yüksek mevkilere getirildikleri kanısına varmıştır. Onların bu siyasetine rağmen eldaşlarının Suriye’de Arap hükümdarlarının hizmetine girmeye başladıklarından bahseden Sümer, Selçuklu yöneticilerinin onların başlarına ya bir şehzade ya da atadıkları memlûk komutanlar ile Bizans sınırlarına göndermekten başka bir siyaset izlemediklerine dikkat çekmektedir. Bu durumun ise zaman zaman anlaşmazlıklara neden olduğunu belirterek memlûk komutan Gümüştekin’in Bekçioğlu Afşin tarafından öldürüldüğü ile Er-Basgan’ın Bizans’a iltica etmesini örnek vermiştir³⁴¹.

İlerleyen bölümlerde Mükrimin Halil Yinanç’a atıf yaparak konuyu derinleştiren Sümer, özellikle İran asıllı vezirlerin, Selçuklu sultanlarının memlûk sistemini benimseyerek Türkmenleri merkezden uzaklaştırma siyasetinde etkili olduklarını ortaya koymuştur. Akabinde Selçuklu sultanlarının bu menfi tutumlarından hoşnut olmayan Türkmenlerin, merkezi idareye karşı isyan eden Selçuklu şehzadelerinin yanında yer aldıklarından bahsederek İbrahim Yınal ve Kutalmış isyanlarını örnek olarak vermiştir. Her iki isyanı bastıran komutanların hemen hemen tamamının memlûk kökenli olduğunu belirten Sümer, Melikşah döneminde vezir Nizamü’l Mülk’ün telkiniyle birkaç Türkmen’in hizmete alındığından bahsetmiştir (Humar Tigin, Gevher Âyîn, Erdem). Bunun yanı sıra Selçuklularda uygulanan bu siyasetin Gurlular, Karahanlılar gibi dönem devletlerinin birçoğunda uygulandığını örneklerle açıklayan Sümer, memlûk sistemiyle özellikle İran ve Suriye’de Türkmenler yüksek devlet hizmetlerinden mahrum bırakıldığını, fakat yine de Mâverâünnehir’den Anadolu’ya devletin dayandığı ikinci unsur olduklarını dile getirmiştir. Bu bağlamda konuyu değerlendirmeye devam eden Sümer, Türkmenlerin özellikle uç bölgeleri tercih ettiğini, kendilerinin ve bağlı oldukları devletlerin bu durumdan memnun olduklarını kaydetmiştir³⁴².

Konu hakkında hazırlamış olduğu eserlerinin muhtelif bölümlerinde görüş beyan eden araştırmacılardan biri de Mehmet Altay Köymen’dir. Köymen’e göre;

³⁴¹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 127-130.

³⁴² Sümer, *Oğuzlar*, s. 130-133.

göçebe Selçuklu yöneticileri Dandanakan sonrasında yerleşik halkın hükümdarı olunca, büyük bir yapısal değişikliği de peşinen kabul etmişlerdir. Onların bu değişimleri göçebe Türkmen sorununun ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Selçuklu yöneticilerinde ortaya çıkan değişim Dandanakan Savaşı sırasında Gazneli ordusundan ayrılarak Selçuklulara dahil olan gulâmlarla başlamıştır. Zaferin kazanılmasında büyük katkıları olan bu gulâmlara zafer sonrasında devlet kurumlarında vazifeler verildiğinden önemli ölçüde nüfuz sahibi olmuşlardır. Selçukluların bu siyasetleriyle güçlenen gulâmlar emektar Türkmen kitlelerine yukarıdan bakmaya başlamışlardır³⁴³. Böylece ortaya çıkan Türkmen meselesinin halli için uğraşan Selçuklular, başlıca iki yol izlemişlerdir. Bunlardan ilki Türkmenlerin Anadolu ve Suriye taraflarına sevk etmek diğeri ise Türkmenleri devlete diğeri bir tabirle hanedan üyelerine yaklaştırmaktır. İlk tedbir Tuğrul Bey döneminden itibaren uygulanmaya koyulurken ikincitedbir Melikşah döneminde yürütölmeye çalışılmıştır. Alp Arslan döneminden itibaren Türkmen Beyleri Alp Arslan'ın hizmetine girmiş Alp Arslan da başlarına atadığı gulâm komutanlarla onları Anadolu'nun fethinde görevlendirmiştir³⁴⁴.

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılardan bir diğeri de Osman Turan'dır. Turan'a göre; Selçuklular, Türkmenleri (Oğuzları) devletin kurucusu ve temeli olarak saymışlar fakat yurtsuz oluşları ve itaatsiz hareketlerinden dolayı onlarla zaman zaman mücadele ettiklerini belirtmiştir. Ona göre merkezîyetçi bir yapı oluşturarak devletin parçalanmasının önüne geçmek isteyen Selçuklu sultanları, feodal anlayışa sahip asi ırkdaşlarını bu bağlamda uzaklaştırmışlardır. İzlenen bu meşru siyaset, bazı tarihçiler tarafından zorbalık (mütegallibelik) olarak görülürken, devleti ele geçirmek isteyen şehzade ayaklanmaları da Türkmencilik olarak Oğuzların müdafaa edildiği şeklinde anlaşılmıştır. Bu bağlamda Anadolu'nun fethi ve Türkmenlerin gaza arzusu, sultanların onlara karşı duyduğu nefret ile açıklayan bu tarihçiler, merkezi orduda yer alan gulâmlardan yola çıkarak da Selçuklu ordusunun Türklere gayri unsurlardan oluştuğu hatasına düşmüşlerdir.

³⁴³ Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 353, 355; *Tuğrul Bey*, s. 20-21.

³⁴⁴ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, C. III, TTK yay., Ankara 2001, s. 49-50.

Ona göre devlet anlayışıyla bağdaşmayan bu fikrin tarihsel bir gerçekliği de yoktur³⁴⁵.

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılardan bir diğeri de İbrahim Kafesoğlu'dur. Kafesoğlu'na göre Selçuklu Devleti, İranlı vezirlerin etkisiyle zamanla Oğuz devleti olmaktan çıkarak Türk-İslâm devleti şeklini almıştır. Bu değişimle birlikte Selçuklu beyleri de Türk başbuğu olmaktan ayrılarak zamanla İslâm sultanı haline gelmiştir. Bu nedenle Selçuklu beyleri Oğuzları ikinci plana atmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu sıralarda görülmeye başlayan Türkmenlerin sebep olduğu sıkıntıya da değinen Kafesoğlu, sorunun kaynağı olarak Orta Asya'dan Selçuklu topraklarına göç eden Türkmenlerin yurt arama amacıyla hareket etmelerini göstermiş ve onların Selçuklu beyleri tarafından Anadolu'ya sevk edilmeleriyle de meselenin çözüldüğüne kanaat getirmiştir³⁴⁶.

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılardan bir diğeri de Vassiliy Viladimiroviç Barthold'dur. Eserinde Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah'ın meziyetlerinden dolayı evvelden beri takdir edildiklerinden bahseden Barthold, hatta genel olarak Türklerden iyi bahsetmeyen A. Müller'in³⁴⁷ bile onlar hakkında iyi şeyler kaydettiğine değinmiştir. Müteakiben yine Selçuklu beylerinin adil, cengâver ve metin olduklarından bahseden Barthold, İdrisî'nin³⁴⁸ verdiği bilgilere atıf yaparak Türkmenleri ise zalim, vahşi, cahil ve kaba millet olarak vermiştir. Ona göre göçebelerin ahlaki fikirleri medeni kavimlerinkinden daha çok dine dayalıdır. Bu bağlamda ilk dönem Selçuklu ve Karahanlı yöneticilerinin Gazneli Mahmûd ve Mesud'dan daha dindar olduklarından bahseden Barthold, Saint Vladimir'in³⁴⁹ de Bizans imparatorlarından daha dindar olduğu varsayımıyla karşılaştırılarak çıkarımının evrensel olduğunu ortaya koymuştur. Dandanakan Savaşı sırasında

³⁴⁵ Turan, *Türk-İslâm*, s. 115-116.

³⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken yay., İstanbul 2016, s. 82-87.

³⁴⁷ Müller'e göre; babasının ölümünden sonra 18 yaşında tahta çıkan Melikşah, onun gibi vezir Nizamü'l Mülk'ün etkisinde kaldı. Babasıyla benzer özelliklere sahip olan Melikşah, bilime ve sanata önem vererek Basra ile Bağdat'ta günümüzdeki üniversitelere benzer medreseler açtırdı. Fethettiği bölgelere huzur ve barış getirdi. Bk. A. Müller, *Der Islam im Morgen und Abendlande*, C. 2, Berlin 1886, s. 94-96.

³⁴⁸ İdrisî'ye göre Oğuz ülkesi çok bereketli olup, halkı da zengin ve aslan gibi cesurdur. Fakat son derece kaba, cahil ve merhametsizdirler. Onlar arasında zina (hovardalık) yaygındır, kötü karşılamazlar. Bk. İdrisî, *Géographie*, C. 2, s. 343; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s. 115-116.

³⁴⁹ Vladimir'in Hristiyanlığı kabul etmesi Rusya tarihi bakımından dönüm noktasıdır. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, TTK yay., Ankara 1987, s. 29-37.

Tuğrul Bey'in kullandığı kıyafetleriyle, yaşamış olduğu zorlukların ona tabi olanların kıyafetleri ve meşakkatleriyle benzer olduğundan bahseden Barthold, bu nedenle Selçuklu yöneticilerinin devlet kurulduktan sonra ani bir değişiklikle Gazneli sultanlarının benimsemiş olduğu yöneticilik anlayışına geçemeyecekleri kanısına varmıştır. Bundan dolayı devlet yönetimi esaslarından olan sâhib-hares (Emîr-i Hares³⁵⁰) önem kaybederken sâhib-haber'in de (Berid teşkilatı³⁵¹) kullanılmaz olduğuna değinen Barthold, İranlıların hükümdarı, devletin yegâne sahibi olarak görmelerine karşın göçebeler yani Türkmenler ise devleti tüm hanedan üyelerinin ortak malı olarak addettiklerini kaydetmiştir. Ona göre Horasan'ın bazı şehirlerinde hutbe Tuğrul Bey adına okunuyorken bazı şehirlerde Çağrı Bey adına okunması da bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bununla birlikte Selçuklu vezirlerinin devlet idaresinde oldukça etkili olduklarını aktaran Barthold, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda divan üyelerinin çözmesi gereken temel problemin ise göçebelerin (Türkmenlerin) hayatlarının değiştirilerek yerleşik halk gibi idareye bağlı olmalarını sağlama konusu olduğu sonucuna varmıştır³⁵².

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılardan bir diğeri de Claude Cahen'dir. Cahen'e göre bozkır sahralarının yanı sıra Horasan şehirlerinin de Selçukluların hâkimiyetine geçmesi Tuğrul Bey'in iktidarına ikili bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Tuğrul Bey, hiçbir hâkimiyet tanımayan ve kendi aralarında çıkan ihtilafları çözmesi amacıyla bir beye ihtiyaç duyan Türkmenler ile onlarla hiçbir bağı olmayarak elde edilen topraklar neticesinde varis olarak kendilerine intikal eden askeri ve idari devlet adamlarının beyidir. Bu değişimle birlikte Tuğrul Bey'in etrafında yerleşik idari kadronun yer alması ve askeri alanda da paralı memlûkların görülmesi, Türkmenlerde Tuğrul Bey'e karşı sistemli bir nefretin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mevcut bu durum karşısında Tuğrul Bey ise Türkmenlerden vaz geçmeyerek onları doğru bir siyasetle kendisine kılavuzluk etmelerini sağlamış ve böylece kolay bir şekilde ülke topraklarını

³⁵⁰ Emîr-i Hares, saray muhafızlığı yapan ve hükümdarın verdiği cezaları yerine getiren teşkilat. Bk. Aydın Taneri, "Emîr-i Hares", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 134-135.

³⁵¹ İslâm devletlerinde istihbarat ve posta teşkilatına verilen addır. Kuruluş yıllarında önem verilmeyerek kaldırılan Sâhib-i Haber teşkilatı sonraki dönemlerde kullanılmıştır. Bk. İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 498-501.

³⁵² V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan yay., İstanbul 1981, s. 381-385.

geniřletmiřtir³⁵³. Cahen'in bu görüşü yukarıda belirttiğimiz Turan'ın ileri sürdüğü varsayıma benzerlik göstermektedir.

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılarından bir diğerisi de Salim Koca'dır. Koca hazırlamış olduğu eserinde M. F. Köprülü'ye atıfta bulunarak Selçukluların kuruluş aşamasında temelde Türklük özelliklerini koruyarak İslâmî yönetim tarzını benimsediklerini ve bu bağlamda Sâmânî, Gazneli ve Abbasi devletlerine ait müessese ile gelenekleri bünyelerine kattıklarını belirtmiştir. Ona göre Selçuklulardaki bu değişim Tuğrul Bey'in atadığı ilk Selçuklu veziri Ebu'l Kasım Buzcn'yle başlamıştır. Ortaya çıkan bu yeni anlayışla Türkmenler, merkezden ve ordudan uzaklaştırılmış yerlerine gulâm sistemiyle yetişmiş Türkler getirilmiştir. İzlenen siyasetten hoşnut olmayan Türkmenler ise; uçlara giderek Yukarı Mezopotamya, Azerbaycan ve Anadolu'nun fethinde ve Türkleşmesinde başlıca rol oynamıřlardır³⁵⁴. Bununla birlikte Türkmenlerin ortaya çıkan şehzade isyanlarını da değerlendirdiklerine değinen Koca, onların verdiği desteklerle devlete tam anlamıyla hâkim olmayı amaçladıklarını belirtmiřtir³⁵⁵.

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılarından bir diğerisi de Tufan Gündüz'dr. Gündüz hazırlamış olduğu makalesinde; Türkmenlerin Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda oldukça meşakkat çektiklerinden bahsederek yukarıda görüşlerini verdiğimiz araştırmacılarla benzer ifadeler kullanmıştır. Kuruluşun akabinde başlayan fetih faaliyetlerine de değinen Gündüz, böylelikle Türkmenlerin Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Kirmân ve Azerbaycan taraflarına gelerek yerleştiklerini kaydetmiştir. Onların bu bölgelere kaymasının sonucu olarak ise Selçuklu merkezinde Türkmen kültürü varlığının erimesine neden olduğunu kaydeden Gündüz, bu boşluğun ise Fars kültürüyle dolmaya başladığını belirterek Türkmen meselesinin çıkışı konusuna farklı bir yaklaşımda bulunmuştur. Ona göre bu değişim sonucunda Kınık Boyu önemini kaybederek yerine İnan destanlarında yer alan ve Turan hükümdarı olarak İnan hükümdarlarına galip gelen Afrasyap'ın geldiği sonucuna varmıştır. Bu mücadelede Turan'ın İnan'a galip geldiğine değinen

³⁵³ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, ev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, TTK yay., Ankara 1988, s. 8-9.

³⁵⁴ Koca, *Malazgirte*, s.79-80.

³⁵⁵ Koca, *Malazgirte*, s. 113-114.

Gündüz, Türkmenlerin ise aksini düşünerek Selçuklu yöneticilerinin Türkmen kültürünü terk ederek İranlaştıklarını telakki ettiklerini belirtmiştir³⁵⁶.

Konu hakkında beyanda bulunarak farklı bir yorumda bulunan araştırmacılardan biride Jean Paul Roux'dur. Roux eserinde Türklerin İran kültürüne hayranlık duyduklarını fakat buna karşılık Farsça konuşanları küçümsediklerini her fırsatta söylediklerini beyan etmiştir. Diğer taraftan İranlıların ise Türkleri kaba saba gördüklerini İranlı, Soğdu, Harezmi ve Baktralı gulâmların pazarlarda köle olarak satıldıklarını unutmadıklarını dile getirmiştir³⁵⁷.

Konu hakkında beyanda bulunan araştırmacılardan bir diğeri de V. Gordlevski'dir. Ona göre; Oğuzlar Müslüman olurken eski düzenlerine sıkı sıkıya bağlanıyorlardı. Selçuklu yöneticileri boy ve ulusal gelenekleri yok ettiği ölçüde Oğuzların Müslümanlığa antipati duyduklarını belirten Gordlevski, İslâmî isimle birlikte Türk isimlerinin kullanılmasını çıkarımını desteklemek amacıyla kullanmış ve Selçuklu Türkmen ilişkilerine farklı bir analizle yaklaşmıştır³⁵⁸.

Konu hakkında farklı bir yorumda bulunan araştırmacılardan bir diğeri de Sencer Divitcioğlu'dur. Aslen İktisatçı olan fakat ortaçağ Türk tarihi hakkında yaptığı araştırmalarıyla tanınan Divitcioğlu, konuya batılı teorilerle yaklaşmış özellikle Agacanov ve Gordlevski'yle bağdaşık ifadeler kullanmıştır. Bu bağlamda Georges Dumézil'in üçlü işlev kavramını (*kutsallık (din), savaşıklık ve siyaset (fiziksel güç), iktisat nüfus (bereket doğurganlık)*) temel alan Divitcioğlu, Selçukluları 1040 öncesi ve sonrası olarak iki farklı toplum ve devlet modeli olarak incelemiştir. Teori uyarınca 985-1040 arası Oğuzları inceleyen Divitcioğlu, Dumézil'in kuramının ilk ögesi olan dinin (İslâm Dini) bu dönemde etkili bir unsur olmadığı kanaatindedir. Ona göre Tuğrul ve Çağrı Beyler Müslümandırlar fakat yoldaşları ile müttefiki olan Oğuzlar tam anlamıyla Müslüman değildirlen. Onu bu kanıya iten neden ise Yağmur Bey'in oğlu önderliğinde Balhan Dağları'na inen Oğuzların amaçlarının Müslüman Taciklerden öç almak olduğu kanısı ile halifenin 1042-43 yıllarında Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet ettiği mektupta Müslümanların başına Tengrici Türklerin

³⁵⁶ Gündüz, "Anadolu Selçukluları", s. 58.

³⁵⁷ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı yay., çev. Lale Arslan, İstanbul 2006, s. 249.

³⁵⁸ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988, s. 100.

geçirmeyeceğine dair söz istemesidir. Akabinde Türklerde ak ve kara budun (yöneten, yönetilen) olmak üzere iki ana tabaka olduğunu belirten Divitcioğlu, ak budunun kağan, han gibi yönetici çıkarttığına değinerek kara budunun da çoban savaşçılardan oluştuğunu dile getirmiştir³⁵⁹.

İlerleyen bölümlerde mevzuyu genişleten Divitcioğlu, göçebelerin iktisat ve savaşı bir arada götürdüklerine değinerek, yapılan savaşları üstesinden gelemeyeceği tehditlere ve ihtiyaçlara karşı yapılan fiziksel bir direniş olarak göstermiştir. Konuyu farklı bir biçimde derinleştiren Divitcioğlu, yapılan savaşları *göçebe ile yerleşik*, hayvancı ile çiftçi, *Türk ile Tacik ya da metaforik bir dille kılıç ile ekin* arasında ortaya çıkan zorunlu bir iş bölümü olarak vermiştir. Bu mücadele sonrasında Türkmenlerin ele geçirdiği bütün otlak, mera, su ve diğer fiziksel ve ekonomik değerler onların sömürü alanı olduğuna değinen Divitcioğlu, devletin ise bu duruma karşı çıktığını ve bu nedenle de Türkmenlerin düşmanı olduğunu belirterek Türkmen meselesine farklı bir bakış açısıyla açıklamıştır³⁶⁰.

Yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz araştırmacıların hemfikir olduğu konuların başında Türkmenlerin devletin kuruluşundaki katkıları ve akabinde ortaya çıkan Türkmen meselesidir. Ortaya konulan görüşleri kategorize ettiğimizde ise Agacanov, Gordlevski, Roux ve Divitcioğlu'nun görüşleri dışında kalan araştırmacıların görüşlerinin birbirine paralel ya da birbirinin tamamlayıcısı şeklinde olduğu görülmektedir. Konuya teorik bir anlayışla baktığı anlaşılan Agacanov, Selçuklu devletlerinin Türkmenlerle olan ilişkilerini Marksist ve pragmatik bakış açısıyla açıklamaya çalışmıştır. Ona göre Selçuklu yöneticileri toprak sahibi (burjuva/asilzade) Türkmenler ise serftir (proletarya)³⁶¹. Bunun yanı sıra güçlülere karşı Türkmenlerle birlikte hareket eden Selçuklu yöneticileri, rahata erince

³⁵⁹ Divitcioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s. 85-88.

³⁶⁰ Divitcioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s. 88-89.

³⁶¹ Marks'ın görüşüne göre; avcı toplayıcı toplumlarda toplumsal sınıflar yoktur. Herkes becerisi kadar katkıda bulunarak ihtiyacı kadar gereksinimlerden faydalanırdı. Sonraki dönemlerde köle ile köle sahipleri adı altında sınıflar ortaya çıkmaya başladı. Bu düzen ortaçağda kurumsallaşan feodaliteyle birlikte toprak sahipleri ve selfler şeklini aldı. Feodal sistem daha sonra ortaya çıkan kapitalizmin yolunu açmış ve böylece sömürü toprak olmaktan çıkarak sermaye şeklini almıştır. Böylece toprak sahipleri burjuva, selfler ise proletarya ya dönüşmüştür. Bk. Jonathan H. Turner, Leonard Beeghley, Charles H. Powers, *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, çev. Ümit Tatlıcan, Sentez yay., İstanbul 2010, s. 160-161; Işıl Bayar Bravo, *"Tarihin Sonu" Fikri İle "Küreselleşme" Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme*, (Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 9-15.

menfaatleri gereğince onlar ile bağılıklarını farklı bir temel üzerinden devam ettirirken yerleşik halkla yakınlaşmaya başlamışlardır. Agacanov'un bu yaklaşımları yaşamış olduğu coğrafyada hüküm süren sosyal, siyasal ve kültürel anlayışların etkisi altında kalarak tarihi olayları bu bağlamda ele almasıyla açıklanabilir. Fakat tarihi hadiseler, ortaya çıktığı dönem koşulları çerçevesinde ele alınması gerektiğinden onun çıkarımlarında yanılığa düşmesine neden olmuştur. Diğer taraftan ileriki aşamalarda göreceğimiz gibi Selçukluların Türkmen politikaları dönem devlet ve toplum yapıları bakımından incelendiğinde olağan bir durum olduğu görülecektir. Dolayısıyla Agacanov'un yaşanan hadiseleri, Selçuklu yöneticilerinin Türkmenleri sömürdükleri ve Türkmenlerin de onlara karşı isyan ettikleri bakış açısı ile sınıflar arası çatışma tezinden yola çıkarak açıklaması bir yanılığın ibarettir. Marksist yaklaşımla durumu ifade etmeye çalışan araştırmacılardan bir diğeri de Gordlevski'dir. Onun çıkarımı Masao Mori'nin öne sürdüğü gibi sağlam tetkiklere dayanmayıp F. Engels'in öne sürdüğü teorilere dayanmakta³⁶² olup objektiflikten uzak bir yaklaşımdır. Roux'un çıkarımında ise Türkmen meselesinin ortaya çıkışında yaşanmış kötü hadiselerin etkili olduğu görüşü ön plana çıkmakta olup, konunun ehemmiyeti ve izahı konusunda yetersizdir.

Sencer Divitcioğlu'nun çıkarımı ise teorik olmakla birlikte Selçuklu tarihinin özellikle konargöçer döneminin izahı bakımından yeterli değildir. Bununla birlikte Divitcioğlu'nun açıklamalarında kabul ettiği teoriye sadık kalmayarak konuyu ele aldığı da görülmektedir. Özellikle teorik olarak kabul ettiği Dumézil'in üçlemesinde dinin (kutsallığın) yer almasına rağmen Divitcioğlu'nun 1040 öncesi Türkmen toplumunun bir araya gelmesinde öne sürdüğü dinin etkisizliği büyük bir yanılığdır. Önceki sayfalarda İbn Haldun'a atıf yaparak belirttiğimiz gibi Cend dolaylarına inen Selçuk Bey ve maiyetinin İslâm Dini'ni benimsemeleri Selçukluların bölgede tutunmalarına katkıda bulunduğu gibi; yapılan gazalarla da asabiyeleri güçlenmiş ve Sâ mânîlerin bu güçten faydalanma siyasetleriyle uluslararası hüviyet kazanıldığı açık bir şekilde tarihi kaynaklarda görülmektedir. Batılı araştırmacılar dahi Selçukluların İslâmlaşmasını gelecek adına büyük bir dönüm noktası olarak görmüş ve Clovis, dönemi Frankların (Fransızların) Katolikleşmesiyle benzerlikleri

³⁶² Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, S. 9, İstanbul 1978, s. 209.

yönünden karşılaştırılmıştır³⁶³. Bununla birlikte Divitcioğlu eserinin muhtelif yerlerinde çıkarımının doğru olduğunu kanıtlamaya çalıştığı görülmektedir. Fakat bir bütünlük içinde konuyu ele alamadığından kendisiyle çelişen ifadeler kullanmıştır. Nitekim eserinin ilk bölümlerinde Tuğrul ve Çağrı Beyleri Müslüman olarak belirten Divitcioğlu, ilerleyen sayfalarda Tuğrul Bey'in tahta çıkış biçiminin putperest âdeti olduğuna değinerek onun ve çevresindekilerin imanını sorgulamış, Tuğrul Bey'in sultan ilan edildiği esnada eski Türk geleneklerince havaya kaldırılmasına değinerek de Hazar Hakanı gibi dini bir amaç yüklenmediğini vurgulamıştır³⁶⁴. Unutmayalım ki bu yaklaşım yanlıştır. Filhakika takva ya da diğer bir ifadeyle samimiyet yaratanla yaratılan arasındadır³⁶⁵. Bu nedenle eski Türk inanç ve ritüellerinin Tuğrul Bey döneminde ifa edilmesi onun dini bir misyon yüklenmediği kanısını ortaya çıkarmaz. Nitekim Tuğrul Bey, Dandanakan galibiyetinden kısa süre sonra Abbasi Halifeliği'ni Büveyhî baskısından kurtardığı gibi Bizans karşısında aldığı galibiyetlerle de İstanbul'daki Camii yeniden hizmete açtırarak Selçuklu hâkimiyet sembollerinin orada yer almasını sağlamıştır. Bununla birlikte Divitcioğlu'nun Türkmen meselesinin ortaya çıkmasında etkili olan savaş ve iktisat çıkarımı ise doğru bir yaklaşım olup konunun aydınlatılmasında önemli bir bakış açısıdır.

Görüşlerini kısaca verdiğimiz Yinanç ise Türkmen meselesinin ortaya çıkışına kısmen teorik yaklaşmıştır. Ona göre İbrahim Yinal ve Kutalmış isyanları sırasında Türkmenlerin izlemiş oldukları rol, Selçuklu sultanlarının emniyet tedbirleri almasına neden olmuş ve İran asıllı vezirlerin teşvikiyle de gulâm/memlûk sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Diğer bir deyişle Selçuklu sultanları, Türkmenlerin bağıllık problemlerini ileri sürerek memlûk sistemini uygulamaya koyup onları merkezden uzaklaştırmıştır. Sümer'e göre de durum kısmen aynıdır. Fakat Köymen'in de belirttiği gibi daha Dandanakan Savaşı sırasında Selçuklulara katılan Gazneli gulâmları ile sonradan dâhil olan Deylemliler kuruluşun ilk günlerinden itibaren önemli devlet kurumlarından sorumlu hale gelmeye başlamaları, Türkmenlerde daha o dönemlerden itibaren hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Yine

³⁶³ J. J. Saunders, *A History of Medieval Islam*, London and New York 2002, s. 145.

³⁶⁴ "İslamiyet'in göbeğinde adına hutbe okutan Müslüman Tuğrul Bey (ve tabii etrafındakiler) neden kutsallık kokan "putperest" bir ayine ihtiyaç duysun." Bk. Divitcioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s. 91.

³⁶⁵ Ey insanlar! Muhakkak ki Biz, sizi bir erkek ve bir kadından yarattık. Ve sizi milletler ve kabileler kıldık ki, birbirinizi (soyunuzu, babalarınızı) tanıyasınız. Muhakkak ki Allah'ın indinde en çok kerim olanınız (ikram olunanınız, en şerefli olanınız), (ırk ya da soy olarak değil) en çok takva sahibi olanınızdır. Muhakkak ki Allah, en iyi bilen ve haberdar olandır. Bk. Hucurât Suresi, 13. ayet.

Köymen'e göre göçebe Selçuklular yerleşiklerin sultanı olunca peşinen büyük bir yapısal değişikliği kabul etmişlerdir. Bu bağlamda uzaklaştırılan Türkmenlerin bir tepki olarak problem olmaları doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuyu kısmen teorik ele alan ve benzer çıkarımlarda bulunan Turan ve Cahen ise; Türkmen meselesini Selçuklu idarecilerinin merkezileşme faaliyetlerine Türkmenlerin karakter yapıları gereğince itaatsizliği şeklinde izah etmişlerdir. Bununla birlikte Selçuklu beylerinin Türkmenlerden vaz geçmediklerini ortaya koyan Turan ve Cahen, onları devletin izlediği politikaların bir parçası haline getirdiklerini ve izlemiş oldukları bu siyasetle Selçuklu fetihlerinin kolaylaştığı kanısına varmışlardır.

Araştırmacıların birçoğunun ortak görüşlerinden bir diğeri de izlenen siyaset sonrasında Türkmenlerin uç bölgelere hareket etmelerinin gerek Türkmenler gerekse de Selçuklu idarecilerince uygun görülmesidir. Yinanç ve Sümer, Türkmenlerin uç bölgelere gidişlerini Selçuklu yöneticilerinin onları merkezden uzaklaştırılma siyasetleri olarak görmektedirler. Diğer taraftan Selçuklu idarecilerinin Türkmenleri dışlamadığı kanaatinde olan Turan, Cahen ve Koca ise onların bilinçli olarak uç bölgelere sevk edildiğini ve bu doğru siyaset sonucunda da Anadolu'nun Türk yurdu haline gediği kanaatindedirler. Gündüz'e göre de Türkmenler bilinçli olarak yeni fethedilen bölgelere yayılarak devlet merkezini boş bırakmışlardır. Bundan dolayı da devlet merkezinde Türkmen etkisi azalarak İran etkisi artmıştır.

Araştırmacıların ortak fikirde olduğu konulardan bir diğeri de merkezileşme ve güçlü hükümdarlık müessesesidir. Turan'ın merkezileşme dediği bu hadise Yinanç tarafından güçlü hükümdarlık olarak aktarılırken Barthold ise İran devlet anlayışına atıf yaparak Yinanç ile benzer ifadeler kullanmıştır. Araştırmacıların birçoğunun ortak çıkarımlarından biri de memlûk sisteminin birçok devlet tarafından kullanılıyor olmasıdır. Sümer'e göre Selçuklular tarafından Türkmenler merkezden uzaklaştırılıyorken, Suriye taraflarında memlûk sistemi gereğince Türkler/Türkmenler devlet erkânında önemli görevlere getirilmekteydiler.

Türkmen meselesinin ortaya çıkışı hakkında araştırmacıların görüşlerine kısaca değindikten sonra biz ise konuyu dönem toplum ve devlet yapıları

bakımından ele alarak sosyal, siyasal, ekonomik ve askeri nedenleri bağlamında incelemek niyetindeyiz.

3.2. Türkmen Meselesinin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyal, Siyasal, Ekonomik ve Askeri Nedenler

3.2.1. Sosyal Nedenler

Türkmenlerin (Oğuzların) büyük bir çoğunluğunun konargöçer yaşam sürdürdüğünü, az olmakla birlikte bir kısmının ise şehirlerde yerleşik hayatı tercih ettiklerine önceki bölümlerde değinmiştik³⁶⁶. Bununla birlikte Selçukluların kurulduğu coğrafyada yaşayan toplumlar ise genel itibariyle yerleşik hayat sürmektedirler. Bu nedele devletleşen Selçukluların ilk karşılaştığı problem bu iki farklı yaşam tarzını devlet bünyesinde mecz etmek ve aralarında adaleti hâkim kılmak olmuştur. Fakat bu düşünüldüğü kadar kolay gerçekleşmemiştir. Nitekim ortada birbirinden farklı sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel anlayışa sahip iki yaşam tarzı bulunmaktadır.

Selçuklu Devleti'ni yapısal olarak inceleyen A. K. S. Lambton'a göre; Selçuklu Devleti sosyal ve etnik bakımdan farklı toplulukları bünyesinde barındırmakta olup İslâm Dini ve Selçuklu Devleti'nin birleştirici siyasetine rağmen yerleşik ile yarı göçebeler, sanat erbapları ve üreticiler ile halk arasında ayrılıklar bulunmaktadır³⁶⁷. Ortaya konulan analiz incelendiğinde iki önemli unsur dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan ilki Selçuklu yöneticilerinin birleştirici siyasetleri diğeri ise toplum düzeyinde anlaşmazlıkların yalnız Türkmenler ile yerleşik halk arasında olmadığı aynı zamanda zanaat ve üretim erbaplarıyla toplumun diğeri kesimleri arasında da yaşandığıdır.

Selçuklu Devleti'ni devlet ve toplum yapıları bakımından inceleyen araştırmacılardan biri de Omid Safi'dir. Safi, Büyük Selçuklu Devleti'ni dini ve

³⁶⁶ Göktürklerden itibaren yerleşik hayata geçmeye başlayan Türkler, kurdukları şehirleri balık ismiyle ifade etmişlerdir. Sonraki dönemlerde Soğdlulardan etkilenerik de balık ismi yerine kend/kent ismini kullanmışlardır. 10. yüzyılda Tarım Bölgesi'ne yerleşen Uygurlar, kısa süre de Türk âleminin en yüksek kültür ve medeniyeti olarak ön plana çıkmışlardır. Bk. Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", *Bellekten*, C. XXIV, S. 96, Ekim 1960, TTK yay., Ankara 1995, s. 567-571.

³⁶⁷ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, Edt. J. A. Boyle, Cambridge University yay., Cambridge 1968, s. 204.

entelektüel bir sistem olarak nitelendirerek, yönetim başarısını rekabet halindeki değişik ideolojileri bünyesinde bir araya getirebilme yeteneğine bağlamaktadır. Ona göre Selçuklu kültürü olarak adlandırdığı bu durum, hem siyasi hem de entelektüel açıdan süregelen müzakere becerisinin bir sonucudur. Yaşanan müzakereler, Selçuklular ile Abbasiler arasında, Selçuklu yönetici ailesiyle Türkmen kabilelerden oluşan askeri kademeler arasında, Selçuklu hükümdarlarıyla prensleri arasında, Sufiler ile Selçuklu asilzadeleri arasında, vezirler arasında, medrese ahali arasında, Selçuklu vassalları gibi devlet içinde yer alan hemen hemen her kesim arasında yaşanmaktadır. Bu nedenle Selçuklu'da güçler koalisyonu sonucunda ortaya çıkan güçlü merkezi otorite zamanlarında dahi yukarıda bahsedilen gruplar arasında mücadeleler görülmüştür. Bu bağlamda din âlimi olarak Ebu Hamid el-Gazali'nin sapkınlıkla suçlandığını, Nizamü'l Mülk'ün sürekli olarak kendisine karşı yapılan manevralarla mücadele ettiğini, Sancar'ın ise kırk yıl boyunca kendisine ve ailesine karşı başkaldırımlarla uğraştığını örnek olarak vermiştir³⁶⁸.

Safi'nin çıkarımları, Lambton'un öne sürdüğü çıkarımın daha sistematik bir açıklaması olup konunun özümsemesi ve irdelenerek sonuçlandırılması bakımından daha kayde değerlidir. Bununla birlikte her ikisinin ortak olarak vurguladığı toplumsal mücadele ile müzakere ise Selçuklu toplum yapısı ile devlet siyaseti bakımından bize yol gösterici önemli bir bakış açısıdır.

Dönemin toplum ve devlet yapıları hakkında bilgi vererek yerleşik ve göçebe toplum yapısını anlamamıza yardımcı olan İbn Haldun, eserinde bedevî adı altında göçebeleri; "geçimlerini temin etmek amacıyla bir araya gelen insan toplulukları zaruri ve temel ihtiyaç maddelerini temin etmekle işe başlarlar. Bu toplumlardan bir kısmı bahçecilik ve tarımla uğraşarak geçimlerini sağlarken bir kısmı da koyun, keçi, sığır gibi hayvanları yetiştirerek onlardan elde ettiği ürünlerle geçimini sağlarlar. Tercih ettikleri bu yaşam tarzından dolayı gerek çiftçiler gerekse hayvancılıkla uğraşanlar şehirlerin dışında yer alan coğrafyaları tercih etmişlerdir. Zaruri ihtiyaçlarının karşılanmasıyla yetinen göçebeler (göçmenler) kıldan yapılmış çadırlarda³⁶⁹ ya da basit barınaklarda ikamet etmektedirler. Göçebe yaşam süren

³⁶⁸ Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 352.

³⁶⁹ Türkmen çadırları üç türden meydana gelmektedir. İlki el tezgâhlarında işlenmiş keçi kılından direkli kara çadırıdır. İkincisi pamuk dokumadan veyahut keçeden üretilen müdevver/derimevî

Berberiler, Türkler ve onların kardeşleri Türkmenler ile Slavlar genellikle sığır, koyun gibi hayvan yetiştirdiklerinden sulak ve otlak yerler arasında göç ederken, daha çok deve yetiştiren Arap göçebeler ise çölleri tercih etmektedirler.” şeklinde açıklamıştır. Diğer taraftan hadarî adı altında şehirlileri ise; “belirli bir bolluğa ulaşan göçebelerin bir yere yerleşmeleri sonucunda şehirli kesim meydana geldi. Aralarında yardımlaşmaya giderek ihtiyaçlarının ötesinde yiyecek ve mal ürettiler. Sonra kendileri için geniş, süslü, yüksek ve içlerinde sular akan evler, köşkler yaparak şehir ve kasabalar kurdular. Akabinde incelikte son haddine ulaşarak süslemeli kaplar, ipek ve atlas kumaşlardan ince işçilikli elbiseler yaparak kullanmaya başladılar. Şehirlilerden bazıları sanat erbablığını bazıları da ticareti kendilerine iş edinerek bol kazanç elde ettiler.”³⁷⁰ şeklinde tarif ederek bu iki yaşamın insanoğlunun var olduğu andan beri kaçınılmaz olduğuna değinmiştir.

İlerleyen bölümlerde ise göçebelerin mizacı başta olmak üzere özelliklerinden bahseden İbn Haldun, şehirlilerle karşılaştırmış ve göçebeleri şehirlilerin kökü yani kaynağı olduğuna değinmiştir. Ona göre; göçebeler mizaç olarak şehirlilerden daha hayra yakındırlar. Şehirliler sahip oldukları zevk ve refahın getirdiği bolluktan dolayı dünyevi ihtirasları artmakta ve bundan dolayı da çirkin huy ve davranışlar edinerek hayır işlerinden uzaklaşmaktadırlar. Diğer taraftan göçebeler ise yaratılıştaki ilk fitrata uygun hareket ederek zaruri ihtiyaçlarının temini ile yetinmektedirler. Göçebelerin şehirlilerden daha cesur olduklarından da bahseden İbn Haldun, şehirlilerin sahip oldukları surlarla çevrili şehirlerinde rahat döşeklerinde huzur ve güven içinde uyduklarını, göçebelerin ise korumasız ve tehlikeli coğrafyalarda kuvvet ve yiğitliklerine dayanarak yaşadıklarından bahsederek onların cesaretlerinin kaynağını belirtmiştir³⁷¹. Bununla birlikte göçebelerin yerleşikler gibi her şeylerini karşılayabildikleri üretim araçlarına sahip olmadıklarından bahseden İbn Haldun, bu eksikliklerini ise yerleşiklerden temin ettiklerini ve bu nedenle yerleşiklere ihtiyaç duyduklarından bahsetmiştir³⁷².

çadırıdır. Üçüncüsü ise koyunyününden elde edilen keçelerden yapılan kara çadırıdır. Bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren yay., İstanbul 1987, s. 13-14.

³⁷⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, s. 323-325.

³⁷¹ Yusuf Halaçoğlu'na göre; Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde fethedilen memleketlerin Türkleştirilmesinde kullanılan konargöçerler, yerleşik halka göre daha disiplinli ve savaşıcı bir yapıya sahiptirler. Bk. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK yay., Ankara 1991, s. 100.

³⁷² İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, s. 325-330, 368-369.

Görüldüğü gibi İbn Haldun, göçebe ve kırsal yaşamı övmekte olup şehirliliği diğer bir ifadeyle yerleşikleri ise yermekte, fakat birbirlerine ihtiyaç duyduklarından da bahsetmektedir. İbn Haldun'un yapmış olduğu izahatlara benzer durumlar Türkmenlerde de görülmektedir. Nitekim Türkmenler, yerleşik hayata geçen ırkdışlarını Türk olarak ifade ettikleri gibi onları tembel manasına gelen yatuk³⁷³ sıfatıyla da eleştirmişlerdir³⁷⁴. Her ne kadar İbn Haldun, bahçe ve tarla ile uğraşan kesim ile hayvancılıkla uğraşan göçebe kesimi aynı toplumsal yapı içinde incelemiş olsa da tarım ve bahçe işleriyle uğraşan kırsal kesim yerleşik toplum yapısına daha yakın bir yaşam tarzıdır. Fakat bununla birlikte mizacı yönden göçebe toplumlarla benzerlik göstermektedirler. İbn Haldun'un iki kesimi ortak görmesinin nedeni de bu olup, onların elde ettikleri gelir ve basit yaşam şartları temelli bir yaklaşımdır. Mamafih konumuz bakımından göçebeler, şehirliler ve köylülerden ayrılmaktadırlar. Çünkü köylüler ve şehirliler yaşadıkları coğrafyaya göçebelerden daha bağlı olduklarından başka bir yere göçmeleri de daha zordur. Diğer taraftan göçebeler yaşam şartları uygunluğunu yitirdiğinde uygun olan başka bir coğrafyaya rahatlıkla göçebilirler³⁷⁵. Bununla birlikte toplumsal yapıları da farklıdır. Bu bağlamda Türkmenlerin en küçük birimi ailedir (oguş), ailelerin bir araya gelmesiyle urug, urugların bir araya gelmesiyle bod/boy/kabile, boyların bir araya gelmesiyle bodun, bodunların bir araya gelmesiyle de il (devlet) ortaya çıkardı³⁷⁶. Osmanlı döneminde de Türkmenler arasında buna benzer yapılanma görülmekteydi. İl ya da ulus adı altında gruplandırılan konargöçerler, boy (aşiret), oymak (cemaat), oba (mahalle) ve aile şeklinde bölümlere ayrılmıştı³⁷⁷. Öte yandan yerleşiklerde ise aile yine temel sosyal yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Aileden sonra yerleşik yaşam çevresi köy veya mahalle sonrasında ise kasaba ve şehir şeklinde genişlemektedir. Göçebe yaşamda tabi olanlar arasında iş kolu ve bölümü bakımından birbirleri arasında fazlaca farklılık olmamakla birlikte yerleşik yaşamda uzmanlaşma alanları çeşitlilik göstermektedir. Türkmen sosyal yapısında ve yerleşik yaşam tarzında etkili olan

³⁷³ Kâşgarlı eserinde yatuk kelimesini "Oğuzlardan bir takım vardır ki şehirlerinden dışarıya çıkmazlar, savaş yapmazlar. Onun için bunlara (بني) yatuk denir. "tembeller ve atılmışlar" demektir." şeklinde açıklamıştır. Bk. Kâşgarlı, *Divan*, C. III, s. 14-15.

³⁷⁴ Gündüz, "Türkmen Adına Dair", s. 46-48; "Anadolu Selçukluları", s. 71.

³⁷⁵ Bazen mevsimsel bazen de siyasal nedenlerle başka coğrafyalara göçler Türk tarihinde görülmüştür. Selçuklularda Türkmenlerin uç bölgelere yayılması da buna bir örnektir. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-294;

³⁷⁶ Kafesoğlu, *Millî Kültürü*, s. 227-232; Koca, *Türk Kültürü*, 2, s. 66-67.

³⁷⁷ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 14; Halaçoğlu, *Sosyal Yapı*, s. 101.

idari yapılanmalarını siyasi nedenler bölümünde ele alacağımızdan burada değinmeyeceğiz.

Kısaca özellikleri hakkında bilgi verdiğimiz iki farklı toplum, gereksinimleri noktasında birbirlerine ihtiyaç duydukları da bilinmektedir. Bununla birlikte yerleşik yaşam süren ahali için zaman zaman göçebeler tehlike arz etmektedirler. Geniş hayvan sürülerine sahip göçebelerin, yaylak ve kışlak hareketliliği sırasında özellikle kırsal yaşam süren köylünün emek verdiği tarla ve bahçeleri zarar görmekteydi. Hatta bazen göçebelerin daha ileri giderek yağma faaliyetlerinde bulunmaları, yerleşiklerin zarar görmesine ve onlardan şikâyetçi olmalarına neden olmaktaydı. Nitekim Selçuklular öncesinde Gazneli toprakları olan Horasan'da yerli halkın Sultan Mahmûd ve Mesud'a Oğuzların yağmacı faaliyetlerinden dolayı şikâyet ettiklerini önceki bölümlerde bahsetmiştik³⁷⁸. Claude Cahen'e göre Horasan coğrafyasında yaşanan bu hadisenin arka planında göçebe Türkmenlerin basit hayat tarzlarıyla yerleşik toplumların sınır, mülkiyet ve ticaret kavramlarının tezat iki anlayış olmasından kaynaklanmıştır. Türkmenlerin kendilerini toprağın efendileri olarak görüyor olmaları onların bu yönde hareket etmelerine neden olmuş ve bu faaliyetleri genel olarak devlet otoritesinin zayıf olduğu dönemlerde görülmüştür³⁷⁹. Bu gibi hadiselerin Selçuklular döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de yaşandığı anlaşılmaktadır³⁸⁰. Osmanlı döneminde 1600-1700 yılları arasında konargöçerlerin yerleşik halkın ekim dikim sahasına zarar verdiklerine dair birçok belgenin olduğu araştırmacılar tarafından belirtilmiştir³⁸¹. Göçebe ve yerleşikler arasında meydana

³⁷⁸ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, s. 120; Türkçe ter., s. 63-64; Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ganî ve Feyyâz neşri, Tahran 1376, s. 674; Ali neşri, s. 420; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-297;

³⁷⁹ Cahen, *Anadolu'ya İlk Giriş*, s. 6; Köprülü'ye göre devlet mefhumuna yabancı olan Türkmenler, Anadolu'da Türklüğün temelini teşkil etmelerine rağmen, idari mekanizmanın zayıfladığı dönemlerde köylere, şehirlilere ve hatta kervanlara karşı olumsuz faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bk. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ötüken yay., İstanbul 1981, s. 95-96.

³⁸⁰ Cengiz Orhonlu eserinde; konargöçerlerin, yaylak ve kışlak arasında gidip gelirken çevrelerine zarar vermeyeceklerine dair taahhüt senetleri ibraz ettiklerini, buna rağmen kimi zaman taahhütlerinin aksine yerleşiklerin ekili alanlarına zarar verdiklerini, zaman zaman hayvanlarını gasp ettiklerini, insan kaçırarak yaraladıklarını ve hatta öldürdüklerini yazmaktadır. Bk. Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 39-44.

³⁸¹ Hava Selçuk, "Kayseri ve Çevresinde Bulunan Türkmen Oymaklarının Yerleşik Halkla Münasebetleri", *Osmanlıdan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler*, Edt. Hayati Beşirli-İbrahim Erdal, Phonenix yay., Ankara 2008, s. 33.

gelen bu gibi hadiseler karşısında devletler ise yerleşiklerden yana tavır alarak göçbeleri cezalandırmışlardır³⁸².

Her ne kadar devlet, iki toplum arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda yerleşiklerden yana taraf olsa da her iki toplum yapısının da güçlü ve büyük sahalara sahip olmak isteyen ortaçağ devlet anlayışında yeri bulunmaktadır. Nitekim İbn Haldun'un yukarıda yer verdiğimiz görüşlerinde belirttiği gibi farklı yaşam anlayışına sahip iki toplum aynı zamanda farklı iki mizaca da sahiptir. Bu mizaçlar ise devletin gelişmesinde ve güçlenmesinde etkili olduğu gibi bazen de aksi yönde tesir de edebilmektedir. Göçebe yaşamı tercih eden toplumların askeri yönü daha gelişken olduğundan dolayı devlet sınırlarının korunması ve gelişmesinde etkilidir. Diğer taraftan yerleşik toplumların işlenmiş mamul üretkenliği ile devlete vergi kaynağı olmakla birlikte devletin gücü ve ihtişamı konusunda da dışa dönük olarak şatafatın artması ve görülür olmasında rolü bulunmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz yerleşik ve göçebe arasındaki anlaşmazlıkların bir benzeri farklı göçebe zümreler arasında da yaşanmıştır. Bu bağlamda Türkmen göçbeleri ile bölgedeki diğer göçbeler arasında otlak ve yer paylaşımı konusunda ihtilaflar çıkmış; hatta konu Tuğrul Bey'e aksettirilmiştir. Bununla birlikte bazı durumlarda yerleşik ve göçbelerin aynı gaye ile birlikte hareket ettikleri de görülmüştür³⁸³.

Temas edilen sosyal yapı farklılıklarının Türkmen meselesinin ortaya çıkmasında rolü konusuna Köymen'in *Selçuklular daha kuruluşta yerleşik halkın hükümdarı olunca, büyük bir yapısal değişikliği de peşinen kabul etmişlerdir*³⁸⁴ çıkarımıyla başlamak doğru olacaktır. Köymen'in temas ettiği değişim Selçuklu tarihinde ilk olarak Gaznelilere karşı kazanılan Serahs zaferi sonrasında kendini göstermeye başlamıştır. Serahs zaferi sonrasında Tuğrul Bey, Nişapur'da tahta

³⁸² Gazneli döneminde gelen şikâyetler üzerine yerleşik halk haklı bulunarak Türkmenler cezalandırılmıştır. Bk. Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, s. 196; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Edt. Mehmet Zencirkıran, Dora yay., Bursa 2011, s. 39-40.

³⁸³ Selçukluların Horasan'a gelmesiyle bölgeden ayrılan Irak/Yabgulu Türkmenleri, batıya gelerek bölgedeki Kürt ve Arap göçebe kavimleriyle otlak ve yer mücadelesi yaptıkları gibi bazende onlarla ortak hareket etmişlerdir. Diğer taraftan yerleşik toplumlar ile Türkmenlerin zaman zaman birlikte hareket ettikleri de görülmektedir. Bk. Peacock, *Selçuklu*, s. 66, 69, 177-181.

³⁸⁴ Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 353.

çıkınca huzuruna gelen Nişapur kadısı Said, ona “*oturduğun taht Sultan Mesud’un tahtıdır. Gelecekte de bu gibi değişimler yaşanabilir. Bundan dolayı akıllı ol, Allah’tan kork ve adaleti hâkim kıl. Mazlum ve zayıfların sözlerine kulak ver. Ordunun zulüm yapmasına müsaade etme ki adaletsizlik olmasın. Bir daha gelmem zira ilimle meşgulüm, eğer akla rücu edeceksen verdiğim nasihat yeterlidir*” diye söyledi. Bunun üzerine Tuğrul Bey de “*bundan sonra kadının zahmet etmesine gönlüm razı gelmez. Gerekenler haber gönderilerek söylenir. Söylenilene göre iş yapmayı kabul ettim. Biz yabancı ve garip insanlarız Taciklerin adetlerini de bilmeyiz. Kadı gönderdiği haberlerle nasihatlarını bizlerden esirgemesin*” dedi³⁸⁵. Tuğrul Bey ve Kadı Said arasında geçen bu hadise Köymen’in çıkarımını desteklemekle birlikte Selçuklu yöneticilerinin erdemliliği konusunda da bizlere önemli bilgiler vermektedir. Nitekim bu hadise, gurur ve kibirden uzak olan Tuğrul Bey’in ilim ve ilim adamına değer verdiğini göstermekte olup, Tacik toplumunun adetlerini öğrenmek istediğini de bizlere aktarmaktadır. Bununla birlikte Omid Safi’nin ileri sürdüğü Selçuklularda meşveret anlayışına da güzel bir örnek teşkil etmektedir³⁸⁶.

Köymen’in çıkarımı ve yukarıda mealen naklettiğimiz hadise, Selçuklu yöneticilerinin içlerinden neşet ettikleri toplumu yerleşik hayata geçirmek istediklerini ya da en azından yerleşik toplum yapısını kendileri ve Türkmenler için temel aldıkları ortaya çıkarmaktadır. Özellikle Nizamü’l Mülk’ün vezirliğinden itibaren yürütülmeye çalışılan ikta sisteminin amaçlarından biri de göçebe Türkmenleri yerleşik hayata geçirmektir³⁸⁷. Böylece Türkmenler, devlet ve toplum için tehlike oluşturmaktan uzak tutulacakları gibi üretimin artmasında katkıda bulunacaklar ve gerektiğinde de asker olarak Selçuklulara hizmet edebileceklerdi. Fakat bu süreç uzun olup, Osmanlı Devleti zamanında kısmen başarılı olmuş, Cumhuriyet döneminde dahi varlığını koruyarak günümüze kadar gelmiştir³⁸⁸. Bu nedenle Selçuklu dönemi gerek yöneticiler gerekse de Türkmenler nezdinde dönüşümün başladığı en zor dönemdir. Konuya temas eden İlber Ortaylı; göçebe federasyon halinde olan Danişmendliler ve Akkoyunlular gibi siyasi oluşumların dağılmaya mahkûm olduklarını belirterek

³⁸⁵ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 521; Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 265; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, C. I, çev. Ali Genceli, Hilâl yay., Ankara 1971, s. 135-136.

³⁸⁶ Safi, “Devlet-Toplum”, s. 352.

³⁸⁷ Safi, “Devlet-Toplum”, s. 354-355.

³⁸⁸ Tabakoğlu, “Osmanlı İctimai Yapısı”, s. 39-40.

Selçukluların uyguladıkları anlayışın doğru olduğuna kanaat getirmiş ve Türkmenleri yerleşik hayata geçirme politikalarını haklı bulmuştur³⁸⁹.

Selçuklu yöneticilerinin Türkmenleri kısa süre içerisinde yerleşik hayata geçirmek istemedikleri ve bu işi zamana yaydıkları, tarihi olayları analiz ettiğimizde ortaya çıkmaktadır. Selçukluların bu işi zamana yaymak istemeleri Türkmenlerin onların izlediği siyasete mukavemet göstermeleriyle de alakalı olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte Selçuklu yöneticilerinin yerleşik kültürü benimsedikleri de çok açık bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda onların hem yerleşik toplumu hem de göçebe toplumu devlet bünyesinde birleştirmek ve her iki kesimi de huzur içinde yaşamalarını sağlamak amacıyla siyaset izledikleri de açıktır. Selçukluların Dandanakan zaferinden sonra İran ve Deylem'li kişileri devlet idaresinde önemli yerlere getirmeleri Türkmenlerin onlara karşı cephe alarak devlet merkezinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Onların devlet merkezinden uzaklaşmalarının nedenlerinden biride şüphesiz yerleşik yaşama geçmeleri için siyaset geliştiren İran asıllı devlet adamlarının Selçuklu yöneticilerince itibar görmesidir. Bu durum kısa süreliğine karışıklıklara neden olsa da Selçuklu yöneticilerinin basireti ve izledikleri doğru siyasetleriyle Türkmenler tekrar devlet sınırları içine alınarak özellikle uç bölgelere yönlendirilmişlerdir. Onların bu bölgelere yönlendirilmesiyle yerleşik halk ve özellikle Müslüman ahaliyle aralarında geçebilecek anlaşmazlıkların önüne geçildiği gibi; başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere gayrimüslim saldırılarına karşı da ülke sınırlarını emniyet altına alınmasına ve ülke sınırlarının onlar aleyhine genişlemesine katkıda bulunmuştur.

Türkmenlerin uç bölgelerde elde ettikleri askeri başarıları yerleşik hayata geçmelerinde de etkili olmuştur. Fethedilen şehirlerin Selçuklu yöneticileri tarafından fetheden kişilere ikta olarak verilmesiyle kısa süre içinde elde ettikleri arsa ve ganimet gayrimenkullerini değerlendirerek zenginleşen Türk beyleri ile askerlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece zenginleşen ve şehir hayatına adapte olabilen Selçuklu beyleri ve onlara bağlı askerler, yerleşik hayata geçerek şehrin önde gelenlerinden olmaya başlamışlardır. Özellikle Anadolu'da uygulanan bu anlayışla göçebe Türkmenlerin büyük bir kısmının şehirleşmesi

³⁸⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit yay., Ankara 2012, s. 100.

sağlanmıştır³⁹⁰. Paul Wittek'e göre de Türkmenlerin yerleşik hayata geçmesinde etkili olan unsurlardan biri budur. Ona göre; "Anadolu'ya gelen Türkmenler uç bölgelerde münferit reisler etrafında toplandılar. Reisler hudut arazisinin sahipleri olurken ona bağlı Türkmenlerin büyük bölümü de köylerde veya kasabalarda küçük arazi sahipleri olarak yerleşik hayata geçtiler. Böylece yaklaşık iki asır içinde Türkmenlerin büyük bir kısmı ya yerleşik hayata geçti ya da yarı göçebe olarak yaşamlarını devam ettirdiler"³⁹¹. Şüphesiz uç bölgelerde cihat faaliyetinde bulunan Türkmen gruplarının yerleşik hayata geçmesinde etkili olan unsurlardan biri de aralarında Allah adına cihat eden samimi dervişlerin faaliyetleriydi³⁹². Uhrevi hayat anlayışları ile Türkmen grupları üzerinde etkili olan dervişlerin, telkin ve yönlendirmeleri onların kazandıkları başarılar sonrasında yerleşik hayata geçmesinde etkili olmaktadır. Dervişlerin faaliyetleri genellikle şehirlerden uzak kırsal alanlarda olup, buralarda köy benzeri yeni yerleşimlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur³⁹³. Böylece ortaya çıkan köyler genel itibariyle etnik (aşiret) veya dini bir özelliğe sahiptiler³⁹⁴.

Türkmenlerin yerleşik hayata geçmesinde etkili olan unsurlardan bir diğeri de Türkmenlerin şehir merkezlerine gelerek yerleşik halkla ticari ilişkilerde bulunmalarıdır. Bu ilişkiler neticesinde de birçok Türkmen geçim endişesini yenerek yerleşik toplum yapısını benimsemiştir³⁹⁵. Bu bağlamda özellikle Horasan, Harezm ve Mâverâünnehir gibi Türkmenlerin daha önceki yıllardan aşına olduğu coğrafyalarda yerleşik hayata geçişin hızlı olduğu anlaşılırken, yeni fethedilen Anadolu gibi coğrafyalarda ise şehirleşmenin zaman içinde gerçekleştiği görülmektedir³⁹⁶. Günümüzde de nispeten eski geleneklerine devam eden ve Yörük adıyla anılan Türkmenlerin varlığı bunu kanıtlar niteliktedir. Fakat bununla birlikte Selçuklular zamanında Anadolu'ya gelen Türkmenlerin çoğunluğunun konargöçer olmasına rağmen bir kısmının da daha önceden yerleşik hayata geçmiş

³⁹⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, YKY yay., İstanbul 2010, s. 20.

³⁹¹ Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş. Göktay, TTK yay., Ankara 1999, s. 12.

³⁹² Godfrey Goodwin, *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Doğan Egmont yay., İstanbul 2008, s. 19-20.

³⁹³ Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, Hamle yay., İstanbul 1992, s. 16-17, 32-33.

³⁹⁴ Köprülü, *Osmanlı*, s.101.

³⁹⁵ Akdağ, *İçtimai Tarihi*, s. 20.

³⁹⁶ Ağacanov, *Selçuklular*, s. 247-249.

Türkmenlerden diğer bir ifadeyle Türklerden oluştuğu ve Anadolu'da ilk yerleşik hayata geçen kısmı da bunların oluşturduğu unutulmamalıdır³⁹⁷.

Türkmenlerin yerleşik hayata geçmesinde Anadolu'da gelişen Ahîlik kurumu da etkili olmuştur. Anadolu'da ortaya çıkan Ahîlik ve ahîler yerleşik hayata geçmek isteyip de geçinme ve barınma korkusu yaşayan Türkmenlerin rahatça yeni yaşama adapte olmalarında önemli bir basamak olmuşlardır. Konargöçer yaşamdan ayrılarak şehirlere gelen gençlere ahîler tarafından sahip çıkılarak barınacak yer temin edildiği gibi onların geçimini sağlayacağı meslek sahibi olmaları da sağlanırdı. Böylece Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ahîlerin kurdukları tekke ve zaviyelerin etrafında konargöçer Türkmenlerin de iştirak ettiği yeni mahalleler kurulduğu gibi yeni köy ve kasabalar da ortaya çıktı³⁹⁸.

Selçuklu döneminde yaşanan göçebe-yerleşik sosyal etkileşiminin bir benzeri de ortaçağ Avrupa'sında da görülmüştür. Roma Devleti'nin sonlarına doğru ortaya çıkan göçebe German (Cermen) fetihleri ve akabinde yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik değişimler, Selçuklular döneminde yaşanan hadiselerle benzerlikler göstermektedir. Bu bağlamda Roma zulmünden kaçan Romalılar, göçebe Germanlerin (Barbar Cermenlerin) fethettiği bölgelere sığınıyorlardı. Böylece Roma Devleti'nde görülen çözüme, Romalıları Roma Devleti'nin zulmünden kurtarmak isteyen Germanler tarafından değerlendirilerek ülke topraklarının üçte ikisi fethedilmiş ve aralarında (gentilice/klan/boy/kabile) paylaştırılmıştır. Müteakiben göçebe Germanlerin yerleşiklerle (Romalı Gens köyleri) iç içe yaşamaları, Romalılarla Germanleri (yerleşikler ile göçebeler) kaynaştırmıştır. Bu kaynaşma sonucunda göçebe Germanler, kabile/boy (gentilice) örgütlenmesinde var olan ilkel demokrasi gibi bazı unsurları bünyelerinde muhafaza etmelerine rağmen akrabalık bağı (asabiyet) gibi göçebe yaşamın vazgeçilmezlerinden olan birçok unsuru da terk ettiler ve yerlerine yerleşik yaşam niteliklerini özümstediler. Özellikle Fransa, Almanya, İngiltere ve İskandinavya'da ortaya çıkan toplumsal değişim, Roma döneminde tekdüze toplum yapısına dönüşmüş olan Avrupa'da, farklı devletlerin

³⁹⁷ Köprülü, *Osmanlı*, s. 86-93, 100; Sümer, "Göçebe Türkler", s. 567-594.

³⁹⁸ Ahi Evren, *Tasavvufi Düşüncenin Esasları*, haz. Mikail Bayram, NKM yay., İstanbul 2008, s. 46-47; Konu hakkında bilgi veren Salim Koca, Zaza yakınlarındaki Ahiç Köyü, Haymana'ya bağlı Ahiboz Köyü, Keskin ilçesine bağlı Ahılar Köyü, Yabanabad'a bağlı Ahılar Köyü ile Etimesgut'u (Ahî Mesud) örnek ahî yerleşkeleri olarak vermiştir. Bk. Salim Koca, "Ahîlerin Türkiye Selçuklu Devrindeki Rollerini", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, s. 446-447.

ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Bu bağlamda mobilize yaşam süren toplumların yerleşik yaşama geçmesi, boy teşkilatının yerine (gentilice örgütlenme) yerleşik devlet teşkilatını benimsemeleri nedeniyle zor ve uzun bir süreç olup Atina ve Roma bu duruma güzel bir örnektir³⁹⁹.

Bernard Lewis'e göre de batıda gerçekleşen Cermen (Germen) istilasıyla doğuda gerçekleşen Türk ve Moğol ilerleyişleri birbirine benzerlikler göstermektedir. Batıda gerçekleşen Cermen hareketi Batı Roma İmparatorluğu'ndan sonra Kutsal Roma devletini kurarken Hristiyanlığı ve Latinceyi muhafaza etmiştir. Doğuda meydana gelen Türk ilerleyişi ise halifelik ve sultanlık makamını muhafaza ederken Arapça ve Farsçayı da korumuştur. Buna mukabil İslâmiyet'le birlikte başlayan Arap ilerleyişi ise Yunan ve İran kurumlarının yıkılmasını sağlayarak yerlerini kendi kurumlarıyla doldurmuştur⁴⁰⁰.

Görüldüğü gibi iki farklı coğrafya, iki farklı toplum ve dönem olmasına rağmen hemen hemen benzer hadiseler ile süreçler yaşanmıştır. Bu bağlamda konuyu ele aldığımızda Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla birlikte yaşanan sürecin kaçınılmaz olduğu anlaşılmalı birlikte tarihi bakımından da önemli bir dönüm noktasıdır. Nitekim Germen/Cermen devletleşmesi sonrasında bugünkü Avrupa şekillenirken Selçukluların devletleşmesiyle de bugünkü batı Türkleri şekillenmiştir.

3.2.2. Siyasal Nedenler

Türkmen meselesinin ortaya çıkmasında etkili olan önemli etkenlerden biri de siyasi nedenler olup bunu ekonomik ve askeri sebepler izlemiştir. Köprülü'ye göre Türk etnolojisi hakkında en mühim meselelerden biri "değişik zaman ve mekânlarda isimlerine rastladığımız bir takım hayatların (Türk devletlerinin/toplumlarının) etnolojik bir vahdet mi (birliktelik) yoksa birbirinden tamamen ya da kısmen farklı irili ufaklı vahdetlerin (etnolojilerin) belli bir maksadı gerçekleştirmek amacıyla mı bir

³⁹⁹ Dönem Avrupası'nı inceleyerek bizlere aktaran Friedrich Engels, her ne kadar konuyu Avrupa'da sınıfların oluşumu ve sınıflar arası çatışma bağlamında ele almış olsa da toplumsal dönüşüm analizi bakımından İbn Haldun'un ileri sürdüğü fikirlerle özdeş önemli bilgiler vermektedir. Bk. Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Eriş yay., 2003, s. 144-145, 160-163.

⁴⁰⁰ Bernard Lewis, *Ortadoğu (İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)*, Arkadaş yay., Ankara 2010, s. 174-175; Benzer görüşler J. J. Saunders tarafından da dile getirilmiştir. Bk. Saunders, *Medieval Islam*, s. 142.

araya geldikleri” sorusudur⁴⁰¹. Bu manzumeden Selçukluları incelediğimizde onların hem etnolojik birlikteliğe sahip olduklarını hem de belirli bir amacı gerçekleştirmek amacıyla bir araya gelen farklı etnolojileri bünyesinde muhafaza ettiklerini görmekteyiz. Bu bağlamda Selçuklularda kuruluş aşamasında kısmen etnolojik homojen yapının etkinliğini görmemize rağmen devlet kurulduktan sonra farklı etnolojiye sahip toplumların da devlet bünyesinde yer almaya başladıklarını, buna karşılık kuruluş döneminde aktif olan etnolojinin ise bazı imtiyazlarından mahrum kaldığını dönemin kaynaklarından takip etmekteyiz. Bu nedenle Türkmen meselesinin ortaya çıkmasında bahsettiğimiz mevcut yapının oldukça etkili olduğu kanaatindeyiz.

Gerek yerleşik yaşamın gerekse göçebe yaşamın kendilerine has siyasi, askeri ve ekonomik yapıları vardır. İbn Haldun göçebe toplumların yapılaşmasını; “kabilelerin tüm boyları ve kollarının genel olarak tek neseb asabiyesine dahil olduklarını belirterek içlerinde özel neseplerin de yer alabileceklerinden bahsetmiş ve bu neseplerde de başka asabiyelerin bulunabileceğini vurgulamıştır. Ona göre özel asabiyeler soylarına daha fazla bağlıdırlar ve genel asabiyeleriyle de uzak akrabaları ile bağlarını korumaktadırlar. Buna mukabil liderlik (riyaset) vasfı genel asabiyeye dahil olan özel asabiyelerden yalnız birinde kendini göstermektedir. Liderlik güçle, mücadeleyle elde edildiğinden liderliğin hâsıl olduğu ailedeki asabiye diğer ailelerdeki asabiyelerden daha güçlüdür. Bundan dolayı onlara hükmeder ve yönlendirir” şeklinde açıklamış ve eserinin muhtelif yerlerinde bu konu hakkında bilgiler vermiştir⁴⁰². Türk tarihini bu sentezle incelediğimizde Hunlarda, Göktürklerde ve diğer Türk devletlerinde İbn Haldun’un öne sürdüğü sistemin tutarlılığı görülmektedir.

Selçuklu Devleti’nin kuruluşu da bu minval üzere gerçekleşmiştir. Dukak ve Selçuk Bey’in Oğuz Devleti’ndeki faaliyetleri onların ön plana çıkmasında ve asabiyelerinin güçlenmesinde etkili olmuştur. Bununla birlikte Cend ve dolaylarına göçerek İslâmiyet’i kabul etmeleri, sonrasında vergi tahsili için gelen Yabgu’nun tahsildarlarını kovmaları ve gayrimüslimler üzerine cihat faaliyetleri, Selçuklu

⁴⁰¹ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar”, *Türkiyât Mecmuası*, C. I, 1925, s. 185.

⁴⁰² İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, s. 338, 388.

ailesinin asabiyesine güç kattığı gibi çevrece de kabul edilmesinde etkili olmuştur. Bu nedenle Selçukluların devletleşme sürecinde gerekli olan asabiyeyle mücadele ile elde ettikleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır⁴⁰³. Selçuklular üzerine çalışmalarıyla bilinen Köymen de bu kanıdadır. Ona göre; Selçuklular, hükümdarlık için gerekli olan soy vasfından mahrumdular ve buldukları coğrafyada yaşayanlar da bunun farkındaydılar. Fakat Selçuklular bir asra yakın mücadeleleriyle kendilerini halka hükümdar olarak kabul ettirmişlerdir⁴⁰⁴. Benzer görüşlere sahip araştırmacılardan biri de V. Gordlevski'dir. Ona göre ise Selçuklular cesaret ve mücadeleleriyle taht hakkını elde etmişlerdir⁴⁰⁵.

Selçuk Bey'in ölümü ile bizzat kendisi tarafından yetiştirilen Tuğrul ve Çağrı Bey'ler ile amcaları Arslan Yabgu arasında iktidar (asabiye) mücadelenin başladığı görülmektedir. Her ne kadar kaynaklar bu konuda açık bir şekilde bilgi vermese de var olan bilgiler, bizleri bu yönde düşünmeye sevk etmektedir. Buna rağmen Arslan Yabgu'nun bölgede Karahanlı Ali Tekin ile ilişkileri göz önüne alındığında asabiyesinin güçlü olduğu ve çevrece de kabul gördüğü görülmektedir. Bu durum Gazneli Mahmûd'un Arslan Yabgu'yu hapsedmesine kadar sürdüğü ve bu esnada Arslan Yabgu'nun asabiyesinin doruk noktasına ulaştığını söyleyebiliriz⁴⁰⁶.

Arslan Yabgu'nun esareti ve ölümüyle Selçuklu ailesinde asabiye Tuğrul ve Çağrı Beylere geçmiştir. Bu geçiş esnasında onların sahip oldukları asabiyelerinin zayıf olduğu görülmektedir. Her ne kadar Çağrı Bey'in Anadolu seferi (1016-1021) asabiyelerine güç katmış olsa da Arslan Yabgu ve Ali Tekin ittifakı karşısında dağılmış ve zayıflamıştı. Nitekim böyle olmasaydı Arslan Yabgu'ya bağlı bazı Türkmenler onlara tabi olur ve Gazneli Sultan Mahmûd'a başvurarak Horasan taraflarına yerleşmezlerdi⁴⁰⁷. Buradan Türkmen gruplarının Tuğrul ve Çağrı Beylerin

⁴⁰³ Bk. Selçukluların Tarih Sahnesini Çıkışı ve Cend'e Gelişleri bölümüne.

⁴⁰⁴ Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.1, s. 353.

⁴⁰⁵ Gordlevski, *Selçuklu Devleti*, s. 94.

⁴⁰⁶ Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmûd ile olan diyaloglarına baktığımızda asabiyenin emarelerini gördüğümüz gibi onun gücü hakkında da bilgi sahibi oluyoruz. *Sultan Mahmûd eğer askere ihtiyacımız olursa ne kadar asker gönderebilirsin diye sorunca, Arslan Yabgu "eğer bu yayı benim kavmime gönderirsem 30.000 kişi hemen yola çıkar, eğer bu oku da gönderirsem 10000 kişi daha gelir"* cevabını verdi. Görüldüğü gibi Selçuklular daha Arslan Yabgu zamanında gerekli olan asabiyeyle sahip olmuşlardı. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364; Reşîdü'd-dîn, *Camî'üt Tevârih*, s. 73-79; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 86-90; Aksarayî, *Ahbâr*, s. 6-9; Turan, *Türk-İslâm*, s. 91-92.

⁴⁰⁷ Kaynaklarda yaklaşık 4.000 hane Türkmen'in Horasan taraflarına geçtiği görülmektedir. Bk. Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, s. 194

asabiyelerini yeterli görmedikleri veyahut da kendi asabiyelerinin onlardan daha güçlü olduğu kanısında oldukları sonucuna varabiliriz. Açık bir şekilde değinmese de Köymen'in de bu kanıda olduğunu görmekteyiz. Köymen eserinde Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ın, babasının esaretinden sonra Tuğrul ve Çağrı Beylerin yanına geldiğini buna karşılık zikredilen Türkmenlerin (Yabgulular) ise onlara tabi olmayıp, beylerini esir eden Mahmûd'a başvurduklarını ve aldıkları izinle Horasan'a yerleştiklerinden bahsederek şeflik yolunda ilerlediklerini vurgulamıştır⁴⁰⁸. Nitekim yapılan son araştırmalarda da Yabgulu Türkmen Beylerinden Göktaş'a ait 1038/39 (h. 430) yılında Hamedân'da basılmış bir dinara ulaşılmıştır. Tübingen Üniversitesi'nde bulunan dinarın ön yüzünde;

(العباس أبو الدين بهاء الله بأمر القائم له شريك لا وحده الله إلا إله لا فتح)

Ön yüz kenarında;

(ماية وأربع ثلثين سنة بهمذان الدينار هذا ضرب الله بسم)

Arka yüzünde;

(سياوك بن علي بن كوكتاش الله رسول محمد)

Arka yüz kenarında;

(المشركون كرهه ولو كله الدين على ليظهره الحق ودين بالهدى أرسله الله رسول محمد)

yazmakta olup, Selçuklu ve Türkmen tarihi bakımından özel önem arz etmektedir. Aynı yıllarda Tuğrul Bey'e ait Nişapur'da gümüş dirhem⁴⁰⁹ basılmış olması, Selçuklu Beyleri ile Türkmen Beyleri arasındaki ilişkileri açıklamamız bakımından yol göstericidir. Buradan Rey ve Hamedân dolaylarında bulunan Türkmenlerin, Selçuklu Beylerinden bağımsız ve Sünnî Abbasi Halifesine bağlı olarak siyasallaştıkları açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Mevcut bu durum, Selçuklu Beylerinin Dandanakan galibiyetini elde etmeleri sonrasında bölgeye gelmelerine kadar devam ettiği tarihi seyir bakımından görülmektedir. Nitekim Arslan Yabgu'nun esaretinden sonra Tuğrul ve Çağrı kardeşlere tabi olmayarak Horasan'a yerleşen Türkmenler, İbrahim Yınal'ın bölgeye hareketiyle oradan ayrılarak batıya gitmişlerdir. Batıya giden Türkmen tayfasının Selçuklu hâkimiyetine girmesi ise

⁴⁰⁸ Bk. Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C. I, s. 116-120; Claude Cahen de bu Türkmenler için benzer ifadeler kullanmıştır. Bk. Cahen, *İlk Girişleri*, s. 7.

⁴⁰⁹ Atef M. M. Ramadan, "Coinage of Al-Ghuzz al-'Irâqıyya and Its Relation to the Seljuq Conquest", *The 2nd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins*, Trieste 2010, s. 195-199.

Selçukluların izledikleri batı siyaseti ile başlayan uzun bir süreç sonrasında gerçekleşmiştir.

Bu dönemde mevcut askeri gücü diğer bir deyişle asabiyesi hakkında bilgi sahibi olduğumuz Selçuklu aile üyelerinden biri de Yınallıdır. Selçukluların Şah Melik saldırısı sonrasında Horasan'a geçtiklerinde Yınallıların yaklaşık 10.000 kişiden oluştuğu dönem kaynaklarından Beyhakî'nin verdiği kayıtlarda yer almaktadır⁴¹⁰. İlerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi Selçuklularda meydana gelen saltanat mücadelelerinde Yınallıları temsilen İbrahim Yınal'ın Yabguları temsilen de Resul Tekin ve Kutalmış isyanları bu dönemden itibaren sahip oldukları nüfusla İbn Haldun'un deyimiyle asabiyeleriyle ilişkili olması muhtemel bir sonuç olarak görülmektedir.

Yaptığımız incelemeler, Tuğrul ve Çağrı kardeşler ile bahsettiğimiz Türkmenler (Yabgulu Türkmenleri) arasındaki iktidar (asabiye) mücadelesinin Türk tarihinde ilk olmadığını, daha önceki Türk devletlerinde de benzer hadiselerin yaşandığını göstermektedir. Bu bağlamda Göktürk-Dokuz Oğuz ile Uygur-Dokuz Oğuz mücadeleleri iyi birer örnektirler. Önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi Dokuz Oğuzlar, Göktürk yöneticileri tarafından devletin asli unsuru olarak görülmesine rağmen sık sık onlara karşı isyan etmişlerdir. Akabinde kurulan Uygur Devleti'nde de benzer siyasetlerine devam eden Dokuz Oğuzlar, Uygurlardan kaçarak Çin'e sığınmışlar ve bir süre sonra tekrar anayurtlarına dönmüşlerdir⁴¹¹. Onların bu mücadeleleri gerçekte ait oldukları boyların asabiyelerine olan güven ve inançtan başka bir şey değildir. Eğer başarılı olsalardı Köprülü'nün de dediği gibi kurdukları devlet ya reislerinin ya da maruf bir ceddinin adı ile anılacaktı⁴¹². Bu bağlamda Türkmen meselesinin ortaya çıkışının siyasal temellerini ortaya koyarsak, karşımıza çıkan ilk unsurun iktidar (asabiye) mücadelelerinin olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

⁴¹⁰ Beyhakî'ye göre Selçuklular ve Yınallılar yaklaşık 10.000 kişi Horasana geçerek Nesâ ve Merv dolaylarına geldiler. Akabinde de orada bulunan Harezmliler, Türkmenler ve Selçuklular onlara tabi oldular. Bk. Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 443.

⁴¹¹ Bk. Oğuzların Ortaya Çıkışı ve Selçuklular Öncesine Kadarki Faaliyetleri bölümüne.

⁴¹² Köprülü'zâde, "Oğuz Etnolojisi", s. 286.

Selçuklular döneminde Oğuz toplumunun tek bir vücut olmayıp irili ufaklı boy ya da kabileler şeklinde yaşadıklarını görmekteyiz. Özellikle Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasi gücünün zayıf olması ve bölgede güçlü bir başka Oğuz Devleti'nin olmayışı bu durumun ortaya çıkmasında etkili olduğu gibi⁴¹³ sonraki dönemlerde görülecek olan Moğol istilasını da dağınıklığın bir süre daha devam etmesini sağlamıştır. Nitekim Cend dolaylarına gelen Selçuk Bey'in maiyetinin 100 kişiden oluştuğunu önceki bölümlerde bahsetmiştik⁴¹⁴. Kısa süre sonra Arslan Yabgu'nun 40.000 kişilik ordu çıkarması da dağınık halde yaşayan Oğuz zümrelerinin Selçuklular etrafında toplandıklarının ve Selçuklu asabiyesinin veyahut da Köymen'in deyimiyle şefliğin gücünün bir göstergesidir. Fakat onun esaretiyle Oğuz zümrelerinin bir bölümünün tekrar dağılması ise güçlü merkezîyetçi bir yapının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi daha devlet kurulmadan Selçuklu ailesi üyeleri arasında ortaya çıkan asabiye mücadelesi diğer bir deyişle şeflik mücadelesi Selçuklu ailesi dışında diğer Türkmen tayfalarının da dahil olduğu geniş bir yapıya dönüşmüştür. Bundan dolayı devletleşen Selçuklular, yaklaşık bir asır süren ıstırap yıllarının tekrar yaşanmaması için merkezîyetçi devlet anlayışını benimsemişlerdir. Bu nedenle Türkmen meselesinin ortaya çıkmasında etkili olan ikinci unsur da devlet telakkisinde meydana gelen zikrettiğimiz merkezîyetçi anlayışın olduğu anlaşılmaktadır.

Selçukluların benimsedikleri bu yeni devlet telakkisi İslâmiyet öncesi Türk devlet telakkisiyle benzerlikler içermekle birlikte farklılıklar da göstermektedir. Kuruluş aşamasında Selçukluların, Abbasi Halife'sinden tasdik alması, Selçuklu devletleşmesinde İslâmiyet öncesi Türk devlet geleneği yerine ortaçağ İslâm devleti geleneğini benimseneceğinin bir göstergesidir. Nitekim İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde saltanat ve saltanatın sahibi olan hükümdarlık mevkiisi, Türk milletince kutsal olarak addedilerek ilahi bir anlamla bütünleştirilmiştir. Bu bağlamda hükümdar yetkisini bizzat yaratıcıdan almakta, onun adına yeryüzünde nizamı kurmakta ve onun muhafızlığını yapmaktaydı⁴¹⁵. Bahsettiğimiz anlayış Orhun Yazıtları'nda da

⁴¹³ X. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz ana külesinden iki ayrı kopma meydana gelmiştir. Bunlardan ilki Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a giden Oğuzları teşkil ederken, diğeri ise Selçuk Bey önderliğinde Cend dolaylarına yapılan göçtür. Bk. Koca, *Malazgirte*, s. 43.

⁴¹⁴ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 15; Gissae nüshası, s. 4; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 292.

⁴¹⁵ Kafesoğlu, *Millî Kültürü*, s. 248-249; Koca, *Türk Kültürü*, 2, s. 75; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK yay., Ankara 2007, s. 1-5; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı – Teşkilatı*, AÜDTCF yay., Ankara 1978, s. 17; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, TDV yay.,

geçmektedir. Köl Tigin Yazıtı'nda “*Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı ve annem katunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı tahta oturttu. Tanrı lütfettiği için, ben de kutlu (talihli) olduğum için tahta geçtim*”⁴¹⁶ ifadeleri ile hükümdarlığın ilahi boyutu açıklanırken yine Orhun Yazıtları'ndaki Bilge Kağan Yazıtı'nda ise “*Zengin milletin üzerine kağan olmadım. (Tam aksine) karnı aç, sırtı çıplak kötü ve perişan (durumdaki) milletin üzerine kağan oldum. Prens iki şad (ve) kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın (ve) amcamızın kazanmış oldukları milletin adı şanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım; gündüz oturmadım; kardeşim Köl Tekin ve iki şad ile birlikte ölesiye yitesiyeye (çalışıp) kazandım. Böyle kazandığım için birleşik milleti ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim.*”, “*Tanrı lütfettiği için (ve ben de) kutlu ve bahtlı olduğum için ölmek üzere olan milleti diriltip doyurdum. Çıplak milleti giyimli kıldım; yoksul milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım*”⁴¹⁷ ifadeleri ile hükümdarın sorumluluklarına ve yetkilerine de yer verilmiştir. Selçukluların ve Osmanlıların soyunu dayandırdıkları Oğuz Kağan Destanı'nda da saltanat makamının ilahi boyutu vurgulanmaktadır. Destanda Oğuz Kağan'ın el (kağanlık) kurması bir Tanrı'nın iradesi olarak görülmüş ve yerine getirilmiştir⁴¹⁸.

Selçuklularda ise bahsettiğimiz hükümdarlığın ilahi vasfı devam etmiş⁴¹⁹ sultan ile yaratıcı arasındaki ilişkilerinde ise aracı olarak halifelik kurumu ortaya çıkmıştır⁴²⁰. Her ne kadar devlet yöneticilerinin yine yaratan tarafından seçildikleri inancı devam etse de artık bunun yeryüzünde bir de tasdik edicisi bulunmaktadır. Devlet anlayışındaki değişiklik bununla da sınırlı değildir. Konuyu daha iyi analiz

Ankara 2008, s. 294; Çoşkun Alptekin, “Büyük Selçuklularda Devlet ve Saray Teşkilatı”, *DGBİT*, C. 7, Çağ yay., İstanbul 1992, s. 184-186.

⁴¹⁶ Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay yay., Ankara 2005, s.11.

⁴¹⁷ Alyılmaz, *Orhun Yazıtları*, s. 104-105.

⁴¹⁸ Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası (Oğuznamelerin Tarihî, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü)*, Ötüken yay., İstanbul 2006, s.190.

⁴¹⁹ Büyük Selçuklu vezirlerinden Nizamü'l Mülk, yazdığı Siyasetnamesinde “*Bil ki, Yüce Allah her asırda ve çağda halk arasından birini seçer, onu padişahlara layık ve övmeye değer hünerlerle süsler, insanlar onun adaleti içinde yaşasınlar, emin olsunlar, daima devletin bekasını istesinler diye, dünya işlerini ve Allah'ın kullarının huzur içinde yaşamalarını ona tevdi eder, fesad, karışıklık ve fitne kapısını ona kapattırır; onun heybet ve haşmetini Allah'ın kullarının gönüllerinde ve özlerinde yerleştirir*”⁴¹⁹ diyerek mevcut anlayışın sürdürüldüğünü bizlere aktarmaktadır. Bk. Nizamülmülk, *Siyasetname*, haz. Sadık Yalsızuçanlar, İstanbul 2010, s. 17.

⁴²⁰ Kr. Lewis, *Ortadoğu*, s. 188-191.

edebilmek için İslâmiyet öncesi Türk devlet yapısı ile Selçuklu devlet yapısını karşılaştırmalı olarak incelemek daha doğru bir yaklaşımdır.

Kafesoğlu'na göre "Bozkır Devlet Telakkisi" olarak addettiği İslâmiyet öncesi Türk devlet yapısı şöyledir; "özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, karizmatik hükümdarlık anlayışıyla birlikte töre hükümleriyle ifade edilen kanuni meşrutiyet ve sorumluluk, birleştiricilik, askeri karakter, dini tolerans gibi kaideler Bozkır devlet yapısının karakteristik özellikleridir. Birden fazla sosyo-politik çekirdekler etrafında kümelenmiş soy, boy, bodun dediğimiz topluluk halklarının, sıkı bir işbirliği gerçekleştirerek mahiyette iç-içe yer almalarından doğuyordu. Aileler birleşerek soy (urug?) halkalarını, soylar birleşerek boy halkalarını, boylar birleşerek bodun halkalarını oluşturmakta ve il, bodunları (ve kısmen, bodunların yanında boyları) aynı siyâsî kadro içinde toplayıp kenetleyen en büyük halkayı meydana getirmekte idi. Sosyo-politik kümelerin önce kendi aralarında ve sonra büyük il halkası kadrosunda siyâsî, askerî, hukukî işbirliğine geçmelerinde başlıca sebep şüphesiz kendilerini müdafaa ve huzur içinde yaşama isteği gibi tabî eğilimlerdi. Bozkır'da aynı âile yapısına, aynı töre anlayışına sahip, aynı dili konuşan ve ekonomik faaliyetleri aynı veya birbirine çok yakın olan kütteleler, özellikle koruma ihtiyacının doğduğu ve menfaat birliğinin gerektirdiği zamanlarda kolayca, söylediğimiz "halka"lar hâline gelebiliyorlar ve kudretli, dirayetli liderler idaresinde iseler, bu siyâsî kuruluşlarını, tek kumanda altında toplayan askeri güçleri sayesinde sür'atle imparatorluk seviyesine ulaştırabiliyorlardı. Çünkü "en büyük halka" içinde, yâni ilde idari bütünlüğü ve ülke çapında müşterek aksiyonu (savaş, fetih vb.) sağlayan unsur, 10'lu sisteme dayalı ordu idi. Böylece ordunun, il'e bağlı halkalara âit bütün askeri güç ve vasıtaları kendi bünyesinde birleştirerek gerekli hizmetlerle görevlendirmesi, ülkede mahalli zorbalığın (feodallerin) zuhurunu da engelliyordu. Bu nedenle Türk ili, kültürel ve idari bakımdan bir "millî" bütünlük arzetti" ⁴²¹.

Homojen bir yapıya haiz olan kabile veya boyların kendilerini müdafaa etmek ve huzur içinde yaşamak amacıyla karizmatik hükümdarlık anlayışı altında bir araya gelmesiyle Bozkır devletlerinin ortaya çıktığı ve kısa süre içerisinde büyük imparatorluklar haline aldıkları, Kafesoğlu'nun vermiş olduğu bilgilerden

⁴²¹ Kafesoğlu, *Millî Kültürü*, s. 293-294.

anlaşılmaktadır. Kurulan Bozkır devletleri aile üyelerinin ortak malı olarak kabul edilmiş ve ülke idari yönden doğu-batı ya da sağ-sol olarak teşkilatlandırılarak hanedan üyelerinin yönetimine bırakılmıştır. Ülkenin aile üyelerinin ortak malı sayılması, merkezi otoritenin zayıf olduğu dönemlerde saltanat mücadelelerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve devletlerin beklenmedik bir zamanda tarih sahnesinden çekilmesine neden olmuştur⁴²². Doğu ve batı olarak iki temel yönetim birimine ayrılan devlet idaresi, hiyerarşik olarak kendi içlerinde daha küçük makamlara ayrılmıştır. İlk olarak dört ana yöne tekâmül eden ve dört köşe olarak adlandırılan idari bölümler oluşturularak onlarda altı ara yönleri temsil eden altı köşe adlı daha küçük idari bölümlere ayrılmıştır. Böylece Hunlarda idari bölümlerde görev alan yönetici üyesi sayısı (Başbuğ) yirmi dört iken Göktürklerde bölüm miktarı artmış ve yirmi sekize ulaşmıştır. Kısaca bahsettiğimiz bozkır devlet yapısında yetki karmaşasının önüne geçilmek amacıyla da batı bölümlendirmesi doğuya tabii kılınmış ve genel olarak da veliaht doğudaki kolun yöneticisinden gelmiştir⁴²³.

Doğu ve batıda bulunan başbuğlar merkez teşkilatını örnek alarak hâkim oldukları coğrafyaları yönetmişlerdir. Bu bağlamda doğu ve batı başbuğları altında binbaşı, yüzbaşı ve onbaşı gibi askeri hüviyette sahip yöneticiler bulunmaktadır. Bozkır devlet idare yapısında genel olarak hanedan üyeleri yer alsa da evlilik yoluyla hanedanlıkla hısımlık kuran aileler de bu sistemde yer almıştır. Her hangi bir sahaya sahip olmadıkları anlaşılan bu aileler, hükümdarlara danışmanlık yaptıkları gibi zaman zaman onların tahta çıkmasında da etkili olmuşlardır. Ayrıca uluslararası ilişkilerde diplomatik faaliyetleri, yargıçlık işleri ile ticari ilişkiler gibi görevleri de ifa etmişlerdir. Saltanat mücadelesi gibi devletin zayıfladığı dönemlerde zaman zaman güçlendikleri görülen bu aile üyelerinin, Asya Hunlarında bazı hükümdar ailesine münhasır devlet kademelerine atandıkları da görülmüştür⁴²⁴. Türk devletlerine tabii olan diğer kavimler ise başlarındaki mevcut beylerinin idaresinde bırakılarak alınan vergilerle bağlılıkları sağlanmıştır⁴²⁵.

⁴²² Osman Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 249.

⁴²³ Mori, "Eski Bozkır", s. 209-214; Gyula Németh, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, AÜDTCF yay., Ankara 1982, s. 93; Kafesoğlu, *Millî Kültürü*, s. 252-253; N. Ishjamts, "Nomads in Eastern Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. II, Edt. János Harmatta, Unesco Publishing, Fransa 1994, s. 154.

⁴²⁴ Mori, "Bozkır Devletleri", s. 215-220.

⁴²⁵ Özgüdenli, "Merkezî Devlete", s. 249-264.

Selçuklulara kadar kısmen devam eden yukarıda bahsettiğimiz Bozkır devlet anlayışı bu dönemden itibaren değişim göstermeye başlayarak yeni bir kimlik kazanmıştır. Selçuklu devlet teşkilatı hakkında bilgi veren Kafesoğlu, Selçuklu devlet teşkilatının İranlı vezirler tarafından düzenlendiğinden bahsederek idari, askeri ve mali yapılanma bakımından eski İran ve Abbasi geleneğinin devamı olan Gazneli devlet teşkilatını örnek alındığını kaydetmiştir. Devamında yerli tebaanın şart ve imkânlarına uymak zorunda kalan Selçukluların, yeni devlet anlayışına geçişlerinin özellikle Nizamü'l Mülk'ün vezir olduğu Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde tamamlandığına değinen Kafesoğlu, bununla birlikte devlet teşkilatında ağacı (Hâcip), çavuş, tuğra, atabey subaşı gibi Türkçe terimlerin de kullanıldığı gibi Türk kökenli vezirlerin de hizmet ettiğini belirtmiştir⁴²⁶.

Konu hakkında bilgi veren araştırmacılardan biri de Aydın Taneri'dir. Taneri, İslâm devletlerinde Hz. Ömer döneminden itibaren Bizans ve İran etkilerinin görülmeye başlandığına değinerek İran etkisinin özellikle Abbasiler ile birlikte etkili olmaya başladığını belirtmiştir. Ona göre İslâm devletlerinde idari yapılanmada İran tesiri, maddi diğer bir ifadeyle ekonomik yapılanmada da Bizans tesiri görülmektedir. Mevcut bu anlayış Abbasilerden Sâmânî ve Gaznelilere geçerek gelişimine devam edip Selçuklulara intikal etmiştir. Selçuklularda var olan idari ve ekonomik sistemi Karahanlı ile Oğuz ananeleriyle zenginleştirerek sonraki devletlere aktarmıştır. Abbasilerde olduğu gibi Selçuklularda da vezirler kâtip ümerasından olmakla birlikte genel olarak da İran asıllı ya da İran kültürüyle yetişmiş devlet adamlarının hâkimiyeti altındaydı. Bu bağlamda konuyu değerlendirmeye devam eden Taneri, yirmi üç adet olarak belirlediği Selçuklu vezirinden yalnızca Sancar döneminde vezirlik yapan Togan Bey Kâşgarî'nin Türk olduğunu belirterek geriye kalanların vezirlerin dihan olan İranlılar olduğu sonucuna varmıştır⁴²⁷. Büyük Selçuklu vezirleri yetkileri bakımından da inceleyen Taneri, Abbasi vezirlerinin görev ve yetkilerinin yanı sıra Selçuklu vezirlerinin diplomatik yazışmalar ile mali alanda

⁴²⁶ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 143.

⁴²⁷ Vezirlerin menşei için bk. Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", *AÜDTCTBTAD*, C. 5, S. 8, Ankara 1967, s. 185-186.

görev yapan kişileri de atadıklarını belirtmiştir. Bu nedenle Selçuklu vezirleri Divan-ı İnşâ ve Divan-ı İstifâ⁴²⁸ görevlerini şahıslarında toplamışlardır⁴²⁹.

Konu hakkında bilgi veren Refik Turan ise eserinde; vezirlik makamına benzer makamların İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde var olduğunu belirterek İslâm devletlerinde kullanılmaya başlayan vezirlik makamının Selçuklular döneminde geliştirildiğine değinmiştir. Ona göre Tuğrul Bey, devlet işlerinin organizasyonu için Gazneli devlet teşkilatında yer alan kişileri vezaret makamına tayin etmiştir. Devamında Tuğrul Bey'in veziri Amidü'l Mülk Kündürî ile Alp Arslan ve Melikşah'ın veziri Nizamü'l Mülk'ün kâtip sınıfından gelmesini örnek olarak veren Turan, Abbasi döneminde uygulanan kâtiplikten⁴³⁰ vezirliğe geçiş telakkisinin Selçuklular döneminde de devam ettirildiğini kaydetmiştir. Bu bağlamda Abbasi, Gazneli ve Selçuklu vezirlerinin farklı zaman ve mekânların aynı vezirleri olarak tanımlayan Turan, mevcut benzerliği değişik ad ve mekânlardaki vezirlerin İran asıllı olmalarıyla açıklayarak Kafesoğlu ve Taneri'yle benzer fikirler öne sürmüştür. İlerleyen bölümlerde ordu ve saray teşkilatlarının Türklerden oluştuğuna değinen Turan, onların vezaret makamında yer alan İran asıllı kişileri denetlediklerinden bahsetmiştir⁴³¹. Türkiye Selçuklularında da benzer uygulamanın devam ettiğini belirten Turan, kalem ehli İran asıllı vezirlerin yanı sıra Türk kökenli, Ermeni ve Bizans asıllı kişilerin de bu makama getirildiğini ortaya koymuştur⁴³².

⁴²⁸ Divan-ı İnşâ: Devletin iç ve dış yazışmalarının yapıldığı daire olup başında Münşî adı verilen görevli bulunurdu. Divan-ı İstifâ: Devletin gelir ve giderlerinin tutulduğu başında Müstevfî adı verilen görevlinin olduğu dairedir. Bk. Koca, *Malazgirte*, s. 182-183.

⁴²⁹ Taneri, "Vezîrlik", s. 80-86.

⁴³⁰ Kâtip olarak bilinen bürokratlar, darraa adında bir tür kaftan giyerek vezire bağlı olarak görev yaparlardı. Bk. Lewis, *Ortadoğu*, s. 236.

⁴³¹ Refik Turan'a göre "Büyük Selçuklu vezirleri umumi olarak İran asıllıdır. Devletin ilk veziri, Ebu'l Kasım Buzgânî'nin de, Gazneli Devleti'nde, Salar rütbesinde bir ordu mensubu olmasına rağmen, İranlı olduğu tahmin edilmektedir. Bundan başka, bir dihkânın (toprak ağası) oğlu olan ünlü vezir Nizâmülmülk ve soyundan gelen vezirler, gene bir dihkânın oğlu olan Kündürî Fars menşelidirler. Nadiren de olsa Arap asıllı vezirlere de rastlanan, Büyük Selçuklularda, yalnız Togan Bey Kâşgari Türk asıllıdır. Anlaşıldığına göre, bu devirde, vezirlik, dihkân olan İranlıların adeta inhisarındadır. Yirmi üç vezirden ancak biri Türk'tür. Onun da kavmi durumundan dolayı tercih edilerek bu makama tayin edildiğini ileri sürecek delillere sahip değiliz." Bk. Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması (Vezîr ve Divân)*, MEB yay., İstanbul 1995, s. 19-29.

⁴³² R. Turan, *Hükûmet Mekanizması*, s. 37-44.

Kafesoğlu, Taneri ve Refik Turan'ın belirttikleri bu görüşlerin benzerleri Yinanç⁴³³, Sümer⁴³⁴ ve Osman Turan⁴³⁵ tarafından da dile getirildiğini önceki bölümlerde bahsetmiştik. Bu konu hakkında dönemi değerlendiren araştırmacılardan biri de Osman Özgüdenli'dir. Bozkır devletlerinde uygulanan doğu batı idari ayrımı nedeniyle atfedilen çifte krallık çıkarımına merkezi yetkilere haiz yalnız bir hükümdarın bulunduğuna değinerek karşı çıkan Özgüdenli, devlet üzerinde hükümdar ailesi üyelerinin müşterek haklarının varlığını da şartlar gereği izlenen siyaset olarak tanımlamıştır. Ona göre ülüş sistemi göçebe ananesinin doğurduğu hukuki bir anlayış olmayıp bozkır devletlerinin geniş toprakları ve kalabalık kitleleri idare etmesini sağlayan pratik ve pragmatik bir uygulamadır. Devamında eğer böyle olmasaydı doğu ve batı idari yapılanmasında görev alan aile üyeleri (yabgu ve şadlar), hukuki anlayışın kendilerine verdiği haklara dayanarak merkezden bağımsız olarak sahip oldukları topraklarda hükmedeceklerini vurgulamıştır. Akabinde de mevcut durumun yakın doğu coğrafyasında hükümdarların aile üyelerinden daha sadık gulâmları bulmalarına kadar devam ettiğini kaydetmiştir⁴³⁶.

Özgüdenli'nin temas ettiği konulardan bir diğeri de Selçuklularda merkezi idari anlayışının benimsenmesidir. Bu bağlamda Arslan Yabgu'nun esaretinden (1025) 1038 ve 1040 galibiyetleri sonrasında toplanan kurultaylara kadar olan dönemi üçlü yönetim şekli olarak tanımlayan Özgüdenli, 1038 ve 1040 galibiyetleri sonrasında yapılan kurultay ve sonuçlarına dayanarak da bozkır devlet geleneklerinin devam ettirildiğine kanaat getirmiştir⁴³⁷. Ona göre bu kurultaylarda fetih hakkı mucibince elde edilen topraklar ile fethedilecek sahalar Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu arasında paylaşılmış ve bu nedenle de kurulan devlet, bozkır devlet hüviyetini bünyesinde barındırmıştır. Günümüze ulaşan Selçuklu paraları ışığında mevcut sistem yapısını analiz eden Özgüdenli, Tuğrul Bey döneminde eski ananelerin devam ettirildiğini bununla birlikte merkezileşme faaliyetlerinde de bulunduğunu belirterek İbrahim Yinal, Resul Tekin ve Kutalmış isyanlarını buna bağlamıştır. Müteakiben de Selçuklularda asıl merkezileşmenin Alparslan ve

⁴³³ Yinanç, *Selçuklular Devri*, s. 98-100.

⁴³⁴ Sümer, *Oğuzlar*, s. 127-133.

⁴³⁵ Turan, *Türk-İslâm*, s. 115-116.

⁴³⁶ Özgüdenli, "Merkezî Devlete", s. 250-251.

⁴³⁷ Özgüdenli, "Merkezî Devlete", s. 252-254.

Melikşah döneminde gerçekleştiğine kanaat getirmiş fakat buna rağmen eski ananelerin de kısmen devam ettirildiğine değinerek Kafesoğlu'nun görüşünü yinelemiştir⁴³⁸.

Selçuklularda meydana gelen idari değişikliğe temas eden araştırmacılardan biri de Agacanova'dur. Agacanova'ya göre Horasan Selçuklularının yöneticisi olarak Musa Yabgu görülmesine rağmen Selçuklu boylarına yön verenler Tuğrul ve Çağrı kardeşlerdir. 1038-1039 hadiseleri dönem kaynaklarında anlatılırken de Tuğrul Bey'i bütün Selçuklu beylerinin üzerinde tek yetkili olarak görmekteyiz. Bu değişiklik tesadüfi olmayıp ataerkil idare tarzından dönem şartları mucibine uygun iktidar prensiplerine geçildiğinin bir göstergesidir. Bununla birlikte kararların kengeşlerde alınması, Selçukluların güçlü bir merkezi idareden en azından bu dönemde uzak olduklarını göstermektedir⁴³⁹.

Yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz araştırmacıların ortak noktalarından biri Abbasiler döneminden itibaren İslâm Devleti'nde görülmeye başlayan İran etkisidir. Selçuklularda da görülen bu etkiyi sosyal, siyasal ve ekonomik olarak analiz edebilmek için özellikle Sâsânî dönemi İran tarihine bakmakta fayda bulunmaktadır. Bilindiği üzere Sâsânîler, Erdeşîr'in (Ardeşir) Part Hükümdarı V. Erdevân'ı (Ardevân) ortadan kaldırmasıyla M.S. 224/226 yılında kuruldu⁴⁴⁰. Sâsânîlerle birlikte Zerdüştlük inancı yeniden itibar görmeye başladığı gibi; din adamları olan Mecusiler de yine bu dönemde kurumsallaştı⁴⁴¹. Sâsânî hükümdarlarından I. Şâpûr'un ölümünden sonra devlet teşkilatında siyasal ve ekonomik olarak güçlendikleri görülen asiller⁴⁴², ön plana çıkarak Sâsânî hanedanından olan II. Hürmüz'ün iki oğlunu öldürtüp, bir oğlunu kör edip, diğer oğlunu da hapsederek tahta bebek yaşta olan II.

⁴³⁸ Özgüdenli, "Merkezî Devlete", s. 254-260.

⁴³⁹ Agacanova, *Oğuzlar*, s. 302-303.

⁴⁴⁰ Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 2, 426-433; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi (Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze)*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp yay., İstanbul 2011, s. 80; Esko Naskalı, "Sâsânîler", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 174.

⁴⁴¹ Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 87; B. A. Litvinsky and Zhang Guang-da, "Historical Introduction", *History of Civilizations of Central Asia*, Edt. B. A. Litvinsk, V. III, Unesco Publishing, Paris 1996, s. 25.

⁴⁴² Ezâdhân adı verilen soylu sınıfı güçlenerek eski soylu kabile eşrafının yerini aldı. Ardından köylüler üzerinde hegemonya kurarak onları köleleştirdi. Mazdek'in faaliyetleri de bunların gücünü kırmadığı gibi eski soylular karşısında daha da güçlenmelerini sağladı. Böylelikle güçlenen asiller, vergi toplama işlerini Dihkân adı verilen daha küçük asiller sınıfı yoluyla tahsil etmeye başladılar. Bk. 'Abdulazîz ed-Dürî, "Neş'et el-İktâ' fi el-Muctemeüaât el-İslâmî/İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", çev. Kâzım Yaşar Kopruman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, *AÜDTCTBTAD*, C. 25, S. 39, Ankara 2006, s. 224.

Şâpûr'u geçirdiler⁴⁴³. Bu dönemde asillerin yanı sıra Zerdüşî ruhban sınıfı da güçlenerek artık Sâsânî hükümdarlarına talimat verir hale geldi⁴⁴⁴. Böylelikle devlet yönetiminde etkin olmaya başlayan asiller ile ruhban sınıfı, Sâsânîlerin yıkılışına kadar etkinliğini koruyarak siyasi, askeri ve ekonomik olarak ülke yönetiminde söz sahibi oldular. Bununla birlikte Sâsânî hükümdarlarından I. Kubâd (Kavâd), ruhban sınıfının gücünü kırmak için Mazdek'e destek verirken oğlu I. Hüsrev de asillerin gücünü kırmak için ülkeyi dört idari bölgeye ayırıp içlerinde küçük dihanlar oluşturdu⁴⁴⁵. Fakat bu düzenlemeler asiller ile ruhban sınıflarının elde ettiği gücü kırmaya yetmedi. Bu sıralarda ortaya çıkan ve gelişen İslâm Devleti, Halife Hz. Ömer'in yönetiminde Sâsânîlerle mücadele etmeye başladı. Bu mücadele neticesinde Sâsânîler aldıkları yenilgilerle geri çekilirken, son hükümdarları Yezdicerd'in öldürülmesiyle de son buldu (651)⁴⁴⁶.

Sâsânî Devleti'nin son bulması ve bölgenin İslâm toprağı haline gelmesiyle aristokrat (Dihkanlar/Asiller) kesim ellerindeki zenginlikleri ve statülerini kaybettiler. Buna rağmen asilzadeler, kendilerini saklayarak ve yalnız kendi aralarında evlenerek varlıklarını muhafaza ettiler. Bu süre zarfında halk ile yakınlaşan asiller, diğer taraftan da var olan imtiyaz ve zenginliklerini ortadan kaldıran Sünnîlik ile ehli-sünnete karşı da Şiîliğe meyletteler. Ardından da Ebu Müslim'in⁴⁴⁷ idaresinde birleşip Emevilere karşı mücadele ettiler. Böylece Abbasi yönetiminde yer almaya başlayan asillerden Bermekî⁴⁴⁸ ailesi, devlet yönetiminde etkin bir konuma yükselerek Harun Reşid'in ölümünden sonra oğulları arasında cereyan eden mücadelede de aktif rol oynadılar. Bermekîlerden sonra Abbasi Devleti'nde bir başka Fars asıllı Tahirîler etkin olmaya başlayarak Horasan merkezli hanedanlıklarını oluşturdular. Onlardan sonra Horasan Bölgesi'ni bir süre Saffarîler bulundular ve sonrasında da bir başka İranî hanedan olan Sâmânîler bölgeye hâkim

⁴⁴³ Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 94; Naskalı, "Sâsânîler", s. 174

⁴⁴⁴ Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 93.

⁴⁴⁵ Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 97-99, 104; Litvinsky and Guang-da, "Historical", s. 25.

⁴⁴⁶ Naskalı, "Sâsânîler", s. 175-176.

⁴⁴⁷ Konuya temas eden Brockelmann daha Ebu Müslim zamanında Horasan taraflarındaki Dihkanların (asilzadeler) İslâm'a kazandırıldığından bahsederek; eski İranî unsurlardan tenasühün (Reenkarnasyon) yeniden canlandırıldığı ve Ebu Müslim'in bizzat kendisini ulûhiyetin vücut bulmuş hali olarak tanıtmış olabileceğinden bahsetmiştir. Bk. Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK yay., Ankara 2002, s. 83-84.

⁴⁴⁸ Bermek kelimesi Budist manastırında vazife gören başrahip anlamına gelmektedir. İlk Abbasi veziri olan Halid bin Bermek'in babası Budist bir başrahipdir. Sonraki dönemlerde Şiîliği benimsemişlerdir. Bk. Hitti, *İslam Tarihi*, s. 401-404.

oldular. Belh'li bir asilzade olan ve Sâ mân⁴⁴⁹ adı verilen bir Mecusî'nin soyundan gelen Sâ mânîler, Horasan ve çevresinde Sâ sâ nî dönemi İranî anlayışlar tekrar görülmesinde etkin bir rol oynadılar. Bunun sonucunda başta İsfahan olmak üzere Merv, Nişapur ve Tûs gibi Horasan şehirlerinde siyasi, kültürel ve edebi olarak eski İranî unsurlar canlanmaya başladı. Dini algılayışta da görülen bu değişim sonucunda Kur'an Farsçaya çevrilmiş ve ibadetlerinde Farsça yapılabilmesi için fetva alınmaya çalışılmıştır⁴⁵⁰. Ayrıca eski inançları olan Mecusî ve Zerdüş t akideleri de yavaş yavaş ortaya çıkarılarak İslâm ile bağdaştırılmak için edebi faaliyetlerde bulunulmuştur. Öte yandan yazılan edebi eserlerde Mecusî kahramanlar övülerek yeniden İranî düşünce de yaygınlaştırılmıştır⁴⁵¹. Bunun sonucunda da bölgede Sunnî İslâm anlayışına dayalı İranî kültüre bağlı asilzadeler ortaya çıkarak Selçuklu öncesinde bölgede önemli bir güç olmaya başladılar.

İslâmî anlayıştan dolayı İslâm coğrafyasında ruhban sınıfı yoktu fakat bunun yerine kalem ehli olan ve devlet yönetiminde etkin bir konum olan vezirlik makamına kadar yükselen bir bürokrasi sınıfı bulunmaktaydı. Bu bürokrasi sınıfı ise İslâmiyet öncesinde var olan İranî asilzadelerin dönüşüm geçirerek İslâm devletlerinde vücut bulmuş haliydi. Bu nedenle Sâ mânî Devleti döneminde Horasan da görülen değişim sonucunda yeniden güçlenen asilzadeler ile bölgeyi hâkimiyetleri altına alan Selçukluların ortak müşterekte bir araya geldikleri tarihi seyir bakımından görülmektedir. Ortak müştereklerin temelinde ise; merkezi devlet anlayışını benimseyen Selçuklu beyleriyle hükümdara sebep asabiyesinden bağlı olan

⁴⁴⁹ Brockelmann'a göre Sâ mânîlerin atası Belh yöresinde Saman adı verilen köyün İran asıllı sahibi olup, Emevi Halifesi Hişam zamanında Müslüman olmuş ve torunları Me'mun zamanında Semerkand, Fergana, Şaş ile Herât Valiliklerini ikta olarak almışlardır. Bk. Brockelmann, *İslâm Ulusları*, s. 136.

⁴⁵⁰ Zekeriya Kitapçı, Kuteybe b. Müslim'in Buhara'yı fethettikten sonra bölge insanlarının hem İslâm'a ısınmaları hem de Arapça bilmedikleri için ibadetlerinde kolaylık sağlaması amacıyla Farsça Kur'an okunulmasına müsaade ettiğini belirterek, Ebu Hanife ile sonraki dönemlerde Şemşü'l Eimme es Sarahsî'nin (1090 öl.) buna cevaz verdiğini kaydetmiştir. İlerleyen bölümlerde konuyu değerlendiren Kitapçı, kaynak olarak isnat edilen Selmân-ı Farisî'nin kendisine başvuran İranlıların ibadet edebilmeleri için Fatiha Suresini Farsçaya çevirerek gönderdiği, sonrasında da İranlıların ibadetlerini Farsça yaptığını ve bundan dolayı da Ebu Hanife'nin buna müsaade verdiğine değinmiş, fakat Şemşü'l Eimme es Sarahsî'nin hapis hayatında hadiseye tam vakıf olmayarak fetva verdiğine kanaat getirmiştir. Bk. Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı*, s. 145-149.

⁴⁵¹ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah ve Düzeltmeler M. Fuad Köprülü, Akçağ yay., Ankara 2004, s. 65-78; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 225-226, 629-633; Brockelmann, *İslâm Ulusları*, s. 137; Konuya temas eden Osman Turan, İranî devlet adamlarının bir kısmının soydaşlarının aşırı Şiî hareketlerle emeklerinin bulunduğu İslâm Devleti'ne zarar verdiklerinden muzdarip olduklarına değinerek bu sıralarda İslâmlaşan Türkleri kurtarıcı olarak görmeye başladıklarını belirtmiştir. Bk. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 296.

bürokratik sisteme haiz devlet adamlarının mevcut konumlarını devam ettirilerek çocuklarına aktarma isteği gelmektedir.

Kısaca mevcut siyasi ve sosyal yapıya değindikten sonra yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz araştırmacıların değindiği ve Selçukluların da tatbik ettiği merkezi devlet anlayışının gerekçeleri ve özelliklerini açıklamak için dönem devlet ve toplum yapılarını inceleyerek aktaran İbn Haldun'a bakmak, bizler için aydınlatıcı bir yaklaşım olacaktır. Bilfiil merkezi devlet teşkilatını uyguladığını bildiğimiz Osmanlı Devleti'nin kuruluş evresini analiz ederek kaleme alan İbn Haldun'un verdiği bilgiler⁴⁵²; konuyu teorik olarak ele alarak tam ve anlaşılır bir biçimde açıklamamızda bizler için özel önem arz etmektedir. Nitekim devletler kendinden önce var olan devletlerin geleneklerini devam ettirdikleri gibi yeni eklemeler yaparak da mevcut yapıyı geliştirmişlerdir⁴⁵³.

İbn Haldun, tıbbi şahıslar gibi devletlerin de tabii ömürlerinin olduğunu belirterek devletlerin ömrünü üç kuşakla (nesil) sınırlandırmıştır. Ona göre devleti kuran ilk kuşaklar zorluklara göğüs geren, kılıçları keskin olan ve mülk için gerekli zaferi kazanan aile üyelerinden meydana gelmektedir. İkinci kuşak ise yerleşik yaşamı benimseyen, darlıktan bolluğa erişen, buna mukabil bir önceki kuşağın maharetlerinin bir kısmına da haiz olan aile üyelerinden oluşmaktadır. Üçüncü kuşak ise atalarının devleti kurarken çektikleri sıkıntıları tamamen unutarak refah ve zevkin doruklarında yaşamlarını sürdüren ve atalarının cengâverlik özelliklerini tamamen kaybederek dışardan gelebilecek tehlikelere karşı savunmasız olan aile üyelerinden oluşmaktadır⁴⁵⁴.

Diğer taraftan İbn Haldun'a göre devletlerde meydana gelen değişimler ise beş aşamada (tavırda) gerçekleşmiştir. İlk aşamada devlet, asabiyesi güçlü kavimlerce galebe yoluyla var olan devletten/devletlerden mülkü ele geçirme dönemidir. Bu dönemde kendine tabi kabilelerle hareket eden bey, onlara bağımlı olmakla birlikte örneklik de teşkil etmektedir. İkinci aşamada ise devlet sahibi

⁴⁵² Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İmge yay., Ankara 1998, s. 114-120.

⁴⁵³ Altan Çetin, *Haldunnâme*, Lotus yay., Ankara 2012, s. 173-175.

⁴⁵⁴ İbn Haldun'un eleştirildiği yönlerinden biri devletlerin ömrünü 120 yıl olarak sınırlandırmasıdır. Biz ise 120 yıl sınırlandırmasına yapılan eleştirileri tarihi gerçekler bakımından doğru bulmakla birlikte İbn Haldun'un öne sürdüğü devletlerin üç nesilde incelenmesinin dönem olarak değerlendirdiğimizde doğru bir çıkarım olduğu kanaatindeyiz. İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, s. 130-131, 392-394.

(bey/hükümdar), içinden neşet ettiği kavmi yavaş yavaş merkezden uzaklaştırarak hâkimiyete giden yoldan onları uzaklaştırır ve yerlerine azatlı devşirmeleri (gulâm) getirerek muktedir olur. Üçüncü aşamayı dinlenme ve rahatlık/bolluk dönemi olarak tanımlayan İbn Haldun, devletin gücünün ve ihtişamının yapılan binalardan askerlerin kıyafetlerinden anlaşıldığını belirtmiştir. Dördüncü aşamayı kanaat ve barış dönemi olarak aktaran İbn Haldun, bu dönem hükümdarları ile devlet adamlarının kendilerinden öncekilerin bıraktıklarıyla yetindiklerine değinmiş ve çevre devletlerle dostane ilişkiler kurarak var olan düzenlerini korudukları sonucuna varmıştır. Beşinci aşamayı israf yani har vurup harman savurmak dönemi olarak addeden İbn Haldun, bu dönem hükümdarlarının liyakatsiz kişilerle eğlence meclislerinde eğlendiğine değinerek, onları devlet kademelerinde görevlendirdiğini belirterek devletin bu hastalıktan kurtulamayarak yıkıldığı sonucuna varmıştır⁴⁵⁵.

İbn Haldun'un yukarıda verdiğimiz görüşleri tam anlamıyla ve sırasıyla ortaçağ devletlerinin tamamında görülmesi düşünülemez. Bununla birlikte onun görüşlerinin büyük bir kısmının ortaçağ devletlerinde kendine yer bulduğu da bir gerçektir. Türkiye Selçuklularında II. Gıyâseddîn Keyhusrev ve sonrası yaşanan hadiseler⁴⁵⁶ İbn Haldun'un öne sürdüğü beşinci aşama için çok iyi bir örnek teşkil ederken; Türkmen meselesinin ortaya çıkışında etkili olan siyasi nedenlerden biride yukarıda ikinci aşama olarak aktardığımız ve birçok bilim adamının değindiği devlet anlayışında meydan gelen değişimlere güzel bir örnektir. Osman Turan'a göre bu devlet anlayışı İslâm dünyasının geniş ve sıkı devletçilik esaslarının temelini teşkil etmekte olup, Selçuklular da zikrettiğimiz anlayış üzerine devletlerini bina etmişlerdir⁴⁵⁷. Bu bağlamda kuruluşta emeği geçen Türkmenlerin devlet merkezinden uzaklaştırılarak Tacik/İran menşeli devlet adamlarının vezirlik başta olmak üzere devlet kadrolarında yer almaları ve onların, Türkmenler karşısında izledikleri siyasetler Türkmen meselesinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Selçuklularda görülen bu durum vaktiyle Gaznelilerde de görülmüş, bürokrasiye hâkim olan Tacik devlet adamlarınca Türk asıllı gulâm devlet adamı ile ordu komutanlarının mevki ve makam talepleri alaycı bir tutum izlenerek karşı çıkılmış ve

⁴⁵⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, s. 399-401.

⁴⁵⁶ Bk. Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 37, Selçuk Üniversitesi yay., Konya 2015, s. 35-84.

⁴⁵⁷ Turan, "Türkler ve İslâmiyet", s. 298.

aşağılanmıştır⁴⁵⁸. İlerleyen bölümlerde aktaracağımız gibi bu tutum Selçuklu devletlerinde de görülmüş ve Türkmen meselesinin ortaya çıkması başta olmak üzere karşı hamlelerine de zemin hazırlamıştır.

İbn Haldun'un teorisi bakımından Türk devletlerini inceleyen Abdullah Gündoğdu, mevcut dönüşüm ve sonucunda ortaya çıkan mücadeleleri merkez-çevre ilişkisiyle açıklayarak konumuza katkıda bulunmuştur. Ona göre Bozkır gelenekleri çerçevesinde kurulan devletler genişleyince kozmopolit bir yapıya bürünürler. Mevcut yeni şartlar atlı savaşçıların mevcut birikimleriyle üstesinden gelemeyeceği yeni diplomatik ve mali sorumluluklar ortaya çıkarır. Bundan dolayı da çözüm arayan yöneticiler alanında uzmanlaşmış çoğunluğu yabancı kişileri istihdam ederek sorunları çözüme yoluna girerler⁴⁵⁹. Bu nedenle Selçuklu Beylerinin Dandanakan galibiyeti öncesinden itibaren gulâm (devşirme) devlet adamlarına verdikleri ehemmiyet, devletin kuruluşuyla birlikte ivme kazanmış ve bu durum Melikşah döneminde zirve yapmıştır⁴⁶⁰. Diğer taraftan Selçuklu yöneticilerinin gulâmlara verdikleri ehemmiyet onlarla birlikte hareket ederek devletin kuruluşunda emek veren Türkmenlerin darılmalarına neden olurken bir başka kırılmada şehzade isyanlarında yaşanmıştır. İbrahim Yınal isyanına kadar Selçuklu hanedanı üyeleri arasında devlet hâkimiyetini yayma faaliyetinde güzel bir uyum ve dayanışma bulunmaktaydı. Fakat Tuğrul Bey'in devletin bekası için merkezi devlet anlayışını benimseyerek fethedilen toprakları fetheden aile üyelerine vermemesi şehzade isyanlarına neden olmuştur⁴⁶¹. İbrahim Yınal ile başlayan isyan görünümündeki iktidar mücadeleleri, sonraki dönemler de devam ederek Türkiye Selçukluları başta olmak üzere tüm Selçuklu coğrafyasında görülmüş ve bu mesele kısmen Osmanlı Devleti'nde çözüme kavuşmuştur⁴⁶².

⁴⁵⁸ Gazneli bürokrasisi babadan oğula intikal ederek Tacik asıllı devlet adamlarınca doldurulmuştur. Bk. Agacanov, *Selçuklular*, s. 69.

⁴⁵⁹ Abdullah Gündoğdu, "Türklerde Devlet", *Türk Kültürü El Kitabı*, Edt. İhsan Çapcıoğlu-Hayati Beşirli, Grafiker yay., Ankara 2015, s. 317-318.

⁴⁶⁰ Melikşah döneminde Nizamü'l Mülk'ün azledileceği zaman söylediği şu " *Benim hokkamla onun tacı, birbirine bağlıdır. Ne zaman hokkayı kaldırsa taç da kalkar ve ne zaman hokkayı yok etse taç da yok olur*" sözleri, İranî devlet adamlarının devlet üzerindeki hâkimiyetlerini göstermesi bakımından önemli bilgiler vermektedir. Bk. Bondârî, *Zubdat*, s. 63.

⁴⁶¹ Koca, *Malazgirte*, s. 111-112.

⁴⁶² Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi ", *AÜSBFD*, C. 14, S. 1, Ankara 1959, s. 69-94.

Selçuklu Beylerinin izlemiş oldukları merkezîyetçi siyaset dönem şartlarının doğal bir sonucudur. Nitekim Sâmânîler döneminde oluşturulan sistem ve anlayışlar neticesinde bölgede yönetici diğer bir deyişle asiller sınıfı ortaya çıktığını önceki bölümlerde belirtmiştik. Sâmânî Devleti'nin yıkılmasıyla ülke toprakları Karahanlı ve Gaznelilerce paylaşıldı. Özellikle Gaznelilere intikal eden Horasan Bölgesi, Türkmenlerin de gelişiyile Sâmânîler döneminde var olan güven ve istikrardan uzak bir yapıya büründü. Bunun üzerine bölge asilleri, huzur ve güvenin yeniden inşa edilmesi için harekete geçtiler. Bu sıralarda yükselen Selçuklu ve Türkmen asabiyesi onları kendisine çaktı ve neticede de ortak müşterekte birleştiler. Böylelikle Selçuklu Devleti'nde Abbasilerden itibaren gelişen devlet anlayışı kendine yer bulurken, Türkmen varlığı da azalmaya başladı. Bununla birlikte Selçuklu yöneticileri, Türkmenlerden tam anlamıyla vaz geçmemiş, hem devletin bekasını emniyete almak hem de Türkmenlerin gönüllerini kazanmak için siyaset izlemişlerdir. Fakat izlenen siyasete rağmen göçebe Türkmenlerin tarihten gelen sosyal ve siyasal alışkanlıkları onların merkeze karşı isyan eden şehzadelerin yanında yer alarak hükümdara karşı mücadele etmelerine neden olmuştur. Hükümdarlar ise bu kargaşanın önüne geçmek için siyasi olarak bağımsız bir yaşam anlayışına sahip olan Türkmen aşiretlerinin başlarına gulâm devlet adamlarını atayarak⁴⁶³ onları merkezi sistemin kontrol edilebilir bir parçası haline getirmeye çalışmışlardır. Zamanla geliştirilen bu anlayış neticesinde Sivas Şehri'nin alınmasıyla Anadolu'da ilk uç teşkilatı meydana gelmiş, uygulama Türkiye Selçuklularınca da devam ettirilerek güney, batı ile kuzey sınır bölgelerinde sağ ve sol kol şeklinde tatbik edilmiştir⁴⁶⁴.

Görüldüğü gibi İslâmiyet öncesi Türk devlet telakkisini meydana getiren toplumlar homojen olup aynı dile aynı toplumsal ve ekonomik yapıya diğer bir deyişle aynı dünya görüşüne sahiptirler. Selçukluların ortaya çıktığı coğrafyada ise farklı dile, yaşam anlayışına ve ekonomik yapıya diğer bir deyişle farklı dünya görüşüne sahip toplumlar bulunmaktadır. Bu nedenle mevcut durumun üstesinden gelerek adaleti hâkim kılmak isteyen Selçuklu idarecileri, benzer toplum yapılarını

⁴⁶³ Yinanç, *Selçuklular Devri*, s. 100; Türkmen boylarının her birinin başında bey (İl Beyi) bulunuyordu. Bu beyler, uç beylerine bağlı hareket etmekteydiler. Uç beyleri ise merkezden atanan uç beylerbeyinin hizmetindeydi. Bk. Salim Koca, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Berikan yay., Ankara 2013, s. 21.

⁴⁶⁴ Koca, *Türk Beylikleri*, s. 23-29; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK yay., Ankara 2010, s. 221-226.

bünyesinde barındırmış olan devlet sistemini benimsemek zorunda kalmışlardır. Aynı durum yalnız Selçuklular için geçerli değildir. Benzer hadiseler Hz. Peygamber'in oluşturduğu İslâm Devleti'nde de görülmüştür. Medine'de kurulan İslâm Devleti kısa süre içerisinde Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya yayılmış birbirinden farklı toplumları bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Geniş topraklar üzerinde farklı toplumları yönetimi altına alan İslâm Devleti yöneticileri ilk olarak fethettikleri coğrafyada var olan Bizans ve Sâsânî devlet telakkilerini benimseyerek var olan yöneticilerle bir süreliğine bölgeleri yönetmişlerdir⁴⁶⁵. Bu durum devlet anlayışının kendi bünyelerinde tam anlamıyla oturması sürecine kadar devam etmiş, gelişimine devam ederek de Selçuklular öncesi devlet teşkilatı şeklini almıştır. Benzer durumları Avrupa Hunlarında da görmekteyiz. Avrupa Hun Devleti'nin parlak dönemlerini yaşatan Attila, Pontus asıllı Yunanlılaşmış Onegesios ile Scotta kardeşler, Cermen asıllı Edeko ve Ardarik ile Türk asıllı Eşkam adlı devlet adamlarının yardımıyla kardeşi Bleda'yı pusuya düşürerek öldürdüğü ve Hun iktidarını ele geçirdiği araştırmacılar tarafından kaleme alınmıştır⁴⁶⁶. Buradan anayurttan hayli uzakta kurulan Avrupa Hunlarında da Türk olmayan unsurların devlet kademelerinde yer aldıklarını ve hatta saltanat mücadelelerinde etkili oldukları görülmektedir. Diğer taraftan Selçuklular ile aynı coğrafya da kurulan İlhanlı Devleti'nde de benzer değişimler görülmüştür. Özellikle Abaka Han döneminde başlayan devletteki Fars etkisi, kendisini brokraside göstermeye başlamış, sonraki hükümdarlar döneminde de devam etmiş, zaman zaman yerlerini Yahudi devlet adamlarına bırakmıştır⁴⁶⁷.

Gerek İslâm Devleti'nde gerekse Avrupa Hun Devleti'nde gerekse de İlhanlı Devleti'nde görülen benzer hadiseler bize homojen olmayan coğrafyalarda kurucu hanedanların kendi aile üyelerinden olmayan unsurları bünyelerinde barındırarak meşruiyetlerini koruyarak sonraki kuşaklara aktardıklarını açık bir şekilde göstermektedir. O halde İbn Haldun'un sistemleştirdiği bu devlet anlayışının Selçuklular tarafından tatbik edilmesi de mevcut şartlar nazariyesinde olağanüstü bir durum olmayıp yaşanması gereken bir değişimdir. Nitekim Türk devlet telakkisinde yer alan ülke üzerinde hanedan üyelerinin eşit haklara sahip olması

⁴⁶⁵ Lewis, *Ortadoğu*, s. 232-235.

⁴⁶⁶ Şerif Başstav, "Avrupa Hunları", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 866-867.

⁴⁶⁷ Erdem, *Olcaytu Han*, s. 11, 18-19.

iktidarî açıdan hükümdarların kaygılanmasına neden olmuştur. Bu nedenle İbn Haldun'unda belirttiği gibi hükümdarlar kendisiyle aynı haklara sahip olan akrabalarını devlet yönetiminden uzaklaştırdıkları gibi yerlerine kendilerine ant yoluyla bağlı olan ve varlığını tamamen hükümdara borçlu olan, o var olduğu sürece var olan, yok olmasıyla da kaybolan gulâmları getirmişlerdir. Mevcut bu değişim sonucunda da Türkmenler kendilerine haksızlık yapıldığı sonucuna varmışlar ve hükümdara karşı her fırsatı değerlendirmişlerdir.

3.2.3. Ekonomik ve Askeri Nedenler

Selçukluların kuruluşu sonrasında devlet anlayışında görülen değişimler kendini askeri ve ekonomik alanda da göstermiş ve bu yeni anlayış Türkmen meselesinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Selçukluların benimsediği bu yeni ekonomik ve askeri anlayış, yerleşik bölge insanının önceki devlet geleneklerinden aşına olduğu, Türkmenlerin ise kısmen bildiği fakat yaşam şartları diğer bir ifadeyle mizaçları gereğince uygulamadıkları bir sistemdi.

Göçebe bozkır devletlerinde hususi ordular bulunmadığından topluluğu oluşturan bireyler savaş zamanında asker olarak görev yapmaktaydılar. Bozkır yaşam şartları toplumun savaşçı vasıflarını dinamik tutarken dışardan gelebilecek saldırılara karşı sur ve benzeri koruyucu yapıların olmayışı da her an savaşa hazır olmalarına katkıda bulunmaktaydı⁴⁶⁸. Oğuzların yaşadıkları coğrafyanın büyük ölçüde tarıma elverişsiz olması onları, hayvancılığa ve konargöçer yaşamaya sevkederken az olmak birlikte tarımla uğraştıkları da bilinmektedir⁴⁶⁹. Bu nedenle bozkır yaşamının ekonomisi genel olarak hayvancılığa dayanmakta olup, avcılık ve madencilik ürünleri de önemli bir yer tutmaktaydı. Yetiştirilen koyun, keçi, deve, at gibi canlı hayvanlar ile hayvansal ürünler, avlanan samur benzeri hayvanların kıymetli kürkleri, dere ve maden yataklarından çıkarılan değerli taş ile madenler göçebe yaşamın ürettiği ekonomik mallardı. Üretilen bu mallar özellikle barış zamanlarında dönemin ticari merkezlerine getirilerek satıldığı ve karşılığında da

⁴⁶⁸ John Masson Smith'e göre göçebeler kırsal ve askeri bir yapıya sahip olduklarından yalnızca çoban olmayıp aynı zamanda süvaridirler. Bununla birlikte bozkır yaşam tarzı onların askeri yönlerini sürekli canlı tutmaktadır. Bk. John Masson Smith, Jr., "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Iranian Studies (State and Society in Iran)*, Vol. 11, No. 1/4, 1978, s. 61-63; Gyula Németh'e göre de göçebelere harp ve kavim aynı manaya gelmektedir. Bk. Gyula Németh, *Attila*, s. 84.

⁴⁶⁹ Gündoğdu, "Sosyal Hayatının Evrimi", s. 409.

göçebe yaşamının ihtiyacı olan ve üretimi yapılmayan ürünler temin edildiğini önceki bölümlerde kaynaklara dayanarak belirtmiştik⁴⁷⁰.

Göçebeler yaşam gereksinimlerinin tümünü üretmediklerinden bazen ticaretle bazen de yaptıkları akınlarla ihtiyaç duydukları ürünleri elde etmişlerdir. Yapılan akınlar çoğu zaman toprakları ele geçirmekten ziyade ihtiyaçlarını gidermek ve ganimet elde etmek amaçlı olup bazen de politik avantaj maksadıyla da yapılmıştır⁴⁷¹. Bu niyetle hareket eden Hunlar ile Göktürkler, Han ve Tang hanedanlıkları zamanında Çin sınırlarına akınlar yapmışlar ganimet elde ettikleri gibi kendilerine bağlı göçebelerin bağlılıklarını da bu yolla güçlendirmişlerdir⁴⁷². Nitekim göçebe yaşamda askeri anlayışının altında yatan en önemli etken zaferler kazanarak bu yolla kendilerine ganimet sağlayacak beyin varlığıdır⁴⁷³. Bu nedenle de göçebe anlayışta bey, zaferler kazanarak varlığını koruyabilmiştir. Zaferler hezimete döndüğü an beyin yanında yer alan kuvvetler, ya kendi içlerinden yeni bir bey çıkartarak ya da var olan güçlü bir beyin maiyetine girerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Mevcut bu durum göçebeler ile onlara liderlik eden beyler için kısa sürede bol miktarda ganimet, şöhret ve geniş araziler kazandırsa da uzun vadede sürdürülebilir bir durum değildir.

Yukarıda yer verdiğimiz verileri bir araya getirdiğimizde göçebe yaşamda ekonomi ve savaşın hatta sosyal birlikteliğin iç içe olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Birçok araştırmacı da bu kanıdadır. Avrupa Hunlarını inceleyen Gyula Németh, göçebeliğin öncelikleri arasında savaş ve yağmayı sayarken Divitçioğlu, da göçebelikte savaş ve iktisatın iç içe olduğunu belirterek konargöçer toplumun vazgeçilmezi olduğu sonucuna varmıştır⁴⁷⁴. İlk Türk devletlerinden Selçuklulara ve hatta Osmanlılar dönemine kadar devam eden bu anlayış, devletin kuruluşu öncesinde elde edilen başarılarından sonra değişim göstermeye başlamıştır. Yalnız göçebelerin değil yerleşik bölge halkının da hükümdarı olmak isteyen

⁴⁷⁰ Oğuzların Siyasal, Sosyal, Dini ve Ekonomik Yapıları adlı konu başlığına bakınız.

⁴⁷¹ Naomi Standen, "Raids, Invasions and the Liao Conquest of 947", *Mongols, Turks, and Others (Eurasian Nomads and the Sedentary World)*, Brill Academic yay., Edt. Reuven Amitai, Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 131-132.

⁴⁷² Standen, "Raids, Invasions", s. 132.

⁴⁷³ Stefan Heidmann, "Arab Nomads and the Seljūq Military", *Nomaden und Sesshafte*, Band 2, Herausgegeben im Auftrag des SFB von Stefan Leder und Bernhard Streck, Wiesbaden 2005, s. 292.

⁴⁷⁴ Gyula Németh, *Attila*, s. 85; Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, s. 88-89.

Selçuklu yöneticilerinin fetih hakkı olarak elde edilen şehirlerin yağmalanmasına müsaade etmemeleri, Türkmenler ile aralarının soğumasına dolayısıyla da Türkmen meselesinin ortaya çıkmasına etkili olmuştur. Bu bağlamda karşımıza çıkan ilk olay Serahs zaferi sonrasında Nişapur'un elde edilmesi ve Tuğrul Bey'in Türkmenlerin şehri yağmalama isteklerine karşı çıkmasıdır. Tarihi kaynaklarda olay; "Serahs galibiyetinden sonra Nişapur'a gelen Selçuklular şehri yağmalamak istediler. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Ramazan ayını mazeret göstererek yağmalama isteklerini geri çevirdi. Ramazan ayı geçince Türkmenler şehri yeniden yağmalamak istediler, Çağrı Bey'in de bu konuda ısrarcı olması üzerine Tuğrul Bey, eline bir bıçak (hançer) alarak şehrin yağmalanması durumunda kendini öldürmekle tehdit etti. Bunun üzerine yağmalamaktan vaz geçildi ve ahaliden toplanan 30.000 dinar (500.000 zuze) Türkmenlere dağıtıldı"⁴⁷⁵ şeklinde geçmektedir. Bu hadise ve öncesinde İbrahim Yinal'ın Nişapur'lularla teması, Selçukluların devletleşme öncesi ve sonrasında izledikleri siyaset bakımından önemli ipuçları içermektedir. Tuğrul Bey, Nişapur'a gelmeden evvel İbrahim Yinal, Nişapur dolaylarına gelmiş ve şehrin ileri gelenlerine haberci göndererek kendilerine tabi olmalarını istemiştir. Bunun üzerine Nişapur önde gelenleri, ona bir elçi göndererek yapılabilecek yağmadan ve verebilecekleri zararlardan duydukları endişeyi dile getirmişlerdir. Durumu değerlendiren İbrahim Yinal, "Şimdiye kadar hâsıl olan düzensizlik ve yapılan yağma zaruretten ortaya çıkmıştır. Bugün ise memleket bizim olmuştur ve artık kimse düzensizliğe neden olamaz " mealinde Nişapur halkına telkinde bulunmuştur⁴⁷⁶. Buradan Selçukluların yersiz ve yurtsuz olmalarından dolayı Serahs zaferine kadar ganimet amaçlı akınlarda buldukları açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Çağrı Bey'in bu durumu devam ettirmekten yana olduğu da görülmektedir. Onun yağma yapılmasında ısrar etmesini iyi bir stratejist olması ve Dandanakan Savaşı'nı öngörerek mevcut askeri gücü korumak maksadında olduğuyla açıklayabiliriz. Diğer taraftan devletleşen Selçuklularda meydana gelen değişimlerin, yalnız Tuğrul Bey tarafından benimsenmediği, ailenin diğer fertlerinde de benzer görüşlerin o dönemde hâsıl olduğu İbrahim Yinal'ın Nişapur'lularla verdiği cevapta açık bir şekilde görülmektedir.

⁴⁷⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 348-349; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 296; Bondârî, *Zubdat*, s. 4.

⁴⁷⁶ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 518-519; Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 260-263.

Yaşanan bu değişimin Selçuklulara has olmadığı değişik mekân ve zamanlarda farklı Oğuz zümrelerinde de görüldüğü tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim Nişapur hadisesinden yaklaşık 140 yıl sonra Melik Dinar önderliğinde Kirmân'a inen Oğuzlarda da görülmektedir. Kirmân Selçuklu Devleti'ne son veren Oğuzlar, Kirmân Dinarlı Devleti'ni kurmuş, Selçuklu dönemine ait idari ve vergi sistemini aynen devam ettirdikleri gibi devlet adamlarını da görevlerinde bırakmışlardır. Melik Dinar'ın, izlediği diğer benzer siyaset ise Tuğrul Bey'in Nişapur halkını muhafaza ettiği gibi o da Kirmân halkını Oğuz emirlerinin yağmalamasından kurtarmaya çalışmış fakat muvaffak olamayarak hayatını kaybetmiştir⁴⁷⁷. Oğulları Ferrûh Şâh ve Acem Şâh da babaları kadar başarılı olmayınca Kirmân dolaylarındaki Oğuz hâkimiyeti son bulmuştur⁴⁷⁸.

Her iki Oğuz beyinin farklı coğrafya ve zamanlarda benzer siyaset izlemeleri, içinden neşet ettikleri zümreyi bir tarafa bırakarak yerli zümreye yakınlaşmaları olarak değerlendirmek yanlış bir çıkarım olacaktır. Nitekim devlet erkinin olmadığı coğrafyalarda düzen ve istikrar olmadığından halkın, sosyal ve ekonomik olarak çöküntü içinde olması muhtemeldir. Diğer taraftan yağma ekonomisi kısa zamanda göçebeler için iyi sonuçlar doğurmasına rağmen sürdürülebilir bir yaklaşım değildir. Bu nedenle Oğuz beylerinin sosyal ve ekonomik refahı ortaya çıkararak yerli ve göçebe tebaayı bir arada adaletli bir şekilde yönetmek için siyaset izledikleri açık bir şekilde görülmektedir. Selçuklu beyleri bu birlikteliği sağladıklarından dolayı büyük bir devlet ve medeniyetin doğmasını sağlarken, Melik Dinar bunu sağlayamamış ve hayatıyla ödemiş, akabinde de Kirmân dolaylarında Oğuz hâkimiyeti zamanla kaybolmuştur.

Ortaçağ dönem şartları incelendiğinde göçebe yaşamın birçok ekonomik avantajları bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Bunlardan biri göçebelerin koyun, keçi, deve, at ve sığır gibi üretim araçları ile gerekli olan arazi veya otlaklara sahip olmaları iken bir diğer avantajları da kendileri için gelir kaybına neden olmayan şeflik sistemidir. Bu nedenle göçebeler üzerinde buldukları coğrafyanın büyük bir kısmına kiralama ücreti ödemedikleri gibi idari yönetim şekillerinden dolayı da hiç ya

⁴⁷⁷ Agacanova, *Oğuzlar*, s. 353-358;

⁴⁷⁸ Melik Dinar ve oğullarının faaliyetleri için bk. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi yay., İstanbul 2007, s. 181-210.

da çok az bir vergi veriyorlardı⁴⁷⁹. Selçuklu devletleşmesinden sonra ise meydana gelen idari, askeri ve iktisadi değişimler göçebe yaşamın haiz olduğu avantajların birçoğunun kaybolmasına neden olmuştur. Agacanov'a göre Selçuklu beylerinin siyasi ve ekonomik gücünün artması karşısında onlara tabi Türkmen beyleri siyasi ve ekonomik bakımdan gerilemiş, yalnızca mera taksiminden sorumlu tutularak onlara bağlı kitleler de zamanla Selçuklu beylerine vergi veren tebaa haline getirilmişlerdir⁴⁸⁰. Mevcut yeni durumun Türkmenlerin haiz oldukları birçok siyasi ve ekonomik avantajları yok etmesi, doğal olarak onların Selçuklu beylerine karşı cephe almalarına neden olmuş ve böylece Türkmen meselesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Ekonomik kayıpların yanı sıra Selçukluların özellikle orduda gulâm sistemine geçmeleri ve yaşamları gereğince savaşçılıkla iç içe yaşayan Türkmenlerin yeni orduya dahil edilmeyişleri, Türkmenlerin Selçuklu beylerine sitem duymalarına neden olmuştur. Gulâm⁴⁸¹ sisteminde Türkmen olmayan Türk gruplarından, Ermeni, Gürcü ve hatta Franklardan kişiler orduya dahil edilmesi⁴⁸² Türkmen gruplarının merkezden uzaklaşmasına neden olurken merkeze karşı girişilen mücadelelere de dahil olarak Selçuklu beylerine karşı mücadele etmelerini sağlamıştır⁴⁸³. Mevcut durumu değerlendiren Nizamü'l Mülk, Türkmenlerin sayılarının çok olduğunu, devletin kuruluşunda büyük emek verdiklerini, bununla birlikte devlete zaman zaman sıkıntı çıkardıklarını belirterek onlardan bin kişinin hizmete alınarak gönüllerinin kazanılmasını böylece Türkmenlerin de gulâmlar gibi itaat ve hizmeti öğrenebileceklerine temas etmiştir⁴⁸⁴.

Konu hakkında değerlendirmede bulunan araştırmacılardan John Masson Smith, göçebe yaşam sürdükleri dönemde kazandıkları zaferlerle devletleşen

⁴⁷⁹ Smith, "Turanian Nomadism", s. 58.

⁴⁸⁰ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 326.

⁴⁸¹ Selçuklu ve İslâm devletlerinde var olan gulâm sistemi, Bizans ve Sâsânî devletlerinde uygulanan köle savaşçıları ile ücretli askerler uygulamalarından farklı bir yapıya sahiptir. İlk olarak Hz. Ömer döneminde görülmeye başlayan gulâm sistemi, Emeviler döneminde de varlığını koruyarak asil gelişimini Abbasiler döneminde göstermiş ve diğer İslâm beldelerine yayılmıştır. Bk. Göksu, *Ordu*, s. 26-28.

⁴⁸² Nizamü'l Mülk'e göre; ordu tek bir soya dayanırsa bundan tehlike doğar ve tembellik hâsıl olur. Birden fazla soya dayanırsa savaşta her soy kendi şerefini korumak ve yükseltmek için çarpışacağından cengâverlik ortaya çıkar. Bk. Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 133.

⁴⁸³ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 323-326.

⁴⁸⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 136.

Selçukluların, şeflikten monarşiye geçtiklerini zikrederek, değişimin orduda da görüldüğünü vurgulamış ve yağmacı eğilimleri olan göçebe askeri yapıdan ücretli askeri yapıya geçildiğini kaydetmiştir⁴⁸⁵. Düzenli orduların, devlet kurallarını koruduklarına ve onlara itaat ettiklerine de temas eden Smith, itaat sorunu yaşayan Türkmenlerin uzak bölgelere sevk edilerek veya düzenli ordularla bastırılarak veyahut da gulâm sistemine dahil edilerek devlet sisteminde yer almaları sağlanmaya çalışıldığına değinmiştir. Sonrada askeri sistemin giderlerinin, Arap ve doğu Akdeniz bölgelerine yansıtıldığını dolayısıyla da yerli halk ve ekonomilerinin sıkıntıya düşmediğini belirtmiştir⁴⁸⁶. Speros Vryonis da Smith ile benzer çıkarımlarda bulunmuştur. Vryonis, özellikle Türkiye Selçuklularında uygulanan gulâm sistemi hakkında bilgi vererek ant yoluyla bağlı olan gulâmların evlattan daha eftal olduğuna değinmiş ve şu mısraları örnek olarak vermiştir “*itaatkâr bir uşak yüz çocuktan iyidir; çocuklar babasının ölmesini, uşaksa uzun yaşamasını ister*”⁴⁸⁷.

Konu hakkında değerlendirmede bulunan araştırmacılardan İlber Ortaylı ise; Selçuklu devlet örgütlenmesinin büyük ölçüde İran ve Ortadoğu devlet yapılanmasına benzediğine temas etmiş, orduda kullanılan terimlerin ve komuta dilinin Türkçe olmasını örnek göstererek de Selçuklu askeri teşkilatlanmasında Orta Asya Oğuz telakkisinin hâkim olduğunu sonucuna varmıştır⁴⁸⁸. Buradan Türkmenlerin itaatsiz tavırlarının devlet adamlarını endişelendirdiği bu nedenle Türkmenlerin çok az bir kısmının merkezi Selçuklu ordusuna dahil edildiği açık olarak anlaşılma ile birlikte, idari teşkilatlanmanın aksine ordu teşkilatlanmasının Türkmen ananelerine göre düzenlendiği görülmektedir. Bununla birlikte Selçuklu beyleri merkezden uzaklaştırdıkları Türkmenlerden vaz geçmeyerek onların yaşam tarzlarına uygun olarak uç bölgelerde oluşturdukları sisteme dahil ettikleri görülmektedir. Böylece Türkmenler, kendileri için daha rahat bölgelerde eski ananelerine göre yaşamlarını sürdürdükleri gibi diğer taraftan da önemli ölçüde Selçuklu sınırlarını genişletmişlerdir⁴⁸⁹.

⁴⁸⁵ Smith, “Turanian Nomadism”, s. 65.

⁴⁸⁶ Smith, “Turanian Nomadism”, s. 65-66.

⁴⁸⁷ Speros Vryonis, “Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri”, *Cogito (Selçuklular)*, S. 29, Güz, Yapı Kredi yay., İstanbul 2001, s. 94-98.

⁴⁸⁸ Ortaylı, *İdare Tarihi*, s. 101.

⁴⁸⁹ Salim Koca'ya göre Tuğrul Bey, Bağdat'a gelinceye kadar Oğuz (Türkmen) beyi olarak görülmüştür. Ayrıca Türkmenler Selçuklu hâkimiyet sahasının yaklaşık dörtte üçünü fethettikleri gibi sınırları da muhafaza etmişlerdir. Bk. Koca, *Selçuklular'da Ordu*, s. 103-105.

Görüldüğü üzere Selçuklu Devleti kuruluşundan itibaren büyük bir değişim yaşamaya başlamıştır. Bu değişim Selçukluların içinden neşet ettikleri kültür, idari yapılanma, ekonomik ve askeri anlayış ile hâkim oldukları coğrafyada kökleşmiş olan yerleşik yaşam unsurlarının harmanlanması ve genel itibariyle de yerleşik unsurların ağırlıklı olarak benimsenmesiyle sonuçlanmıştır. Mevcut bu süreç dönem şartları gereğince normal olup, bin yılı aşkın göçebe geleneğe aşina olan Türkmenler için alışılması zor bir durum olmuştur. Bu nedenle de Selçuklu beyleri her iki toplum yapısını devlet bünyesinde bir araya getirmek için siyaset izleyerek Türkmenleri daha rahat oldukları uç bölgelere sevk etmişlerdir.

3.2. Türkmen Meselesinin Selçuklular ve Bölge Siyasi Teşekkülleri Üzerindeki Etkileri

Türkmen meselesi, başta Selçuklular olmak üzere Anadolu, Orta Asya ve Ortadoğu'yu derinden etkileyerek geleceklerini şekillendiren en önemli tarihi hadiselerin başında gelmektedir. Arslan Yabgu'nun esaretiyle birlikte başladığını gördüğümüz Türkmen meselesi, Selçuklu Devleti kurulduktan sonra izlenen siyasetle derinleşmiş, başta Selçuklular olmak üzere bölge siyasi kuruluşlarını yakından ilgilendiren bir mesele halini almıştır.

Türkmen meselesinin, Selçuklulardan sonra etkilediği devletlerin başında Karahanlı ve Gazneli devletlerini görmekteyiz. Karahanlı ve Gaznelilerde yaşanan iktidar mücadeleleri ile Gaznelilerin Hindistan coğrafyası kadar Horasan Bölgesi'ne önem vermeyişleri, Türkmen meselesinin her iki devlet üzerinde etkili olmasına olanak sağlamıştır. Sâ mânîler yıkıldıktan sonra Selçukluların yaşadığı Mâverâünnehir Bölgesi Karahanlılara, Horasan ise Gaznelilere intikal etti. Mâverâünnehir'deki Türkmenlerden çekinen Karahanlı Yusuf Kadir Han, Ceyhun Nehri kenarında Gazneli Mahmûd ile bir araya gelerek endişesini onunla paylaştı. Akabinde harekete geçen Gazneli Mahmûd, Arslan Yabgu'yu hile ile yakalatarak Kalencer Kalesi'ne hapsedirdi (1025). Yedi yıl esaret hayatı yaşayan Arslan Yabgu, birkaç başarısız kurtarma faaliyetinden sonra kalede hayatını kaybetti⁴⁹⁰. Arslan

⁴⁹⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364; Reşîdü'd-dîn, *Camî'üt Tevârih*, s. 73-79; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 86-90; Aksarayî, *Ahbâr*, s. 6-9; Turan, *Türk-İslâm*, s. 91-92.

Yabgu'nun esareti, şartları lehine çevirerek güçlenen Selçukluların güç kaybetmesine neden olurken aynı zamanda ayrılıkların görülmesinin de önünü açtı.

Arslan Yabgu'nun esareti sonrasında ona bağlı bazı Türkmenler (Yabgulular/Yâvegîyyân), Gazneli Mahmûd'a başvurarak Selçuklu beylerinden dem vurup, ondan kendileri için yerleşecek muhit talep ettiler. Bunun üzerine Gazneli Devleti'nin Tûs Valisi Arslan Câzib, sultana “ *Onlara Horâsân'a doğru yol vermek doğru değildir. Çünkü onların kalabalık orduları ve teçhizatları ve malzemeleri vardır ve hadsiz savaş levâzımâtı, âlet ve mazemeleri vardır. Olmaya ki onlardan önüne geçilemeyecek, çaresi bulunup düzeltilemeyecek bir fesat kopsun*⁴⁹¹” diyerek Türkmenlerden duyduğu endişesini dile getirdi. Müteakiben Gazneli Mahmûd, ona ne çözüm önerdiğini sordu. Arslan Câzib de “*Ceyhun'dan geçerken ya gemileri batırıp öldürelim ya da ok atamamaları için hepsinin başparmaklarını keselim*” dedi. Aldığı cevap üzerine Sultan Mahmûd “*Sen gerçekten katı kalpli bir adamsın. Antlaşmayı bozmak ve bıçareleri öldürmek alicenap padişahların veyahut da yiğit insanların işi değildir. Ayrıca kader ihanet ya da kahramanlıkla değiştirilemez*” dedi⁴⁹². Sonrada verdiği müsaadeyle Horasan'a geçen yaklaşık 4.000 hane Yabgulu/Yâvegîyyân Türkmenleri, Nesâ, Bâverd ve Ferâve dolaylarına yerleştiler. Fakat kısa süre sonra çıkarttıkları huzursuzluk neticesinde Mahmûd'un gazabına uğrayarak Balhan ve Dihistan taraflarına sığındılar. Gazneli ilerleyişi karşısında oradan da ayrılarak Cürcân taraflarına gittiler (1028-1029). Gazneli Mahmûd'un son yıllarına doğru Türkmenler yeniden Gazneli topraklarına gelerek Gazneli ordusunda yer alamaya başladılar. Mahmûd'un ölümü ve Gazneli Mesud'un tahtı elde etmesine Türkmenlerin destek vermeleri neticesinde daha önce Horasan'dan ayrılmak zorunda kalan Türkmenler de Horasan'a geri döndüler. Fakat alışkanlıklarından vazgeçmeyen Türkmenlerin, bölgede tekrar huzursuzluk çıkarması üzerine Gazneli Mesud, harekete geçerek içlerinde Yağmur'unda olduğu elli kadar Türkmen ileri gelenini öldürdü. Bunun üzerine bölgede barınamayan Türkmenler, Rey'e doğru yola çıktılar (1035-1036)⁴⁹³.

⁴⁹¹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 91; Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 81.

⁴⁹² Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C.I, s. 118-119; Türkçe ter., s. 61; Bondârî, *Zubdat*, s. 3.

⁴⁹³ Arslan Yabgu'nun Esareti ve Yabgulu/Yâvegîyyân Türkmenleri adlı başlığa bakınız.

Horasan'da bu hadiseler yaşanırken Mâverâünnehir Bölgesi'nde de benzer hadiseler vuku bulmaktaydı. Selçuklularla aradığı ittifakı bulamayan Karahanlı Ali Tekin, onları cezalandırmak için üzerlerine Alp Kara Baranî kumandasında birlik gönderdi (1029). Saldırı karşısında Selçuklular, ağır kayıplar vermelerine rağmen kısa süre sonra yeniden toplanarak Alp Kara Baranî başta olmak üzere birçok Karahanlı askerini öldürdüler. Akabinde de Mâverâünnehir'den Harezmi Bölgesi'ne göç etmek zorunda kaldılar. Böylece Selçuklular da Gazneli topraklarına dahil olmuş oldular. Kısa süre sonra Cend hâkimi Şah Melik'in menfur saldırısı karşısında ağır kayıplar veren Selçuklular, Harezmi'den de ayrılarak daha batıdaki Nesâ ve Merv dolaylarına geldiler. Bunun üzerine daha önceki dönemlerde bölgeye yerleşmiş olan Yabgulular, oradan ayrılmak zorunda kalarak Irak'a doğru hareket ettiler⁴⁹⁴.

Görüldüğü üzere Sâmânîler yıkıldıktan sonra sahip olduğu topraklar Gazneli ve Karahanlılar arasında paylaşılırken, nispeten güçlenmiş olan Selçuklular da Arslan Yabgu'nun esareti sonrasında yaşanan ayrılıklarla zayıflamıştır. Belirttiğimiz bölgede ise istikrarsızlık hâkim olmaya başlamıştır. Tarihi olaylar irdelendiğinde farklı coğrafyalarda olmalarına rağmen benzer zamanlarda Yabgulu ve Selçuklu Türkmenlerinin Gazneliler ile Karahanlılar tarafından saldırılara maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1028-29 ile 1034-36 hadiseleri dikkat çekmektedir. Her iki zaman diliminde Gazneliler, Yabgulular üzerine hareket ederken ne gariptir ki Karahanlı Ali Tekin ile Cend hâkimi Şah Melik'in Selçuklu Türkmenlerine saldırıları meydana gelmiştir. Buradan Karahanlı ve Gaznelilerin kendi menfaatleri gereğince Türkmenlerden yararlanmak istedikleri anlaşılabilir. Birlikte amaçlarına ulaşamamanın verdiği garabetle Türkmenleri bölgelerinden uzaklaştırmak istedikleri de tarihi seyir bakımından açık bir şekilde görülmektedir.

Dönem hakkında bilgi veren kaynakları incelediğimizde konumuz bakımından önemli bir hadisenin daha tebarüz ettiği görülmektedir. İbnü'l Esir'in verdiği bilgilere göre Gazneli Mesud'un saldırıları karşısında yenilen Yabgulular, Rey'e doğru yola çıkmışlardır⁴⁹⁵. Cûzcânî ise verdiği kayıttan Yabguluların, Selçukluların bölgeye hareket ettikleri haberinden endişe duyarak batıya doğru yola

⁴⁹⁴ Selçukluların Harezmi ve Horasan'a geçişleri adlı başlıklara bakınız.

⁴⁹⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-294.

çıktıklarını belirtmektedir⁴⁹⁶. Beyhakî ise Nesâ ve Merv dolaylarına gelen Selçuklulara bölgedeki Harezmi, Selçuklu ve Türkmenlerin katıldıklarından bahsetmektedir⁴⁹⁷. Üç müverrihin verdiği bilgileri değerlendirdiğimizde Yabgulu Türkmenlerinin bir kısmının kaldığı ve Selçuklulara dahil olduğu anlaşıldığı gibi bölge insanının da onlarla işbirliği içinde oldukları görülmektedir.

Burada dikkat çeken unsurlardan bir diğeri de Selçuklu Türkmenlerinin de Karahanlı topraklarından ayrılarak Gazneli topraklarına geçmesidir. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Karahanlı topraklarını terk ederek Gazneli topraklarına geçmeleri siyasi bir manevra olup Selçuklu tarihinin de dönüm noktasının başlangıcıdır. Gazneli Mesud'un babası kadar muktedir bir sultan olmayışı ve Horasan işleriyle yeterince ilgilenmemesi, Türkmenler için sıkıntılı da olsa burada yaşama imkânı tanırken, bölge ahalisinin de Gaznelilerden uzaklaşarak Selçukluları kurtarıcı olarak görmeye başlamasına neden olmuştur. Nitekim Gaznelilere karşı kazanılan zaferlerden sonra başta Nişapur olmak üzere bölge ahalisi Selçuklulara tabi olmuş, Gaznelilerde yaşanan sıkıntıların tekrar yaşanmaması için de Selçuklu devletleşmesine nüfuz ederek şekillenmesinde etkin rol oynamışlardır.

Gazneli-Türkmen ilişkileri ve Türkmenlerin zaman zaman Gaznelilerce cezalandırılması onların batıya ve kuzeye hareket etmelerine neden olmuştur. Kuzeyde yer alan Balhan ve Dihistan taraflarına sığınan Türkmenlerin ilk fırsatta Horasan'a döndükleri görülmekle birlikte batıya giden Türkmen grupları oradaki siyasi teşekküllerle siyasi ve askeri ilişkilerde bulunmuşlardır. Selçuklu Devleti kurulduktan sonrada Gazneli Türkmen/Oğuz ilişkilerinin devam ettiği görülmektedir. İbnü'l Esir'in verdiği bilgilere göre 1043 yıllarında bir Oğuz zümresi Bust dolaylarına saldırmış, yağma faaliyetlerinde bulunmuş ve üzerlerine gelen Gazneli ordusu tarafından cezalandırılmışlardır⁴⁹⁸.

Türkmenlerin Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesi'nden sonra etkin oldukları coğrafyalardan bir diğeri de Azerbaycan dolaylarıdır. Selçuklular öncesinden itibaren bölgeye hareket etmeye başlayan Türkmen tayfalarına 1028 yılı hadiseleri

⁴⁹⁶ Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsirî*, C.I, s. 121-122; Türkçe ter., s.65-67.

⁴⁹⁷ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 443.

⁴⁹⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 395.

itibariyle Yabgulu Türkmenleri de dahil olmuşlardır. Boğa, Mansur, Göktaş ve Dana adlı beyleri öncülüğünde Azerbaycan taraflarına gelen Türkmenler, burada siyasi hâkimiyet süren (وهسودان) Vehsûzân'ın (Vehsudan) hizmetine girerek Anadolu'ya akınlara başladılar. Fakat kısa süre sonra Vehsudan ve bölge ahalisi ile araları açılan Türkmenler, oradan ayrılmak zorunda kaldılar. Mansur ve Göktaş idaresindeki Türkmenler Hamedân dolaylarına, Boğa idaresindeki Türkmenler Rey taraflarına ve Anasioğlu idaresindeki Türkmenler de Kazvin'e gelerek muhasara ettiler. Bu hadiseden bir müddet evvel Horasan'a tekrar dönmüş olan Yabgulu Türkmenleri, Gaznelilerin sert tutumu karşısında oradan ayrılarak Rey dolaylarına gelmişlerdi (1035-36). Yaşanan hadiseler sonrasında, iki Türkmen kitlesinin bir araya gelmesiyle Rey dolaylarında muazzam bir Türkmen askeri gücü ortaya çıktı. Böylece muhasara edilen şehirlerden Rey ile çevresi sonrasında da Hamedân ele geçirilirken Kazvinliler de 7.000 dinar fidyeye vermeleri karşılığında itaat altına alındı. Rey şehrinin ele geçirilmesiyle burada Kızıl Bey yönetiminde bir Türkmen (Oğuz) Beyliği kurulmuş oldu⁴⁹⁹. Günümüzde yapılan araştırmalar neticesinde Göktaş adına 1038 tarihinde basılmış bir dinara ulaşılması, Hamedân merkezli bir başka Türkmen beyliğinin de kurulduğuna delalet etmektedir⁵⁰⁰.

Rey ve Hamedân dolaylarının yanı sıra Türkmenlerden bir taife de Aras Nehri'ni geçerek Arran/Erran Bölgesi'ne vardı. Burada hüküm süren Fadlun ve oğlu Ebu'l Esvâr'a destek veren Türkmenler, bazı Ermeni muhitlerine akınlarda buldukları gibi Bizans komutanı II. Bagrat'ın kuşatması karşısında da Müslümanların elinde bulunan Tiflis'in savunmasına yardım ettiler (1037-1038). Batıya ilerleyen Türkmenlerin bir kısmı da Urmiye Gölü havzasına gelerek Ebu'l Heyca Hezbânî'nin yönetiminde, Van Gölü dolaylarına akınlarda bulunup, Haçık önderliğindeki Bizans ordusunu mağlup ettiler. Birkaç yıl boyunca Azerbaycan muhitinde etkili olan Yabgulu Türkmenleri, Selçukluların Dandanakan galibiyeti sonrasında Rey dolaylarına doğru hareket etmeleri üzerine bu coğrafyadan ayrılarak Hakkâri, Musul ve Diyarbakır taraflarına göç ettiler. Bölge ahalisi ve siyasi teşekkülleriyle mücadele eden Yabgulu Türkmenleri, zaman zaman galip gelmelerine rağmen ağır kayıplar vererek değişik coğrafyalara yayıldılar.

⁴⁹⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-297; Ramadan, "al-Ghuzz al-'Irâqıyya", s. 191-193; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 37-38.

⁵⁰⁰ Ramadan, "al-Ghuzz al-'Irâqıyya", s. 195-199.

Nihayetinde Selçuklu emirlerinin maiyetine giren Yabgulu Türkmenleri, Anadolu'nun fethinde önemli katkılarda bulundular⁵⁰¹. Bir kısım Yabgulular da ileride değineceğimiz gibi Atsız idaresinde Fatımîlerin hâkim olduğu Kudüs, Remle, Taberîye'yi fethederek Abbasi Halifesi adına hutbe okutup, burada bir Türkmen beyliği kurdular⁵⁰².

3.2.1. Saltanat Mücadeleleri ve Türkmenler

Selçuklularda yaşanan saltanat mücadelelerini Türkmen meselesi bakımından ele aldığımızdan Selçukluların kuruluşundan itibaren üç ana gücün varlığına dikkat çekmekteyiz. Bu üç ana güçten biri Arslan Yabgu'ya bağlı Yabgulu Türkmenleri, ikincisi Mikailoğullarına (Tuğrul ve Çağrı Beyler ile Musa Yabgu) bağlı Türkmenler, üçüncüsü ise önceki bölümlerde zikrettiğimiz Yınallı Türkmenlerdir. Selçuklu ailesinin Cend'e gelişi ve kazanılan zaferlerle birlikte gelişme göstermiş, sonuç olarak da üç hâkim aile üyeleri ortaya çıkmıştır⁵⁰³. Bu aile üyelerinden Yabgulular 1025 yılına kadar aileye yönetirken bu yıldan itibaren Mikailoğulları yön vermeye başlamıştır. Bu manada aşağıda değineceğimiz Kutalmış isyanı yönetimi tekrar ele geçirme çabası olup yenilgi üzerine Anadolu'nun kaderini belirleyen olumlu bir sonuç doğurmuştur. Ailenin büyüğü olan Musa Yabgu ve maiyeti ise bu süreçte Mikailoğullarıyla birlikte hareket etmiş, fakat zamanla ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. Yınallılar ise Tuğrul Bey dönemine kadar Mikailoğullarıyla birlikte hareket etmiş, devletin kuruluşu ve gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuş, aşağıda değineceğimiz gibi İbrahim Yınal'ın başarısız isyanı sonrasında ehemmiyetlerini yitirmişlerdir.

Dandanakan galibiyeti sonrasında Tuğrul Bey sultan ilan edilerek tahta çıkartılmasının akabinde elde edilen topraklar, Selçuklu beyleri arasında taksim edildi. Bu taksimatta Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan taraflarını, Musa Yabgu, Sistan, Bust, Herât taraflarını, Çağrı Bey'in oğlu Kavurd, Tabes (Tabasayn)

⁵⁰¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 297-302; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 295-296; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 6-7; Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 82-84; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 33-34; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK yay., Ankara 2000, s. 43.

⁵⁰² İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 173-174, 179-180; Turan, *Türk-İslâm*, s. 173.

⁵⁰³ Claude Cahen eserinde, Mikailoğullarına bağlı Türkmenler ile Gazneli Mahmûd döneminde onun icazetiyle Horasan'a geçen Yabguluların iki asıl güç olarak vermekte olup, Yınallılardan da bahsetmemektedir. Bk. Cahen, *İlk Girişleri*, s. 7.

Vilayeti ile Kirmân Bölgesi'ni, Tuğrul Bey de devlet merkezi Nişapur olmak üzere fethedilecek batı topraklarını aldı. Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtfî, ana bir kardeşi İbrahim Yınal ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı da yanına alarak onlarla fetih faaliyetlerine başladı⁵⁰⁴. Kısa süre sonra Tuğrul Bey'in siyaseti sonuç verdi ve Selçuklu toprakları Anadolu ile Irak taraflarına doğru genişledi. Fakat müspet bu gelişmeye rağmen az bir süre sonra Selçuklu ailesi üyeleri arasında iktidar mücadelesi görülmeye başladı ve bu iktidar mücadelelerine Türkmenler de (Oğuzlar) iştirak ederek taraf oldular.

3.2.1.1. İbrahim Yınal İsyanları ve Türkmenler

Dandanakan galibiyetinden kısa süre sonra harekete geçen Tuğrul Bey, Cürcân ve Taberistân dolaylarını hâkimiyeti altına aldı (1041-42)⁵⁰⁵. Bu sıralarda Cend hâkimi Şah Melik'in baskısı sonucu Harezmşah İsmail, Harezm'den ayrılarak Selçuklulara sığındı. Selçukluların harekete geçmesi üzerine de Şah Melik, Harezm'de barınamayarak terk etmek zorunda kaldı. Kısa süre sonra da Tuğrul Bey, sefere çıkarak Harezm topraklarını Selçuklulara dahil etti. Şah Melik de kaçtığı Kirmân taraflarında yer alan Mekrân mıntıkasında İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş tarafından yakalanarak Çağrı Bey'e teslim edildi⁵⁰⁶.

Tuğrul Bey, Harezm ve Cürcân işleriyle meşgul olurken İbrahim Yınal da Rey şehri üzerine harekete geçti. Onun üzerlerine geldiği haberlerini alan Yabgulular, bunun üzerine Rey'i terk ederek Diyarbakır ve Musul taraflarına gittiler. Böylece İbrahim Yınal, Rey'e gelerek şehri ele geçirdi⁵⁰⁷. Haberi alan Tuğrul Bey'in şehre hareketi üzerine onu yolda karşılayarak Rey'e kadar eşlik etti (1042). Rey'e varan Tuğrul Bey, burasını devlet merkezi yaparak, harap vaziyetten bir an önce kurtulması için çalışmalar başlattı⁵⁰⁸. Sonrasında İbrahim Yınal başta olmak üzere, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan gibi aile üyelerini değişik bölgelerin fethi için görevlendirdi. Bu bağlamda harekete geçen İbrahim Yınal, Dînâver, Karmîs, Hulvân, Hânikin ve Şehrizûr gibi şehir ve beldeleri ele

⁵⁰⁴ Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 94-96; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 102.

⁵⁰⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 379.

⁵⁰⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 385-387; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 298.

⁵⁰⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 297-298.

⁵⁰⁸ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 388-389; Turan, *Türk-İslâm*, s. 115-111.

geçirdi ve bu bölgelerde Sultan Tuğrul Bey'in sonra da İbrahim Yınal'ın adına hutbe okunmaya başlandı (1042-48)⁵⁰⁹.

Dönem hadiselerini incelediğimizde İbrahim Yınal'ın Selçuklular nezdinde oldukça aktif ve etkili bir şahsiyet olduğu görülmektedir. İbrahim Yınal, yaptığı askeri faaliyetlerle ülke topraklarının genişlemesine katkıda bulunduğu gibi, diğer taraftan da aile fertlerinin aldığı yenilgiler sonrasında Tuğrul Bey tarafından görevlendirilmiş, böylece de Türk tarihi bakımından önemli zaferlerden biri olan Pasinler Zaferi'ni kazanmıştır⁵¹⁰. Tuğrul Bey'in bu gibi hadiselerde İbrahim Yınal'ı görevlendirmesi onun mahareti ve kendi nezdindeki yeri hakkında bizlere önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Nişapur ve Rey şehirlerinin Selçuklu hâkimiyetine geçmesinde İbrahim Yınal'ın etkinliği, onun Tuğrul Bey başta olmak üzere diğer aile fertleri arasındaki yeri hakkında önemli bilgiler veren diğer hadiselerdir. Önceki bölümlerde zikrettiğimiz gibi Nişapur şehrine varan ve oradaki önde gelen şahıslarla irtibata geçen İbrahim Yınal, Tuğrul Bey adına onlarla anlaşmış ve şehre sonradan gelerek tahta çıkan Tuğrul Bey de onun verdiği ahde sadık kalarak şehir halkına güven tazelemiştir⁵¹¹. Nispetten benzer hadiseler Rey kentinde de görülmüştür.

Dönem hadiselerini incelediğimizde İbrahim Yınal'ın yalnız fethedilen şehir halkları ile Tuğrul Bey adına diyaloga geçmediği devletlerarası siyasette, hatta halifelik makamıyla olan ilişkilerde dahi onun adına yetkili olduğu anlaşılmaktadır. Abû'l Farac'ın verdiği şu bilgi "Tuğrul Bey'in ana bir kardeşi olan İbrahim Yınal, (*Şehinşah-i Selçuki Tuğrul Bey, Horasan ve Harezm'in hükümdarıdır. Kendisi Bedevilerin haç yollarında neler yaptıklarını ve Allah'ın evine ibadet için gidenlerin nasıl yakalanıp soyulduklarını haber aldığı için Bağdat'a bir ordu göndermek için hazırlanıyor. Ordusunu izzet-i ikram ile ve hediyelerle karşılayarak sulh ve müsalemetin bütün dünyaya hâkim olmasını temin için hazırlanın*) diyerek bir

⁵⁰⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 402-403, 408-411, 414; Turan, *Türk-İslâm*, s. 111-112; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 33.

⁵¹⁰ İnanç Yabgu'nun oğlu Hasan Bey, Erzurum ve Pasinler tarafında önemli başarılar elde etmiş, Vaspuragan (Van) taraflarına geldiği sıralarda takip eden Bizanslılar tarafından pusuya düşürülerek Büyük Zâp Suyu civarında öldürülmüştür. Yeğenin şehit olmasına çok üzülen Tuğrul Bey, bunun üzerine İbrahim Yınal'ı Anadolu'ya göndermiştir. Anadolu'ya gelen İbrahim Yınal, Bizans ordusuyla Pasinler (Hasankale) taraflarında yaptığı savaşta büyük bir galibiyet kazandığı gibi Hasan'ında öcünü almıştır. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 414-415; Turan, *Türk-İslâm*, s. 121-123.

⁵¹¹ Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 518-519; Köymen, *Selçuklu Tarihi*, C.I, s. 260-263.

mektup yazıp Bağdat'a gönderdi." öne sürdüğümüz bakış açısını destekleyerek bizlere perspektif sunmaktadır⁵¹².

İbrahim Yınal, her ne kadar Selçukluların kuruluşu ve gelişmesinde etkili olsa da Selçuklu Devlet'i için ilk ciddi tehlikeyi de kendisi oluşturmuştur. İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'in şahsında Selçuklu Devleti'ne ilk başkaldırışı, Pasinler (Hasankale) Zaferi sonrasında gerçekleşmiştir. Pasinler Zaferi'nden sonra büyük bir ganimetle Rey'e gelerek Tuğrul Bey'in huzuruna çıkan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey tarafından 400.000 dinarla (altın) mükâfatlandırılmak istenmiş fakat İbrahim Yınal tarafından bu teklif kabul edilmemiştir⁵¹³. Tarihi olayları iyi analiz ettiğimizde İbrahim Yınal'ın diğer aile üyeleri gibi (Çağrı Bey ve Musa İnanç Yabgu) bir hâkimiyetten mahrum kaldığı⁵¹⁴ ve bu nedenle de Tuğrul Bey'den beklentisinin altından ziyade diğer aile fertlerine benzer imtiyazlar olduğu anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in ise buna yanaşmadığı, bununla birlikte 400.000 altın mükâfat ile İbrahim Yınal'ın gönlünü almak istediği de ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte İbrahim Yınal'ın hakkı olarak düşündüğü imtiyazın, Tuğrul Bey tarafından verilmeyişi karşısında bu amacından vazgeçmediği, aksine elde etmek maksadıyla siyaset izlediği de anlaşılmaktadır. Bu gaye doğrultusunda siyaset izleyen İbrahim Yınal'ın Cibâl coğrafyasında Hamedân merkezli hâkimiyet alanı kurma faaliyetlerinde bulunduğu dönem kaynaklarında görülmektedir. Onun faaliyetlerinden haberdar olan Tuğrul Bey, hemen harekete geçerek İbrahim Yınal'dan Hamedân başta olmak üzere Cibâl bölgesindeki kaleleri kendisine teslim etmesini istedi. İbrahim Yınal bu isteği kabul etmediği gibi veziri Ebû Ali'yi de Tuğrul Bey ile aralarını bozmaya çalışmakla suçlayıp cezalandırdı. Akabinde Tuğrul Bey'in yanından ayrılan İbrahim Yınal, ordusunu toplayarak savaş hazırlıklarına başladı. Bunun üzerine ordusunu hazırlayarak İbrahim Yınal üzerine giden Tuğrul Bey, onu yenilgiye uğratarak elindeki kaleleri tek tek ele geçirdi. Nihayetinde İbrahim Yınal, Sermâc Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldı. Müstahkem bir kale olan Sermâc'ı da kuşatan Tuğrul Bey, kaleyi ele geçirerek İbrahim Yınal'ın ilk isyanını bastırdı. Yenilgiye uğrayan İbrahim Yınal ise Tuğrul Bey'in huzuruna

⁵¹² Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 298.

⁵¹³ Turan, *Türk-İslâm*, s. 123.

⁵¹⁴ Turan, *Türk-İslâm*, s. 126; Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, s. 117-119.

çıkarak onun affına sığındı. Tuğrul Bey de onu affederek aldığı kalelerin birçoğunu ona geri iade etti (1049-50)⁵¹⁵.

Bu isyanda Türkmenlerin rolü dönem kaynaklarında açık olarak belirtilmemektedir. Bununla birlikte İbrahim Yınal'ın ordusunda yer alan Türkmenlerin büyük kısmının Yınallı Türkmenleri olduğu daha önceki tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır⁵¹⁶. Ayrıca Nişapur ve Azerbaycan dolaylarında başıboş dolaşan Türkmenlerin de bu mücadelede yer aldıkları görülmektedir. Tuğrul Bey'le mücadelesi öncesinde dahil olan zikrettiğimiz bölge Türkmenleri, Pasinler Savaşı'na iştirak etmiş galibiyetin elde edilmesine katkıda bulunmuşlardır⁵¹⁷. Bu galibiyet sonrasında bol miktarla ganimetle Rey'e dönen İbrahim Yınal'ın ordusunda yer almaları ve Tuğrul Bey ile mücadeleye girmeleri de tarihi gerçeklik bakımından ihtimal dâhilindedir.

İbrahim Yınal'ın ilk isyanı Selçuklu tahtını ele geçirmekten ziyade yarı bağımsız hâkimiyet alanı kurma amacını taşırken⁵¹⁸, ikinci isyanı Selçuklu sultanlığını elde etme düşüncesiyle yapılmıştır. Selçuklularda yaşanan bu menfur hadise yalnız mahiyeti bakımından ilk isyandan ayrılmayıp sosyal ve dini karakteri bakımından da büyük farklılıklar göstermektedir. Selçukluların kuruluşundan itibaren sistemli bir şekilde batıya doğru genişlemeleri ile Abbasilerle olan ilişkileri İbrahim Yınal isyanını mahiyeti bakımından etkileyen önemli hadiselerin başında gelmektedir. Büveyhîler bu dönemde zayıflamış ve Türk asıllı komutanlarından Arslan Besâsîrî, mevcut boşluktan yararlanarak Abbasi Halifeliği dahil olmak üzere bölgede hâkimiyet kurmuştu⁵¹⁹. Besâsîrî'nin mevcut gücü karşısında evhama kapılan Abbasî veziri Reisü'l Rûesâ, onun gücünü kırmak için siyaset izlemeye başlayarak Fatimî Halifesi'yle işbirliği içinde olduğunu öne sürdü. Bunun üzerine

⁵¹⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 422-423; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 12.

⁵¹⁶ Selçuklular Horasan'a geçtikleri sırada Yınallı olarak adlandırılan yaklaşık 10.000 Türkmen de onlarla birlikte Horasana gelerek Nesâ ve Merv dolaylarına yerleşmişlerdir. İbrahim Yınal'a tabi olduğu anlaşılan bu kitlenin onun askeri gücünün temelini teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bk. Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 443.

⁵¹⁷ Mâverâünnehir Bölgesi Türkmenleri (Yabgulular/ Yâvegîyyân), Musul civarında aldıkları yenilgi sonrasında Azerbaycan dolaylarına geçtiler. Burada Türkmenleri karşılayan İbrahim Yınal, onları Anadolu'nun fethinde Selçuklu beylerinin yanında yer almalarını sağladığı dönem kaynaklarında belirtilmektedir. Bk. İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 11; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 11.

⁵¹⁸ Refik Turan, "Dandanakan Savaşı Sonrası Tuğrul Bey", *Selçuklu Tarihi (El Kitabı)*, Edt. Refik Turan, Grafiker yay., Ankara 2012, s. 81.

⁵¹⁹ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 46-47.

Besâsîrî de veziri Oğuzları Irak'a davet etmekle suçladı. Böylece iki taraf arasında ilişkiler iyiden iyiye bozuldu ve durum Tuğrul Bey'e aksettirilerek onun Bağdat'a gelmesi sağlandı. Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişiyle bölge üzerindeki Büveyhî hâkimiyeti son bulurken, Arslan Besâsîrî de kaçarak Nûrû'd-devle Dübeys'in yanına gitti. Tuğrul Bey'in baskıları sonucu oradan da ayrılarak Rahbe'ye vardı ve Fatımî Halifesi'nin himayesine girdi. Bağdat'ta ise cuma hutbeleri Tuğrul Bey adına okunmaya başlandı (22 Ramazan 447/15 Aralık 1055)⁵²⁰. Böylece bölge üzerindeki Şîî tahakkümü son buldu.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişiyle İslâm dünyasında değişen güçler dengesinin Fatımîlerce kabul edilmesi kolay olmadı. Onlar da mevcut şartları kendi lehlerinde kullanmak için harekete geçtiler. Bu bağlamda Arslan Besâsîrî ile Abbasî ve Selçukluları tehdit etmeye devam eden Fatımîler, İbrahim Yınal üzerinden de Selçuklu Devleti'ni zor durumda bırakmak için siyaset izlemeye başladılar⁵²¹. İbrahim Yınal'ın Selçukluların gelişimindeki etkin rolü ve kısa süre önce Tuğrul Bey'le girdiği mücadele, Fatımîleri Selçuklular ile olan mücadelelerinde yeni bir cephe açmak için onunla irtibata geçmelerinde etkili olduğu tarihi seyir bakımından uygunluk göstermektedir. Tarihi kayıtlarda bunu destekler niteliktedir. Arslan Besâsîrî'nin Musul'u ele geçirdikten sonra şehri tekrar Selçuklu hâkimiyetine geçiren Tuğrul Bey, ordu mensuplarının Musul'u yağmalama isteklerine karşı istemeyerek de olsa razı gelmiştir⁵²². Kısa süre sonra Musul ve çevresinin yönetiminin İbrahim Yınal'a verilmesinden sonra ona bağlı Oğuzlar da şehri yağmalamak istemiş, fakat İbrahim Yınal bir darağacı kurdurarak yağma faaliyetinde bulunanları astıracağını beyan etmiş, bu nedenle de kimse yağmalama faaliyetlerinde bulunamamıştır. Ayrıca bölge ahalisini, alınan vergiler konusunda da teskin ederek kendisine olan bağlılıklarını artırmıştır⁵²³.

⁵²⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 456-457, 461-466; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 47-48.

⁵²¹ İbn al-'Adîm'e göre Besâsîrî, Tuğrul Bey'le birlikte Irak'a gelen İbrahim Yınal'a haber göndererek kardeşine karşı isyan etmesini istedi. Karşılığında da İbrahim Yınal'a devletin yegâne sahibi olması için yardımda bulunacağına dair söz verdi. Bk. Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab fi Târîhî Ĥalab (Selçuklular ile ilgili Haltercümeleri)*, yay. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 1976, s. 64.

⁵²² Musul Şehri tekrar Selçuklu hâkimiyetine geçince ordu mensupları yağmalamak istedi. Tuğrul Bey'in buna karşı çıkması üzerine ordu mensupları onu ayrılıp gitmekle tehdit ettiler. Bunun üzerine Tuğrul Bey de yağmalamayı kabul etmek zorunda kaldı. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 31.

⁵²³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 40-41.

İbrahim Yınal'ın saltanat mücadelesine girme süreci Arslan Besâsîrî'nin Bağdat'ı yeniden tehdit etmesiyle başladı. Bazı bölge hâkimlerini kendine tabi kılan Arslan Besâsîrî, Fatimîlerin de verdiği destekle harekete geçmesi üzerine Bağdat'ta bulunan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı yardıma gelmesi için çağırdı (1057)⁵²⁴. Ardından gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Besâsîrî'nin üzerine harekete geçen Tuğrul Bey, Vasit dolaylarında İbrahim Yınal'ın kendisine katılmasını bekledi. İbrahim Yınal'ın oyalanması üzerine yoluna devam eden Tuğrul Bey, Musul önlerine kadar ilerledi. Burada İbrahim Yınal'dan gelen mektup onu kuşkulandırdı⁵²⁵. Bunun yanı sıra İbrahim Yınal'ın sultanın yanına gelmeyerek Hamedân taraflarına gitmesi de sultanın endişesinin artırmasına neden oldu. Fakat bir süre sonra İbrahim Yınal 20.000 askerle Selçuklu ordusuna katılmak amacıyla Hamedân'dan yola çıktı. Selçuklu karargâhına yaklaşıncı da sultan gibi karşılandı. Akabinde Tuğrul Bey'in yanına varan İbrahim Yınal, elini öptü ve sarıldılar⁵²⁶. Böylece kısa süreliğine de olsa Tuğrul Bey'de ona karşı hâsıl olan endişe kayboldu.

Bu sıralarda Diyarbakır Mervânî hâkimi Nasrû'd-devle Ahmed, Selçuklulara itaatten ayrılarak, Arslan Besâsîrî'ye destek vermiş ve Tuğrul Bey'e Bizans'tan gelen elçiler ile gönderilen hediyeleri topraklarında bekletmişti. Tuğrul Bey'in Musul önlerine gelmesi ve Arslan Besâsîrî'nin tekrar Rahbe'ye dönmesi üzerine Nasrû'd-devle Ahmed, sultan tarafından affedilmek amacıyla girişimlerde bulundu fakat bir sonuç elde edemedi. Bunun üzerine İbrahim Yınal'a başvurdu ve Tuğrul Bey tarafından affı için ondan yardım talep etti. İbrahim Yınal'da sultan nezdinde kendisi için şefaatte bulunacağına dair söz verdi. Benzer bir başka hadise de Sincarlıların Tuğrul Bey'ce cezalandırılması üzerine yaşandı. Sincar halkı Kutalmış'a karşı savaşmış ve onu bozguna uğratarak çok sayıda Türkmen (Oğuz) kanını akıtmışlardı. Tuğrul Bey orayı ele geçirince şehri yağmalanmasına müsaade ederek Tellü A'ferlilerin Sincar'a yerleşmelerine icazet verdi. Bunun üzerine Sincarlılar, İbrahim Yınal'a başvurdu ve ondan Tuğrul Bey'i bu fikrinden vazgeçirmesini istediler. İbrahim Yınal da Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek Tellü A'ferlilerin Sincar'a yerleşmeyeceklerine dair Sincarlılara söz verdiğini sultana ilettiler⁵²⁷. Her iki olay

⁵²⁴ Tuğrul Bey, Besâsîrî karşısında yenilgiye uğrayan Kureyş'e yardıma gitmesi için İbrahim Yınal'a bir mektup gönderdi. Bk. İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 27.

⁵²⁵ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 29, 31.

⁵²⁶ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 36-37.

⁵²⁷ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 35-37, 40.

İbrahim Yınal'ın Selçuklular üzerindeki etkisi ve gücü bakımından bizlere bilgiler verirken Tuğrul Bey'e rakip olarak görüldüğünde açık olarak anlaşılmaktadır. Onun bu gücü şüphesiz Tuğrul Bey tarafından da görülmektedir. Nitekim Sincar hadisesinden sonra Tuğrul Bey Musul'a dönünce İbrahim Yınal ondan kendisine verilmek üzere ikta hatta daha fazlasını istedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey "*Biz, ancak sana senin fethettiğin yerleri veririz; eğer Rahbe'ye gidersen orası, senin olsun*" yanıtını verdi. Aldığı cevap İbrahim Yınal'a ağır geldi. Fakat bir süre sonra 20.000 altın ile Musul ve çevresinin yönetimini ona tevdi eden Tuğrul Bey, Bağdat'a doğru yola çıkarken onun gönlünü aldı. İbrahim Yınal'da Musul ve çevresinde kaybolan Selçuklu nizamını yeniden inşa ederek halkın gönlünü kazandı⁵²⁸.

Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal arasında cereyan eden bu hadiseler iki taraf arasında uzun bir süreden beri devam eden ayrılığın bir belirtisi olup şartlar gereğince Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ı yanında tutmak istediğinin bir göstergesidir. Tuğrul Bey, Musul ve çevresini İbrahim Yınal'a vererek, onu güç merkezi olarak gördüğü Hamedân'dan uzak tuttuğu gibi Arslan Besâsîrî tehlikesine karşı da Bağdat dolaylarında hazır bir Selçuklu gücünün olmasını sağladı.

Tuğrul Bey, Bağdat'a döndüğü sıralarda İbrahim Yınal'ın tekrar ona karşı harekete geçtiği haberleri gelemeye başladı. Bunun üzerine halife ile durum değerlendirmesi yapan Tuğrul Bey, onun da önerisiyle İbrahim Yınal'ı Bağdat'a çağırdı ona hil'at ve hediyeler verdi. Bu sıralarda Arslan Besâsîrî, Musul üzerine hareket ederek şehri yağmaladı. İç kalede kalan Erdem ve diğer Selçuklu devlet adamları da Erbil hâkimi İbn Mûsek'în araya girmesiyle kurtuldular ve şehir tamamen Arslan Besâsîrî'nin hâkimiyetine girdi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, halifenin de telkiniyle İbrahim Yınal'ı Musul üzerine gönderdi. Kısa süre sonrada kendisi askerlerinin izinde olmasından dolayı 2.000 kadar kuvvetle Musul üzerine sefere çıktı. Onun geliş haberini alan Arslan Besâsîrî, Musul'dan çekildi ve Tuğrul Bey şehre hâkim oldu. Tuğrul Bey, Musul'a doğru yola çıktığında Arslan Besâsîrî ve Mısır Fatımîleriyle işbirliği içinde olduğu anlaşılan İbrahim Yınal da gizlice Hamedân taraflarına gitti (26 Ramazan 450/16 Kasım 1058). Durumdan haberdar olan Tuğrul Bey, Hamedân taraflarındaki Türkmen tayfalarının İbrahim Yınal'ın yanında yer

⁵²⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 40-41; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 477-478; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 310.

almalarından endişe duyarak onu takibe koyuldu⁵²⁹. Musul'dan Nusaybin'e gelen sultan, oradan hareketle Hamedân'a vardı (21 Şevval 450/11 Aralık 1058). Hamedân dolaylarına varan İbrahim Yinal, Türkmen obalarına ulaşarak onlara kardeşi Tuğrul ile asla barış yapmayacağına dair söz verdi. Ayrıca sultan olduğu takdirde Türkmenleri Irak ya da başka bir coğrafyaya göndermeyeceğine ve onların onayını almadan vezir atamayacağına ilişkin ant içti. Türkmenler de ona inadılar ve onunla birlikte savaşmaya söz verdiler. Türkmenlerin İbrahim Yinal'dan yana tavır almaları üzerine zor durumda kalan Tuğrul Bey, Bağdat'a mektup yazarak yardıma gelmelerini istedi. Tuğrul Bey'in hanımı Altuncan Hatun yardıma gelmek niyetinde olmasına rağmen Arslan Besâsîrî tehlikesinden çekinen halife, “*yardıma gider ve İbrahim Yinal'a tutsak olursanız, bu durum Tuğrul Bey'i zor durumda bırakır*” telkiniyle hatunu bu fikrinden vazgeçirdi. Olaylardan endişe duyan Selçuklu veziri Amidü'l Mülk de Tuğrul Bey'in mücadeleyi kaybetmesi durumunda hatunun Harezmşah'tan olan oğlu Enûrşirvan'ı onun yerine sultan ilan etmek için hazırlamaya başladı. Bir süre sonra Tuğrul Bey'in eşi bir grup Oğuzla Bağdat'tan ayrılarak Hamedân'a doğru yola çıktı. Arkasından Amidü'l Mülk de ona katılarak birlikte Ahvaz'a gittiler. Bağdat'tan beklediği yardımı zamanında alamayan Tuğrul Bey ise İbrahim Yinal karşısında aldığı yenilgi üzerine daha fazla Hamedân'da kalamayarak Rey'e doğru çekildi⁵³⁰. Altuncan Hatun ve maiyeti de İbrahim Yinal'ın üzerlerine gönderdiği ordudan kurtularak Rey'e geldiler. Bu sıralarda İbrahim Yinal'ın kardeşi Ertaş'ın oğulları Ahmed ve Muhammed büyük bir orduyla gelerek amcalarına katıldılar. Böylece İbrahim Yinal'ın ordusu daha fazla güçlendi. Bağdat'tan beklediği yardımı alamayan ve İbrahim Yinal'ın ordusu karşısında zayıf kalan Tuğrul Bey de bunun üzerine kardeşi Çağrı Bey'in (Davut) oğulları Alp Arslan, Kavurd ve Yâkûtî'yi yardıma çağırdı. Onlarda hemen hazırlanarak Rey'de bulunan Tuğrul Bey'e dahil oldular. Burada yapılan savaşta İbrahim Yinal hezimete uğradı.

⁵²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 45-48; Celalu'd-Dîn es-Suyûtî (Jalâlu'ddîn a's Suyûtî), *History of The Caliphs*, trns. Major H. S. Jarrett, Baptist Mission Press, Calcutta 1881, s. 438; Onur Özatağ, *Suyûtî'nin "Tarihu'l Hulafa" Adlı Eserine Göre XI. ve XIV. Yüzyıllarda Selçuklular (Çeviri – Değerlendirme)*, (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008, s. 37; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 484; Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 100; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 313; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 13-14; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 62.

⁵³⁰ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 17; İbn al-'Adîm, *Buğyat*, s. 65.

Yeğenleri Ahmed ve Muhammed öldürüldü kendisi de yay kirişiyle boğuldu (9 Cemaziyülahır 451/23 Temmuz 1059)⁵³¹.

Mücadeleye katılarak İbrahim Yınal'a destek veren özellikle Hamedân dolaylarındaki Türkmenler, Tuğrul Bey'in onları buldukları coğrafya dışına göndermesinden dolayı yıpranmış ve bu nedenle de ona karışı İbrahim Yınal'ın yanında yer almışlardır. Türkmenlerin hoşnutsuz oldukları diğer bir konu da Selçuklu vezirleridir. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz gibi İbrahim Yınal kardeşiyle tuttuğu mücadeleyi kazansaydı onların onay verdiği kişileri vezir olarak atayacaktı. Buradan Türkmenlerin özellikle Arap coğrafyasına gitmek istemedikleri ortaya çıkmakla birlikte İran asıllı vezirlerden de hoşlanmadıkları ve onların devleti ele geçirdiklerinden ve kendilerinin de bizzat onlar tarafından mağdur edildiklerinden rahatsızlık duydukları görülmektedir. Gerek İbrahim Yınal'ın gerekse de Tuğrul Bey'in Türkmenleri kendi saflarına çekmek için zamanla yarışırmasına Hamedân taraflarına hareket etmeleri, bölgedeki Türkmen nüfusunun ve askeri gücünün mahiyeti bakımından önemli bilgiler vermektedir. Nitekim süreç dikkatle incelendiğinde görüldüğü üzere Türkmenlerin İbrahim Yınal'ın yanında yer almaları, Tuğrul Bey'i endişeye düşürmüş Bağdat'tan askeri yardım istemesine neden olmuş ve nihayetinde Hamedân'da tutunamayarak Rey'e çekilmiştir. Tuğrul Bey, ancak Çağrı Bey'in oğullarının yardıma gelmesiyle onlara galip gelebilmiştir. Tuğrul Bey'in galip gelmesiyle Türkmenler, saltanat mücadelesinden siyasi ve ekonomik herhangi bir kazanç elde edemedikleri gibi can kaybına uğramış, Hamedân'a döndüklerinde de ellerindeki bütün mal ve eşyaların yağmalandığını görmüşlerdir⁵³².

3.2.1.2. Resul Tekin ile Kutalmış İsyanları ve Türkmenler

İbrahim Yınal isyanının dışında Selçuklularda ortaya çıkan isyanlardan biri de Resul Tekin isyanıdır. Resul Tekin, Tuğrul Bey'in Arslan Besâsîrî tehlikesi nedeniyle Bağdat dolaylarında bulunduğu sıralarda İstahr Hâkimi Deylemli Fûlâd ile birlikte hareket ederek Tuğrul Bey tarafından Hezaresb'e ikta edilen⁵³³ Basra, Ahvaz,

⁵³¹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 48-51, 59, 64; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 485-489; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 34-35, 46, 48; Suyûtî, *History*, S. 438; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 14; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 62-63; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 40.

⁵³² İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 59.

⁵³³ Tuğrul Bey 1056-57 yılında Hezaresb'e Basra, Ahvaz, Hûzistan ve Errecan bölgelerini ikta olarak vermiştir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 13.

Hûzistan ve Şiraz taraflarını hâkimiyetleri altına aldılar. Bunun üzerine Sultan, Musul dolaylarında bulunan Hezaresb'i meselenin halli için görevlendirdi. O da ordusunu hazırlayarak üzerlerine doğru yola çıktı. Yapılan çetin mücadelede Fûlâd öldürüldü ve Resul Tekin de esir alınarak Bağdat'a getirildi. Burada halifenin şefaathçi olması üzerine Tuğrul Bey tarafından affedildi (1057-58)⁵³⁴.

Resul Tekin isyanı, İbrahim Yınal'ın birinci isyanı gibi saltanatı elde etmeye dönük olmayıp hâkimiyet sahası oluşturma görünümündedir. Nitekim İbrahim Yınal isyanını bizzat sultanın kendisinin bastırmak amacıyla hareket ettiği görülürken Resul Tekin isyanında mağdur edilen Hezaresb'i görevlendirmişti⁵³⁵. Bununla birlikte yaşanan hadise birçok ayrıntı barındırmaktadır. Bu ayrıntılardan ilki isyana destek veren Fûlâd'ın daha önceki yıllarda Şiraz'ı ele geçirdiği ve bölgede okunan hutbelerden Tuğrul Bey ile Abbasi halifesinin adını kaldırarak Fatımî Halifesi'nin adına okutmasıdır⁵³⁶. Onun bu faaliyetleri isyanın mahiyeti bakımından bizleri düşündürmektedir. Bununla birlikte isyanın Fatımî Halifeliği'nce de şüpheyile karşılanmış olması⁵³⁷ onun bölgede Tuğrul Bey'e karşı bir ittifak arayışı içinde olduğunu göstermektedir.

Bizlere bilgi veren bir başka hadise de Basra ve Hûzistan bölgelerinde yaşayan Deylemlilerin isyandan önce Hezaresb'in aldığı yüksek vergilerden dolayı sultana başvurarak mağduriyetlerini dile getirmeleri ve Tuğrul Bey'in de Hezaresb'e hak vermesi üzerine elleri boş bir şekilde memleketlerine dönmeleridir⁵³⁸. Bu nedenden ötürü bölge ahali Resul Tekin'i bölge üzerine harekete geçmesi yönünde cesaretlendirebilecekleri gibi Deylem asıllı Fûlâd'ın da onula birlikte hareket ederek mağdur Basra ve Hûzistan halkını Hezaresb'in idaresinden kurtarmak isteyebileceği de akıllara gelmektedir. Fakat kaynakların karşılaştırılmasıyla ulaştığımız bu sonuç dönem kaynaklarında açık bir şekilde belirtilmemektedir. Ayrıca bu hadisede Resul Tekin'le birlikte hareket eden

⁵³⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 459, 481-482.

⁵³⁵ Mevlüt Günler, *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri ve Devlet ile Toplum Üzerindeki Etkileri*, (SÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011, s. 18.

⁵³⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 459.

⁵³⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 459.

⁵³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 13.

Türkmenlerden bahsedilmeyişi, isyanın Türkmenlerden ziyade Deylemlilerce desteklendiğini akıllara getirmektedir.

Selçuklularda etkili olan saltanat mücadelelerinden bir diğeri de Arslan Yabgu'nun diğeri oğlu Kutalmış'ın isyanıdır. İsyanın mahiyeti ve Türkmenlerin etkinliği konumuz için özel önem arz etmektedir. Nitekim Arslan Yabgu oğullarıyla Mikailoğulları arasında Kutalmış ile başlayan bu mücadele sonraki dönemlerde de devam etmiş ve Türkiye Selçuklularının kuruluşuna katkıda bulunmuştur.

Kutalmış, babasının Gaznelilerce tutsak edilip Kalencer Kalesi'ne hapsedilmesi üzerine birkaç başarısız kurtarma denemesi sonrasında Tuğrul ve Çağrı Beylerin yanına gelerek onlarla birlikte hareket etmiştir. Dandanakan galibiyeti sonrasında da Tuğrul Bey'in yanında yer alan Kutalmış, onun yönlendirmeleriyle Anadolu başta olmak üzere Irak ve Azerbaycan dolaylarında askeri faaliyetlerde bulunmuştur⁵³⁹. İbrahim Yınal isyanında nerede ve ne yaptığı hakkında bilgi sahibi olmadığımız Kutalmış, Arslan Besâsîrî hadisesinde Sincar'da hezimete uğramıştır (1056-57)⁵⁴⁰. Besâsîrî tehlikesinin bertaraf edilmesi sonrasında Tuğrul Bey'in heyetinde yer alarak Bağdat'ta gördüğümüz Kutalmış, daha sonra Tebriz'e varan Tuğrul Bey tarafından Diyar-ı Rebi'â ile Şam'ın fethi için görevlendirerek Taberistan ile Mâzenderân bölgeleri de yönetimine verilmiştir (1060)⁵⁴¹. Tuğrul Bey'in hanımı Altuncan Hatun'un ölümü üzerine halifenin kızı Seyyide Hanım ile evlilik için harekete geçtiği sırada Kutalmış'ın da isyan ettiği görülmektedir⁵⁴². Konuya temas eden Kafesoğlu, Kutalmış ve kardeşi Resul Tekin'in isyanlarını İbrahim Yınal isyanının devamı olarak görüyorken; Köymen ise İbnu'l-Cevzî'ye atıf yaparak Kutalmış isyanının bir anda ortaya çıktığı ve nedeninin ne olduğunun bilinmediği sonucuna varmıştır⁵⁴³. Mükrimin Halil Yinanç ise Kutalmış'ın İbrahim Yınal'ın hayatını kaybetmesinden sonra ona bağlı Türkmenleri toplayarak Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Arran'da isyan ettiği kanaatindedir⁵⁴⁴. Araştırmacıların farklı yaklaşımları

⁵³⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 363-364; Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 73-79; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 86-90; Aksarayî, *Ahbâr*, s. 6-9; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 25; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 10, 14; Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 85-87; Turan, *Türk-İslâm*, s. 91-92.

⁵⁴⁰ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 25; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 308; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 63.

⁵⁴¹ Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 105; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 63.

⁵⁴² İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 89-97; Abû'l-Farac Altuncan Hatun'un ölümünü 1063 yılı olarak vermiştir. Bk. Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 315.

⁵⁴³ Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 41; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 63.

⁵⁴⁴ Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 52.

dönem kaynaklarının bu konu hakkında yetersiz kalmasından kaynaklanmaktadır. İbnu'l-Cevzî konu hakkında parça parça bilgi vermesine rağmen diğer kaynaklar Alp Arslan dönemi olaylarını aydınlatmaktadırlar. Bununla birlikte Yinanç ve Kafesoğlu'nun çıkarımları benzerlik göstermekle birlikte akla da uygun gelmektedir. Diğer taraftan Köymen'in belirttiği gibi hadise kaynaklarda birden ortaya çıkmakta ve nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte; ilerde delilleriyle değineceğimiz gibi Abbasi Halifesi'nin etkinliği sonucu da yaşanmış olabilir.

Nedenini tam olarak ortaya koyamadığımız Kutalmış'ın isyanı üzerine Tuğrul Bey, meselenin halli için Humar Tekin et-Tuğraî'yi görevlendirdi. Girdkûh Kalesi'ne gelerek Kutalmış'ı kuşatan Humar Tekin, vezir Amidü'l Mülk Kündürî'nin kendisi aleyhinde sultanı kışkırttığını düşünerek kuşatmayı kaldırarak oradan uzaklaştı. Haberin Tuğrul Bey'e ulaşması üzerine yakalanması için İnanç Bey görevlendirildi. Böylece yakalanan Humar Tekin, babalarını öcünü almaları gayesiyle İbrahim Yınal'ın oğullarına teslim edildi. Ardından da onlar tarafından öldürüldü⁵⁴⁵.

Kutalmış'ın isyanını bastırmak isteyen Tuğrul Bey, bu kez de veziri Amidü'l Mülk'ü onun üzerine gönderdi. Girdkûh Kalesi'ni kuşatan Amidü'l Mülk, kalenin müstahkem yapısından dolayı Kutalmış'la antlaşma yoluna giderek meseleyi halletmek istedi. Fakat bir netice alamayarak kuşatmaya devam etti⁵⁴⁶. Bir süre sonra Tuğrul Bey'in beklenmedik ölümü üzerine kuşatmayı kaldıran Amidü'l Mülk, Rey'e dönmek zorunda kaldı. Rey'e varan Amidü'l Mülk, Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine Çağrı Bey'in küçük oğlu Süleyman'ı tahta çıkararak beylerin büyük çoğunluğundan biat aldı. Bunun üzerine Süleyman'ın sultanlığına karşı çıkan Erdem ve Yağısıyan (El-basan/Erbasgan), Rey'den ayrılarak Kazvin taraflarına gelip Alp Arslan adına hutbe okutmaya başladılar. Diğer taraftan Süleyman'ın sultanlığını kabul etmeyen Alp Arslan'ın kararlı tutumu ile halkın Alp Arslan'dan yana tavır alması Amidü'l Mülk'ü zorduruma soktu. Bu sıralarda kuşatmadan kurtulan Kutalmış'ın da büyük bir orduyla Rey üzerine harekete geçmesiyle endişelerine

⁵⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 97-101.

⁵⁴⁶ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 115.

yenik düşen Amidü'l Mülk, önlem olarak hutbelerde ilk önce Alp Arslan sonra da Süleyman'ın adını okutmaya başladı⁵⁴⁷.

Kuşatmadan kurtulan Kutalmış, Türkmenlere giderek onları kendisine katılmaları konusunda ikna etti. Böylece yaklaşık 50.000 kişiye ulaşan ordusuyla Save'ye varan Kutalmış, buradan çevre emirlere haber göndererek birçoğunun kendisine katılmalarını sağladı⁵⁴⁸. Bu sıralarda İstahr ve çevresinde hâkimiyet kurmuş olan Resul Tekin'inde kardeşine destek verdiği görülmektedir. Nitekim günümüzde yapılan araştırmalarda Resul Tekin'e ait 1063 yılında İstahr'da basılmış dinar paraya ulaşılmıştır⁵⁴⁹. Paranın üzerinde Tuğrul Bey'e bağlılığı bildiren ifadeler yer almazken Halife Kâim Biemrillah'ın adının yer alması ise düşündürücüdür. Buradan Resul Tekin'in tamamen bağımsız hareket ettiği anlaşılırken; ya Resul Tekin'in halifenin desteğini alarak Selçuklu Devleti yöneticiliğini kardeşiyle birlikte elde etmek istediği ya da halifenin bizzat bu durumu desteklediğini akıllara getirmektedir⁵⁵⁰. Nitekim halifenin kızını Tuğrul Bey'e vermekte tereddüt ettiği fakat şartlar gereği vermek zorunda kaldığı bilinmektedir⁵⁵¹.

Alp Arslan'ın Nişapur'dan Rey'e doğru hareket ettiği haberinin gelmesi üzerine Kutalmış da vakit kaybetmeden Rey'e doğru yola çıktı. Yol üzerinde Amidü'l Mülk'ün saldırısına uğrayan Kutalmış, onu ağır bir yenilgiye uğratarak İnanç Bey ile birlikte yaklaşık 500 gulâmını esir aldı. Ardından da Rey'e gelerek şehri kuşattı. Kuşatma sırasında Türkmenler çevre yerleşkelere saldırılar düzenleyerek çok sayıda bölge sakinine zarar verdiler. Bu sıralarda Kutalmış'ın Rey üzerine gittiği haberini alan Alp Arslan yola çıkarak Erdem önderliğinde öncü Selçuklu birliklerini de Kutalmış üzerine sevk etti. Kutalmış'la karşılaşan Erdem, yenilmek üzereyken Alp Arslan'ı durumdan haberdar etti ve Alp Arslan'ın gelmesiyle de Kutalmış ile ona

⁵⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 125, 128; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, C. 10, Bahar yay., İstanbul 1987, s. 43-44; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 83; Turan, *Türk-İslâm*, s. 171-172.

⁵⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 120.

⁵⁴⁹ N. M. Lowick, "A Gold Coin of Resülteğîn, Seljuks Ruler in Fârs", *The Numismatic Chronicle*, Seventh Series, Vol 8, London 1968, s. 225-230.

⁵⁵⁰ Lowick'e göre Alp Arslan ve Kavurd gibi Resul Tekin de Fars bölgesinde hüküm sürüyor olabilir. Nitekim her ikisinin bastırıldığı paralarda da Tuğrul Bey'in adı geçmemektedir. Bununla birlikte konunun girişinde yer verdiğimiz gibi; İstahr Hâkimi Deylemlî Fûlâd ile Resul Tekin'in birlikte hareket ederek Hezaresb'e ikta edilen Basra, Ahvaz, Hûzistan ve Şiraz taraflarını ele geçirmeleri bölgede Resul Tekin'in varlığı ve izlediği siyaset konusunda çıkarımımızı desteklemektedir. Bk. Lowick, "Resülteğîn", s. 228-229.

⁵⁵¹ Halifenin tutumu için bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 36-38.

destek veren Türkmenler büyük bir yenilgi aldılar. Atıyla savaş meydanından kaçan Kutalmış, atından düşmesiyle yaralandı ve hayatını kaybederek Rey Kenti'ne gömüldü (7 Aralık 1063). Kardeşi Resul Tekin'de esir edildi (1063)⁵⁵². Böylece Türkmenlerin karıştığı ikinci isyanda bastırılmış oldu.

Konuya temas eden Köymen, Kutalmış'ın isyanını babası Arslan Yabgu'nun aile reisi oluşu bakımından İbrahim Yinal isyanından daha sağlam hukuki gerekçelere haiz olduğu kanaatine varmıştır⁵⁵³. Ayrıca Kutalmış'ın Rey üzerine giderken ordusundaki Türkmenlerin yeni bir ülke fetheder gibi yağma faaliyetlerinde bulunmaları ve kadınları esir ederek öldürmelerine de değinen Köymen, menfur hadisenin Selçuklu yöneticilerinin yerleşik halka dayanarak göçebelere dışlamalarının bir sonucu olarak ortaya çıktığına kanat getirmiştir⁵⁵⁴.

Gerek İbrahim Yinal gerekse Kutalmış isyanlarında Türkmenlerin aktif rolü ön plana çıkarken Resul Tekin isyanının Deylemlilerin desteğini alması onun isyandan ziyade herhangi bir bölgede hâkimiyet kurma çabası içinde olduğu fikrini desteklemektedir. İbrahim Yinal'ın Hamedân, Kutalmış'ın da Girdkûh taraflarında isyan etmesi bu bölgeler ile çevresinin güçlü Türkmen aşiretlerince iskân edildiğinin bir göstergesidir. Tuğrul Bey'in Hamedân'a önem vermesi ve İbrahim Yinal'dan önce oraya varmak istemesi de bu savı güçlendirmektedir. İsyanlara katılan Türkmenler kazandıkları takdirde Selçuklu hazinesinden bol miktarda değerli para, eşya alacakları gibi özellikle İran menşeli vezirlerden de Selçuklu merkezini kurtaracaklardı. Fakat alınan yenilgi üzerine hayatlarını kaybettikleri gibi herhangi bir para ile değerli eşya elde edemediler hatta ellerindekini de kaybettiler. Küskün Türkmenler, sonraki dönemlerde Anadolu'ya geçen Kutalmışoğullarına tabi olarak Anadolu'nun fethinde büyük katkılar sağlamış, zaman zaman Büyük Selçuklu sultanlarıyla iktidar mücadelelerinde bulunmuşlardır. Bu nedenle Tuğrul Bey döneminde baş gösteren isyanlar, Selçuklular başta olmak üzere batı Türklüğünü şekillendirmiştir.

⁵⁵² İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 127-129; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 42; Köymen, *Alp Arslan*, C. III, s. 45-46; Turan, *Türk-İslâm*, s. 148-149.

⁵⁵³ Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 64.

⁵⁵⁴ Köymen, *Alp Arslan*, C. III, s. 45.

3.2.1.3. Kavurd İsyanı ve Türkmenler

Kavurd'un gerçekleştirdiği isyanlardan Alp Arslan döneminde olanlar Türkmen katılımı bakımından ehemmiyet arz etmemektedir. Buna mukabil Selçuklu ordusunda yer alan Türk asıllı gulâm komutanlarının, Selçuklu idari sistemine haiz olan İran asıllı devlet adamlarından rahatsızlık duyarak Türkmenlere benzer siyaset izleyip Kavurd'a destek vermelerinden dolayı önemlidir. Diğer taraftan Melikşah dönemindeki isyanı ise hem Türkmenlerin tavrı hem de ordu mensuplarının tavrı bakımından ehemmiyet arz etmektedir.

Alp Arslan'ın Kutalmış'ı yenilgiye uğratarak Tuğrul Bey'in tahtına çıkması üzerine kardeşi Kavurd, ona biat ederek hutbelerde onun adından sonra kendi adını okuttu⁵⁵⁵. Fakat bir süre sonra hâkimiyet alanını genişletmek maksadıyla Fazlûye (Fazlaveyh) idaresindeki Şiraz'ı ilhak etti. Fazlûye'nin Alp Arslan'a şikâyeti üzerine yanına verilen Selçuklu askerleriyle Şiraz'ı geri aldı⁵⁵⁶. Aradan yaklaşık üç yıl geçtikten sonra vezirinin de kışkırtmalarıyla Kavurd, Alp Arslan'a karşı tekrar isyan etti. Bunun üzerine Alp Arslan zaman kaybetmeden Kirmân üzerine hareket etti. Alp Arslan karşısında tutunamayan Kavurd, Kirmân'ı terk ederek deniz kenarında müstahkem bir kaleye sahip olan Berdeşîr'e sığındı. Ardından yapılan savaşta Kavurd'un ordusu dağıldı ve kendisi de Cîruft Şehri'nde yakalandı. Fakat Sultan Alp Arslan onu tekrar affetti (1067)⁵⁵⁷. Kavurd'un bu isyanına Alp Arslan'ın eniştesi El-basan/Erbasgan ile ona bağlı Türkmenler de katılmış, alınan yenilgi üzerine de Anadolu'ya kaçarak Bizans'a sığınmışlardır⁵⁵⁸. İleride analatacağımız gibi bu Türkmenlerden bir kısmı Erbasgan'dan ayrılarak Suriye'ye inmiş ve burada bir siyasi teşekkül meydana getirmişlerdir.

Alp Arslan tarafından affedilen Kavurd bir süre sonra Fazlûye'yle ittifak kurarak tekrar isyan etti. Bunun üzerine sultan, bizzat Kavurd üzerine giderken veziri Nizamü'l Mülk'te Fazlûye üzerine hareket etti. Berdeşîr dolaylarında sıkışan Kavurd,

⁵⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 136; İbn al-'Adîm, *Buğyat*, s. 66; Köymen, *Alp Arslan*, C. III, s. 46; Turan, *Türk-İslâm*, s. 157.

⁵⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 138-139.

⁵⁵⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 62-63; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 152; Bondârî, *Zubdat*, s. 30; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK yay., Ankara 1989, s. 25-26; Köymen, *Alp Arslan*, C. III, s. 47.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 136, 166, 168; Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 12137-138; Turan, *Türk-İslâm*, s. 172-173.

Fazlûye'nin affedildiğini öğrenince, kendisinin de affedilmesi amacıyla sultana ordu mensuplarından bir kısmının kendisiyle işbirliğine girdiğini ihbar etti. Bunun üzerine Alp Arslan, orduda inceleme başlattı. Söylenenlerin doğru çıkması üzerine de birçok ordu mensubunu öldürttü. Akabinde seferi sonlandırarak Şiraz'a oradan da İsfahan'a döndü (1069)⁵⁵⁹.

Sultan Alp Arslan, yaşanan Kavurd isyanlarından onun oğlu Sultanşah'ı sorumlu tutarak Kavurd'dan kendisine teslim edilmesini istedi. Kavurd'un olumsuz cevabı üzerine Fars ile Kirmân'ın bir bölümünü ondan geri aldı. Bu sıralarda Sultanşah da Alp Arslan'ın yanına gelerek ona itaat edeceğine dair söz verdi. Alp Arslan da ona Türk ve Türkmenlerden bir ordu vererek babası üzerine sevk etti. Fakat Kirmân dolaylarına gelen Sultanşah, babası karşısında varlık gösteremedi. Böylece Kavurd isyanlarının Alp Arslan dönemi sona erdi⁵⁶⁰.

Alp Arslan'ın beklenmedik ölümü üzerine yerine vasiyeti üzere oğlu Melikşah Selçuklu tahtına geçti (25 Kasım 1072). Devlette meydana gelen taht değişikliğini kabul etmeyen Kirmân Meliki Kavurd, yeğeninin genç ve tecrübesizliğinden de yararlanarak tahta geçmek amacıyla ordusunu hazırlayıp Rey üzerine yola çıktı⁵⁶¹. Haberi alan Melikşah ve Nizamü'l Mülk, Selçuklu ordusunu nizama sokarak Kavurd'un ordusuna doğru hareket ettiler. Daha önce İbrahim Yınal ve Tuğrul Bey mücadelesinde görüldüğü üzere Kavurd da Selçuklu ordusundan önce Hamedân dolaylarına gelerek bölge Türkmenlerini kendisinin safında yer almalarını sağlamak istiyordu. Aynı fikirde olan Melikşah ve Nizamü'l Mülk de Rey'e gelerek hazinedeki kıymetli malları alıp ondan önce Türkmenlere ulaştılar. Akabinde Türkmenlere bol miktarda değerli eşya ve para dağıtarak onları kendilerinin yanında yer almalarına ikna ettiler. Kavurd iki gün sonra bölgeye geldiğinde Türkmenlerin, Melikşah tarafına geçtiğini gördü ve yapılan savaşı da kaybederek tutsak düştü. Nizamü'l Mülk'ün

⁵⁵⁹ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 159-160; Merçil, *Kirmân*, s. 26-27; Köymen, *Alp Arslan*, C. III, s. 47-48.

⁵⁶⁰ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 163; Merçil, *Kirmân*, s. 27-28; Köymen, *Alp Arslan*, C. III, s. 48.

⁵⁶¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 18-20.

teşvikiyle yay kırıyla boğularak öldürülürken oğullarının da gözlerine mil çekildi (1073)⁵⁶².

Kavurd isyanı Türkmenleri iştiraki bakımından önceki isyanlardan farklılık göstermektedir. Nitekim önceki isyanlarda Hamedân dolaylarındaki Türkmenler İbrahim Yınal'ın yanında yer alarak merkezi hükümetin temsilcisi Tuğrul Bey'e karşı mücadele etmelerine rağmen, bu mücadelede isyan eden taraftan ziyade merkezi yönetimin devamından yana tavır almışlardır. Bu yeni durumda her iki aile üyesinin de Çağrı Bey soyundan olmalarıyla açıklanabileceği gibi; İbrahim Yınal isyanından sonra zarar gören bölge halkının kendilerini yeni bir maceraya atmamalarıyla da açıklanabilir.

Kavurd isyanından sonra ortaya çıkan iktidar mücadelelerinde de Türkmenlerin varlığı görülmektedir. Bunlardan biri Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında yaşanan iktidar mücadelesidir. Bu mücadelede Irak Coğrafyası'nda Şehrizûr ve çevresine yerleşmiş olan Türkmenler, Berkyaruk'a destek vererek Hamedân taraflarında Muhammed Tapar'a karşı mücadele etmişlerdir⁵⁶³.

⁵⁶² İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 188-192; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 82; Bondârî, *Zubdat*, s. 48-49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 111-113; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 21-23; Merçil, *Kirmân*, s. 28-29.

⁵⁶³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 243-244.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN BİZANS VE İSLÂM ÜLKELERİNDE YAYILMASINDA TÜRKMENLERİN ROLÜ

Türkmenler, Selçukluların kuruluşu öncesinden itibaren Selçuklu beylerine hizmet ederek onların başarılar kazanmasına katkıda buldukları gibi; bazen de bağımsız hareket ederek aldıkları başarıları sonradan tabi oldukları Selçuklulara maletmişlerdir. Bu bağlamda Türkmenler, Harezm, Mâverâünnehir, Horasan, Fars, Kirmân, Anadolu, Suriye, Filistin, Irak, Bahreyn gibi birçok coğrafyada mücadele ederek adı geçen bölgelerde Selçuklu hâkimiyetinin ihdas edilmesine katkıda bulunmuşlardır. Selçukluların kuruluşundan itibaren görülmeye başlayan ve tezimizin de konusunu oluşturan Türkmen meselesi bakış açısından Anadolu, Suriye ve Filistin fetihleri diğer bölgelerden farklı bir özelliğe sahiptir. Nitekim bu bölgelerin fetihinde kurucu oldukları Selçuklu devletinin merkezinden uzaklaştırıldıklarına inanan Türkmenlerin, şahıslarına yaşam sahası oluşturma düşünceleri daha ağır basmakta olup, ayrıca da yeni siyasi teşekküller meydana getirdikleri coğrafyalardır. Bununla birlikte Irak, Hicaz ve Bahreyn'deki faaliyetleri ise Sünnî İslâm dünyası adına önemli hizmetler olup bölgedeki Abbasi ve Selçuklu hâkimiyetini güçlendiren hadiselerdir.

4.1. Anadolu'nun Fethi ve Türkmenler

Selçukluların devletleşmesiyle birlikte Türkmenler ile yöneticileri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar Selçuklu yöneticilerinin izledikleri akılcı siyasetle çözülmeye çalışılmıştır. Bu amaçla hareket eden Selçuklu beyleri, Türkmenlerin batı yönlü uç bölgelere hareket etmelerini sağlayarak onların eski geleneklerini bir dönem daha sürdürmelerine olanak sağlamış ve böylece ülke toprakları genişletilirken Türkmenler de devlete bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Türkmenlerin batıdaki hareketleri Çağrı Bey'in Anadolu seferiyle başlamış Arslan Yabgu'nun esareti sonrasında ona bağlı Yabguluların batıya hareketleriyle devam etmiş ve nihayetinde Selçuklu Devleti kurulduktan sonra sistemli bir hâl almıştır.

Selçuklulardan evvel Anadolu, yılların getirdiği yıkımlar sonucu insan nüfusundan mahrum harabe kentlerden müteşekkildi. M.Ö. 2.000-800 yılları arasında Hititler, M.Ö. 800-620 yılları arasında Frigler, daha sonra Lidyalılar Anadolu da devletleşmiş ve her birinin yıkılışıyla kurmuş oldukları medeniyet merkezleri birer yeni ören halini almıştır. Sonraki dönemlerde Anadolu yeniden iskân edilse de Bizans-Sâsânî mücadeleleri ile akabinde başlayan Bizans-İslâm Devleti mücadeleleri, Anadolu'nun yeniden viran şehirlerle çevrenmesine ve nüfus kaybetmesine neden olmuştur⁵⁶⁴.

Selçuklular öncesinde Türkler, 359, 363-373, 379 yılları ile Basık ve Kursık kumandasında 396-397 yıllarında Anadolu'ya akınlar yaptılar⁵⁶⁵. Fakat bu akınlar yerleşmek amacıyla olmayıp keşif ve ganimet amacıyla yapıldığından Türklerin Anadolu'ya gelerek yerleşmeleri sonraki dönemlerde gerçekleşti. Bu bağlamda Anadolu'da ilk iskânlar, Bizans'ın izlediği doğu politikalarıyla gerçekleşmeye başladı. Değişik zamanlarda Konya Ereğlisi'nin güney kesimleri ile Trabzon-Rize arasına başta Bulgar Türkleri olmak üzere Uz ve Peçenek Türkleri Bizanslılarca yerleştirildi⁵⁶⁶. Anadolu'nun gerçek anlamda Türkler tarafından iskânı ise Selçuklularla birlikte başladı. Selçuklu Türkleri Anadolu'ya gelmeden evvel Bizans İmparatoru II. Basileios (976-1025), Bağratuni Kralı I. Gagik'in (990-1020) ölümünden sonra Doğu Anadolu'da ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanarak bölgeyi hâkimiyeti altına almak amacıyla harekete geçerek Ermenilere ağır kayıplar verdi. Ardından Gürcistan'ın bir kısmı ile birlikte Van dolaylarını topraklarına kattı (1021)⁵⁶⁷. Müteakiben Ermeni Kralı Senekerim ile bu bölgede yaşayan 40.000 Ermeni'yi Sivas ve Kayseri dolaylarına sürdü⁵⁶⁸. Basileios'tan sonra Bizans tahtına çıkan kardeşi IX. Kostantinos da Ermeniler üzerine benzer siyaset izleyerek Ani

⁵⁶⁴ Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Anka 2002, s. 178-179.

⁵⁶⁵ Ak Hunlar döneminde Sâsânîlere destek veren Hunlar, Anadolu'ya gelerek Diyarbakır ve Urfa taraflarına kadar ilerlemişlerdir. Bk. Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *AÜTAED*, S. 32, Erzurum 2007, s. 184-185.

⁵⁶⁶ Kafalı, "Anadolu'nun Fethi", s. 177, 180.

⁵⁶⁷ Başkumandan Simbat, *Vekayinamesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, Basılmamış TTK Nüshası, 1946, s. 19; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK yay., Ankara 2011, s. 291-292.

⁵⁶⁸ Mehmet Ersan, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXV, S. 1, İzmir 2010, s. 148.

Bağratuni Krallığı'na son verip, Kral II. Gagik'i de Kayseri dolaylarındaki Galonbağad Kalesi'ne yerleştirdi⁵⁶⁹.

Bu sıralarda gerçekleşen Çağrı Bey'in Anadolu seferi (1016-21), Selçukluların bölge hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlarken devletleşmeyle birlikte bu yöndeki fetihler devlet politikası hâlini almıştır. Bu manada Anadolu'da ilk fetihler Tuğrul Bey döneminde başlamış ve onun döneminde önemli bölgeler ele geçirilmiştir. Her ne kadar Selçuklulardan önce bölgeye Yabgulu Türkmenleri gelmiş olsa da burada barınmamış ve Azerbaycan dolaylarında kendilerine yer bulmuşlardır.

Yabgulu Türkmenlerinin Musul başta olmak üzere bölgede yaptıkları olumsuz faaliyetler, bölge idarecilerinin tepkisini çekerek onları Tuğrul Bey'e şikâyet etmelerine neden oldu. Bu bağlamda Melik Celâlü'd-devle b. Büveyh, Tuğrul Bey'e yazdığı mektupta Oğuzların Musul ve çevresinde yaptıkları olumsuz faaliyetlerden bahsederken; Nasrû'd-devle b. Mervân da yazdığı mektupta onların vermiş olduğu zararlardan şikâyetçi oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, ; Nasrû'd-devle b. Mervân'a cevaben mektup göndererek ona *“Bana ulaşan haberlere göre adamlarımız ülkenize girmiş ve siz de onlara mal verip güzel muamele etmişsiniz. Hâlbuki sen sınır boylarında oturuyorsun, asıl sana mal vermek lâzım ki kâfirlerle çarpışasın.”* diyerek onları o bölgeden uzaklaştırmak için asker göndereceğini beyan etti. Celâlü'd-devle b. Büveyh'e de cevap yazan Tuğrul Bey, ona da *“Bu Türkmenler bizim kullarımız, hizmetçilerimiz, reâyâ ve tebeamız olup emrimizi tutar, kapımızda hizmet ederlerdi; fakat ne zaman ki Mahmûd b. Sebüktekin hanedanının işini halletmeğe kalkıştık ve Harezm işini yoluna koymak için yapılan daveti kabul ettik, işte o zaman bunlar Rey'e gittiler, orada bozgunculuk ve fesat çıkarmağa başladılar. Bu yüzden Horasan'dan askerlerimizle üzerlerine yürüdük. Onların emân*

⁵⁶⁹ Dönem hakkında bilgi veren Urfalı Vahram' a göre: Anadolu'ya yapılan Türk akınları karşısında zor durumda kalan II. Gagik, hâkimiyeti altındaki toprakları Kostantinos'a terk ederek karşılığında Kapadokya'daki birçok yerle birlikte önemli bir şehir olan Kayseri'nin yöneticiliğini almıştır. Urfalı Vahram, *Kilikya Kralları Tarihi (Vahram Vekayinâmesi)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Kurumunda Basılmamış Nüsha, İstanbul 1946, s. 3; Dönem hakkında bilgi veren diğer bir müverrih Vardan ise Gagik'in kandırılarak İstanbul'a çağrıldığını ve ardından geri dönmesine müsaade edilmeyerek Galonbagati (Galonbağad) ile Pizuyu'ya gönderildiğini belirtir. Vardan Vardapet, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, çev. Hrant D. Andreasyan, *TSD*, İstanbul 1937, s. 174; Selçuklu öncesi Anadolu ve Ermeniler için Bk. Mevlüt Günler, *“Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki Saltanat Mücadelelerinde Çukurova Ermenilerinin Rolü”*, *KMÜSEKAD*, S. 26, Karaman 2014, s. 64-71.

dileyeceklerine affımıza ve merhametimize sığınacaklarına inanıyorduk, fakat onları korku istilâ etti, haşmetimiz onları bizden uzaklaştırdı. Ne olursa olsun onları itaat ettirerek bayrağımız altına iade etmemiz; ister yakında, ister uzakta olsunlar, ister yükseklerle (dağlara) çıksınlar isterse ovalara insinler bu inatçı asilere ceza olmak üzere şiddetimizden bir parça tattırmamız lâzımdır” dedi. Bu sırada Türkmenler de zikredilen bölgelerden ayrılarak Diyarbakır’a oradan da kuzeye doğru çıkarak bir müddet Doğu Anadolu taraflarında Van Gölü havzasında Erciş⁵⁷⁰ dolaylarında faaliyet gösterip sonrasında Azerbaycan coğrafyasına vardılar⁵⁷¹. Burada İbrahim Yınal, Türkmenlere “biz sizlerin bizim yanımızda kalmanızdan (yiyecek ve diğer şeyler bakımından) dolayı sıkıntıya düşüp tedirgin oluyoruz. Bu nedenle bizim sizlerle birlikte Rum (Anadolu)’a gidip orada cihat yapmamız, en iyi, doğru ve isabetli bir iş olur” diyerek onların Selçuklu beyleri idaresinde Anadolu’nun fethi için faaliyet göstermelerini sağladı⁵⁷².

Selçuklu ve İslâm coğrafyasında bunlar yaşanırken tehlikeyi fark eden Bizans İmparatoru Konstantinos Monomakhos da ülkesinin doğu sınırlarına ehemmiyet vermeye başladı. Gürcü ve Ermenileri baskı altında tutmak ve Türk akınlarının önüne geçmek amacıyla Ani ve Şeddadilerin merkezi Divin’e ordu sevk etti⁵⁷³. Bunun üzerine Tuğrul Bey, hazırlattığı orduyu Kutalmış komutasında batıya gönderdi ve Gence önlerinde yapılan savaşı Selçuklular kazandı (1045/46). Zafer sonrasında Musa İnanç Yabgu’nun oğlu Hasan, Anadolu içlerine yönelerek Hasankale (Pasinler) ve Erzurum dolaylarına kadar ilerledi. Sonra oradan güneye inerek Büyük Zap Suyu kenarında Gürcü Kralı Liparit tarafından pusuya düşürülüp şehit edildi⁵⁷⁴. Onun ölümüne çok üzülen Tuğrul Bey, İbrahim Yınal’ı Anadolu üzerine sefere gönderdi. Bu sefere Mâverâünnehir Bölgesi’nde bulunan Oğuzların da katılması, Tuğrul Bey’in İslâm coğrafyasında sıkıntılara neden olan Türkmenler meselesini de bu vesileyle çözme düşüncesinde olduğunun bir kanıtıdır. İbrahim Yınal’a dahil olan Türkmenler onun yönlendirmeleriyle öncü birlikler olarak Anadolu’ya hareket ettiler. Arkalarından İbrahim Yınal da Anadolu’ya doğru yola

⁵⁷⁰ H. D. Andreyan Van Gölü’nün kuzey sahillerinde bir şehir olarak yorumladığı “Arçeş” muhtemelen bugünkü Erçiş’tir. Bk. Simbat, *Vekayinamesi*, s. 32.

⁵⁷¹ İbnü’l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 300-302; Simbat, *Vekayinamesi*, s. 31-32.

⁵⁷² İbnü’l Adîm, *Zübdetü’l-Haleb*, s. 11.

⁵⁷³ Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 84; Simbat, *Vekayinamesi*, s. 30-31; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 33-34.

⁵⁷⁴ Simbat, *Vekayinamesi*, s. 31; Turan, *Türk-İslâm*, s. 121; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 34.

çıktı. Selçuklu ordusu ilk olarak zengin bir şehir olan Erzen⁵⁷⁵ üzerine giderek şehri muhasara etti ve bu arada çıkan yangınla şehir harabeye döndü. Akabinde şehirde daha fazla barınamayan ahali, yakınında yer alan Theodosiopolis'e (Kalikale/Karin/Erzurum) gitmek zorunda kaldı. Selçuklu ilerleyişi karşısında harekete geçen Gürcü Kralı Liparit komutasındaki Gürcü, Rum ve Ermenilerden kurulu Bizans birliği, Katakalon komutasındaki asıl Bizans ordusuna dahil oldu. Böylece güçlenen Bizans ordusu ilerlemeye devam ederek Hasankale'nin (Pasinler/Basean) kuzey doğusunda yer alan Kastro-komi (Ügimi Köyü) yerleşkesi dolaylarına varıp, burada karargâh kurdu. Bu sıralarda Erzen'den ayrılan İbrahim Yınal da Ügimi dolaylarına geldi ve yapılan savaşta İbrahim Yınal büyük bir zafer kazandı (18 Eylül 1048). Liparit başta olmak üzere birçok Bizans komutanı ele geçirildi, birçoğu da civar kalelere kaçarak hayatlarını zor kurtardılar. Selçuklular bu sefer sırasında Muş (Murat Nehri dolayları), Gümüşhane, Trabzon, İspir (Sper), Taik ve İberya'ya (bugünkü Gürcistan dolayları) kadar akınlarda bulunarak bölge hakkında bilgi sahibi oldukları gibi bol miktarda da ganimet elde ettiler. Kazanılan zaferin ardından İbrahim Yınal çok sayıda esir ve ganimetle Rey'e gelerek Tuğrul Bey'in huzuruna çıktı. Tuğrul Bey de onu kutladı ve kendisine 400.000 altın mükâfat verdi. Fakat İbrahim Yınal bunu kabul etmedi⁵⁷⁶.

Alınan yenilgi üzerine barış yapmak isteyen Bizans İmparatoru Monomakhos, Mervânî Nasirü'd-devle aracılığıyla Tuğrul Bey'e barış teklifinde bulundu. Böylece varılan barış ile birlikte Tuğrul Bey'e çok değerli hediyeler geldiği gibi İstanbul'da Emeviler döneminde yapılan camii de tamir edilerek Abbasi ve Tuğrul Bey adına hutbe okutulmaya başlandı⁵⁷⁷.

Bizans ile yapılan ilk ciddi mücadele sonrasında kazanılan galibiyet, Selçukluların, Bizans'ın askeri gücü hakkında bilgi edinmelerine fırsat vererek sonraki dönemlerde yapılacak olan fetihlerin de önünü açmıştır⁵⁷⁸. Ayrıca kazanılan zafer ve akabinde varılan barış, Selçukluların İslâm dünyasının hamiliğini

⁵⁷⁵ Erzen bazı araştırmacılara göre Erzurum ilinin batısında yer alan Karaz yerleşkesidir. Bk. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 34-35.

⁵⁷⁶ Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 85-87, 89-90; Simbat, *Vekayinamesi*, s. 33; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 10; Mehmet Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, S. 1, 1961, s. 94-95; Turan, *Türk-İslâm*, s. 121-123; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 34-35; Cahen, *İlk Girişleri*, s. 11-13.

⁵⁷⁷ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 304-305; Turan, *Türk-İslâm*, s. 123-126.

⁵⁷⁸ Köymen, "Anadolu'nun Fethi", s. 95.

üstlenmesi konusunda önemli bir dönüm noktası olduğu gibi; duraklamış olan İslâm fetihlerinin de yeniden başlamasında etkili olmuştur.

Bizans'la varılan antlaşmaya müteakiben yaklaşık dört yıl boyunca Anadolu'ya ciddi olarak akınlarda bulunmayan Selçuklular, Tuğrul Bey önderliğinde 1054-55 yılında yeniden Anadolu'ya girdiler. Tuğrul Bey, ilk olarak Muradiye'yi (Bergri) aldıktan sonra Erciş üzerine giderek şehri muhasara etti. Muhasaraya dayanamayan Erciş halkının itaat altına alınmasından sonra ilerlemeye devam eden Tuğrul Bey, Malazgirt'e gelerek şehri kuşatıp civar bölgeleri fethetmeleri için de ordular sevk etti. İlerleyen ordular Erzincan ile Tercan'dan Kafkasya'ya, Çoruh Vadisi boylarından Bayburt'a, oradan da Canik ormanlarına kadar akınlarda bulundular. Malazgirt'i muhasara eden Tuğrul Bey, kuşatmanın uzaması üzerine oradan ayrılarak Kars önlerine geldi. Şehri üç gün kuşattıktan sonra batıya doğru ilerleyen Tuğrul Bey, Pasinler Savaşı'nın yaşandığı Ügimi Köyü'ne vardı. Oradan hareketle Pasinler'e (Hasankale), ardından da Erzurum önlerine kadar gelerek Büyük Tuy yerleşkesine vardı. Çok geçmeden bölgeden ayrılarak tekrar Malazgirt'e dönen Tuğrul Bey, şehri yeniden muhasara ettiyse de kışın iyiden iyiye kendini hissettirmesi üzerine muhasarayı kaldırarak Azerbaycan dolaylarına döndü⁵⁷⁹.

Tuğrul Bey'in Bağdat işleriyle meşgul olması ve yaşanan iç mücadeleler nedeniyle Anadolu'ya akınlar ehemmiyet kaybetmiş ve genellikle Türkmenlerin iştirak ettiği yağma amaçlı küçük akınlarla geçiştirilmiştir. Bu bağlamda Anadolu'ya 1055-56 yıllarında giren Selçuklular, önemli bir başarı elde edemezken, 1057 yılına Emir Dinar önderliğindeki Türkmenler, Malatya'ya gelerek şehri yağmalamış, bir süre bölgede kalarak soğuk ve bölge halkının baskıları sonucunda geri dönmüşlerdir. 1059 yılına gelindiğinde ise Tuğrul Bey Anadolu'ya Horasan Saları Emir Samukh, başta olmak üzere birçok Selçuklu emirini sevk etmiştir. Anadolu'ya iki kol halinde giren Selçuklular, Sivas Şehri'ni yağmalarken Urfa'yı da kuşatmışlar fakat kuşatmadan netice alamamışlardır. Yapılan yağma ve yıpratma faaliyetinden sonra kaynaklarda Horasan Saları'nın Anadolu'ya tekrar geldiği ve Ergani ile civarlarını yağmaladığı görülmüştür (1062-63)⁵⁸⁰. Tuğrul Bey zamanında

⁵⁷⁹ Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 100-103; Simbat, *Vekayinamesi*, s. 35-36; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 306; Köymen, "Anadolu'nun Fethi", s. 96-98.

⁵⁸⁰ Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 107-109, 110-112, 113-117; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 312-313; Simbat, *Vekayinamesi*, s. 37-38; Michel le Syrien (Süryani Mikhail), *Chronique De Michel le Syrien*

gerçekleştirilen bu akınlar Sivas'tan Selçuklu sınırlarına kadar olan Anadolu coğrafyasının tanınmasını sağladığı gibi; gelecekte yapılacak yerleşme amaçlı siyasetin de önünü açmıştır.

Tuğrul Bey'den sonra Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu tahtına geçmesi ve sonra izlediği siyasetle Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi gerçekleşmeye başladı (1063). Alp Arslan 22 Şubat 1064 yılında Anadolu üzerine sefer düzenlemek amacıyla Rey'den hareket ederek Azerbaycan dolaylarına geldi. Burada daha önce Anadolu'ya seferlerde bulunmuş olan Tuğtekin adlı Türkmen Beyi ona katılarak seferde rehberlik etmeye başladı. Anadolu önlerine gelen Alp Arslan, ordusunu ikiye ayırarak kendisi Gürcistan üzerine hareket etti⁵⁸¹. Diğer ordu ise Alp Arslan'ın oğlu Melikşah ve vezir Nizamü'l Mülk'ün komutasında batıya doğru ilerledi. Melikşah, Sürmeli ile Meryem-Nişîn adlı müstahkem kaleleri aldıktan sonra iki ordu Kars dolaylarında birleşerek Hıristiyan dünyasının önemli bir merkezi olan Ani üzerine gittiler. Sağlam bir kaleye sahip olan Ani, başarılı bir kuşatma sonrasında Selçuklu hâkimiyetine geçti. Ani'nin Selçuklu hâkimiyetine geçmesi İslâm dünyası'nı sevince boğarken Sultan Alp Arslan da fethin babası (Ebu'l Feth) olarak anılmaya başlandı (1064)⁵⁸².

Alp Arslan alınan galibiyetler sonrasına devletin doğusuyla ilgilenirken Anadolu'ya da kumandanlar görevlendirdi. Anadolu'ya geçen Horasan Saları, Urfa ve çevresi başta olmak üzere bölgeye akınlarda bulundu (1065-66)⁵⁸³. Ertesi yıl Hâcib Gümüştekin yanına Afşin ile Ahmetşah'ı da alarak Anadolu'ya hareket etti. Urfa, Antep, Hısn-ı Mansur ve Nizip taraflarına kadar ilerleyen Selçuklu birlikleri, bol miktarda ganimet elde ettiler. Geri dönüş yolunda Gümüştekin ile Afşin Bey arasında anlaşmazlık ortaya çıkınca Afşin Bey, Gümüştekin'i öldürdü. Akabinde Selçuklu merkezine dönmekten çekinen Afşin Bey, tekrar Anadolu'ya yönelerek Malatya

Patriarche Jacobite D'antioche (1166-1199) (*Vekâyinâme*), Par., J. B. Chabot, Éditeur Ernest Leroux, Paris 1905, s. 158- 159; Köymen, "Anadolu'nun Fethi", s. 99-100.

⁵⁸¹ Alp Arslan ileride düzenleyeceği Anadolu seferlerinde arkadan gelebilecek Gürcü ve Ermeni saldırılarına engel olmak amacıyla Gürcistan üzerine sefere çıkmıştır. Bk. Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi "Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)"*, C. II, Karam yay., Çorum 2003, s. 13.

⁵⁸² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 49-52; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 24-28; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 135-136; Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 118-121; Simbat, *Vekayinamesi*, s. 40; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 316-317; Bondârî, *Zubdat*, s. 31; Köymen, "Anadolu'nun Fethi", s. 101-102; Koca, *Miryokefalon'a*, C. II, s. 13-14.

⁵⁸³ Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 125-127.

civarında bir Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı. Ardından Kayseri'ye gelerek şehri muhasara altına aldı. Sonra da Kayseri'den ayrılarak Toroslar üzerinden Halep'e vardı (1067)⁵⁸⁴. Burada bir süre kalan Afşin Bey, Antakya üzerine akın düzenleyerek bol miktarda ganimet elde etti. Afşin'in faaliyetlerinden haberdar olan Alp Arslan, ona bir mektup göndererek affettiğini bildirdi. Bunun üzerine Afşin Bey de sultanın huzuruna varmak üzere Selçuklu merkezine doğru yola çıktı (1068)⁵⁸⁵.

Bu dönemde Anadolu'ya akınlarda bulunarak Bizans'ın bölge üzerindeki etkisini kıran Türkmen kumandanlarından biri de Karahanlı ailesinden olduğu düşünülen İbn Han'dır (Hanoğlu Harun). Halep Hâkimi Atiyye, kardeşinin oğlu Mahmûd tehlikesine karşı kendisine destek olması amacıyla Hanoğlu Harun et-Türkmanî'ye yakınlık göstererek onu ve maiyetindeki Türkmenleri Halep dolaylarındaki Hâzır semtine yerleştirdi. Atiyye ile birlikte hareket eden Hanoğlu Harun, diğer Türkmen beyleri gibi Bizans sınırlarına akınlarda bulunup çok miktarda ganimet elde etti. Fakat kısa süre sonra Atiyye'ye bağlı kuvvetlerin Harun'a bağlı Türkmenlere saldırmaları üzerine, Hanoğlu Harun ondan ayrılarak rakibi olan Mahmûd'un yanında yer aldı. Aldığı destekle güçlenen Mahmûd, bir süre sonra Halep'e hâkim olarak Fatımî Halifesi'ne bağlı olduğunu beyan etti. Bunun üzerine Fatımîler de ondan hazinelerine göndermek için para talep ederken diğer taraftan da Bizans sınırlarına akınlarda bulunan Hanoğlu Harun'un Halep civarından uzaklaştırılmasını istediler. Fatımî istekleri karşısında Mahmûd, ekonomisinin zayıf olduğunu Bizans'a borç ödediğini bu nedenle de onlara para gönderemeyeceğini beyan ederek Harun'un da askeri gücünden yararlandığını ve ayrıca da onu Halep'ten uzaklaştıracak gücünün olmadığını belirtti. Sonrasında da Harun'un uzaklaştırılması için bir ordu gönderirse onlara bu konuda yardım edeceği sözünü verdi⁵⁸⁶.

Yaşanan bu hadiseler bölgede Türkmenlerin siyasi çekişmeler başta olmak üzere birçok alanda etkili olduklarını göstermekle beraber, Hanoğlu Harun'un da önemli bir güç olduğu ve Bizans'a ağır darbeler indirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu

⁵⁸⁴ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 318; Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 133-136; Köymen, "Anadolu'nun Fethi", s. 102-103; Koca, *Miryokefalon'a*, C. II, s. 15.

⁵⁸⁵ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, TTK yay., Ankara 2011, s. 10, 19-20.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 140-142, 150-151.

hadise daha 1067 yılından itibaren Bizans ile Fatımîler arasında bir ittifakın kurulduğunun da bir göstergesidir.

Anadolu'ya akınlarda bulunan kumandanlardan biri de Ahlat'ı kendine merkez yapan El-basan/Erbasgan iken diğer taraftan Sanduk (Sunduk), Duduoğlu, Ahmedşah, Türkman ve Demleçoğlu Muhammed gibi Türkmen beylerinin de akınlarda buldukları görülmektedir⁵⁸⁷. Anadolu'da Selçuklu ilerleyişi karşısında Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ise ordusunu hazırlayarak Kayseri ve Sivas üzerinden Divriği dolaylarına kadar gelerek bir kısım Selçuklu akıncılarını bölgeden uzaklaştırdı (1068). Ardından Ahlat üzerine hareket etti. Bu sıralarda Selçuklulara bağlı Türkmenlerin Konya, Karaman dolaylarına akınlarda buldukları ve Malatya'nın da düştüğü haberi Romanos'a geldi. Bunun üzerine Selçuklu'ya bağlı Türkmenleri cezalandırmak isteyen Romanos, Kayseri dolaylarına geldi. Fakat Romanos, Türkmen birliklerine ulaşmadan onlar Toroslari aşarak Halep'e gittiler. Akabinde Romanos, Suriye üzerine hareket etti. Bu sıralarda Afşin ve Ahmetşah da Anadolu'ya akın ederek Amûriye'ye (Amorion) kadar ilerleyip, şehri ele geçirerek tahrip ettiler. Haberin ulaşması üzerine seferi sonlandıran Romanos, apar topar İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. 1070 yılında tekrar Selçuklular üzerine sefere çıkmak isteyen Romanos, devlet erkânının karşı çıkması üzerine seferden vazgeçti⁵⁸⁸.

Anadolu'da akınlarda bulunan Erbasgan, Alp Arslan'ın eniştesi olmasına rağmen bu sıralarda ortaya çıkan Kavurd isyanına destek verdi. Kavurd'un mücadeleyi kaybetmesi üzerine de Alp Arslan'ın gazabından korkan Erbasgan, Bizans'a sığınmak amacıyla kendisine tabi Türkmenlerle birlikte Anadolu'ya doğru yola çıktı⁵⁸⁹. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, Afşin Bey'i onu yakalamakla görevlendirdi. Anadolu'ya giren Erbasgan, Manuel Komnenos (Mihail) önderliğindeki Bizans ordusuyla karşılaştı. Ona Alp Arslan'dan kaçtığını ve niyetinin

⁵⁸⁷ Sevim, *Selçuklu Komutanları*, s. 11; Koca, *Miryokefalon'a*, C. II, s. 15; Zikredilen Türkmenlerin Halep ve civarında sonraki dönemlerde de etkili oldukları görülmektedir. Bk. İbn al-'Adîm, *Buğyat*, s. 68-69.

⁵⁸⁸ Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 137; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 318-319; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 68-69; Bondârî, *Zubdat*, s. 35; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 96-97; Turan, *Türk-İslâm*, s. 167-168; Sevim, *Selçuklu Komutanları*, s. 11-12, 23-25.

⁵⁸⁹ Erbasgan'ın yanında yer alan bazı Türkmen grupları, ondan ayrılarak Suriye taraflarına varıp burada Atsız liderliğinde devletleşmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için Suriye ile Filistin'in Fethi ve Türkmenler adlı başlığa bakınız.

de İstanbul'a gitmek olduğunu söyledi. Fakat Manuel ona inanmadı. Ardından başlayan savaşta Erbasgan galip gelerek Manuel'i de esir aldı. Ona tekrar Alp Arslan'dan kaçtığını ve niyetinin imparatora sığınmak olduğunu söyledi. Manuel'in de kanaat getirmesi üzerine birlikte İstanbul'a gittiler. Onu takip eden Afşin Bey'de boğaza kadar gelerek İmparatora (Romanos Diogenes) bir elçi gönderip Erbasgan'ın teslim edilmesini istedi. Fakat imparator bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Afşin Bey de yağma faaliyetlerinde bulunarak geri dönüp kışı Ahlat'ta geçirdi. Sonra da Cezire'ye gitti⁵⁹⁰.

Bu sıralarda Fatimî veziri Nâsırü'd-devle Hasan, Alp Arslan'a Buharalı fakih Ebû Cafer Muhammed'i göndererek ona "ordusuyla Mısır'a gelmesini, geldiğinde ülkeyi ona teslim edeceğini, Şîf hutbesi yerine Sünnî hutbesi okutacağını" bildirdi. Durumu değerlendiren Alp Arslan ordusunu hazırlayarak sefere çıktı. Anadolu'da yer alan Erciş ve Malazgirt'i alarak Diyarbakır önlerine gelip şehri kuşattı (1070). Bu sırada bir oğlu dünyaya geldi ve ismini Tutuş koydu. Ardından daha fazla vakit kaybetmek istemeyen Alp Arslan, Diyarbakır Mervânîleriyle anlaşarak oradan ayrıldı. Yol üzerindeki Tulhum ve Siverek'i alan Alp Arslan, Urfa'yı kuşattı (1071). Yaklaşık elli gün kuşatmaya devam eden Alp Arslan, kuşatmayı bırakarak kendisine itaat etmekte tereddüt gösteren Mirdasoğullarından Mahmûd yönetimindeki Halep'i muhasara etti. Gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra da Şam'a doğru yola çıktı. Bu sıralarda Romanos Diogenes'in elçisi gelerek Alp Arslan'dan Menbic, Ahlat ve Malazgirt'in Bizans'a iade edilmesini aksi takdirde imparatorun büyük bir orduyla üzerlerine geleceğini bildirdi. Durumu değerlendiren Alp Arslan, Romanos Diogenes'in büyük bir orduyla doğuya doğru hareket ettiği haberinin de gelmesiyle elçiye olumsuz cevap verdi. Ardından Aytekin ve Mahmûd adlı iki emirini bir miktar kuvvetle Mısır üzerine göndererek kendisi de geri kalan askerleriyle Doğu Anadolu'ya doğru hareket etti⁵⁹¹.

Romanos Diogenes, Uz, Peçenek, Slav, Alman, Frank, Ermeni, Kuman, Abhaz, Hazar ve Gürcülerden müteşekkil yaklaşık 200.000 kişilik ordusuyla hareket ederek Malazgirt'e kadar gelip, şehri ele geçirdi. Müteakiben Malazgirt'ten Ahlat'a

⁵⁹⁰ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 166, 168-169; Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 137-138; Sevim, *Selçuklu Komutanları*, s. 25-27.

⁵⁹¹ Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 138-141; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 319-320; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 22-23; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 71-74.

doğru yola çıkan Diogenes, Rahva (Zühre/Zehra) Ovası'nda Selçuklu ordusuyla karşı karşıya geldi. Sayıca üstün Bizans ordusu karşısında Alp Arslan'ın ordusu ise az miktarda hassa ordusu (4.000/15.000) mensuplarının yanı sıra beyleri önderliğinde Türkmenlerden ve diğer Müslüman kesimlerden meydana gelmekteydi. Rahva'da karşı karşıya gelen iki ordu savaşa başladı. 26 Ağustos 1071 Cuma günü yapılan savaşta Alp Arslan yönetimindeki Selçuklular, büyük bir zafer kazandılar. Savaş sonrasında Romanos Diogenes başta olmak üzere birçok önemli Bizans komutanı Selçuklular tarafından esir alındığı gibi; bol miktarda da ganimet elde edildi. Akabinde hürmet gösterilen Diogenes'le bir antlaşma yapıldı. Fakat Bizans tahtına çıkan yeni imparator tarafından Diogenes'in öldürülmesiyle yapılan antlaşmanın gereği yerine getirilmedi ⁵⁹².

Antlaşmanın geçerliğini yitirmesi üzerine Selçuklu hükümdarı Alp Arslan, Anadolu'yu yurt tutmaları için ümeradan kişileri görevlendirdi. Fetih faaliyetlerine başlayan Selçuklu ümerası, kendilerine bağlı Türkmenlerle kısa sürede Anadolu içlerine kadar ilerlediler. Bu bağlamda Anadolu'ya geçen Emir Saltuk, Erzurum ve çevresini, Emir Artuk Mardin, Diyarbakır ve çevrelerini, Emir Danişmend Sivas, Tokat, Kayseri, Niksar ve çevrelerini, Emir Mengücek Erzincan, Kemah ve çevrelerini, Emir Kara Tekin Sinop, Çankırı, Kastamonu ve çevrelerini ele geçirerek Anadolu'nun Türk yurdu olmasına öncülük ettiler⁵⁹³. Türkmen beylerinin Anadolu'daki gaza faaliyetleri sonrasında Danişmendli Taylu ve oğlu Gümüştekin Ahmed Gazi, Sivas şehrini alarak Anadolu'da ilk uç teşkilatını oluşturdular. Böylelikle hayat bulan uç teşkilatı sistemi, sonraki dönemlerde Türkiye Selçuklu hükümdarlarınca da sağ ve sol kol uç teşkilatları şeklinde tatbik edilerek geliştirilmiş ve Anadolu'nun fethi ile iskânında önemli bir etken olarak kullanılmıştır⁵⁹⁴.

⁵⁹² Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 32-37; Bondârî, *Zubdat*, s. 37-41; Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 112-120; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, C. I, s. 117; Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, TTK yay, Ankara 1992, s. 236-237; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 98-106; Koca, *Malazgirte*, s. 142, 144.

⁵⁹³ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK yay., Ankara 1998, s. 1-84; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 96; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Târîhi*, Boğaziçi yay, İstanbul 1993, s. 3-240.

⁵⁹⁴ Danişmendlilerce kurulan Anadolu'daki ilk uç teşkilatı sonraki dönemlerde Türkiye Selçuklularınca da sağ ve sol kol olarak uygulanmıştır. Sağ kolun merkezi Kastamonu olup uç beylerbeyi görevinde Hüsameddin Çoban, sol kolun merkezi de Ankara olup beylerbeyi görevinde Seyfeddin Kızıl bulunmaktaydı. Sağ kol Hüsameddin Çoban'ın oğullarına intikal ederek varlığına devam ederken sol kol Seyfeddin Kızıl oğullarının yerine vezir Fahreddin Ali oğullarına (Sahip Ata oğulları) geçmiş ve Ankara yerine de Afyon Karahisar sol kolun merkezi konumuna yükselmiştir. Bölgeye Germiyânîlilerin

Anadolu'ya gönderilen Selçuklu ümerasından kısa süre sonra Alp Arslan'ın vefatı ve Melikşah'ın Büyük Selçuklu tahtına çıkmasıyla Kutalmışoğulları "Mansur, Süleyman, Alp İlik ile Devlet (Dolat)" da Anadolu'ya geçerek Urfa ve Birecik taraflarına vardılar⁵⁹⁵. Ardından Kutalmışoğulları hem zorlukların üstesinden gelmek hem de yayılmak amacıyla üç koldan fethedildiler. Mansur İç ve Batı Anadolu'da, Süleyman Birecik'i kendine üst yaparak Güneydoğu Anadolu'da, Alp İlik ile Devlet (Dolat) ise Bizans arazilerinde fetihlerde bulundular⁵⁹⁶. Bu sırada Fatımîlerden Akka'yı alan Emir Şöklü (Şökli), Suriye Emiri Atsız'ın yerine Yabgululara tabi olmak istediğini ve Fatımî Devleti'nin de kendilerinden yana siyaset izleyeceğini yazdığı mektupla Alp İlik'e ilettiler⁵⁹⁷. Mektup üzerine amcası Resul Tekin'in oğlu ve kardeşi Devlet ile birlikte yola çıkan Alp İlik, Taberiye'de Şöklü'ye katılarak Fatımî Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiler. Durumun tehlikesinin farkına varan Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Melikşah, 3.000 kişilik takviye kuvvetle güçlendirdiği Atsız'ı üzerlerine gönderdi⁵⁹⁸. Mücadelede Şöklü ile oğlunu öldürerek Alp İlik, Devlet ve Resul Tekin'in oğlunu esir alan Atsız, gelişmeleri Melikşah'a bildirdi (1074). Sonra da onları Melikşah'a gönderdi⁵⁹⁹.

4.1.1. Türkiye Selçukluları ve Türkmenler

Şöklü ile birleşen Alp İlik ve Devlet'in Atsız tarafından yakalanarak Melikşah'a gönderilmeleriyle, Anadolu'da Mansur ve Süleyman Şah dönemi başladı. Bölgedeki

gelmesi ve güçlenmesiyle birlikte sol kol beylerbeyliği onlara intikal ederek teşkilat merkezi de Kütahya olmuştur. Bk. Koca, *Türk Beylikleri*, s. 23-26.

⁵⁹⁵Aksarayî, Kutalmışoğullarının bizzat Alp Arslan tarafından bu bölgeye sefalet ve zorluk içinde yaşamaları için gönderildiğini bildirmektedir. Fakat Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya gelişleri Alp Arslan döneminde olmayıp, vefatından sonraki saltanat mücadeleleri sırasındadır. Reşîdü'd-dîn Fazlullah da bu konu hakkında birbiriyle çelişen iki bilgi vermiştir. İlkinde Kutalmışoğulları ve Resul Tekin Anadolu'ya bizzat Alp Arslan tarafından emir sıfatıyla ve gaza amacıyla gönderilmişlerdir. İkincisinde ise Anadolu'ya gönderilen emirler arasında çıkan ihtilafların önüne geçmesi amacıyla Kutalmışoğlu Süleyman Anadolu'ya Sultan Melikşah tarafından gönderilmiş ve burada ölümü umulmuştur. Bk. Reşîdü'd-dîn, *Cami'üt Tevârih*, s. 108-120; Aksarayî, *Ahbâr*, s. 11; Konuya temas eden araştırmacılardan Salim Koca, Kutalmışoğulları'nın ya Alp Arslan'ın ölümünden sonra çıkan mücadelelerden yararlanarak kaçıp Anadolu'ya geldiklerini ya da Melikşah tarafından bizzat verilen menşurla Anadolu'ya geldiklerini belirtmiş; Akabinde ise Alp Arslan döneminde onun emriyle Anadolu'ya gelmiş olabilecekleri sonucuna varmıştır. Bk. Koca, *Miryokefalon'a*, C. II, s. 34-37, 43-44.

⁵⁹⁶ Mustafa Keskin, "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 531; Mehmet Altay Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devletinin Kuruluşu", *Bellekten*, LVII/ 218'den ayrı basım, Nisan 1993, s. 74.

⁵⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 201; Ali Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK yay., Ankara 1990, s. 24; Turan, *Türkiye*, s. 48.

⁵⁹⁸ Osman Turan, "Süleyman-Şah I (B. Kutalmış)", *İA*, C. XI, İstanbul 1979, s. 203.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 201-202, 205; Sevim, *Süleymanşah*, s. 24.

Türkmenlerin de onların etrafında toplanmalarıyla Mansur batı Anadolu'ya doğru fetih faaliyetinde bulunurken Süleyman Şah da Konya ve civarındaki Gevâle Kalesi'ni ele geçirdi. Ardından kuzeybatı Anadolu coğrafyasını fethetmeye devam eden Süleyman, Hıristiyan dünyasının önemli merkezlerinden biri olan İznik'i (Nicæa/Nikaia) ele geçirdi (1075)⁶⁰⁰.

Bu sıralarda Bizans İmparatorluğu'nun iç mücadelelerle uğraşması, Süleyman ve Mansur kardeşlerin rahat hareket etmelerini sağladığı gibi, Bizans'ın iç işlerine dahil olmalarının da önünün açtı. Böylelikle Kutalmışoğulları Üsküdar önlerine kadar ilerledikleri gibi, Nikephoros Botaniates'e de destek vererek İmparator olmasını sağladılar (24 Mart 1078)⁶⁰¹. Fakat kısa süre sonra Mansur, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın gönderdiği Emir Porsuk tarafından ortadan kaldırıldı. Bunun sonucunda da Süleyman Şah, tek başına kurulmakta olan Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı haline geldi (1078)⁶⁰².

Süleyman Şah, hükümdar olduktan sonra Bizans'ta baş gösteren iktidar mücadelelerinden yararlanarak sınırlarını genişletmeye devam etti. Bunun üzerine rakiplerini bertaraf ederek imparator olan I. Aleksios Komnenos, imparatorluğuna yeniden istikrar kazandırmak amacıyla siyaset izlemeye başladı. Bu amaçla harekete geçen Aleksios, ülkesinin doğu sınırlarını güvenlik altına almak için

⁶⁰⁰ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 24; Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III (Histoire Des Seldjoukides D'asie Mineure) (Selçuknâme)*, çev. Feridun Nâfiz Uzluç, Ankara 1952, s. 23-24; Sevim, *Süleymanşah*, s. 26; Süleyman Şah, kardeşleri Atsız tarafından ele geçirilince bir süre bölgede kalarak ondan kardeşlerini serbest bırakmasını istedi. Atsız'ın Melikşah'tan gelecek habere göre hareket edeceğini söylemesi üzerine harekete geçen Süleyman Şah, Halep civarlarına giderek bir kısım Halep ahdasını öldürdü. Ardından da Antakya üzerine giderek şehri baskı altına aldı. Zor durumda kalan şehirlilerle anlaşan Süleyman Şah, onlardan bir miktar altın ve para alarak şehri dış tehlikelere karşı muhafaza etmeye başladı. Bu sıralarda Halep önlerine Melikşah'ın Atsız'a gönderdiği Türkmenlerin geldiği haberi alan Süleyman Şah, bölgeye yönelerek Haleplilerin kendisine katılmasını sağladı. Ardından da başlayan mücadele sonrasında Türkmenleri yağmaladı. Bk. İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 202.

⁶⁰¹ Bizans Devleti'nin Avrupa'da kalan topraklarında askeri sınıfın önde gelen aristokratlarından biri olan Nikephoros Bryennios ile Anadolu aristokratlarından Nikephoros Botaniates arasında gerçekleşen iktidar mücadelesini Selçukluların desteğini alan Nikephoros Botaniates kazanmıştır. Kısa süre sonra Nikephoros Botaniates ile Nikephoros Melissenos arasında çıkan iktidar mücadelesinde de Süleyman Şah Melissenos'u desteklemiş böylece topraklarını genişletmiştir. Bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK yay., Ankara 2011, s. 322-323; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, C. 2, Tercuman 1001 Temel Eser, s. 308.

⁶⁰² Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş yılı için önde gelen tarihçiler eldeki kaynaklara göre birbirinden farklı tarihler vermişlerdir. M. Altay Köymen 1073, 1077, 1092 yıllarını verirken, Osman Turan 1075, Z. Velidi Togan 1080, M. Halil Yinanç 1077 tarihini vermiştir. Bk. İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *İÜTED*, S. 10-11/1979, İstanbul 1982, s. 1-28; Mansur ile Süleyman Şah arasındaki iktidar mücadelesi için bk. Günler, *Saltanat Mücadeleleri*, s. 21-26.

Süleyman Şah'la Dragon (Drakon) Antlaşması'nı yaptı (1081)⁶⁰³. Yapılan antlaşmayla, Dragon Çayı iki devlet arasında sınır kabul edildi. Böylece Toroslardan Marmara kıyılarına kadar yayılan Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyeti, Bizans İmparatorluğu'nca da kabul edilmiş oldu⁶⁰⁴.

Aleksios'la antlaşma yaptıktan sonra yönünü doğuya çeviren Süleyman Şah, Antakya'yı ülke topraklarına katarak Halep'i muhasara etti (1084-1085). Ardından da Tutuş ile yaptığı mücadelede yenilerek hayatını kaybetti (Haziran 1086)⁶⁰⁵. Bu sıralarda Melikşah'ın verdiği menşurla harekete geçen Arap asıllı Fahrü'd-devle, kendisine katılan Türkmen güçleriyle Diyarbakır, Silvan, Mardin, Cizre başta olmak üzere Mervânî topraklarını ele geçirdi (1085)⁶⁰⁶. Akabinde de bölgede Türkmenler yaylak ve kışlaklar oluşturdular. Böylelikle de Bizans sınırlarından itibaren Anadolu'nun büyük bir kısmında Türkmen nüfusu yer almaya başladı.

Süleyman Şah'ın ölümü üzerine İznik'te naip olarak bıraktığı Ebu'l Kasım, müstakil bir hükümdar gibi hareket ederek kardeşi Ebu'l Gazi'yi (Hasan/Pulchases) Kapadokya'ya/Kayseri vali atayarak bölge yönetimini ona bıraktı. Sonrasında Bizans'la yapılan Dragos Antlaşması'na aykırı hareket ederek Marmara kıyısında yer alan Kios (Cius/Gemlik) Limanı'nı fethetti⁶⁰⁷. Burada yaptırdığı gemilerle İstanbul'u almak isteyen Ebu'l Kasım'ın, bu dönemde aynı amaç için Balkanlar'da Peçeneklerle ittifak yapan Çaka Bey'le birlikte hareket edebileceği mevcut şartlar gereğince uygun düşmektedir.

⁶⁰³ Anna Comnena, *The Alexiad (Aleksiad)*, In parentheses Publications Byzantine Series, Translated by Elizabeth A. S. Dawes, Cambridge, Ontario 2000, s. 66-68; Ostrogorsky, *Bizans*, s. 330.

⁶⁰⁴ Jr. Walter Emil Kaegi, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, S. 39, No. 1, Published by Medieval Academy of America, 1964, s. 96; Ostrogorsky, *Bizans*, s. 323.

⁶⁰⁵ Abû'l-Farac, *Tarih*, C. I, s. 331; Azîmî, *Tarih*, s. 28-29; Comnena, *Alexiad*, s. 108; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 128-129; Mateos, *Vekayi-Nâme*, s. 161; Müneccimbaşı, *Anadolu Selçukîleri*, haz. Hasan Fehmi Turgal, İstanbul 1935, s. 6-7; Sevim, *Süleymanşah*, s. 30; Keskin, "Gazi Süleyman Şah", s. 533; Turan, *Türkiye*, s. 69; Günler, *Saltanat Mücadeleleri*, s. 28-30.

⁶⁰⁶ Mervânîler, Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçuklu Devleti vassallığını kabul ederek mevcut durumu 1084 yılına kadar devam etmişlerdir. Fakat bununla birlikte zaman zaman Şîî eğilimli siyaset izledikleri de görülmüştür. Selçuklu aleyhinde izledikleri bu faaliyetlerden biri Besasir'ye destek vererek Fatimîlere yanaşmalarıdır. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 35-36; Salim Koca, "Sultan Melikşâh'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, s. 148-149.

⁶⁰⁷ Anna Comnena, *Alexiad*, s. 110-111; Turan, *Türkiye*, s. 84; Koca, *Miryokefalon'a*, C. II, s. 60; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK yay., Ankara 1996, s.4.

Ebu'l Kasım'ın, Büyük Selçuklu merkezi idaresini korumak ve yaymak amacıyla siyaset izleyen Melikşah'ın görevlendirdiği Emir Bozan tarafından ortadan kaldırılmasıyla yerine Ebu'l Gazi geçti. Bu sıralarda Bizans İmparatoru Aleksios, batıdaki Norman tehlikesini bertaraf ederek yönünü Anadolu'ya çevirdi. İzmit'i alarak İzmit'i muhasara etmeye başladı. Aynı dönemde Melikşah'ın ölümü ve ortaya çıkan saltanat mücadeleleri, Süleyman Şah'ın oğullarının (Kılıç Arslan ile Kulan Arslan/Davud) kaçmalarına fırsat verdi. Anadolu'ya geçen kardeşler, İzmit'e vardılar ve düzenlenen törenle I. Kılıç Arslan Türkiye Selçukluları Sultanı ilan edildi (1093). Sultan Kılıç Arslan, devlet merkezinde düzenlemeler yaparak Ebu'l Gazi'yi de tekrar Kapadokya Valiliği'ne (emirlik/beylik) tayin etti. Onun yerine beylerbeylik görevine de Muhammed İlhan'ı atadı⁶⁰⁸.

I. Kılıç Arslan, Emir Muhammed'i Bizans üzerine göndererek Ulubat Gölü ile Kuş Gölü arasını ele geçirip, Edremit dolaylarına kadar sınırlarını genişletti. Fakat bir müddet sonra bölgelerdeki hâkimiyet tekrar Bizans'a geçti. Bu sıralarda İzmir, Foça ve civar adaları hâkimiyetine alan Çaka Bey (Çağa/Çakan/ Tzachas/ Τζαχᾶς)⁶⁰⁹, İstanbul'u ele geçirmek için faaliyette bulunurken, Aleksios'un akıllı siyaseti sonrasında kayın pederi Kılıç Arslan tarafından ortadan kaldırıldı⁶¹⁰. Kısa süre sonra I. Haçlı Seferi neticesinde de İzmit elden çıktı⁶¹¹. Kılıç Arslan, Danişmend Gümüştekin Ahmed Gazi ile Kapadokya Valisi Hasan'ı⁶¹² yardıma çağırarak geri çekilmeye başladı. Eskişehir (Dorylaion) dolaylarında aldığı yardımlarla Haçlı Ordusu'na saldıran Kılıç Arslan ve maiyetindeki Türkmenler, kahramanca mücadele etmelerine rağmen geri çekilmek zorunda kaldılar (30 Haziran 1097)⁶¹³. Eskişehir'den ayrılan Haçlılar Akşehir üzerinden Konya'ya oradan da Ereğli'ye

⁶⁰⁸ Anna Comnena, *Alexiad*, s. 115; Demirkent, *I. Kılıç Arslan*, s. 15; Koca, *Miryokefalon'a*, C. II, s. 61-62.

⁶⁰⁹ Çaka/Çağa ismi Anadolu'da bebek, yeni doğmuş anlamlarına gelmektedir. Bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, C. II, TDAV yay., İstanbul 1999, s. 709-710.

⁶¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Çaka (İzmir ve Yakınındaki Adaların İlk Türk Hakimi)*, İstanbul 1936, s. 5- 34, Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 186-188.

⁶¹¹ Anonim, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomitatorum (The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims)*, Edt and trns. Nirmal Dass, Rowman & Littlefield Publishers yay., 2011, s. 36-39; Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi "Kutsal Toprakları Kurtarmak"*, çev. İlhan Bihter Barlas, IQ yay., İstanbul 2009, s. 63-67; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 36; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, C. I, TTK yay., Ankara 2008, s.137; Antony Bridge, *The Crusades*, Puplished by Granada Puplishing, Great Britain 1980, s. 74-75;

⁶¹² Kapadokya (Kayseri) Emiri/Valisi Hasan, Kılıç Arslan tarafından Kapadokya Valiliği'ne tekrar atanan Ebu'l Kasım'ın kardeşi Ebu'l Gazi olmalıdır.

⁶¹³ Anonim, *Gesta Francorum*, s. 41-44; Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 68-70; Bridge, *Crusades*, s. 76-77; Turan, *Türkiye*, s. 102.

(Heraclea) kadar ilerlediler. Burada Haçlılara karşı tekrar saldırıya geçen Kılıç Arslan, savaş meydanında cesaretle mücadele etse de ilerleyişlerini engelleyemedi. Buradan sonra İki kola ayrılan Haçlı birliklerinden bir kol Kayseri üzerinden ilerleyerek Urfa'yı, diğer kol da Çukurova üzerinden ilerleyerek Antakya ve Kudüs'ü ele geçirdi⁶¹⁴.

Alınan başarılar Avrupa'da büyük bir heyecan uyandırdı. Zenginlik, itibar ve ganimet elde etmek isteyen Avrupalılar (Fransız, Alman ve Lombardlar), kısa süre içerisinde yeni bir Haçlı Ordusu hazırlayarak Anadolu üzerine gönderdiler. Yola çıkan ordu, İstanbul'a (Konstantinopolis/Constantinopolis) varınca, Bizans İmparatoru Aleksios, vakit kaybetmeden onları Anadolu'ya geçirerek İzmit (Kocaeli) dolaylarında hazırlanan karargâhlara yerleştirildi⁶¹⁵. Ordunun büyük kısmını oluşturan Lombardlar, Antakya Prinkepsi Bohemund'u⁶¹⁶ Danışmendliler elinden kurtarmak için harekete geçerek Ankara'yı ele geçirdiler⁶¹⁷. Bunun üzerine harekete geçen Kılıç Arslan, Danışmend Gazi ve diğer Türkmen beylerini yanına alarak Çankırı'da (Gangra) Haçlıları karşıladı. Endişeye kapılan Haçlılar, mücadeleden kaçarak Bizans toprağı olan Amasya'ya doğru çekilmeye başladılar. İlerleyişine devam eden Kılıç Arslan ve Türkmen beyleri de Merzifon'da onları yakalayıp büyük bir galibiyet kazandılar (1101)⁶¹⁸. Haçlı birliklerinin geri kalan kısmı, Eskişehir-Akşehir üzerinden ilerleyerek Ereğli'ye kadar vardılar. Burada yapılan savaşta Kılıç Arslan ve Danışmend Gazi liderliğindeki Türkmenler, Haçlı birliklerinin büyük bir kısmını yok ettiler. Kurtulan az sayıdaki Haçlılar da kaçarak Antakya'ya vardılar⁶¹⁹.

Haçlı ve Bizans ordularının Anadolu'ya geçişleriyle birlikte yaptıkları saldırı ve kıyımlar neticesinde, Batı Anadolu'daki Türkmenler yerlerini terk ederek daha güvenli gördükleri iç bölgelere yerleştiler. Haçlı Seferinin ardından ülke başkentini

⁶¹⁴ Anonim, *Gesta Francorum*, s. 45-47; Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 70-76; Birsnel Küçükspahi, "Haçlı Devletleri", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 687.

⁶¹⁵ Demirkent, *I. Kılıç Arslan*, s. 33.

⁶¹⁶ Bohemund/Bohemond, Danışmend Gazi'nin Malatya muhasarasında, şehir hâkimi Gabriel'in isteğı üzerine ona yardıma geldiğı sırada yenilgiye uğrayarak kuzeni Solerno Kontu Richard ile birlikte esir düşmüştür. Bk. Abû'l-Farac, *Tarih*, C. II, s. 341-342; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 247-248; Süryani Mikhail, *Vekâyinâme*, C. III, s. 188; Anonim, *Süryani Vekâyinâmesi (I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinamesi)*, çev. Vedii İlmen, Yaba yay., İstanbul 2005, s. 14-15; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 38.

⁶¹⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. II, s. 18.

⁶¹⁸ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 39; Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 508.

⁶¹⁹ Turan, *Türkiye*, s. 105.

Konya'ya taşımak zorunda kalan Kılıç Arslan, Bizans'la antlaşma yaptıktan sonra yönünü doğuya çevirerek Danişmendli Yağısıyan'dan Malatya'yı aldı (2 Eylül 1105/1106)⁶²⁰. Ardından güçlü surlarla çevrili Urfa üzerine giderek şehri Haçlılardan almak isteyen Kılıç Arslan, gelen davet üzerine kuşatmadan vazgeçerek Musul'a gidip şehri teslim aldı (22 Mart 1107). Ardından üzerine gelen Büyük Selçuklu Emiri Çavlı'yla mücadele etmek için eşini ve çocuklarını Musul'da bırakan Kılıç Arslan, Habur Suyu kenarında giriştiği mücadeleyi hayatıyla birlikte kaybetti (13 Temmuz 1107)⁶²¹.

I. Kılıç Arslan'ın ölümü ve akabinde yaşanan iktidar boşluğu Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'da kaybettiği toprakları geri kazanmak için harekete geçmesine zemin hazırladı. Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos, Philocales Eumathius'u Antalya (Attalia) Valiliği'ne tayin ederek Anadolu'ya gönderdi⁶²². Abidos'a (Abydus) gelen Eumathius, buradan karşıya geçerek Edremit'e (Atramytiun) vardı ve Lampe civarında Türkler üzerine ani baskın yaparak ağır kayıplar verdirdi (1109)⁶²³. Her ne kadar Kapadokya/Kayseri Emiri Hasan (Ebu'l Gazi), Türkmen kıyımına engel olmak ve Bizans ilerleyişini durdurmak gayesiyle Eumathius üzerine hareket ettiyse de ciddi bir başarı elde edemedi ve bölge Türkmen nüfusu ağır kayıplar verdi. Aleksios'tan sonra Bizans tahtına geçen II. Ioannes Komnenos⁶²⁴, döneminde de Denizli ve Uluborlu (Sozopolis) tarafları Türkmenlerden arındırılarak Bizans toprağı haline getirildi (1119-1120)⁶²⁵. Ayrıca Ioannes'in Çukurova seferi sırasında da yol üzerindeki Türkmenlere saldırıda bulunuldu fakat önemli bir sonuç elde edilemedi (1137)⁶²⁶.

Aleksios ve oğlu Ioannes'in siyasetleri sonrasında Batı Anadolu'da Türkmen yoğunluğu ve etkisi zarar görmüş, fakat I. Mesud'un saltanatının sonlarına doğru

⁶²⁰ Süryani Mikhail, *Vekâyinâme*, C. III, s. 192-193; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, 247-248; Sefer Solmaz, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2001, s. 87-90.

⁶²¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 339-340-342-345; Süryani Mikhail, *Vekâyinâme*, C. III, s. 193; Günler, *Saltanat Mücadeleleri*, s. 38-40.

⁶²² Anna Comnena, *Alexiad*, s. 254.

⁶²³ Anna Comnena, *Alexiad*, s. 255; Muharrem Kesik, "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", *Türkler*, C.VI, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 547.

⁶²⁴ Aleksios'un ölümünden sonra Bizans İmparatorluğu tahtına 1118 yılında Ioannes Komnenos geçti. Bk. Niketas, *Historia*, s. 5; Kinnamos, *Historia*, s. 5.

⁶²⁵ Kinnamos, *Historia*, s. 6-11; Niketas, *Historia*, s. 8-11.

⁶²⁶ Günler, *Saltanat Mücadeleleri*, s. 53.

bölgede yeniden Türkmen hâkimiyeti belirgin olmaya başlamıştır. Diğer taraftan bu dönemde Anadolu'da ilk uç teşkilatını vücuda getiren Danişmendliler⁶²⁷, Emir Gazi'nin etkin siyaseti neticesinde Anadolu'da güçlenerek Selçuklu siyasetine yön verdikleri gibi; duraksamış olan Türkmen ilerleyişine de öncülük etmişlerdir. Böylelikle de Türkmenlerin kuzey-batı Anadolu coğrafyasında Bizans aleyhinde yayılmalarına katkıda bulunmuşlardır⁶²⁸.

Emir Gazi'nin ölümünden sonra I. Mesud, uyguladığı akıllı siyaset neticesinde Türkiye Selçuklularını yeniden Anadolu'da hâkim güç haline getirdi. Bu sıralarda İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yı Haçlılardan alması üzerine yeni bir Haçlı Seferi düzenlendi. İstanbul'a gelen Haçlılar, ilk olarak Eskişehir dolaylarına doğru hareket ettiler. Burada I. Mesud'a yenilen Alman Kralı III. Konrad, apar topar geri dönmek zorunda kaldı (26 Ekim 1147). Akabinde gelen Fransız birlikleriyle yeniden yola çıkan Haçlı birlikleri Balıkesir-Bergama (Pergamo)-İzmir'den Efes'e vardılar Burada ordugâh kuran Haçlılar, beklemedikleri bir anda Türkmenlerin saldırısına uğradılar. Oradan hareketle Antalya'ya varan Haçlılar, daha sonra Antakya'ya doğru yola çıktılar. Efes'ten itibaren güzergâh boyunca Uç Türkmenlerinin saldırılarına uğrayan Haçlılar, maddi ve manevi zayıflık vererek yorgun bir şekilde Antakya'ya vardılar⁶²⁹.

I. Mesud'un yerine geçen oğlu II. Kılıç Arslan da kendisine karşı oluşturulan ittifaklara karşı başarılı şekilde mücadele ederek tahtını muhafaza ettiği gibi; ülke topraklarını da genişletti⁶³⁰. Bu sıralarda yaklaşık 100.000 kişiden oluşan uç bölge Türkmenleri, başta Denizli, Isparta, Kırkağaç, Bergama, Edremit ve Eskişehir dolayları olmak üzere Bizans aleyhinde faaliyetlerde bulunarak yaşam alanlarını genişlettiler⁶³¹. Gerek Türkmenlerin bahsettiğimiz yayılımcı faaliyetleri gerekse de II.

⁶²⁷ Koca, *Türk Beylikleri*, s. 23.

⁶²⁸ Danişmend Gazi'nin vefatından sonra melik olan Emir Gazi, I. Mesud'a destek verip onun Türkiye Selçukluları hükümdarı olmasına katkıda bulunduğu gibi; kızını da vererek akrabalık husula getirmiştir. Bununla da yetinmeyen Emir Gazi, Melik Arab'a karşı eniştesinin yanında yer almış ve tahtta kalmasını sağlamıştır. Karşılığında ise Melik Arab'ın hüküm sürdüğü Ankara ve Kastamonu taraflarını alarak Bizans İmparatorluğu'na komşu olmuştur. Bk. Solmaz, *Danişmendliler*, s. 132-138; Ostrogorsky, *Bizans*, s. 350.

⁶²⁹ Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK yay., Ankara 2003, s. 60-66, 77-98; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 658.

⁶³⁰ Günler, *Saltanat Mücadeleleri*, s. 55-66.

⁶³¹ Süryani Mikhail, *Vekâyinâme*, C. III, s. 369; Turan, *Türkiye*, 206; Koca, *Miryokefalon'a*, C. II, s. 163, 174-175.

Kılıç Arslan'ın Anadolu'da güçlenerek kendisi için tehlike oluşturabilecek tüm unsurları etkisiz hale getirmesi, Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'u endişeye sevk etti. Bunun üzerine büyük bir ordu hazırlayarak Selçuklular üzerine harekete geçen Manuel, Miryokefalon Savaşı'nda II. Kılıç Arslan'a yenildi (17 Eylül 1176). Galibiyet sonrasında yapılan antlaşmayla da Türkmen ilerleyişini engellemek amacıyla yaptırdığı Eskişehir ve Sublaion Kalelerini yıkacağına ve savaş tazminatı ödeyeceğine dair söz verdi⁶³². Böylece Türkmen ilerleyişi önündeki engeller de kalkmış oldu.

II. Kılıç Arslan'ın yaşlanması ve ülkeyi oğulları arasında paylaşması, Samsun ve Safranbolu (Dadypra) gibi kentlerin Selçuklu toprağı haline gelmesini sağladı. Yine bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan iç mücadeleye dahil olan Türkmenler, Mankaphas'a destek vererek yağmalarda bulunup sonra ganimetlerle geri döndüler⁶³³. Diğer taraftan ortaya çıkan saltanat mücadeleleri ise ülkenin kısa süreliğine de olsa duraksamasına neden oldu. Bu sırada başlayan III. Haçlı Seferi neticesinde Anadolu'ya giren Haçlı Ordusu, Selçuklu Devleti'nin nizami ordularından ziyade uç bölgelerdeki Türkmenlerin saldırılarına maruz kalarak çok sayıda kayıp verdi⁶³⁴.

II. Rükneddin Süleyman Şah, I. Gıyâseddîn Keyhusrev ve oğulları (I. İzzeddin Keykâvus - I. Alâeddin Keykubad) dönemlerinde Sinop, Samsun, Antalya ve Alanya gibi sahil kentleri fethedilerek Anadolu birliği büyük ölçüde sağlandığı gibi; Kara Deniz aşılarak da Suğdak ülke topraklarına katıldı⁶³⁵. Böylece Anadolu, siyasi istikrarın hâkim olduğu, ekonomik canlılığın yaşandığı bir cazibe merkezi hâline geldi. Anadolu'da bu hadiseler cereyan ederken doğuda Büyük Selçuklular Sancar'ın esareti ve ölümüyle dağılırken; Moğol tehlikesi de iyiden iyiye hissedilmeye başlandı. Bununla birlikte Harezmsahlar Devleti nispeten Moğol tehlikesi karşısında Türkiye Selçukluları için engelleyici bir unsurken, Celâleddin

⁶³² Niketas, *Historia*, s. 131; Abû'l-Farac, *Tarih*, C. II, s. 422; Anonim, *Selçuknâme*, s. 25; Ebru Altan, "Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşı'nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 632; Abdulhalûk Çay, *II. Kılıç Arslan*, KTB yay, Ankara 1987, s. 68-74; Turan, *Türkiye*, s. 209.

⁶³³ Turan, *Türkiye*, s. 219.

⁶³⁴ Demirkent, "Haçlı Seferleri", s. 660.

⁶³⁵ Emine Uyumaz, "Sultan I. Alâeddin Keykûbad Devri ve Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 590-592.

Harezmşah'ın yanlış siyaseti sonucunda ortadan kalktı⁶³⁶. Böylelikle Moğollar ile Türkiye Selçukluları sınır komşusu haline geldi. Akabinde de Moğol tazyikiyle yerlerini terk eden başta Türkmenler olmak üzere bölge insanı da güvenli bir liman olarak gördükleri Anadolu'ya doğru göç etmeye başladılar.

I. Alâeddin Keykubad, Anadolu'ya gelen göçleri Moğol tehlikesine karşı bir güç olarak kullanmak amacıyla siyaset izledi. Bu amaçla Harezmli yetenekli kişileri devlet ricaline dâhil ederken, Moğollara karşı Anadolu'nun doğusunda da müdafaa hattı oluşturdu⁶³⁷. Fakat bu sıralarda Harezmli devlet adamlarının sultan tarafından teveccüh görmesinden rahatsız olan mevcut devlet adamları tarafından Alâeddin Keykubad zehirlenerek öldürüldü. Ardından da veliaht olan İzzeddin Kılıç Arslan'ın yerine Gıyâseddîn Keyhusrev'i sultan ilan edildi. II. Gıyâseddîn Keyhusrev'in basiretsizliği ile Sâdeddin Köpek'in Türkmenleri ezen siyaseti, Türkmenleri merkezi Selçuklu hükümetine karşı başlatılan Babaî İsyanı'na dâhil olmalarına neden oldu⁶³⁸.

İsyanın zorla bastırılması ve sonrasında bozulan Türkiye Selçukluları devlet otoritesi, Moğolları Anadolu'yu işgal etmeleri için harekete geçirdi. Böylece vuku bulan Köseadağ Savaşı'nın kaybedilmesi sonrasında Türkmenler, kendileri için daha

⁶³⁶ Harezmşahlar, Büyük Selçuklu hükümdarı Sancar'ın vefatından sonra tamamen bağımsız bir devlet haline geldi. Hükümdarlarından Tekiş ve Alâeddin Muhammed zamanında bölgede önemli bir güç olan Harezmşahlar Devleti, Alâeddin Muhammed'in Cengiz Han liderliğindeki Moğollara karşı yanlış siyaseti sonucunda yıkılış sürecine girdi. Babasının yerine tahta geçen Celâleddin Harezmşah, Moğollarla nispeten mücadele etmesine rağmen batıya yönelerek Azerbaycan dolaylarını hâkimiyeti altına aldı. Gürcüler üzerine seferler düzenledi ve akabinde Anadolu'ya geçerek Ahlat'ı Eyyûbilerden aldı. Nihayetinde Türkiye Selçuklu hükümdarı I. Alâeddin Keykubad'a Yassı Çimen savaşında yenildi (1230). Bir süre sonrada hayatını kaybetti. Harezmşah Alâeddin Muhammed'in siyasetiyle İslâm dünyasını tehdit etmeye başlayan Moğol tehlikesi, oğlu Celâleddin Harezmşah'ın adeta Moğol öncü kuvveti gibi izlediği siyasetiyle de Türkiye Selçukluları sınırına kadar ilerlemiştir. Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, TTK yay., Ankara 2000, s. 235-292; Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Diyanet Vakfı yay., Ankara 1993, s. 22-89.

⁶³⁷ Alâeddin Keykubad, Yassı Çimen galibiyeti sonrasında Erzurum, Ahlat, Erzincan dolaylarında yağma faaliyetlerinde bulunan başıboş Harezmlileri devlet ricaline dahil ederek onlardan faydalanma yolunu seçmiştir. Bu bağlamda Kayır Han'a Erzincan (daha sonra Sivas), Berke Han'a Amasya, Keşlü Han'a Larende bölgelerini vererek başta Eyyûbîlere karşı izlenen siyaset olmak üzere onlardan yararlanmıştır. Bk. Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*, TTK yay., Ankara 2011, s.84-87.

⁶³⁸ İranî devlet adamlarının etkisinde kalan II. Gıyâseddîn'in saltanatının ilk yıllarında Eğirdir'de yaptırdığı kervansarayın kitabesine kendisi için "Türkmenler (havariç) ile bağileri (isyancıları) dağıtıp yok eden" ibarelerini kazdırması onun ve çevresindekilerin temsil ettiği İran kültürü etkisini göstermesi bakımından önem arz ettiği kadar Türkmenler hakkında izledikleri siyaset bakımından da önemli ipuçları vermektedir. Bk. Mikâil Bayram, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları", *SÛTAD*, S. 1, Konya 1994, s. 88; Kaymaz, *İdare Mekanizması*, s. 97-98; Turan, *Türkiye*, s. 421; Ahmet Yaşar Ocak, "Babaîlik", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 374;

güvenli olan uç bölgelerde yoğunlaşmaya başladılar. Müteakiben de Moğol ve Moğolların Türkiye Selçukluları merkezindeki uzantısı devlet adamlarına karşı mücadele ederek Selçuklu sonrası Anadolu'da kurulacak olan beyliklere zemin hazırladılar. Böylelikle ortaya çıkan beylikler döneminde de Anadolu'nun fethi tamamlanarak insani unsurların yanı sıra kültür ve medeniyet anlamında da Türk yurdu halini alması sağlandı.

4.2. Suriye ile Filistin'in Fethi ve Türkmenler

Türkmenlerin etkili olduğu ve devletleştikleri muhitlerden bir diğeri de Suriye ve Filistin coğrafyasıdır. Selçuklulardan önce bölge Abbasilerin merkezi idarelerinin zayıflamasıyla Hamdânîlerin yönetiminde kalmış ve bu dönemde bazı göçebe Arap kabileleri (Kilâboğulları, Ukayloğulları, Numayroğulları) bölgeye gelerek yerleşmişlerdi. Hamdânîlerin zayıflamasıyla bölgede etkinlikleri artan Arap kabileleri, şehirler üzerinde egemenlik kurdukları gibi Bizans, Fatimî ve Abbasilerin çıkar mücadelelerinde de aktif rol almışlardır. Zaman zaman siyasi açıdan Bizans'a tabi olan bu kabileler, dini yönden ise Fatimî ve Abbasi Halifeliklerine bağlanarak bölgede varlıklarını devam ettirmişlerdi⁶³⁹. Bu ortamda bölgeye gelen Türkmenler, ilk olarak kendi beyleri altında bölge emirlerine hizmet ederek coğrafyada yer almaya başladılar. Bununla birlikte bazı Türkmen beyleri mevcut durumu devam ettirdiği gibi; bazı Türkmen beyleri de burada kendilerine münhasır siyasi teşekküller kurdular. Bu beylerden biri olan Atsız Bey, kendisine tabi Türkmenlerle bölgede müstakil meliklik kurarak sonraki dönemlerde bölge Türklüğünün temelini oluşturdu⁶⁴⁰.

4.2.1. Hanoğlu Harun et-Türkmanî

Suriye ve Filistin coğrafyasına gelen ilk Türkmen emiri Hanoğlu Emir Harun et-Türkmanî'dir⁶⁴¹. Hanoğlu Harun, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya yapılan akınlara katılarak Diyarbakır yöresine gelerek burada faaliyetlerde bulunmuştur. Bu

⁶³⁹ Heidmann, "Arab Nomads", s. 290-291.

⁶⁴⁰ 1080/81 yılında Trablus Kadısı Celâlü'l Mülk Ebu'l Hasan b. Ammar, Cebele Kalesi'ni almaları için Aynü'z Zaman adlı bir komutan idaresinde Türkmenlerden ve Bahreynlilerden oluşan yaklaşık 300 kişilik bir birlik göndermiş ve şehir kadısı gelen yardımla kaleyi ele geçirmiştir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 237.

⁶⁴¹ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 9.

sıralarda Diyarbakır Mervânî Emiri Said ile Silvan (Meyyâfarikin) Mervânî Emiri Nizamü'd Devle Nasr arasında iktidar sahası mücadelesi yaşanmaktaydı. Bu nedenle Diyarbakır Emiri Said, Hanoğlu Harun'u kendi tarafında yer almasını sağladı. Fakat Nizamü'd Devle Nasr'ın başarılı mücadelesi sonucunda Hanoğlu Harun, Diyarbakır'dan ayrılarak güney sınırlarındaki Bizans topraklarına akınlar yapmaya başladı. Yapılan akınlar karşısında zor durumda kalan Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas, uç bölgelerini muhafaza etmek amacıyla onun Bizans hizmetine geçmesini sağladı⁶⁴².

Hanoğlu Harun, Bizans hizmetinde bulunduğu sıralarda Halep Mirdâsî Emiri Esedü'd-devle Atiyye, tahtını ele geçirmek isteyen yeğeni Mahmûd'a karşı korumak amacıyla Hanoğlu Harun'u yardıma çağırırdı. Haberi alan Hanoğlu Harun, derhal Diyarbakır taraflarındaki Bizans topraklarını terk ederek Halep civarlarındaki Hâzır muhitine maiyetiyle birlikte yerleşti (1064-65)⁶⁴³. Bunun neticesinde Halep'e doğru ilerleyen Şiblü'd-devle oğlu Mahmûd, Hanoğlu Harun ile savunması güçlendirilmiş şehri alamayarak uzaklaşmak zorunda kaldı. Mahmûd'un uzaklaşmasından sonra Harun'la birlikte hareket eden Atiyye, Bizans sınırlarına akınlarda bulunarak Antakya civarlarındaki Kemnûn Kalesi'ni fethetti. Bol miktarda ganimet elde edip Halep'e döndü. Kısa süre sonra Arap zümrelerinin Hanoğlu Harun ve maiyetinden rahatsızlık duymalarından da cesaret alan Atiyye, harekete geçerek Türkmenler üzerine ani bir gece baskını düzenledi. Beklenmedik baskın karşısında Türkmenler, can ve mal kaybına uğrayarak Halep'ten ayrılmak zorunda kaldılar. Sonrasında Atiyye'ye karşı mücadele etmek amacıyla Şiblü'd-devle oğlu Mahmûd'a haber göndererek onun saflarına geçtiler. Akabinde Halep üzerine giden Mahmûd, şehri tekrar muhasara etti. Zor durumda kalan Atiyye, Hanoğlu Harun idaresindeki Türkmenlerin Halep'e girmemesi şartıyla şehri ona teslim etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Mahmûd Halep'e girerken antlaşma gereğince Hanoğlu Harun ve maiyeti de Maarretünnûman'a yerleştiler. Daha sonrada başka bir muhit ikta olarak Hanoğlu Harun'a verildi⁶⁴⁴.

⁶⁴² Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000, s. 36-37.

⁶⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 114-115, 140; İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 9; İbnü'l Kâlânîsî, *Zeylû Tarih-i Dimaşk*, el-Âbâu'l-Yesû'ıyyûn Matbaası, Beyrut 1908, 92; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 37-38.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 140-142; İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 10-12, 15-16,18; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 19-20; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 38-42.

Bu hadiseler yaşanırken Fatimîlere tabi olan Mahmûd'a Halife Muntasır'dan bir mektup geldi. Mektupta; Fatimî hazinesine gönderilmesi için para talep edildiği gibi diğer taraftan da Bizans sınırlarına akınlarda bulunan Hanoğlu Harun'un Halep civarından uzaklaştırılmasını istedi. Mahmûd da karşılık olarak ekonomisinin zayıf olduğunu, Bizans'a borç ödediğini bu nedenle de onlara para gönderemeyeceğini beyan ederek Harun'un da askeri gücünden yararlandığını ve ayrıca da onu Halep'ten uzaklaştıracak gücünün olmadığını belirtti. Sonrasında da Harun'un uzaklaştırılması için bir ordu gönderirse onlara bu konuda yardım edeceği sözünü verdi⁶⁴⁵.

Bunun üzerine Fatimî halifesi Muntasır, Mahmûd'un itaatten çıktığına kanaat getirerek üzerine Irak dolaylarında bulunan Emîrül Cüyüş Bedrül Cemalî'yi⁶⁴⁶ gönderdi. Bedrül Cemalî yanına eski Halep Emiri Atiyye'yi de alarak Mahmûd üzerine harekete geçti. Araya Kadı İbn Ammar'ın girmesiyle mücadele yaşanmadan taraflar arasında bir antlaşma sağlandı. Bu antlaşmayla Mahmûd, Halep'e sahip olmaya devam ettiği gibi amcası Atiyye de Rahbe, Balis, Rakka ile Fırat dolaylarındaki bazı yöreleri yönetimi altına aldı. Böylece Mahmûd Halep ve çevresinde varlığını devam ettirdiği gibi; Hanoğlu Harun'unda yanında yer almasını sağladı. Akabinde Bizans topraklarına giren Hanoğlu Harun, Halep yakınlarındaki Artah Kalesi'ni ele geçirdi (1 Temmuz 1068). Ardından akınlarına devam eden Harun, İmm Kalesi'ni de alarak Halep ile Antakya arasında önemli mevzileri ele geçirdi. Fakat bu sıralarda Anadolu'daki Selçuklu ilerleyişine engel olmak amacıyla sefere çıkan Romanos Diogenes, kısa süre içerisinde Antakya'dan hareket ederek Harun'un ele geçirdiği Artah ve İmm Kalelerini tekrar Bizans hâkimiyetine dahil etti (1068/69)⁶⁴⁷.

Alınan yenilgi sonrasında Hanoğlu Harun, Mahmûd'dan ayrılarak bu sıralarda Fatimîlere bağlı Sur Kenti'nde isyan ederek bağımsızlığını ilan eden Kadı Aynü'd-

⁶⁴⁵ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 140-142, 150-151; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 42.

⁶⁴⁶ Bedrül Cemalî Ermeni asıllı olup emrinde de Ermenilerden oluşan bir birlik bulunmaktaydı. Becerikli ve zeki bir devlet adamı olduğu anlaşılan Cemalî, Fatimî Devleti'nin zayıfladığı dönemlerde askeri ve siyasi bakımdan ön plana çıkarak Mısır siyasetinde etkili olmuş, ilerde yer vereceğimiz gibi Atsız'ın Mısır'ı ele geçirmesine imkân vermemiştir. Bk. Mateos, *Vekayi-Nâme*, s. 170; Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK yay., Ankara 2009, s. 164-165; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 123.

⁶⁴⁷ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 156; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 22; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 43-46.

devle Ebu'l Hasen'in yanına geldi. Burada hürmet ve ihsanlarla karşılanan Harun, daha sonra Fatımîlerce üzerlerine gönderilen Akka Valisi Bedr'ül Cemalî'nin saflarına katıldı. Bunun üzerine Harun'a bağlı Türkmenlerle iletişim kurmayı başaran Aynü'd-devle Ebu'l Hasen, Harun ve çevresindeki Türkmenlere yaptığı ihsanları dile getirerek kendisine ihanet ettiğini ileri sürdüğü Harun'un öldürülmesini istedi. Böylece Harun'u öldüren ona bağlı iki Türkmen, başını keserek Aynü'd-devle Ebu'l Hasen'a getirdiler (1070/71)⁶⁴⁸.

4.2.2. Yabgulu/Yâvegîyyân Türkmenleri

Hanoğlu Harun'un yanı sıra Afşin ve Sunduk/Sanduk Beyler de Anadolu üzerinden Suriye'ye geçerek özellikle Antakya ve Halep coğrafyasına akınlarda bulunmuşlardır (1068-69)⁶⁴⁹. Daha sonraki dönemlerde bölgeye Kızılı (Kurlu), Atsız ve Şöklü (Şökli) beyleri idaresindeki Yabgulu/Yâvegîyyân Türkmenlerinin geldiği görülmektedir (1069-1071)⁶⁵⁰. Yabgulu Türkmenleri Arslan Yabgu'nun esareti sırasında Selçuklu ailesinden ayrılarak batıya doğru hareket etmiş, Anadolu'ya gelerek oradan da Musul dolaylarına inmiş ve nihayetinde Azerbaycan dolaylarına geçerek Selçuklu ordu komutanlarının emrinde Anadolu gazalarında bulunmuşlardır. Bu süreç zarfında Yabguluların bir bölümü Alp Arslan'ın eniştesi olan Erbasgan'ın emrine girip onunla birlikte faaliyet göstermişlerdir. Erbasgan'ın Alp Arslan'a karşı itaatsiz tutumu sonucunda Anadolu'ya geçerek Bizans'a sığınması üzerine ona bağlı Yabgulu Türkmenlerinin bir kısmı ayrılarak Suriye taraflarına doğru hareket etmişlerdir.

Kurlu et-Türkî (قرو) (Kızılı)⁶⁵¹, Uvakoğlu Atsız ve kardeşleri, Şöklü ve Hanoğlu Harun'un bir yeğeni liderliğindeki Nâvakiyye (Yabgulu) Türkmenleri Fatımî

⁶⁴⁸ Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 46-47.

⁶⁴⁹ Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 47-49; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 113.

⁶⁵⁰ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 31-32; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 49; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 114.

⁶⁵¹ Ali Sevim kaynaklarda (قرو) şeklinde geçen ismi, Kurlu olarak okumuş ve "*kuşaklı, ya da seçkin bir yere sahip soylu kimse*" anlamına geldiğini belirtmiştir. Konuya temas eden Salim Koca ise Kurlu yerine Kızılı ifadesini kullanmıştır. Kızılı kelimesinin "Kızıoğlu" kelimesine olan yakınlığı dikkat çekmektedir. Eğer aynı kelime iseler konuya temas eden Köprülü'nün Kızıoğlu kelimesinin aslı olara öne sürdüğü Guzoğlu ifadesinin kullanılması doğru bir yaklaşım olacaktır. Bk. Sevim, "İbnü'l Kalânîsî", s. 7; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 114; M. F. Köprülü, "Claude Cahen, le Diyâr Bakr au Temps des Premiers Urtukides, Extrait du Journal Asiatique (Octobre – Décembre 1935), P. 219-276", *Bulleten*, C. I, S. 1, TTK yay., Ankara 1995, s. 287.

hâkimiyetindeki Filistin'e gelerek kendileri için yaşayabilecek toprak elde etme mücadelesine başladılar⁶⁵². Bu sıralarda Fatımîlerin Akkâ Valisi Bedrû'l Cemâlî, bazı Arap kabilelerinin saldırısına uğramış ve zarar görmüştü. Saldırıları karşısında zor durumda kalan Bedrû'l Cemâlî, Kızılı/Kurlu liderliğindeki Yabgululara başvurarak onlardan aldığı destekle isyan eden Arap kabilelerini bastırdı. Ardından Kızılı Bey, yapmış oldukları yardım karşılığında Bedrû'l Cemâlî'den para talep etti. Kızılı'nın isteği karşısında Bedrû'l Cemâlî "*Bende para yok, ben Araplar üzerine hâkim değilim, sizlere Suriye'de ıkta da veremem; ancak siz, Arapları yağmalamakla yetinin*" cevabını verdi. Bunun üzerine Yabgulu Türkmenleri "*Biz, bu toprakları kendi kılıcımız sayesinde ele geçirdik*" cevabını verdikten sonra Taberiyye bölgesine el koyarak aralarında paylaştılar (1071/1072)⁶⁵³.

Taberiyye ve çevresinde düzen ve istikrarı hâkim kılan Yabgulu Türkmenleri, kısa sürede bölgenin canlanması için de faaliyet göstererek harap durumdaki bölgenin yeniden tarım ve ticaret merkezi olmasını sağladılar. Yabguluların bölgedeki etkinlikleri karşısında boş durmayan Akkâ Valisi Bedrû'l Cemâlî de Arap kabilelerini onlara karşı kışkırtmaya başladı. Fakat Yabgulu Türkmenleri ani bir gece baskınıyla üzerlerine gelen Arap kabilelerini bozguna uğratarak Taberiyye döndüler. Böylece bölgede önemli bir güç olmaya başlayan Türkmenler, Halep emiri Mahmûd'un ricası üzerine ona destek vererek amcası Atiyye'nin yeniden Halep emiri olmasının önüne geçtiler. Yaptıkları yardım sayesinde mevcut durumunu muhafaza eden Mahmûd, Kızılı Bey'e kendi binek atıyla birlikte bir miktar da para verdi. Bir süre sonra da Kızılı Bey, Arapları kendilerine karşı harekete geçiren Bedrû'l Cemâlî'ye bir ders vermek için Akkâ'yı muhasara etti. Akkâ Kalesi'nin sağlam surlarla çevrili olması muhasaranın uzamasına neden olurken bu sırada Kızılı Bey de hayatını kaybetti. Ardından Türkmenlerin başbuğu olan Atsız, Akkâ kuşatmasını kaldırarak elden çıkmış olan Remle'yi alıp Kudüs üzerine harekete geçti. Kudüs'ün Türk kökenli Fatımî Valisi, Atsız'a haber göndererek kendisine aman verilmesi

⁶⁵² İbnü'l Kâlânîsî, 1069-70 yılı olaylarını aktarırken Bedrû'l Cemâlî'nin Sûr Kenti'ni muhasara ettiğini, bunun üzerine Sûr Hâkimi Kadı Aynü'd Devle b. Ebî Ukayl'ın Kurlu'dan yardım istediğini, Kurlu'nun da 6.000 Türkmen'i yardıma gönderdiğini, böylelikle de Bedrû'l Cemâlî'nin bir başarı elde edemediğinden bahsetmektedir. Bu bilgiyi doğru kabul edersek Yabguluların bu yıl içerisinde Suriye'ye indiklerini söyleyebiliriz. Bk. İbnü'l Kâlânîsî, *Tarih-i Dımaşk*, s. 98; Sevim, "İbnü'l Kalânîsî", s. 7.

⁶⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 173-174; İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 31; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 51; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 114-115.

durumunda şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Gelen teklifi kabul eden Atsız, Fatımî Valisi başta olmak üzere Kudüs halkına da aman vererek onların gönüllerini aldı ve böylece Kudüs'te Büyük Selçuklu hükümdarı ile Abbasi halifesi adına hutbe okunmaya başlandı (1073)⁶⁵⁴.

Kudüs'ün ele geçirilmesi ve yapılan düzenlemelerden sonra Atsız bir başka Fatımî toprağı olan Şam'ı (Dımaşk) muhasara etti. Fakat yetersiz teçhizattan dolayı şehri ele geçiremedi. Bununla birlikte her yıl hasat zamanında şehrin çevresinde yer alan yerleri yağmalayarak Şam'ın dış bağlantılarını kesmeye çalıştı⁶⁵⁵. Bu sıralarda Şöklü'de Akkâ üzerine giderek şehri ele geçirdi (1074). Akkâ'nın ele geçirildiğı haberini alan Atsız, Şöklü'den ele geçirdiğı paraların yarısı ile Bedrü'l Cemâlî'nin eşi ve oğlunun kendisine göndermesini istedi. Bunun üzerine Şöklü, Atsız'a isyan ederek ona karşı Fatımîlerin Şam valisi Muallâb ve bazı Arap kabileleriyle ittifak oluşturdu. Diğer taraftan Kutalmıšoğullarıyla da irtibata geçen Şöklü, onlara göndermiş olduğı mektupta; “*Sen Selçuklulardan olup sultan ailesindensin. Bu nedenle biz sana tâbi olup hizmetinde olursak seninle şeref duyar öğünürüz; hâlbuki Atsız, sultan ailesinden değildir, bu nedenle biz, ona, tâbi olup itaat ve hizmet etmeye razı olamayız*” diyerek, Atsız'ı yenilgiye uğrattıkları takdirde Mısır Fatımîlerinin kendilerine para ve başka ihsanlarda bulunacağını belirtti⁶⁵⁶.

Aldıkları mektup üzerine amcası Resul Tekin'in oğlu ve kardeşi Devlet ile birlikte yola çıkan Alp İlik, Taberiye'de Şöklü'ye katılarak Fatımî Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiler. Durumun tehlikesinin farkına varan Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Melikşah, gelen istek üzerine 3.000 kişilik takviye kuvvetle güçlendirdiğı Atsız'ı üzerlerine gönderdi. Taberiyye Gölü yakınlarında yaşanan mücadelede Şöklü ile oğlunu öldürerek Alp İlik, Devlet ve Resul Tekin'in oğlunu esir alan Atsız, durumu Melikşah'a bildirip tutsakları ona gönderdi (1074). Akabinde Rafeniyye'i Halep Mirdasoğullarından alan Atsız, Trablusşam ve Sur (Tyr) kentlerini de yaptığı

⁶⁵⁴ İbnü'l-Cevzî'ye göre Akkâ kuşatmasını kaldıran Türkmenler, Mısır taraflarına doğru ilerleyerek yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hatta bu Türkmenlerden bir kısmı Medine ve Bahreyn taraflarına kadar ilerlemiş ve aralarından 17 kişi ise Mekke'ye giderek Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret etmiştir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 174, 179-180, 194-195; Kr. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 73-74; İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 31-32; İbnü'l Kâlânîsî, *Tarih-i Dımaşk*, s. 98-99; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 52-54, 64-66; Koca, “Türkmen Beyi Atsız”, s. 115-116.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 73-74.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 197-198, 201.

antlaşmaylarla itaat altına aldı⁶⁵⁷. Sonrasında da uzun süredir ekonomik anlamda abluka uyguladığı Şam üzerine harekete geçerek şehri ele geçirdi (30 Haziran 1076)⁶⁵⁸. Böylece Atsız, Suriye ve Filistin coğrafyasında güçlü bir siyasi kişilik olarak ortaya çıktığı gibi; Kızılı Bey ile birlikte kurulan Türkmen Beyliği'ni de Selçuklu Melikliği'ne çevirdi⁶⁵⁹.

Bu hadisenin dikkat çeken önemli noktalarından biri de şüphesiz zahiri olarak görülen Yabgulu Türkmenleri beyleri arasında cereyan eden iç mücadelenin aslında Mikailoğulları ile Arslan Yabguoğulları arasında yaşanan mücadeleye dönüşmesidir. Nitekim gerek Kızılı gerekse de Atsız'ın Fatımîlerle olan mücadeleleri sonrasında ele geçirdikleri topraklarda Selçuklu sultanı ve Abbasi halifesi adına hutbe okutmaları onların kendilerini Büyük Selçuklu Devleti'nin bir parçası olarak gördüklerinin bir göstergesidir. Diğer taraftan Şöklü'nün Akkâ'yı aldıktan sonra Atsız'a karşı isyan etmesi ise aynı zamanda Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'a da bir isyandı. Bu nedenle Şöklü, kendisine hem yeni bir hami bulmak hem de Atsız'ın saflarında yer alan Yabgulu Türkmenlerini kendi saflarına çekmek için Arslan Yabgu'nun torunları olan Kutalmışoğullarına başvurmuştur. Şüphesiz bu durum Melikşah'ın harekete geçmesine neden olmuş ve Şöklü tehlikesi bertaraf edilmiştir.

Atsız Bey, Kızılı Bey döneminde başlayan fetihlerden (1071) Şam'ın fethine kadar yaklaşık beş yıl boyunca Suriye ve Filistin bölgesinde Askalan ile Yafa dışındaki Kudüs, Remle, Trablusşam, Sur, Akkâ, Humus, Rafeniyye gibi şehirleri fethederek Türkmen Melikliği'ni kurmuştur⁶⁶⁰. Bölgede güçlenen Atsız karşısında endişeye kapılan Melikşah, Nizamü'l Mülk'ün itiraz etmesine rağmen kardeşi Tutuş'u onun yerine Suriye ve Filistin coğrafyasına atamak istedi. Bu sıralarda Atsız

⁶⁵⁷ Atsız Bey, Trablusşam ve Sûr Kentlerini Şif hutbesi okunması ve Oğuzların da özellikle Sûr Kenti'nde rahatça ticaret yapabilmesi şartları mucibince itaati altına almıştır. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 205.

⁶⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 201-202, 205; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 98-99; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 24-25; Süryani Mikhail'e göre Sayda Kenti de alınan yerler arasındadır. Bk. Süryani Mikhail, *Vekâyinâme*, C. III, s. 172; Kr. Sevim, Suriye ve Filistin, s. 66-71; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 116-117.

⁶⁵⁹ İbn Kesîr'in verdiği bilgilere göre Melikü'l Muazzam ünvanı verilmiş olan Atsız, Şam Şehri'ni alarak 106 yıl sonra orada Sünnî Halifesi adına hutbe okuttuğu gibi; cami ve mescit girişlerinde de sahabilere atfen yazılan kötü ibareleri kaldırmış, şehre ilk defa halkın sığınabileceği kale inşa ettirmeye başlamış fakat Tutuş döneminde bitirilmiştir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, C. 12, Çağrı yay., İstanbul 2000, s. 236-237; Kr. Sevim, Suriye ve Filistin, s. 63-64.

⁶⁶⁰ Ross Burns, *Damascus*, London and New York 2007, s. 141; Sevim, Suriye ve Filistin, s. 74.

ise KutalmıŖoğullarıyla birleŖen Ŗöklü'ye mücadele etmekteydi. Bununla birlikte durumdan haberdar olan Atsız, MelikŖah'a mektup yazarak Suriye ve Filistin'de onun adına hizmet ettiğini, Selçuklu hazinesine düzenli olarak vergi gönderdiğini, güçlü Ŗif Mısır Halifeliği'yle yardım almaksızın mücadele ettiğini belirterek yerine TutuŖ'un atanma sebebini sordu. Bunun üzerine MelikŖah, Nizam'ül Mülk'ün de telkinleriyle Atsız'ın Ŗöklü ve KutalmıŖoğulları karŖısında Büyük Selçuklu sultanına bağlı kalarak tehlikeyi bertaraf etmesini göz önüne alarak bu kararından vazgeçti. Atsız'ın gönlünü almak için de kendisine ait külah, at, kılıç ve kalkanı hediye olarak ona gönderdi⁶⁶¹.

MelikŖah'ın göndermiŖ olduğu hediye ve hil'atle mevcut durumunu muhafaza eden Atsız, Melik'ül Muazzam unvanını taşıyarak Ŗam'ı beyliğinin merkezi yapıp, Mısır Fatimî Devleti'ni ortadan kaldırmak için harekete geçti. YaklaŖık elli gün sonra Rif Kenti'ne vararak çevresini yağmalayıp Ŗehri muhasara etmeye baŖladı. Bedrü'l Cemalî'ye de haber göndererek ondan kendisine para göndermesini talep etti⁶⁶². Bu sıralarda Bedrü'l Cemalî, halife Muntasır'ın daveti üzerine Akkâ'dan ayrılarak Dimyat'a gelmiŖ ve Fatimî merkezinde etkili olan İldeniz/Yıl Degiz (الدكر /يلدكوش) baŖta olmak üzere Türk asıllı devlet adamlarını bir ziyafet düzenleyerek ortadan kaldırttırmıŖtı. Hayatta kalan Türkmenler de Mısır'ı terk ederek Atsız'a katılmıŖ ve onun Mısır üzerine sefere çıkmasında etkili olmuŖlardı⁶⁶³.

DüzenlemiŖ olduğu suikastla Fatimî Devleti'ndeki Türk etkisini kıran Bedrü'l Cemalî, kurduğu yeni birlikleriyle Said'de Ubeydîlerle (İsmailîler) ve Asvân ile Mısır'ın muhtelif yerlerinde de asilerle mücadele ederken Atsız'ın Mısır üzerine harekete geçtiği ve kendisinden para talep ettiği haberinin aldı. Asilerle mücadele içinde oluŖu ve Türklerden müteŖekkil Mısır ordusunu da dađıtmıŖ olması ona bu Ŗartlarda Atsız ile mücadele imkânı vermediğinden Atsız'a 150.000 altın göndermeyi kabul etti⁶⁶⁴. Sonra da vakit kaybetmeden Said ve Asvân'da asilerin oluŖturduđu tehlikeyi bertaraf ederek ordu hazırlamaya koyuldu. Diğer taraftan da Ŗöklü'nün

⁶⁶¹ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 206; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 119-120.

⁶⁶² İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 211.

⁶⁶³ YazılıtaŖ, *Fâtımî Devleti*, s. 164-165; Salim Koca'ya göre Atsız'ı Mısır seferine ikna eden (Kaan Ŗah b. İldeniz) ile Atsız'ın kardeŖi Me'mun dur. Nitekim İldeniz'i öldüren Bedrü'l Cemalî'dir ve Me'mun'un karısı da Ŗöklü'nün kız kardeŖi olup o da babasıyla Mısır'dadır. Bk. Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 123-124.

⁶⁶⁴ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 211.

babasını Atsız'ın ordusunda yer alan Türkmenleri kendi saflarına çekmesi için görevlendirdi. Ayrıca Atsız'ın ordusunda yer alan Arap asıllı Kelb Kabilesi reisi Bedr b. Hazım el-Kelbî ile de irtibat kurarak onu da kendi safında savaşmaları için ikna ederken Haç için Mısır'a varmış olan 3.000 adayı da Atsız ile mücadele etmek şuan Haç ibadetini yerine getirmekten daha eftaldir diyerek hazırlamakta olduğu ordusuna dahil etti⁶⁶⁵. Bu sıralarda Rîf taraflarında olan Atsız, İldeniz'in oğlunun "*Rîf'i almak Kahire'yi fethetmektir*"⁶⁶⁶ telkiniyle bölgede oyalanırken Bedrül Cemalî'de yukarıda zikrettiğimiz hazırlıklarla meşgul oldu.

Rîf Kenti'nde vakit kaybeden Atsız, yanındaki devlet adamlarının bazılarının önerisiyle Kahire üzerine gitmekten vazgeçtiği sıralarda kardeşi Me'mun ve İldeniz'in oğlunun telkinleriyle yola koyularak Kahire dolaylarında karargâhını kurdu⁶⁶⁷. Bu sefer sırasında 5.000 ila 20.000 kişilik bir askeri güçle hareket ettiği anlaşılan Atsız'ın ordusunda yağma ve ganimetten daha fazla pay almak düşüncesiyle askerlerin aileleri de yer almaktaydı⁶⁶⁸. Atsız'ın Kahire dolaylarına geldiği haberini alan Bedrül Cemalî 12.000 kişilik bir öncü kuvveti üzerlerine gönderdi. Atsız'ın üzerlerine gelen bu kuvvetleri yenmesi Bedrül Cemalî'ye anlaşmış olan Kelb kabilesi ile Şöklü'ye bağlı Türkmenlerin ondan ayırmalarına imkân vermedi. Sonrasında Rîf Kenti'nde olduğu gibi Atsız, Kahire dolaylarının da ordu mensuplarınca yağmalanmasına ve halka zarar verilmesine göz yumdu. Bu nedenle bölge ahalisi Fatımî Halifesi Muntasır'ın huzuruna çıkarak kendilerini bu zor durumdan kurtarması için harekete geçmesini istediler. Muntasır ise; Atsız'la mücadele edecek ordusunun olmadığını ve halkın kötü işleri bırakarak Allah'a yalvarmalarını tavsiye etti. Kendisi de Atsız karşısında alabilecekleri yenilgiyi düşünerek emniyet amacıyla İskenderiye'ye kaçmak için gemiler hazırlattı. Bunun

⁶⁶⁵ Makrizî (Takiyy ed-Din Ahmed b. Ali), *İtti'âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el-Elimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, C. II, Kahire 1996, s. 317; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 211.

⁶⁶⁶ (الريف تملك ولاكن لقهيرة با تشغل بالاً) Bk. Makrizî, *İtti'âz el-Hunefâ*, C. II, s. 317.

⁶⁶⁷ Me'mun'un eşi Şöklü'nün kız kardeşi olup ölümünden sonra babası ile birlikte Mısır'a gitmiştir. Bu nedenle Me'mun kardeşi Atsız'ı Kahire'ye sefer düzenleterek eşine kavuşma düşüncesindedir. Diğer taraftan İldeniz'in oğlu ise basını öldüren Halife Muntasır ile Bedrül Cemalî'den kaçmak niyetiyle Atsız'ın sefer düzenlemesi taraftarıdır. Bu sefer sırasında Atsız'ın yanında yer alan kardeşlerinden biri de Çavlı'dır. Bk. Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 124; İbnu'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 33; Kr. Sevim, Suriye ve Filistin, s. 75.

⁶⁶⁸ İbnu'l-Cevzî'ye göre rakam 20.000 iken diğer kaynaklara göre bu rakam 5.000 civarındadır. Her iki veriyi incelediğimizde ise 5.000 ordu mensubunun eşi/eşleri ve çocuklarıyla kolayca 20.000 kişi olabilecekleri ihtimal dâhilindedir. Nitekim yine İbnu'l-Cevzî'ye göre yenilgi sonrasında yaklaşık 10.000 çocuk ve cariye Mısırlılar tarafından ele geçirilmiştir. Bk. İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 211-212; Kr. Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 124-125.

üzerine halk tekrar huzursuzluğunu dile getirmek için Muntasır'ın yanına çıkarak "sen ve Bedrü'l Cemalî gemilerle kaçacaksınız" diye hesap sordular. Bunun üzerine Muntasır "Ben de sizlerle birlikte burada kalacağım, eğer Bedrü'l Cemalî, gidecek olursa ancak sizin selâmetiniz için savaşa gidecektir. İşte gemiler burada duruyor. Ben Tanrı'nın bizi zafere ulaştıracağına kesinlikle güveniyorum. Çünkü bizde bulunan eski kitaplardaki kayıtlara göre, bu topraklar doğudan gelen kuvvetler tarafından alınamayacaktır; bu nedenle doğudan kim saldırırsa yok edilecektir" cevabını verdi⁶⁶⁹.

Yaşanan bu gelişmelerden sonra Bedrü'l Cemalî yaklaşık 30.000 kişiden müteşekkil ordusuyla Atsız üzerine harekete geçti. Atsız da gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Mısır ordusunu karşıladı. Atsız ordusunda çalınan davul zurna Bedrü'l Cemalî başta olmak üzere Fatimî Ordusu'nu tedirgin ederek ümitsizliğe düşmesine neden oldu. Her şey Atsız'ın lehine gelişirken Bedr b. Hazım el-Kelbî komutasındaki 2.000 kişiden oluşan Kelb Kabilesi Atsız'a ihanet ederek Fatimî ordusu saflarına geçti. Akabinde Şöklü'nün babasına söz veren 700 Türkmen de Atsız'dan ayrılarak onlar da Fatimî ordusuna dahil oldular. Böylece ordusunda büyük kayıplar yaşayan Atsız, mücadele etmeye devam etse de yenilgiden kurtulamadı ve geri çekilerek savaş meydanından ayrıldı (19 Şubat 1077). Yaşanan bu savaşta Atsız ve yanındaki bir miktar asker dışında geriye kalan ordu mensupları ile onların aileleri esir edildi ya da öldürüldü. Atsız'ın da bir kardeşi ölürken diğer kardeşi de kolunu kaybetti. Mısır ordusu ise aldıkları galibiyet sonrasında 3.000 kıymetli at, 10.000 cariye ve çocuk ile çok miktarda mal, kıymetli eşya ele geçirdi⁶⁷⁰.

Aldığı yenilgi üzerine Gazze taraflarına gelen Atsız, buradaki halk tarafından iyi karşılanmayarak şehre alınmadığı gibi saldırılarına da maruz kaldı. Bunun üzerine oradan ayrılmak zorunda kalan Atsız, Remle'ye vardı ve bura halkı da ona karşı gelerek onunla mücadele etti. Böylece Şam'a kadar gelen Atsız, Şam halkı tarafından iyi karşılanarak şehre alınmış ve şehirdeki yönetimi devam etmiştir. Şam halkının göstermiş olduğu sadakatten memnun kalan Atsız, o yıl alınacak olan vergiden Şam halkını muaf tutarak onları memnun etti. Alınan yenilgiden sonra

⁶⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 211-212.

⁶⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 212; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 101-102; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 25; İbnü'l Kâlânîsî, *Tarih-i Dimaşk*, s. 109-110; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 77-78; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 126-127; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti*, s. 165.

Kudüs başta olmak üzere Atsız'ın hâkimiyetine geçmiş olan birçok muhit alınan yenilgiden sonra ona olan bağlılıklarını bırakarak Fatimî Halifesi adına hutbe okutmaya başladı⁶⁷¹. Bu sıralarda da Anadolu'dan bir miktar Türkmen Şam'a gelerek Atsız'ın hizmetine girdi. Atsız yeni gelen kuvvetlerle Suriye ve Filistin bölgesinde elden çıkmış olan yerleri tekrar hâkimiyeti altına almak için harekete geçti. İlk olarak Mısır seferine çıktığı sırada yanlarında götürmedikleri mal ve aile üyelerini bıraktıkları Kudüs üzerine yola çıktı. Nitekim Kudüs ileri gelenleri ve halkı Atsız'ın aldığı yenilgi sonrasında şehirde bıraktığı malları yağmaladıkları gibi kadınları ve çocukları da kendilerine köle yapmışlardı. Kudüs önlerine gelen Atsız, onlara bir elçi göndererek aman vereceğini bildirdi. Fakat Kudüslüler buna itimat etmedikleri gibi Atsız'a da hakaret edip onu savaşmakla tehdit ettiler. Böylece başlayan mücadele Davut Burcu'ndan Atsız'ın ailesinden olan kişiler bir ip sarkıtarak Atsız ordusunda yer alan Türkmenlerin şehre girmesi sağlandı. Böylece şehre giren Atsız, kendisine hakaret eden ve maiyetini yağmalayan kesimi şiddetli bir şekilde cezalandırdı ve bu mücadelede yaklaşık 3.000 kişi hayatını kaybetti. Cami ile kutsal yerlere sığınanlara dokunulmayarak onlardan kurtuluş akçesi alınıp serbest bırakıldı. Ardından Kudüs'ten ayrılarak Remle'ye varan Atsız, şehrin boşaltıldığını görünce Gazze'ye yöneldi ve Mısır dönüşü kendisine biat etmeyerek saldıran şehir ahalisini cezalandırdı. Oradan gönderdiği birliklerle Rîf Kenti'ni yağmalatan Atsız, sonrasında Yafa Şehri'ni de muhasara ederek Şam'a döndü. Böylece Suriye ve Filistin coğrafyasında elden çıkmış olan topraklara yeniden hâkim olan Atsız, Halife Muktedi Biemrillah'a durumu bildirdi⁶⁷².

Bu sırada gelişmelerden haberdar olmadığı anlaşılan Melikşah, Mısır yenilgisinden sonra Atsız'ın da hayatını kaybettiğini düşünerek Suriye ve Filistin bölgesinin yönetimini kardeşi Tutuş'a vererek onu bölgeye sevk etti. Bunun üzerine Azerbaycan taraflarındaki merkezi Gence (Cenze) ve Berdaa'dan yola çıkan Tutuş, Diyarbakır yakınlarına geldiğinde Atsız'ın ölmediği ve yeniden bölgede hâkimiyet kurduğu haberini aldı (1078). Tutuş'un geldiği haberini alan Atsız da ona başvurarak bir miktar daha asker talep ettiği gibi Melikşah'a da para ve hediyelerle birlikte bir mektup göndererek ona; "*Emir Tutuş'un benim tarafıma (yerime), yani Suriye'ye*

⁶⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 213.

⁶⁷² İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 213-214; İbnü'l Kâlânîsî, *Tarih-i Dimaşk*, s. 110; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 80-81; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 129-130.

gönderilmesini gerektiren ne gibi bir şey yaptım? Esasında ben, sizin itaatli bir kölenizim ve bu ülkede sultanın bir naibiyim. Ben, ihtiyacım olan şeyler ve beraberimde bulunan askerlerimin masraflarından başka hiçbir para sarf etmiyorum ve her yıl da Devlet Hazinesi'ne 20.000 altın gönderiyorum” dedi. Bunun üzerine Melikşah onu ikinci kez Suriye ve Filistin meliki olarak yerinde bıraktı ve Tutuş'a da bir mektup göndererek Şam dolaylarına inmeyerek Halep dolaylarına gitmesini söyledi⁶⁷³.

Kendisine katılan Türkmen beyleriyle (Afşin, Sanduk, Hâcip Aytekin) Halep üzerine giden Tutuş şehri muhasara etmeye başladı. Musul Emiri Müslim b. Kureyş'de gelerek ona katıldı. Fakat Müslim, her ne kadar Tutuş'un saflarında yer alsada muhasara altındaki Sabık b. Mahmûd'a yardım etmekte, şehrin gıda ve diğer giderlerini yüksek meblağlara da olsa karşılamaktaydı. Bunun üzerine hiddetlenen Tutuş ona “*Sen, Halep halkına yardıma mı geldin, yoksa onları takviye etmeye mi geldin? Derhal memleketine dön, benim sana ihtiyacım yok*” dedi. Bunun üzerine Halep civarından ayrılan Müslim Sincar'a vardığında Tutuş'a yardıma gelen Bahaü'd-devle (Türkmen et-Türkî) ile karşılaştı. Ona buradan gitmesini yoksa Kilâboğullarının saldırısına uğrayacağını söyledi. Bahaü'd-devle Ona itibar etmeyerek Fırat Irmağı'nı geçip Buzâa (Bizâa) adı verilen vadiye vardı. Burada Kilâboğulları, Ukayloğullarından da yardım alarak ona saldırdı. Saldırı karşısında Bahaü'd-devle karşı koyamayınca ağır tahribat alıp kabilelerce yağmalandı. Bunun üzerine Tutuş, Halep kuşatmasını bırakarak asiler üzerine gitti. Kuşatmadan kurtulan Halep halkı da Selçuklu ordusuna saldırıp bir kısmını öldürdükleri gibi geride bıraktıkları eşya ve malzemeleri de yağmaladılar. Fırat Irmağı'nı geçen Tutuş ise; suçlu addettiği Müslim üzerine Musul'a gitmeye kararlıyken onun asker toplayıp kendisini beklediğini öğrenince Müslim'in destek verdiği Mervanîler üzerine giderek Diyarbakır taraflarını yağmalayıp Melikşah'ı durumdan haberdar etti⁶⁷⁴.

Tutuş, Diyarbakır taraflarına çekilip tekrar Halep'e hareket ettiği sıralarda Bedrû'l Cemalî de büyük bir ordu hazırlatarak kölesi Nasrû'd-devle el-Cuyûşî komutasında Şam'a sevk etti. Filistin ve Suriye şehirlerini alarak Şam önlerine gelen Nasrû'd-devle, şehri muhasara etmeye başladı. Atsız canla başla mücadele etse de

⁶⁷³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 226-227.

⁶⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 227.

Nasrû'd-devle karşısında önemli bir başarı elde edemedi. Bunun üzerine Halep yakınlarında bulunan Tutuş'a haber göndererek ona "*Dımaşk'ı kendisine teslim edip hizmetine gireceğini*" bildirip bir an önce Şam'a hareket etmesini istedi. Halep ve çevresinde önemli bir başarı elde edememiş olan Tutuş, önden Afşin'i gönderip kendisi de Şam'a doğru yola çıktı. Gelişmelerden haberdar olan Mısır birlikleri ise Atsız ve Tutuş'un kuvvetleri arasında kalacağı ve mücadele edemeyeceği endişesiyle zaman kaybetmeden Şam'dan ayrıldı. Böylece Tutuş, Şam önlerine Mercü Azrâ'ya (Azrâ Çayırılığı) geldiğinde Atsız tarafından karşılandı. Sonra Şam'a birlikte geldiler ve Atsız şehri ona teslim etti. Tutuş şehre hâkim olduktan sonra Atsız'ın hareketlerinden şüphelenerek onu hapsedirip kardeşini de öldürdü. Ardından Atsız'ı da yay kirişiyle boğdurdu (1079). Böylece Şam ve çevresinin hâkimi Tutuş oldu⁶⁷⁵.

Tutuş'un Atsız'ı sebepsiz yere öldürmesi, yanında yer alan beyler ile Türkmenlerin ona karşı endişe duymalarına neden oldu. Atsız ile benzer sonun kendi başlarına da gelebileceğinden endişe duyan Afşin Bey, kendisine bağlı Türkmenlerle Şam'dan ayrılarak Maarre ve Kefertab'ı yağmalayıp Antakya önlerine gelerek şehri baskı altına aldı. Zor durumda kalan Antakyalılar ona 30.000 altın vererek şehir çevresinden uzaklaştırmak istediler. Afşin Bey'de bu teklifi kabul etti. Fakat Antakya ileri gelenleri Afşin Bey'i altın vaadiyle oyalarken diğer taraftan da Tutuş'a haber vererek ona vergi vermeyi taahhüt ettiler. Haberi alan Tutuş, hem Afşin'i cezalandırmak hem de Antakya'yı vergiye bağlamak maksadıyla ordusuyla Şam'dan ayrıldı. Haberi alan Afşin Bey, hemen Antakya'dan ayrılarak Diyarbakır taraflarına çekilirken Tutuş da Şam'a geri dönerek Kudüs'e asker gönderip burayı muhasara etti⁶⁷⁶. Ardından Kudüs'e hâkim olan Tutuş, yönetimini Artuk Bey'e iktâ olarak vererek oraya gönderdi. Kudüs'e gelen Artuk Bey, Durmuş'tan (Turmuş) kaleyi teslim aldı. Bu sırada Atsız'ın Kudüs'teki akrabaları (Davut Burcu'nda yaşayan) ise buranın kendileri için güvensiz olduğuna kanaat getirerek Bağdat'a gittiler⁶⁷⁷.

⁶⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 229-231, 233; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 107-108; İbnü'l Kâlânîsî, *Tarih-i Dımaşk*, s. 112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 12, s. 294; Süryani Mikhail, *Vekâyinâme*, C. III, s. 178; Bondârî, *Zubdat*, s. 71-72; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, C. I, s. 135-136; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 82-84; Koca, "Türkmen Beyi Atsız", s. 133-136; Burns, *Damascus*, s. 141.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 231.

⁶⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 231, 243-244.

Şam meliki olan Tutuş, daha önce kuşatıp alamadığı Halep üzerine sefere hazırlandığı sıralarda Musul Emiri Müslim b. Kureyş harekete geçerek Halep'e sahip oldu (23 Eylül 1080). Müteakiben Harran ve Suruç'u alarak sınırlarını genişleten Müslim, Musul çevresinde de müstahkemler imar ettirdi⁶⁷⁸. Böylece Atsız'dan boşalan coğrafya da Tutuş ile Müslim b. Kureyş'in iktidarî yayılımları ortaya çıktı. Bölgede oldukça güçlendiği anlaşılan Müslim, Artuk Bey ve maiyetinde yer alan Türkmenler ile Tutuş'un annesini Fırat Nehri'nden geçmelerini savaş nedeni saymış ve bu nedenle de yalnız Tutuş'un annesi ile hizmetkârları nehirden geçebilmiştir⁶⁷⁹. Sonraki dönemlerde daha da ileri giden Müslim, Tutuş hâkimiyetindeki Şam'ı muhasara ettiyse de bir başarı elde edemedi⁶⁸⁰. Bu sıralarda Türkiye Selçukluları hükümdarı Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Antakya'yı aldıktan sonra Müslim b. Kureyş ile karşı karşıya gelerek onunla savaşmış ve savaş sırasında Müslim hayatını kaybetmiştir. Akabinde Tutuş ve Artuk Bey, Süleyman Şah ile mücadele etmiş ve bu mücadelede de Süleyman Şah hayatını kaybetmiştir⁶⁸¹. Nihayetinde bölgeye Melikşah'ın gelişi ile yeni bir şekil verilmiştir. Bu şekillendirmeye Urfa'ya Bozan, Halep'e Aksungur, Antakya'ya Alpoğlu Yağısyan'ı emir olarak atayan Melikşah, Müslim'in oğluna Rakka, Harran, Rahbe ve çevresini, kardeşi İbrahim b. Kureyş'e Musul ve Cezire çevresini vererek Tutuş'u da eski yerinde bıraktı. Diğer taraftan Melikşah'ın kendisini cezalandırmasından korkan Artuk Bey de Tutuş'un vaktiyle kendisine ikta ikta ettiği Kudüs'e çekildi. Kudüs'te de kendinin emniyette hissetmeyen Artuk Bey, oradan ayrılarak daha güvenli gördüğü Remle civarlarındaki çukur arazilerde saklandı⁶⁸².

4.2.3. Ahmedşah et-Türkmanî

Suriye coğrafyasına inen Türkmen gruplarından bir diğeri de Kızlı (Kurlu), Atsız ve onlara bağlı Türkmenlerle aynı dönemde Anadolu'dan kuzey Suriye'ye geçen Ahmedşah'tır (1075). Ahmedşah, Bekçioğlu Afşin, Demleçoğlu Muhammed ile birlikte Bizans'a karşı mücadele ederken bu dönemde Suriye'ye geçerek Büyük

⁶⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 232-234, 236, 237; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 110-111.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 237.

⁶⁸⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 116-117.

⁶⁸¹ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 331; Azîmî, *Tarih*, s. 28-29; Comnena, *Alexiad*, s. 108; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 128-129; Mateos, *Vekayi-Nâme*, s. 161; Münecimbaşı, *Selçukîler*, s. 6-7; Sevim, *Süleymanşah*, s. 30; Keskin, "Gazi Süleyman Şah", s. 533; Turan, *Türkiye*, s. 69.

⁶⁸² İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 271-272, 274, 278; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 62-66.

Selçuklulara tabi Halep Emiri Mirdasoğullarından Nasr'ın hizmetine girdi. Ardından Nasr ve Ahmedşah Bizans toprağı olan Menbic'i muhasara ederek ele geçirdiler. Nasr ve Ahmedşah karşısında varlık gösteremeyen Bizans yöneticisi şehri onlara teslim etti (Eylül/Ekim 1075)⁶⁸³.

Yukarıda değindiğimiz gibi bu esnada Asi Irmağı kenarına kadar ilerleyen Atsız, Celâlî'yi almış ve Mirdasî topraklarına akınlarda bulunarak Rafeniyye'yi topraklarına katıp kardeşi Çavlı yönetimine bırakmıştı. Bunun üzerine Nasr, Atsız'a haber göndererek akınlarını durdurmasını istedi. Atsız da ona, haber göndererek akınları durdurması karşılığında babası Mahmûd'dan kalan mal ve paraların bir kısmını kendisine göndermesini istedi. Nasr da bunu kabul ederek Atsız'a 15.000 altın verdi. Böylece Atsız, Şam'ı kuşatmak için harekete geçerken kardeşi de Rafeniyye'de kaldı (1076). Çavlı, Rafeniyye civarlarında akınlara devam ederken Mirdasî topraklarına da girerek Halep yakınlarına kadar ilerledi. Bunun üzerine Nasr, Ahmedşah'ı onun üzerine gönderdi. İki taraf Hama yakınlarında mücadeleye tutuştular. Mücadelede varlık gösteremeyen Ahmedşah, yenildiği gibi birçok Türkmen ve Halep askeri de hayatlarını kaybetti. Savaş sonrasında Çavlı, galibiyetle birlikte bol miktarda da ganimet de elde ederken Ahmedşah da sağ kalan askerleriyle Mezkîn'e çekildi⁶⁸⁴.

Mezkîn'de Halep askerleri Halep'e dönmek istediklerini Ahmedşah'a bildirdiler. Ahmedşah da onlara; *"Bu yenilgiden sonra Halep'e dönmek, bize ne yarar sağlar. Eğer savaş için harekete geçerse o takdirde Allah, Çavlı kuvvetlerine karşı bize zafer kazandıracaktır. Yok, eğer benim bu fikrimi kabul etmezseniz o zaman ben Fırat Irmağı yörelerine gider, oradaki oymağımdan yardım isterim. Çünkü bu yenilgiden sonra Halep'e Nasr b, Mahmûd'a dönmenin, benim için hiçbir değer ve anlamı olmaz. Biz zafer kazanırsak o zaman Emir Nasr bize lütuf ve ihsanlarda bulunur."* dedi. Ahmedşah'ın konuşmasından etkilenen Halep askerleri ona hak vererek Halep'e dönmekten vazgeçtiler. Ardından Çavlı'ya ani bir baskın yaptılar. Baskın neticesinde Çavlı, mağlup edilerek 300 dolayında askeri de esir alınıp

⁶⁸³ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 32; İbn al-'Adîm, *Buğyat*, s. 68; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 85.

⁶⁸⁴ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 32-33; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 86.

Halep'e gönderildi. Aldığı hezimet neticesinde Çavlı, Rafeniyye çekilmek zorunda kaldı. Burada bir süre kaldıktan sonra da kardeşinin yanına Şam'a döndü⁶⁸⁵.

Ahmedşah'ın Çavlı karşısında aldığı galibiyet, Halep Mirdasî Emiri Nasr için sevindirici bir hadise olsa da Ahmedşah'ı iktidarına rakip olarak görmeye başladı. Nitekim aldığı galibiyet neticesinde Halep ileri gelenleri Ahmedşah'a meylederek kendisinin yerine emir yapabilirlerdi. Nasr da hâsıl olan bu endişe, Ramazan Bayramı'nda aldığı içkinin de etkisiyle hareket geçmesine neden oldu ve Ahmedşah'ı hapsedirdi. Ardından Halep'in Hazır semtinde ikamet eden ona baplı Türkmenleri de yağmalattı. Bu sırada kendisine isabet eden okla boynundan yaralanan Nasr hayatını kaybetti (Mayıs 1076). Onun ölümüyle cesaretlenen Türkmenler, Halep içlerine yayılarak çevreye zarar vermeye başladılar. İç kalede bulunan devlet adamlarından Verd ve Emir Sedidü'l-Mülk Ebu'l Hasen olayların daha fazla büyümesine meyal vermemek için Nasr'ın kardeşi Sâbık'ı kente getirerek emir ilan ettiler. Ardından olayların durulması ve şehre huzurun tekrar gelmesi için Ahmedşah'ın hapisten çıkarmasını istediler. Bunun üzerine Sâbık, Ahmedşah'ın hapisten çıkmasına müsaade ettiği gibi gönlünü almak için de ona 1.000 altın verip her ay da 30.000 altın tahsis etti⁶⁸⁶.

Ahmedşah'ın serbest bırakılması sonrasında Halep'de işler tam yoluna girmek üzereyken Kilâboğulları, Sâbık'a tabi olmak istemeyerek kardeşi Vessab ile irtibata geçtiler. Bunun üzerine gerekli hazırlıkları tamamlayan Vessab, kardeşi Şebib ile dayısının oğlu Mubarek b. Şibl'nin desteğini alarak Halep'e sefer düzenledi. Endişeye kapılan Sâbık, vakit kaybetmeden yaklaşık 1.000 atlı Türkmen gücüne sahip Ahmedşah'tan yardım talep etti. Ahmedşah yaptığı antlaşma gereği yardım edeceği taahhüdünde bulunduktan sonra bu esnada Anadolu'ya akın yapmak için Halep civarında 500 atlısıyla bulunan Demleçoğlu Muhammed Beyle de iletişime geçerek saflarına saflarına kattı. Böylece yeterince hazırlık yaptığına kanaat getiren Sâbık, kardeşi Vessab'ın savaş düzeni aldığı Halep'in güney batısındaki Kınnesrin'e doğru yola çıktı (1076). İki kardeşin karşı karşıya gelmesiyle başlayan savaşta Türkmenlerin azimli ve cesur mücadeleleri neticesinde zor

⁶⁸⁵ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 33-34; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 86-87.

⁶⁸⁶ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 34-35; İbn al-'Adîm, *Buğyat*, s. 68; İbnü'l Kâlânisî, *Tarih-i Dımaşk*, s. 108-109; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 87-88.

durumda kalan Kilâboğulları Kabilesi mensupları, ağırlıklarıyla birlikte aile ve çocuklarını da savaş meydanında bırakarak kaçtılar. Böylece Sâbık tahtını muhafaza ettiği gibi Türkmenler de bol miktarda ganimet ve esir elde ettiler. Ardından Ahmedşah, Hazır'a dönerken Demleçoğlu Muhammed Bey de kendi ikametgâhına döndü. On üç gün sonra Demleçoğlu Muhammed Bey, Ahmedşah'ı vereceği ziyafete çağırdı. Ziyafete icabet eden Ahmedşah, Demleçoğlu tarafından hapsedildi. Bunun üzerine Sâbık 10.000 altın ve 20 at karşılığında Ahmedşah'ı tutsaklıktan kurtardı. Halep'e dönen Ahmedşah, Sâbık'ın kendisine gösterdiği hürmet karşısında Antakya üzerine sefer düzenleyerek şehirden 5.000 (İbnu'l-Cevzî'ye göre 150.000) altın alarak Halep'e döndü. Bu sıralarda Diyarbakır taraflarında bulunan Tutuş, Halep üzerine sefere çıktı. Bunun üzerine Ahmedşah, kendisine tabi Türkmenlerin ailelerini Hazır'dan Cizr Kalesi'ne göndererek maiyetiyle Halep savunmasında Sâbık'ın yanında yer aldı. Tutuş'un Halep'i almak için saldırdığı sırada Ahmedşah aldığı bir mızrak darbesiyle hayatını kaybetti (1078/1079). Cizr Kalesi'nde kalan Türkmen aileleri de daha önce Hanoğlu Harun ve maiyetindeki Türkmenlere yapıldığı gibi Arap kabilelerince yağmalanıp birçoğu da öldürüldü⁶⁸⁷.

4.2.4. Sonraki Dönemlerde Bölge ve Türkmenler

Suriye ve Filistin Türkmenleri, Tutuş ve oğulları döneminde bölgede varlıklarını devam ettirdiler. Tutuş'un Büyük Selçuklu tahtını elde etmek için yaptığı mücadelede hayatını kaybetmesi üzerine, oğullarından Rıdvan Halep'i, Dukak da Şam'ı kendilerine merkez yaparak Suriye Selçuklularını fiilen ikiye böldüler. Bu sıralarda yönetimi Artuk Bey'e bırakılan Kudüs'ün Fatımîlerin eline geçmesiyle de oğullarından Sökmen, Rıdvan yönetimindeki Halep'e, İlgazi de Dukak yönetimindeki Şam'a mahiyetlerindeki Türkmenlerle giderek hizmet etmeye başladılar⁶⁸⁸. İki kardeş arasında başlayan iktidar mücadelesine diğer bölge beylerinin de dahil olmasıyla bölgede tam bir istikrarsızlık ortaya çıktı. Bu şartlar altında Anadolu'da durdurulamayan Haçlılar, Antakya'ya doğru ilerleyerek şehri tehdit etmeye başladı. Haçlı Ordusu'nun gücü karşısında endişeye kapılan Antakya Hâkimi Yağısıyan

⁶⁸⁷ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 35-38; İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 220; İbn al-'Adîm, *Buğyat*, s. 68-69; İbnü'l Kâlânîsî, *Tarih-i Dımaşk*, s. 112; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 88-90.

⁶⁸⁸ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 74-81; Süryani Mikhail, *Vekâyinâme*, C. III, s. 192 Anonim, *Süryani Vekâyinâmesi*, s.9; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 161-169.

(Aoxianos), Şam Meliki Dukak, Musul Valisi Gürboğa (Kerbuga), Suruç Emiri Artukoğlu Sökmen, Sincar Emiri Arslantaş ve Mirdasî Vessâb b. Mahmûd başta olmak üzere bölge güçlerini kendisine yardıma çağırıldı⁶⁸⁹. Antakya önlerine kadar ilerleyen Haçlı Ordusu, şehri koruyan Türklere karşı mücadele ettiği sırada Fatimî Halifeliği de onlarla ittifak kurmak için bir heyet gönderdi⁶⁹⁰.

Antakya üzerindeki Haçlı tehlikesine karşı, Musul'dan hareket eden Gürboğa (Curbaram), ilk önce Urfa üzerine giderek şehri Haçlıların elinden kurtarmak istedi. Antakya'dan gelen kaygı verici haberler üzerine Urfa muhasarasını sonlandıran Gürboğa, etrafına topladığı birlikleriyle Antakya'ya doğru yola çıktı. Bu sıralarda Haçlı Ordusu da Antakya'nın dış surlarını aşarak şehre girdi⁶⁹¹. Bir yandan iç kaleyi muhasara ederken diğer yandan da şehre kendilerine göre düzen vermeye başladılar. Antakya dolaylarına yaklaşan Gürboğa'ya Şam Meliki Dukak ve atabeyi Tuğtekin ile diğer bölge güçleri dahil oldular. Böylelikle büyük bir orduyu idare etmeye başlayan Gürboğa, Antakya'ya gelerek şehri muhasara etmeye başladı. Muhasara karşısında zor durumda kalan Haçlılar, çare ararken Gürboğa'nın izlediği yanlış strateji neticesinde, orduda ayrılıklar ortaya çıkmaya başladı. Mevcut durumdan rahatsız olan Türkmenlerin bir kısmı ordudan ayrılırken Gürboğa'da Haçlıların Antakya'dan çıkararak düz bir alanda savaş düzeni almalarına müsaade etti. Böylece başlayan savaşta, Meliki Dukak ve atabeyi Tuğtekin ile diğer beyler savaş alanını terk ettiler. Ardından daha fazla savaşa devam edemeyen Gürboğa da geri çekildi. Böylece Haçlılar, sonucuna inanmakta güçlük çektikleri bir zafer kazandılar⁶⁹².

Haçlılarla mücadele eden Türkmenler, bölgedeki siyasi boşluktan yararlanarak devletleşen Zengî ve Eyyûbiler zamanında da konumlarını muhafaza

⁶⁸⁹ Anonim, *Gesta Francorum*, s. 53-54; Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 76-77; Mateos, *Vekayi-nâmesi*, s. 196; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 183.

⁶⁹⁰ Anonim, *Gesta Francorum*, s. 59-60; Fatimî-Haçlı ilişkileri için ayrıca bk. Serkan Özer, *Fâtımî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*, (GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s. 40-44.

⁶⁹¹ Antakya Kalesi'nde yaşayan Ermeni asıllı Pyrrhus'un (Firuz) yardımıyla Haçlılar Antakya Kalesi'ne girmeyi başarmışlardır. Ardından da iç kale hariç şehre hâkim olmuşlardır. Yağısıyan ise bu sırada atından düşerek yaralanmış, ardından da bir Ermeni tarafından öldürülüp, kesik başı Antakya'ya getirilerek teşhir edilmiştir. Bk. Anonim, *Gesta Francorum*, s.66-69; Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 82-83; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s.

⁶⁹² Anonim, *Gesta Francorum*, s. 71-87; Fulcherius, *Kudüs Seferi*, s. 82-91; Anonim, *Süryani Vekâyinâmesi*, s. 12-13; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, s. 37; Runciman, *Haçlı Seferleri*, C. I, s.181-191; Sevim, *Suriye ve Filistin*, s. 183-189.

ettiler. Bununla birlikte Anadolu kadar olmasa da, Suriye ve Filistin bölgesine yeni Türkmen kabileleri gelerek yerleştiler. Özellikle Moğol baskısı neticesinde yurtlarını terk etmek zorunda kalan Türkmenlerin büyük bir kısmı her ne kadar Anadolu'ya sığınsa da az olmakla birlikte bir kısmı da bu coğrafyaya gelerek varlıklarını muhafaza etiler.

Moğol ilerleyişinin devam etmesi ve akabinde Türkiye Selçuklularının Köseadağ Savaşı'nda ağır bir yenilgi alması, bölgeye yeni bir Türkmen göçünün önünü açtı. Alınan hezimet sonrasında dirayetli hükümdarlardan yoksun kalan Türkiye Selçukluları, devlet adamlarının da ihtirasları sayesinde gün geçtikçe gerileyerek tamamen Moğol tahakkümüne girdi. Kısa süre sonra da yıkılarak yerini Anadolu Beyliklerine bıraktı. Türkiye Selçuklularındaki bu kötü gidiş ile artan Moğol tahakkümü, Türkmenlerin Selçuklu Devleti'ne karşı isyan etmelerine neden olurken diğer taraftan da Moğollara karşıda daima mücadele etmelerini sağladı. Bu sıralarda Moğolların, Ayn Calut'ta (1260) Memlûklular tarafından yenilgiye uğratılması ise Türkmenler üzerinde heyecan uyandırarak onları kurtarıcı olarak görmesine neden oldu⁶⁹³.

Daha fazla Moğol tahakkümüne sabredemeyen ve Memlûkluların Sultanı Baybars ile iletişime geçen Türkmenler, onun Anadolu'ya bir sefer düzenlemesini sağladılar⁶⁹⁴. Sefere çıkan Baybars, Çukurova taraflarına geldiğinde burada kış mevsimini geçiren Türkmenler de ona iştirak etti⁶⁹⁵. Ardından Türkmenlerin rehberliğiyle Elbistan'a varan Baybars, burada Moğol ordusunu büyük bir hezimete uğrattı, Kayseri'ye kadar ilerledi (1277)⁶⁹⁶.

Baybars'ın Anadolu seferi ve Moğollar karşısında kazandığı zafer, Anadolu'da mevcut durumdan muzdarip olan Türkmenleri bir nebze de olsa sevindirdi. Fakat kısa süre sonra Baybars'ın karşısına çıkmaya cesaret edemeyen

⁶⁹³ İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013, s. 37.

⁶⁹⁴ Aksarayî, Hatiroğullarının Şam'da bulunan Memlûklularla iletişime geçtiğini, gerekli yardım gelmeden de Karamanoğulları ve Uç Türkmenleriyle isyan ettiklerini kaydetmektedir. Bk. Aksarayî, *Ahbâr*, s. 78-79; İbn Bibi'ye göre de Baybars'ın Anadolu üzerine çıkacağı sefer Anadolu'da Türkmenlerin heyecanlanmasına ve mevcut otoriteye karşı mücadele etmelerine neden olmuştur. Bk. İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, haz. Mürsel Öztürk, C. II, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1996, s. 182, 185.

⁶⁹⁵ Vahram, *Vekayinâme*, s. 29.

⁶⁹⁶ Tagrıberdi, *Zâhire*, s. 54-55; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye*, C. II, s.186-196.

Abaka Han, Anadolu'ya birlikler göndererek Türkmenleri cezalandırmak istedi. Bunun üzerine Türkmenlerin bir kısmı batı uçlarına sığınırken bir kısmı da Memlûklulara iltica etmek için harekete geçti. Böylece başta Sivas ve Kayseri dolaylarındaki Türkmenler olmak üzere birçok Türkmen grubu (yaklaşık 40.000) Baybars'a sığındılar. Baybars da onları Suriye ve Filistin coğrafyasına yerleştirdi. Kısa süre sonra İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü, Türkmenlere bekledikleri fırsatı verdi. Yaşanan boşluktan faydalanan Türkmenler, Elbistan ve çevresinde Dulkadirli, Adana ve çevresinde de Ramazanoğulları Beyliklerini kurdular⁶⁹⁷.

4.3. Ahsa ile Bahreyn'in Fethi ve Türkmenler

Selçuklu döneminde Abbasiler başta olmak üzere İslâm dünyasını meşgul eden hadiselerden biride Karmatî⁶⁹⁸ meselesidir. Karmatîlerin öncüsü olarak kabul edilen Hamdan b. Eş'as Karmat, Kûfe yakınlarındaki Dûr Köyü'nde yaşamakta olup Abdullah b. Meymûn ya da oğlu Ahmed'in dâîlerinden olan Hüseyin el-Ahvâzî'nin telkinleriyle İsmâîlîyye'ye meyletmış, ondan sonrada Sevâd Bölgesi'nin dâîsi olmuştur. Abbasilerin Zenç (Zenci) İsyanı'yla⁶⁹⁹ meşgul olduğu sıralarda yayılma fırsatı bulan Hamdan, kendisine biat eden yerleşkelere dâîler göndererek o bölge halkının mal ve emlak işleri idaresini onlara verdi⁷⁰⁰. Hamdan'ın uyguladığı bu sitem nedeniyle bazı araştırmacılar Karmatîleri Komünizmin İslâm dünyasındaki ilk uygulayıcıları olarak görmüşlerdir⁷⁰¹.

⁶⁹⁷ Altan Çetin, "Memlûkler Devrinde Oğuzlar/Türkmenlere Bir Bakış", *Osmanlı Araştırmaları Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-1*, S. XXXIII, İstanbul 2009, s. 24-27.

⁶⁹⁸ Karmatîler bir İsmâîlî dâîsi olan Hamdan b. Eş'as Karmat'a izafeten verilmiş bir adlandırma olup kırmızı gözlü, gizlenen ve kötü anlamları ile İslâm dışı bir mezhebin adı olduğu ileri sürülmüştür. Araştırmacılara göre Karmatîlik, İsmâîlîyye fırkasının ana damarı olan Mübârekiyye'den Muhammed b. İsmâîl'in Kâim el-Mehdî olarak döneceğini öne sürerek ayrılmış, sonraki dönemlerde ise imâmetin cismani olarak bir aileye intikal etmeyeceği, ruhani olarak Hz. Ali soyundan başka soylara da intikal edebileceğini ileri sürerek de Fatimî İsmâîlîğinden ayrı bir fırka halini almıştır. Bununla birlikte genel itibarıyla Karmatî kelimesi bu inanca sahip olanlar tarafından kullanılmayıp dışardan onlara verilen bir adlandırma olup bazen İsmâîlîler için ve hatta Mübârekiyye'nin devamı niteliğinde olan Fatimîler için dahi kullanılmıştır. Bk. Ali Avcu, *Karmatîlerin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, (AÜSBE Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 26-43; L. Massignon, "Karmatîler", *İA*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi yay., İstanbul 1977, s. 352-354; Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 510.

⁶⁹⁹ İslâm fetihleri sonrasında ele geçirilen arazilerde çalıştırılmak üzere Afrika'dan getirilen zenci kölelerin çıkardığı bu isyana ikta sahibi efendilerinin baskılarından rahatsız olan bölge köylüleri de dahil olmuşlardır. Bu nedenle Karmatî hareketinin bölgede yayılım fırsatı bulmasının nedenlerinden biri de ikta sahiplerinin zenginliklerine zenginlik katmak amacıyla köylüler ve zenci köleler üzerinde kurdukları baskıdan bölge ahalisinin duyduğu rahatsızlıktır. Bk. ed-Dûrî, "Neş'et el-İktâ", s. 230.

⁷⁰⁰ Hizmetli, "Karmatîler", s. 510.

⁷⁰¹ Avcu, *Karmatîler*, s. 28-29.

Hamdan'ın çalışmalarıyla yayılma fırsatı bulan Karmatîler, zamanla Abbasiler için tehlike arz ederek Irak ve Suriye coğrafyasında onlara karşı birçok isyan tertip ettikleri gibi birçok Haç kabilelerini de yağmaladılar. Irak sahrasında yayılma fırsatı bulan Karmatîler, Suriye coğrafyasında da yayılma siyaseti izlediklerinden bu dönemde kurulan Fatimîler ile karşı karşıya geldiler. Yapılan mücadelelerde Suriye'deki önemli merkezleri Fatimîlere kaybeden Karmatîler, Kahire üzerine sefer düzenleyip şehri muhasara etseler de bir başarı elde edemeyerek bölgeden uzaklaştırıldılar⁷⁰². Fatimî Halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin eski öğretiyi değiştirerek kendisini imâmetin devamı olarak göstermesinden sonra Irak sahasında Karmatî lideri Hamdan, kaybolurken kayınbiraderi Abdân da dâîlerinden Zikreveyh'in adamları tarafından öldürülmüş ve böylece bölgedeki Karmatî varlığı zarar görmüştür⁷⁰³.

Karmatîlerin etkin olduğu sahalardan bir diğeri de Bahreyn coğrafyasıdır. Hamdan tarafından Bahreyn'e gönderilen Ebû Saîd el-Cennâbî, Suriye ve Irak sahalarının aksine Karmatî hareketini başarılı bir şekilde bölgede yayarak ilk Karmatî Devleti'nin ortaya çıkmasını sağladı. Ubeydullah el-Mehdî'nin imamlığını ilan etmesiyle İsmâîlîyye'de yaşanan bölünme Ebû Saîd el-Cennâbî'nin bölgede Fatimîlerden bağımsız ve onların öğretilerine karşı bir devlet kurmasının önünü açtı (899). Bunun üzerine Fatimîler, Bahreyn'e birlik göndererek Ebû Saîd'i öldürdüler. Fakat kurmuş olduğu Karmatî Devleti oğulları tarafından devam ettirildi⁷⁰⁴. Bahreyn Karmatîleri güney Irak'a saldırılar düzenleyip bölge halkına zarar verdikleri⁷⁰⁵ gibi daha da ileri giderek 930 yılında Kâbe'ye baskın düzenleyerek Hacerü'l Esved'i yerinden çıkarıp Bahreyn taraflarındaki Hacer yerleşkesine götürdüler. Burada yirmi yıl kadar kalan Hacerü'l Esved daha sonra tekrar Kâbe'deki yerine konuldu⁷⁰⁶.

⁷⁰² Hizmetli, "Karmatîler", s. 510-511.

⁷⁰³ Avcu, *Karmatîler*, s. 184.

⁷⁰⁴ Hizmetli, "Karmatîler", s. 511-512.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Esir, 923-24 yılı hadiseleri arasında Karmatîlerin Ebu Tahir liderliğinde Basra'ya akınlar yaptıklarını ve yağmaladıkları hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca 924-25 yılı olayları arasında Ebu Tahir'in Kûfe'ye girdiği ve Haç kabilelerine zarar verdiği hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bk İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. 8, Bahar yay., İstanbul 1987, s. 121-122, 131-132; 985 yılında Karmatîler İshak ve Cafer adında iki komutan liderliğinde Kûfe'ye saldırmış ve bölgeye zarar vermişlerdir. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 11, s. 513;

⁷⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 11, s. 282-286.

Bahsettiğimiz Yağmacı ve İslâm dünyasına zarar verici faaliyetlerine zaman zaman ara veren Bahreyn Karmatîleri, güçlü oldukları dönemlerde tekrar faaliyete geçerek varlıklarını 11. yüzyıla kadar devam ettirdiler. Onların faaliyetleri karşısında Abbasi Halifeliği küçük çapta başarılar elde etse de Halife Muktedî Biemrillâh dönemine kadar ciddi bir başarı sağlayamadı. Bu nedenle de Halife Muktedî Biemrillâh, Abbasileri vaktiyle Büveyhî tehlikesinden de koruyan Büyük Selçuklu Devleti'ne başvurarak Sultan Melikşah'ın bu konuda kendilerine yardımcı olmasını istedi⁷⁰⁷. Halifenin isteğini kabul eden Melikşah, isyan halinde olan Ahsa Karmatîleri meselesiyle ilgilenmeye başladı. Bu sıralarda Katîf ve Oval Adası hâkimi olan Yahya b. el-Abbas Selçuklu ümerasından İbnü'z Zerrad ile irtibata geçerek Ahsa üzerine yapacağı sefer için 200 Türkmen atlısının kendisine gönderilmesi karşılığında Ahsa'yı Karmatîlerden temizleyeceğini, hutbeleri Selçuklu sultanı ile Abbasi Halifesi adına okutacağını ve Selçuklu hazinesine de düzenli vergi göndereceğini belirtti. Bunun üzerine İbnü'z Zerrad Melikşah'ın saray Hâcibi Kiçkine'yi bilgilendirerek onun Karmatîler üzerine harekete geçmesini sağladı⁷⁰⁸.

Gerekli hazırlıkları tamamlayan Kiçkine, İsfahan'dan yola çıkarak Basra'ya geldi. Burada İbnü'z Zerrad'ın hazırladığı birliği de yanına alarak Ahsa üzerine yola çıktı. Yol üzerinde Kays ve Kubas kabilelerinin kendilerine tuzak kurarak yağmalayacağı haberini alan Kiçkine, dikkatli bir şekilde ilerlese de Kays ve Kubas kabilelerinin saldırısına uğradı. Savaş esnasında askeri taktik gereği davul ve trampet çaldıran Kiçkine, yardımcı kuvvet gelmiş havası estirerek Kays ve Kubas kabilelerinin dağılmalarını sağladı. Ardından bol miktarda ganimet ile kabile savaşçılarının mayyeti ve kadınlarını ele geçirdi. Sonra da onları develeriyle kabilelerine sağ salim geri gönderdi. Mahiyetlerinin geri gelmesine çok sevinen Kays ve Kubas kabileleri, Kiçkine'nin yaptığı ihsan karşısında ona kabilelerinden 300 kadar silahlı asker vererek Karmatîler üzerine sefere gönderdiler. Bu sıralarda Katîf Emiri Yahya b. el-Abbas, kendisine 200 Türkmen süvarisi yerine Kiçkine komutasında ordunun gönderildiği haberini işitince mevcut durumun çıkarlarına aykırı olduğunu düşünerek durumdan endişe duymaya başladı. Akabinde de Kiçkine'yi bu seferden vazgeçirmek için harekete geçti. Kiçkine'yi sefere devam

⁷⁰⁷ Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Bellekten*, C. XXIV, S. 94, Nisan 1960, TTK yay., Ankara 1995, s. 209.

⁷⁰⁸ Sevim, "Ahsa ve Bahreyn", s. 210-211.

etmesi durumunda zor durumda kalacağını beyan ederek tehdit etti. Kîçkine'nin ona rağmen ilerlemesi üzerine de savaşa tutuştular. Yapılan savaşta Abbas ağır bir yenilgi aldı. Fakat yılmayarak Kîçkine'nin ordusunda yer alan Kays ile Kubas Kabilesi üyeleriyle irtibata geçip onların kendi safına geçmesini sağladı. Böylece Kays ve Kubas kabileleri Kîçkine'den ayrıldıkları gibi ordusunu da yağmaladılar. Bunun üzerine Kîçkine de Basra'ya geri dönmek zorunda kaldı (1076)⁷⁰⁹.

Bu sıralarda Karmatîlerle mücadele eden bölge güçlerinden biri de Abdullah b. Ali el-Uyunî (Beyûnî) adlı kişiydi. Abdullah her ne kadar Karmatîlerle mücadelesinde kısmi başarı elde etmiş olsa da elindeki kuvvetler Ahsa'nın Karmatîlerden alınması için yeterli değildi. Bu nedenle Selçuklulara başvuran Abdullah, Melikşah ile temasa geçerek Ahsa ve Bahreyn'de Sultan ile Abbasi Halifesi adına hutbe okutması için askeri yardım talebinde bulundu. Gelen isteği değerlendiren Melikşah hem Kîçkine'nin aldığı hezimetin olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak hem de Karmatî tehlikesini kati suretle ortadan kaldırmak için Artuk Bey'i bu iş için görevlendirdi (1076). Artuk Bey gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra kardeşi Alpkuş ve 7.000 kişilik birliğiyle Basra dolaylarına gelerek askerlerini çöl şartlarına göre hazırlamak için harekete geçti⁷¹⁰. Fakat Artuk Bey'in geldiği haberini alan Basra halkı, endişeye kapıldığı için şehrin kapıları kapatıldı. Ardından bir araya gelen şehir ileri gelenleri endişeleri giderildi. Böylece Artuk Bey'in ihtiyaç duyduğu deve ve araç gerecin bir kısmını şehirden karşıladı ve yola çıkılarak Katîf önlerine gelindi. Burada Artuk Bey, Yahya b. el-Abbas'ın onun gelişi haberi üzerine şehri boşaltarak Oval (Bahreyn) Adası'na kaçtığını gördü (1077). İlerlemeye devam eden Artuk Bey, Ahsa önlerine gelerek şehri muhasara etti⁷¹¹. Ahsa'nın muhasara edilmesi ve gıda temin ettiği çevresinin de yağmalanması sonucunda şehirde yiyecek ve su kıtlığı baş gösterdi. Böylelikle zor durumda kalan ve daha fazla dayanamayacakları anlayan Karmatîler, Artuk Bey ile iletişime geçerek onunla barış yapmak istediklerini ilettiler. Artuk Bey, Karmatîlerden gelen isteği kabul etti ve yapılan müzakere neticesinde aşağıda verilen antlaşma maddelerinde ittifak ettiler.

⁷⁰⁹ M. J. De Goeje, "La Fin de L'empire des Carmarthes du Bahraïn", *Orientalism: Early Sources*, C. I, Edt. Bryan S. Turner, London and New York 2000, s. 267; Sevim, "Ahsa ve Bahreyn", s. 210-215.

⁷¹⁰ Sevim, *Selçuklu Komutanları*, s. 53.

⁷¹¹ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 209.

- Ahsa'da Fatimî Halifesi adına okutulan hutbeden vazgeçilerek Selçuklu Sultanı ve Abbasi Halifesi adına Sünnî hutbe okutulacak.
- Savaş tazminatı olarak Karmatîler Artuk Bey'e 10.000 altın ödeyecek.
- Karmatîlerin antlaşmaya sadık kalmaları için aralarından 13 kişi rehine olarak Artuk Bey'e teslim edilecek⁷¹².

Antlaşma mucibince kuşatmayı kaldıran Artuk Bey, vaktiyle Kışkine'ye saldırarak Selçuklu ordusuna zarar veren Yahya b. el-Abbas'ın üzerine giderek onu itaat altına aldı. Artuk Bey'in kuşatmayı kaldırmasıyla rahatlayan Karmatîler ise şehirden çıkarak civarındaki bahçelere sakladıkları gıda maddelerini Ahsa'ya getirip Artuk Bey'le yaptıkları antlaşmayı ihlal etmeye başladılar. Haberi alan Artuk Bey, rehine olarak verilen Karmatîlerden bir kısmını öldürerek bir kısmını da hapsedirdi. Ardından Aksa'ya gelen Artuk Bey, şehri muhasara ettiği gibi civar beldeleri de kontrol altına alarak şehirle irtibatlarını kesti. Fakat Karmatîler, antlaşma döneminde şehri erzakla doldurduklarından dolayı Artuk Bey'in almış olduğu tedbirler kısa sürede sonuç vermedi. Ayrıca havaların da aşırı sıcak olması bu iklim şartlarına aşina olmayan Türkmenlerin şevkini kırdı. Şikâyetlerin artması üzerine de Artuk Bey, Ebu'l Behlûl oğullarından Abdullah b. Ali el-Uyunî ile anlaşarak kuşatmayı onun devam etmesini sağladı. Artuk Bey yaptığı antlaşmayla Abdullah'ın oğlunu yanına alarak Ahsa'dan uzaklaşırken 200 Türkmen atlısıyla kardeşi Alpkuş'u (al-Baghoush) da kuşatmaya devam etmeleri için bıraktı⁷¹³.

Ahsa'dan ayrılan Artuk Bey, Basra'ya oradan da Bağdat'a gelerek Halifenin huzuruna çıkıp durum hakkında malumat verdi. Aldığı malumattan memnun kalan Halife Kâim Biemrillah, Artuk Bey'i öven bir tevki (ferman) hazırlatarak okuttu ve ayrıca ona hil'at giydirerek değerli hediyeler verdi⁷¹⁴. Artuk Bey Bağdat'ta iken Ahsa muhasarasına devam eden Abdullah ve Alpkuş, Beyn el-Rahmeteyn'de Arap Ezd ve Âmir-Rebîa Kabilelerinin de desteğini alan Karmatîlerin saldırısına uğradılar. Fakat yenilgiye uğrayan Karmatîler yeni bir antlaşma yapmaya mecbur kaldılar.

⁷¹² İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 209; De Goeje, "Carmarthes", s. 268; Sevim, *Selçuklu Komutanları*, s. 53-54.

⁷¹³ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 209; De Goeje, "Carmarthes", s. 268.

⁷¹⁴ Tevki metni için bk. İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 221-222; Sevim, *Selçuklu Komutanları*, s. 55-57.

Yapılan antlaşmayla Ahsa Kalesi'nde Karmatî hâkimiyeti son buldu. Kısa süre sonra Arap Ezd ve Âmir-Rebîa kabileleri tekrar Ahsa üzerine harekete geçse de Muhalllem ve Süleysil çayırlarında yapılan mücadeleyi kaybederek çok sayıda zayıat ve esir verdiler. Böylece Ahsa coğrafyasındaki Karmatî egemenliği son buldu. Karmatî tehlikesinin bertaraf edilmesiyle Abdullah, Alpkuş ve ona bağlı Türkmen atlılarına karşı sert tutum izlemeye başladı. Bir süre sonra da Alpkuş'u hapsedirip sonra da öldürttü (1077)⁷¹⁵.

Artuk Bey Bağdat'tan ayrılıp Vâsıt yoluyla Basra'ya hareket ettiği sıralarda kendisine gelen ulak vasıtasıyla Abdullah b. Ali el-Uyunî'nin faaliyetleri ve kardeşi hakkındaki malumatı öğrendi. Sonra 2.000 kişilik bir birlikle Ahsa üzerine giderek şehri kuşattı. Yaklaşık bir yıl süren kuşatma sırasında civarda yer alan birçok Arap kabilesi de Artuk Bey'in (Rüknüddin/Rükneddin/Rukn ad-Devle) yanında yer aldı. Daha fazla kuşatmayı uzatmak istemeyen Artuk Bey, kardeşinin kanı karşılığında Abdullah b. Ali'den büyük oğlunu diyet olarak vermesi şartıyla kuşatmadan vazgeçeceğini bildirdi. Abdullah, bu teklifi kabul etmedi. Fakat oğlu (Ali) kale halkının daha fazla eziyet çekmesine razı olmayarak gizlice kaleden ayrılıp Artuk Bey'in (Rüknüddin) yanına gitti. Bunun üzerine Artuk Bey, kuşatmayı kaldırarak Ahsa'dan ayrıldı (1078)⁷¹⁶. Böylece uzun yıllar boyunca Irak, Suriye, Hicaz ve muhtelif İslâm dünyası coğrafyasında sıkıntılar yaşatan Ahsa ve Bahreyn Karmatîleri sorunu, Melikşah'ın görevlendirdiği Artuk Bey ve ona bağlı Türkmenler ile yerel güçlerin bir araya gelmesiyle son buldu.

4.2.4. Irak ve Hicaz Bölgesi'nde Türkmenler

Türkmenlerin etkili olduğu bölgelerden bir diğeri de Irak ve Hicaz bölgesidir. Abbasiler döneminden itibaren Türklerin var olduğu Irak coğrafyasına önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere Yabgulu Türkmenleri, Selçuklulardan önce gelerek Musul ve çevresine kadar ilerlemişlerdir. Fakat kısa süre içerisinde bölgede kalıcı olamayarak Azerbaycan taraflarına geri dönmüşlerdir. Bu nedenle de bölgedeki Selçuklu ve Türkmen varlığı, Abbasileri Büveyhi baskısından kurtaran Tuğrul Bey zamanında gerçekleşmeye başlamıştır. Arslan Besâsîrî tehlikesini bertaraf eden

⁷¹⁵ De Goeje, "Carmarthes", s. 272-273; Sevim, "Ahsa ve Bahreyn", s. 221-223.

⁷¹⁶ De Goeje, "Carmarthes", s. 273- 274; Sevim, *Selçuklu Komutanları*, s. 58.

Tuğrul Bey, bölgede yeniden aşayışsızlığın yaşanmaması için Bağdat, Musul ve Sincar gibi önemli yerleşkelere kendisine bağlı devlet adamlarını yönetici olarak atadı. Bu sıralarda Musul ve çevresini İbrahim Yınal'a bırakılırken Bağdat'a da Aytekin Süleymanî'yi atadı⁷¹⁷. Musul ve çevresine İbrahim Yınal'dan sonra Gürboğa (Kürboğa) atanırken, diğer bölge şehirlerine de ihtiyaç mucibince yeni devlet adamları atandı⁷¹⁸. Böylece zamanla bölgede Türkmen nüfusu artmaya başladı. Zikredilen bölgelerin dışında Irak kuzeyinde Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bir diğer yerleşke de Şehrizûr ve çevresidir. Nitekim bölgeye yerleşen Türkmenler, sonraki dönemlerde Beryaruk'a destek vererek Hamedân taraflarında Muhammed Tapar'a karşı mücadele etmişlerdir⁷¹⁹.

Bölgenin önemli merkezlerinden biri de idari olarak Hicaz Bölgesi'yle birleştirilmiş olan Kûfe'dir. Melikşah döneminde Kûfe ve Haç Emiri olan Kutlu Edrâz, Kûfelilere karşı olumsuz tavırlarından dolayı Halife tarafından azarlanmış, halifeye karşı saygısızca davranışlarına devam etmesi üzerine de Melikşah tarafından şiddetle kınanmıştır⁷²⁰. Bununla birlikte görevinde bırakılan Kutlu, Kûfe ve Medine'de Fatimî Halifesi adına okunan hutbelerin son bulması için çaba sarf etmiş, fakat şehir ileri gelenlerinin Mısır Fatimîlerinden gelen paraya tamah etmeleri neticesinde bir başarı elde edilememiştir⁷²¹. Bundan dolayı olsa gerek şehir ileri gelenlerine verilmek maksadıyla gelen hacı adaylarından koruma parası adı altında

⁷¹⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 480-481; Selim Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", *Akademik Bakış*, S. 15, Ekim, Celalabat 2008, s. 5.

⁷¹⁸ TülayYürekli, "Selçuklular Döneminde Sincar", *Dinî Araştırmalar*, C. 11, S. 32, Ankara 2009, s. 261.

⁷¹⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 243-244.

⁷²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 220-221.

⁷²¹ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgilere göre Alp Arslan ve Halife Kâim Biemrillah'ın ölümleri, Sünnî İslâm Dünyası'nda kısa süreliğine gerilemeye neden olurken bu sıralarda da Mısır Fatimîleri siyasi ve ekonomik olarak güçlenmişlerdir. Bunun üzerine endişeye kapılan Mekke Emiri İbn Ebî Hâşim yanına gelen adamları "Eğer biz Mısır'dan yardım alamaz isek Abbasoğlularının yönetim görevini teslim etmek zorunda kalırız. Yok, eğer Mısır'dan bize yardım gelirse o takdirde amcaoğlumuzun bedelini ödemiş oluruz" telkinin de bulundular. Bunun üzerine Emir Hâşim, Mısır'dan gelen paraları kabul ettiği gibi Fatimî Halifesi'nin adı ve lakaplarının yer aldığı levhaları da Kâbe dolaylarına geri yerleştirdi. Böylece 4. Yıl 5 ay sonra Mekke'de yeniden Fatimî emareleri görülmeye başladı (1074/75). Ertesi yıl Emir Hâşim, Melikşah'ın kızıyla evlenmesi karşılığında Mekke'de yeniden Abbasi Halifesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmaya başladı. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 118-119.

90 altın, her yayadan 5 altın ve her Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret edenden de 6 altın alarak bu paralarla Fatimî hutbelerinin önüne geçmek istemiştir⁷²².

Kûfe dışında zaman zaman Mekke'de de bulunan Kutlu, burada gulâmlarından birinin hamamda Sudanlı (zenci) bir askeri dışarı atması üzerine Kâbe'de Sudanlıların saldırılarına uğradı ve birçok Türkmen öldürüldü. Mekke'nin ileri gelenlerinden İbn Ebî Hâşim araya girerek Sudanlıları Kutlu'nun etrafından uzaklaştırıp ondan özür diledi. Ayrıca Kutlu'ya hediyeler takdim ederek olayların daha fazla büyümesinin önüne geçti. Yine bu yıl Mekke'de hutbeler Abbasi Halifesi Muktedi ve Selçuklu hükümdarı Melikşah adına okutulması Kutlu'nun amacına ulaştığının da bir göstergesidir (1080). Ayrıca ertesi yıl bazı hacı adaylarının Kutlu'ya hac sırasında göstermiş olduğu olumlu davranışlarından dolayı teşekkür etmeleri de onun Kûfe ve Hicaz bölgesinde Selçuklu nizamını kurduğunu, halkın gönlünü kazandığını bizlere aktarmaktadır⁷²³. Bununla birlikte birkaç yıl daha Kûfe ve Haç Emirliği'nde kalan Kutlu'nun zaman zaman uyguladığı yanlış siyaset, bölgede sükûn ve huzurun bozulmasına neden olduğu gibib zaman zaman bölge halkının da onu Melikşah'a şikâyet etmesine zemin hazırladı. Daha önce kendisi hakkında Abbasi Halifesi'nin de şikâyetlerini göz önüne alan Melikşah, bu kez onu görevinden azletti (1083/1084). Görevden alındıktan sonra fazla yaşamayan Kutlu, İsfahan'da öldü (1086/1087)⁷²⁴.

Kutlu'nun yerine Haç Emirliği'ne Humartekin el-Hasbâni getirildi. Hasbâni'nin Kutlu'ya nazaran daha istikrarlı ve ılımlı siyaset izlemesi, hac için Hicaz Bölgesi'ne gelen hacıların sayısında önemli bir artış olmasını sağladı. Yine onun döneminde Abbasi Halifesi Muktedi, Kâbe'nin kapısına asılması üzerine altın ve gümüşten yapılmış levhalar gönderdi. Onlar asılırken İbn Ebî Hâşim'in de desteğiyle Mısır Fatimî Halifesi'nin isimlerinin yer aldığı levhalar da Kâbe'den kaldırıldı (1087)⁷²⁵. Böylece Kutlu döneminde Mekke'de okunmakta olan Fatimî hutbesinden sonra

⁷²² Konu hakkında bilgi veren İbnü'l-Cevzî'ye göre onun bu davranışları hacı adaylarına zulüm olup bu nedenle de Allah tarafından cezalandırılmış ve tez zamanda ölmüştür. İbnü'l-Cevzî'nin kayın pederi olan Abdurrahman İbnü'l-Cevzî'ye göre ise 12 yıl Hac emirliği yapan Kutlu, yiğit biri olup Mekke ve Medine arasındaki binalara bakım yaptırmış, bedevilerle de ufak tefek anlaşmazlığa düşmüştür. Bk. İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 228, 271; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 142.

⁷²³ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 234, 236.

⁷²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 255, 271.

⁷²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 272.

onlara ait dokümanlar da Kâbe ve çevresinden kaldırılarak bölgede Selçuklu ve Abbasi hâkimiyeti tam anlamıyla tahsis edildi.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN GERİLEME VE ÇÖKÜŞ DÖNEMİNDE TÜRKMENLER

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılış dönemindeki Türkmen/Oğuz siyaseti, kuruluş ve yükseliş dönemi izlenen siyasetten mahiyet bakımından farklılıklar göstermektedir. Kuruluş ve yükseliş döneminde Selçuklu beyleri, devleti şekillendirirken kuruluşta emeği geçen Türkmenler üzerine siyaset izlemiş, yıkılış döneminde ise adı geçen Türkmenler Anadolu, Suriye ve Irak taraflarında faaliyet göstermeye başlayarak özellikle Anadolu'nun Türk yurdu olmasında büyük katkıda bulunmuşlardır. Diğer taraftan Büyük Selçuklu Devleti, bu dönemde saltanat mücadeleleriyle yıpranmış, Sancar döneminde yeniden nizama kavuştuğu sırada da ülkenin doğusunda meydana gelen hadiselerle gerileyerek yıkılmıştır.

Yıkılış döneminde etkili olan Belh yöresi Türkmenleri (Oğuzları), kuruluş sırasında Selçuklular ile birlikte hareket etmediği gibi ileride ayrıntılarıyla belirteceğimiz gibi sonraki dönemlerde bölgeye gelerek Selçuklulara tabi olmuşlardır. Bu nedenle hem hukukî bağlamda hem de konumuzu inşa ettiğimiz teorik bakımdan önceki bölümlerde bahsettiğimiz Türkmenlerden farklılık göstermektedirler.

5.1. Melikşah'ın Ölümünden Sultan Sancar (Sencer) Dönemine Kadar Büyük Selçuklu Devleti ve Türkmenler

Melikşah döneminde yapılan fetihlerle ülke sınırları genişletilirken Antakya, Urfa ve Halep gibi devlet merkezinden uzak şehirlere de sultana bağlı sadık beyler atanarak otoriteye karşı bölgede oluşabilecek kalkışmaların önüne geçilmek istendi. Diğer taraftan Anadolu da merkezi otoritenin bir parçası görülerek gönderilen komutanlar ile otorite altına alınmaya çalışıldı. Melikşah döneminde uygulanan bu siyasetle Tuğrul Bey'den itibaren amaçlanan Büyük Selçuklu Devleti'nin merkezi otoriter yapısı büyük ölçüde sağlandığı gibi geniş bir coğrafyaya da mutlak hâkimiyeti ihdas edildi. Fakat kısa süre sonra Melikşah'ın beklenmedik vefatı ve sonrasında yaşanan iktidar mücadeleleri, sağlanan düzenin bozulmasına neden

oldu. Devletteki ahenk, ilk olarak vezir Nizamü'l Mülk ile Melikşah'ın arasının açılmasıyla zarar görmeye başlarken Bâtınî faaliyetleriyle de ülke nizamı sekteye uğradı. Bu sıralarda veliahtın kim olacağı meselesi de ortaya çıkarak Selçuklu Devleti'nde sonraki dönemlerde yaşanacak olan iç mücadelelerin zeminini hazırladı. Bu süreçte Nizamü'l Mülk, Melikşah'ın Yâkûtî'nin kızı Zübeyde Hatun'dan olan oğlu Berkyaruk'un veliaht olması için çabalarken diğer taraftan da Karahanlı ailesinden Terken Hatun, oğlu Mahmud'un veliaht olması için Melikşah nezdinde girişimlerde bulundu⁷²⁶.

Bahsettiğimiz şartlar altında Melikşah, İsfahan'dan ayrılarak Bağdat'a gitmek üzereyken kendisinden önce yola çıkan Nizamü'l Mülk, Nihâvend yakınlarında Bâtınî bir fedai tarafından öldürüldü (14 Ekim 1092)⁷²⁷. Haberi alan ve yoluna devam eden Melikşah, Bağdat yakınlarına geldiğinde Abbasi veziri tarafından karşılandı. Ardından Halifeye haber gönderen Melikşah, ondan torunu Cafer'i Abbasi Halifesi veliahttı olarak ilan etmesini istedi. Halife Muktedî Billâh, Cafer'i veliaht ilan etmeye karşı çıkınca Melikşah onun hemen Bağdat'ı terk etmesini istedi. Ardından da ava çıkan Melikşah, av sırasında beklenmedik bir şekilde rahatsızlanarak hayatını kaybetti (19 Kasım 1092)⁷²⁸.

5.1.1. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar Dönemi Selçuklu Tarihi ve Türkmenler

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadeleleri, Selçuklu Devleti'nin duraklama dönemine girmesine ve var olan nizamın da bozulmasına neden oldu. Daha Melikşah'ın sağlığında başlayan iktidar mücadelesi onun ölümünden sonra tarafların daha ihtiraslı bir biçimde hareket etmelerine zemin hazırladı. Nitekim sultanın kimin olacağı, tarafların varlık veya yokluk mücadelesine dönüşmesinin yanı sıra Selçuklu tabiliğini kabul eden devletlerin de yeniden bağımsızlık şiarını benimsemelerine neden oldu.

⁷²⁶ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 131; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 133-134; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 126-128.

⁷²⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 176-177.

⁷²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 153-154; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 181; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 187-188.

Mevcut şartlar neticesinde Selçuklu Devleti'nde iktidarı ele geçirmek isteyen Terken Hatun ve Nizamü'l Mülk taraftarlarının harekete geçtikleri görülmektedir. Diğer taraftan iki tarafında meşruluğunu tasdik ettirmeye çalıştıkları Abbasi Halifeliği de mevcut şartlardan faydalanarak Selçuklulardan bağımsız hareket etmeye meylettiği anlaşılmaktadır.

Bu şartlar mucibince ilk harekete geçen Terken Hatun oldu. Küçük yaştaki oğlu Mahmud'u tahta geçirmek isteyen Terken Hatun, devlet erkânı ve ordu mensuplarına yüklü miktarda altın ile değerli hediyeler dağıttı. Böylece devlet ileri gelenlerinin gönlünü kazanan Terken Hatun, Halife Muktedî Billâh'tan da oğlunun sultanlığını tasdik etmesini istedi. Muktedî Billâh, Mahmud'un küçük yaşta olduğunu ileri sürerek sultan olmasının doğru olmadığını beyan etti. Bunun üzerine Terken Hatun, Muktedî Billâh'ı torunu Cafer'i yerine Halife yapmakla tehdit etti. Böylece mevcut konumunu koruma kaygısına kapılan Muktedî Billâh, Mahmud'un sultanlığını tasdik ederek hutbelerde onun adının okunmasını sağladı (25 Kasım 1092)⁷²⁹.

Bağdat'ta Mahmud'un sultan ilan edilmesi ve akabinde Emir Gürboğa'nın Berkyaruk'u hapsedmek maksadıyla Isfahan'a gönderilmesiyle harekete geçen Nizamü'l Mülk taraftarları, Isfahan'dan Berkyaruk'u⁷³⁰ alarak Sâve taraflarında Atabeği Gümüştekin'in yanına getirdiler. Burada gönlü alınan ve korkuları giderilen Berkyaruk, taraftarları tarafından Rey'e getirilerek düzenlenen törenle sultan ilan edildi. Gelişmeleri takip eden Terken Hatun, Bağdat'tan ayrılarak Isfahan'a geldi ve Berkyaruk'a karşı savaş hazırlıklarına başladı. Diğer taraftan Berkyaruk ve taraftarları da gerekli hazırlıkları tamamlayarak Isfahan üzerine harekete geçtiler ve iki taraf Bürücird'de karşı karşıya geldi. Yapılan mücadelede Terken Hatun'un yanında yer alan ordu mensuplarından bazıları Berkyaruk'un saflarına katıldı.

⁷²⁹ Bu sıralarda Mahmud 4 ila 6 yaşları civarında olduğundan dolayı dönemin önde gelen âlimlerinden Gazzâlî, sultan olmasının şeriata uygun olmadığını ileri sürmüş, fakat Halife ile Terken Hatun'un yönetim konularında anlaşmaları üzerine durum uygun hale getirmeye çalışılmıştır. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 184; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 139-141; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 152-153; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 51-52.

⁷³⁰ Melikşah öldüğünde ailenin en büyük erkek çocuğu olduğu anlaşılan Berkyaruk, yaklaşık 13 yaşındadır. Bk. Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 135-136.

Böylece ordusu dağılmaya başlayan Terken Hatun, mücadeleyi kaybetti (Ocak 1093)⁷³¹.

Yaşadığı hezimet nedeniyle İsfahan'a çekilen Terken Hatun, Azerbaycan dolaylarında bulunan İsmail b. Yâkûtî'ye haber göndererek evlenmek vaadiyle yanına çekti. İsmail, bölgedeki Türkmen ağırlıklı ordusuyla zaman kaybetmeden yola çıktı. Terken Hatun da Gürboğa ve diğer emirlerini İsmail b. Yâkûtî'ye yardıma gönderdi. Böylece Berkyaruk üzerine harekete geçen İsmail b. Yâkûtî, Kerec'te yenildi (Ağustos 1093). Ardından İsfahan'a gelen İsmail b. Yâkûtî, buradaki devlet adamlarının olumsuz tavırlarından çekinerek kız kardeşi Zübeyde Hatun'un yanına gitti. Rey'e gelen İsmail b. Yâkûtî, yeğeni Berkyaruk hakkındaki olumsuz düşüncelerini bir yemek sonrası aldığı şarap neticesinde dile getirmesiyle öldürüldü⁷³².

İhtirasları doğrultusunda hareket etmeye devam eden Terken Hatun, İsmail b. Yâkûtî'den umduğunu bulamayınca Melikşah'ın kardeşi Tutuş'a haber göndererek onun devlet merkezine hareket etmesini sağladı. Bu sıralarda kardeşinin ölüm haberini alan Tutuş, Antakya, Halep ve Urfa yöneticilerini biat ettirip, Musul'a kadar olan bölgeleri yönetimi altına alarak hâkimiyet sahasını genişletti. Berkyaruk ile mücadele amacıyla yoluna devam eden Tutuş, Halep Emiri Aksungur ile Urfa Emiri Bozan'ın ondan ayrılarak geri dönmeleri üzerine yeniden birlik oluşturmak gayesiyle Suriye'ye çekilmek zorunda kaldı. Gerekli hazırlıkları tamamlayan Tutuş, ilk olarak kendisinden ayrılan Aksungur üzerine giderek Halep'i muhasara etti. Halep Emiri Aksungur, Tutuş karşısında başarılı olamayarak hayatını kaybetti. Ardından Tutuş, Halep'i ele geçirdiği gibi Aksungur'a yardıma gelen Emir Bozan'ı da yakalatarak öldürdü. Sonra Hamedân'a doğru yoluna devam eden Tutuş'un ordusuna Türkmenler ile bölgedeki Selçuklu ordusu bakiyeleri dahil oldular. Böylece Tutuş'un ordusu Berkyaruk ile mücadele edebilecek güce ulaştı. Tutuş'un faaliyetlerini takip eden Terken Hatun'da İsfahan'dan ayrılarak Hamedân'a doğru yola çıktı. Fakat yakalandığı hastalık neticesinde hayatını kaybetti (Ekim 1094). Bu sıralarda Bağdat'a gelen Berkyaruk, yaklaşık 1.000 kişilik birliğiyle

⁷³¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 185; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 137-138; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 141-142;

⁷³² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 191-192; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 138.

İsfahan'a doğru şehirden ayrıldı. Haberi alan Tutuş, Abakoğlu Yusuf'un kardeşi Yakup önderliğinde bir miktar kuvveti üzerine gönderdi. Yakup, Berkyaruk ile yapılan savaştan galip geldi ve Berkyaruk aldığı yaralarla savaş meydanından ayrılarak İsfahan'a çekildi. Bu sıralarda İsfahan Mahmud'a bağlı beylerin hâkimiyetinde olduğu için Berkyaruk ve yanındakiler bir süre kaleye alınmadı. Aralarında istişare eden devlet adamları Mahmud'un başına bir şey gelmesi durumunda ellerinde bir başka şehzadenin olmasını çıkarlarına uygun görerek Berkyaruk'u içeri alıp sonra hapsedtiler. Küçük yaştaki Mahmud ve Berkyaruk kısa süre içerisinde çiçek hastalığına yakalandılar. Mahmud hastalıktan kurtulamayarak hayatını kaybederken Berkyaruk ise hastalıktan kurtuldu. Değişen yeni şartlar mucibince Mahmud'a biat eden devlet erkânının büyük bir kısmı Berkyaruk'un tarafında yer almaya başladı. Böylelikle Tutuş karşısında yeniden mücadele edebilecek güce sahip olan Berkyaruk, talihinin de yardımıyla onu Rey yakınlarında mağlup etti (26 Şubat 1095)⁷³³.

Berkyaruk, Mahmud ve Tutuş arasında cereyan eden iktidar mücadelesinin ortaya çıkardığı boşluktan yararlanarak güçlenen Alp Arslan'ın oğullarından Arslan Argun, bölge Türkmenlerini etrafında toplayarak Nişapur başta olmak üzere ülkenin doğusunda hâkimiyet alanını genişletti. Tutuş tehlikesini bertaraf eden Berkyaruk amcası Böri Pars'ı diğer amcası Arslan Argun üzerine göndererek ülkenin doğusunu da hâkimiyeti altına almak istedi. Fakat Böri Pars başarılı olamadığı gibi yakalanarak hayatını kaybetti. Bunun üzerine tekrar harekete geçen Berkyaruk kardeşi Sancar ile Atabey Kumaç'ı onun üzerine gönderdi. Fakat Arslan Argun, onlar ile mücadele edemedi bir kölesi tarafından öldürüldü (1097). Ardından da Horasan taraflarının idaresini Berkyaruk, kardeşi Sancar'a tevdi etti⁷³⁴.

Berkyaruk, yukarıda yer verdiğimiz aile üyeleri dışında amcalarından bir diğeri olan Tekiş ile Çağrı Bey'in torunlarından Emir-i Emirhan Muhammed b. Süleyman'ı da ortadan kaldırarak babasının ölümünden sonra ortaya çıkan düzensizliğe kısa süreliğine de olsa son verdi. Fakat bu sıralarda Gence hâkimi olan

⁷³³ İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 67-74; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 188-189,190-191,197-200,207-208; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 156-158; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 138-140; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 143-145.

⁷³⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 219-222; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 140-141; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 146-147; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 53, 60-61; Bondârî, *Zubdat*, s. 233-235.

kardeşi Muhammed Tapar, sultanlık için harekete geçti ve ikili arasında Hamedân yakınlarındaki Sefîdrûd sahasında yapılan ilk savaşı kazandı (15 Mayıs 1100). Bu savaşta Berkyaruk'un saflarında Şehrizûr dolaylarındaki Türkmenlerde yer aldı. Kısa süre sonra Hamedân dolaylarında tekrar karşı karşıya gelen kardeşlerden bu kez Berkyaruk galip geldi ve Muhammed Tapar kardeşi Sancar'ın yanına sığındı (5 Nisan 1101). Ardından taraflar arasında Rudrâver'de yapılan üçüncü mücadele de anlaşma yapılarak sonlandırıldı. Anlaşmaya göre Berkyaruk "sultan", Muhammed Tapar ise "melik" olarak tanınacak ve Azerbaycan, Diyarbakır, Cezire, Musul ile bazı yerler Muhammed Tapar'ın yönetimine bırakılıp Horasan hariç diğer Selçuklu toprakları da Berkyaruk idaresinde kalacaktı (27 Aralık 1101). Yapılan antlaşmaya rağmen durumdan memnun olamayan Muhammed Tapar, tekrar sultanlık için siyaset izlemeye başladı ve ikili arasında Rey civarı (Şubat-Mart 1102) ile Hoy yakınlarında iki mücadele daha yaşandı. Yaşanan bu mücadelelerden Berkyaruk galip geldi. Ardından yapılan antlaşmayla ülkede nispeten yeniden huzur sağlandı. Bununla birlikte yaşadığı zor günler ve savaşlardan yıpranan Berkyaruk, mevcut şartlara daha fazla dayanamayarak genç yaşında yakalandığı verem hastalığından hayatını kaybetti (22 Aralık 1014)⁷³⁵.

Sultan Berkyaruk hastalanınca emirlerini yanına çağırıp beş yaşındaki oğlu Melikşah'ın sultanlığı için onlardan biat aldı. Ardından oğlu ve emirlerini Bağdat'a gönderdi ve kendi de kısa süre sonra yirmi beş yaşında vefat etti. Bu sıralarda Musul'u muhasara eden Muhammed Tapar, kardeşinin ölüm haberini aldı. Ardından Musul'da direnen Çökürmüş, şehri ona teslim etti. Böylece işlerini yoluna koyan Muhammed Tapar, Bağdat'a gelerek Melikşah'a bağlı rical ile anlaşıp Büyük Selçuklu Devleti Sultanı oldu (13 Şubat 1105)⁷³⁶.

Muhammed Tapar'ın Melikşah'ın atabeği olan Ayaz'ı öldürtmesi üzerine Böri Pars'ın oğlu Mengü Pars ile Porsukoğuları ona karşı isyan ettiler. Fakat Muhammed Tapar onları yenilgiye uğratarak İsfahan Kalesi'ne hapsedti⁷³⁷. Böylece devlette

⁷³⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 237-239, 243-244, 246, 250-251, 269-274, 292-294, 300-302, 308; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 148- 154; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 142- 145; Bondârî, *Zubdat*, s. 235-237; Abdülkerim Özaydın, "Berkyaruk", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 515-516.

⁷³⁶ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK yay., Ankara 1990, s. 39-42.

⁷³⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 313-315, 321-322.

nizamı sağlayan Muhammed Tapar, Haçlılar ve Bâtınîler başta olmak üzere İslâm dünyasını meşgul eden meselelerle ilgilenmeye başladı.

Uygulayacağı siyasette başarılı olmak isteyen Muhammed Tapar, devlet yönetiminde tam anlamıyla muktedir olabilmek gayesiyle kardeşi ile olan mücadele döneminde ondan yana tavır alan ve kendisine karşı güven telkin etmeyen devlet adamlarını değiştirmeye başladı. Bu bağlamda Sultan, kardeşi vefat ettiği sıralarda Musul Emiri olan Çökürmüş'ün yerine Emir Çavlı'yı atadı. Bunun üzerine Musul'a yönelerek yönetimi devralmak isteyen Çavlı, kendisine Musul yönetimini bırakmak istemeyen Çökürmüş'ü öldürdü. Çavlı ile birlikte hareket edenlerin arasında Türkmen Emiri Kermâvî b. Horasan'da bulunmaktaydı. Ardından Çökürmüş'e bağlı Musul ileri gelenleri, şehri Çavlı'ya teslim etmemek için merhumun küçük yaştaki oğlunu (Zengî) onun yerine geçirerek bu sıralarda Urfa'yı muhasara eden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ı şehre davet ettiler. Vakit kaybetmeden yola çıkan Kılıç Arslan, Musul'a gelerek şehri teslim aldı. Ardından da üzerine gelen Çavlı ile yaptığı savaşı hayatıyla birlikte kaybetti (Temmuz 1107)⁷³⁸.

Musul meselesini halleden Muhammed Tapar, yaşanan iç karışıklıklardan yararlanarak hâkimiyet alanı genişletmek isteyen Hille Emiri Sadaka b. Mansûr üzerine giderek onu bertaraf etti. Müteakiben Selçuklu ve İslâm dünyasındaki sarsıntılar neticesinde güçlenen Bâtınî ve Haçlılara karşı harekete geçti. Şahdiz (Dizkûh) Kalesini ele geçirerek Bâtınîlere ağır kayıplar verdirdi. Bîre Kalesi'ni de onlardan temizleyen Muhammed Tapar, Halep'te kargaşaya neden olan Bâtınîlere de ağır kayıplar verdirdi. Ardından Alamut üzerine sefer düzenletti ve kaleyi baskı altına aldı. Fakat ölümü üzerine sefer başarı elde edilemeden sonlandırıldı. Haçlılar üzerine de siyaset geliştiren Muhammed Tapar, ilk olarak Musul Emiri Çökürmüş'ü görevlendirdi. Onun kendisine karşı olumsuz tutumu neticesinde ortadan kaldırılmasıyla bu görev Emir Çavlı'ya verildi. Sonraki dönemlerde de Haçlılarla mücadeleye devam eden Muhammed Tapar, bu iş için Musul Emiri olarak atadığı Mevdud b. Altun Tekin'i görevlendirdi. Mevdud'un Şam'da öldürülmesi üzerine de Musul Emiri olarak atadığı Aksungur el-Porsukî'yi Haçlılar üzerine gönderdi⁷³⁹.

⁷³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 339-340-342-345; Süryani Mikhail, *Vekâyinâme*, C. III, s. 193; Günler, *Saltanat Mücadeleleri*, s. 38-40.

⁷³⁹ Abdülkerim Özaydın, "Muhammed Tapar", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 580-581.

Yapılan mücadeleler Haçlıların İslâm coğrafyasında daha fazla yayılmalarına engel olduğu gibi yıpranmalarını da sağladı. Diğer taraftan İslâm dünyası da kısa süreliğine de olsa Haçlı baskısından kurtuldu.

Karahanlı, Gazneli ve Gürcüler gibi Büyük Selçuklu Devleti komşularını yeniden itaat altına alan Muhammed Tapar, babasının ölümünden sonra meydana gelen çalkantılı döneme son vererek Selçuklu Devleti'ni yeniden güçlü bir yapıya kavuşturdu. Geçmişten gelen gelenekleri de devam ettiren Muhammed Tapar, 1118 yılı kurban bayramında halka ziyafet vererek sarayını ve sofrasını yağmalamalarına (Han-ı Yağma) müsaade edip onların gönüllerini aldı. Birkaç gün sonrada vefat etti (18 Nisan 1118)⁷⁴⁰.

5.2. Sultan Sancar (Sencer) Döneminde Selçuklu-Oğuz (Türkmen) İlişkileri ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı

5.2.1. Oğuz (Türkmen) İsyanı'na Kadar Sultan Sancar'ın (Sencer) Faaliyetleri

Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine on üç yaşındaki büyük oğlu Mahmud devlet erkânı tarafından Selçuklu tahtına çıkarıldı (19 Nisan 1118). Mahmud'un devlet tecrübesinden yoksun oluşu, bazı devlet adamlarının hırsları doğrultusunda siyaset izlemelerine neden oldu⁷⁴¹. İzlenen siyaset ile devlet adamları arasındaki nizam bozulduğu gibi Mahmud'un diğer kardeşlerinin yanında yer alan kişiler de lehlerine müdahalelerde bulunmaya başladılar⁷⁴². Yaşanan hadiseler neticesinde Muhammed Tapar döneminde yeniden ihdas edilen Selçuklu düzenini bozulmaya başladı. Gelişmeleri uzaktan takip eden ve kardeşinin yasını tutan Sancar, mevcut duruma bir son vermek ve devlette nizamı yeniden ihdas etmek için harekete geçti. İlk olarak kendisini sultan ilan eden Sancar, akabinde Abbasi Halifesi Mustazhir Billâh'ın sultanlığını onaylamasını sağladı (14 Haziran 1118)⁷⁴³. Her ne kadar Sultan Sancar, yeğeniyle mücadele etmeden amacını gerçekleştirmek için faaliyetlerde bulunsa da bir başarı sağlayamadı ve ikili Sâve'de karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Mahmud yenildi (11 Ağustos 1119). Aldığı yenilgi üzerine Mahmud

⁷⁴⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 417.

⁷⁴¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 417, 424-425; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 62.

⁷⁴² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 434-435.

⁷⁴³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 434-435.

İsfahan'a giderken Sultan Sancar da Hamedân'a çekildi. Daha sonra Mahmud, amcasının yanına gelerek onun teveccühüne mazhar oldu ve Rey hariç Cibâl bölgesi (İrak-Acem) ona verildi⁷⁴⁴. Böylelikle de Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.

Diğer yeğenlerine de Selçuklu hâkimiyetinden yerler ikta eden Sultan Sancar, böylece büyük sultan olarak ülkede yeniden düzen ve istikrarı sağladı⁷⁴⁵. Bu sıralarda Irak Selçukluları ve Halifelik ilişkilerinde meydana gelen olumsuz gelişmeler neticesinde zaman zaman batıya seferler düzenledi. Berkyaruk tarafından Harezmi idaresi verilen Muhammed b. Anuştekin'in ölümü üzerine de yerine oğlu Atsız'ı atadı (1128). Atsız ilk başlarda babası gibi Sancar'a bağlılığını devam ettirdi. Fakat zamanla hâkimiyet alanını sultanın izni olmadan genişletti. Bunun üzerine Sancar, onu cezalandırdı fakat Atsız yeniden Harezmi Bölgesi'ni idaresi altına almayı başardı. Gazneliler üzerine de sefer düzenleyen Sultan Sancar, Behramşah'ın Hindistan içlerine kaçması sonucunda Gazne'ye girdi. Ardından Behramşah'ın af dilemesi üzerine onu affederek tekrar yerinde bıraktı⁷⁴⁶.

Bu dönemde Batı Karahanlı Devleti, Sancar'ın kayın pederi Ahmet Han'ın yönetimindeydi. Daha meliklik döneminde Sancar vasıtasıyla Selçuklulara tabi olan Karahanlılar, Arslan Han'ın rahatsızlanması ve işleri oğlu III. Nasr Han vasıtasıyla görmesi üzerine buhranlı bir döneme girdi. Mevcut durumdan rahatsız olan Alevi bir fakih ile Semerkand reisi isyan ederek Nasr'ı öldürdüler. Bunun üzerine Ahmed Han diğer oğlu Ahmed'i onlar üzerine gönderirken diğer taraftan da Sultan Sancar'ı yardıma çağırırdı. Ahmed'in yardım gelmeden isyanı bastırması üzerine Sultan Sancar'a elçiler gönderen Karahanlılar, bağlılıklarını yeniledikleri gibi meselenin halloldüğünü ve artık gelmesine gerek kalmadığını bildirdiler. Fakat Sultan Sancar sefere devam ederek Semerkand'a geldi ve şehrin zenginliklerine el koydu (1130). Daha sonra Karahanlı tahtına atamalarda bulunan Sultan Sancar, nihayetinde yeğeni II. Mahmud'un hükümdarlığını onayladı⁷⁴⁷.

⁷⁴⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 435-439; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 62-63; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 168-170; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, C. II, TTK yay., Ankara 2011, s. 14.

⁷⁴⁵ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 167; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 63, 65; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 170-171.

⁷⁴⁶ Abdülkerim Özeydin, "Sencer", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 508-509.

⁷⁴⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 522-523; Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, s. 262-265; Özeydin, "Sencer", s. 510.

Bu sıralarda Çin'in kuzeyinde yaklaşık bir asır hüküm süren Liao Hanedanlığı son buldu⁷⁴⁸. Hanedan soyundan olan Yeh-lü Ta-shi, bölgede barınmayarak yanına aldığı küçük bir grupla batıya doğru ilerledi ve bölgedeki birçok boyun desteğini almayı başardı. Ardından Türkistan'ı tehdit etmeye başlayan Yeh-lü Ta-shi, Karahanlı Hükümdarı Ahmed Han'ın başarılı mücadeleleri neticesinde kuzeye çekilip burada İmil Şehri'ni kurdu. Bir süre sonra Karluk ve Kanglı boyları karşısında zor durumda kalan Karahanlıların daveti üzerine tekrar Türkistan'a gelen Yeh-lü Ta-shi, Kâşgar, Beşbalık ve Hoten'i ele geçirip Balasagun merkezli Karahitay⁷⁴⁹ Devleti'ni kurdu. Kendisi de Gür Han unvanını aldı⁷⁵⁰.

Bir süre sonra Karahanlılar ile Karlukların arası açıldı. Karşı karşıya gelen taraflardan Karluklar, Gür Han'a başvururken Karahanlı Hükümdarı Mahmud da Sultan Sancar'dan yardım talep etti. Gerekli hazırlıkları tamamlayan Sancar, harekete geçince Karluklar, Karahitaylara sığınmak zorunda kaldılar. Gelişmeler üzerine Sultan Sancar'a mektup gönderen Gür Han, ondan Karlukları affetmesini istedi. Gelen isteğe sinirlenen Sultan Sancar, gönderdiği mektupla Gür Han'ı İslâm'a davet ettiği gibi; aksi durumda tehditkâr ifadeler kullandı. Ardından ordusunu hazırlayan Gür Han ile Sultan Sancar Semerkand yakınlarındaki Katavân/Katvan mevkiinde karşı karşıya geldiler. Savaşın başlamasıyla birlikte Selçuklu ordusu ağır bir yenilgi aldı. Birçok Selçuklu askeri hayatını kaybederken Sultan'ın eşi (Terken Hatun) başta olmak üzere birçok ileri gelen devlet erkânı da esir düştü (9 Eylül 1141). Savaş meydanından az sayıda kurtulan adamıyla ayrılan Sultan Sancar, Belh üzerinden Tirmiz'e vardı. Akabinde Terken Hatun ile diğer devlet erkânı ödenen fidye karşılığında serbest bırakıldı⁷⁵¹. Böylece uzun bir süreden sonra

⁷⁴⁸ Liao Hanedanlığı 907-1025 yılları arasında Çin'in kuzeyinde hüküm sürmüştür. Bk. Grousset, *Stepler*, s. 144-151; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 323; Standen, "Raids, Invasions", s. 129; Michal Biran, "True to Their Ways: Why The Qara Khitai Did Not Convert to Islam", *Mongols, Turks, and Others (Eurasian Nomads and the Sedentary World)*, Brill Academic yay., Edt. Reuven Amitai, Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 175-176.

⁷⁴⁹ Karahitayların diğer göçebe toplumlardan farklı yönleri bulunmaktadır. Türk ve Moğol boylarının büyük bir kısmı İslâm coğrafyasına hâkim olduktan sonra İslâmlaşırken; Moğol boylarından olan Karahitaylar İslâmlaşmamış eski inançlarını devam ettirmişlerdir. Bk. Grousset, *Stepler*, s. 179; Biran, "Qara Khitai", s. 175.

⁷⁵⁰ Grousset, *Stepler*, s. 178-179; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 325-326; Kafesoğlu, *Harezmsahlr*, s. 51; Ahmet Taşağıl, "Karahitaylar", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 415.

⁷⁵¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 82-84; Bondârî, *Zubdat*, s. 248-249; Reşidü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 172-175; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 182-186; Barthold, *Türkistan*, s. 406-408; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 326-332; Kafesoğlu, *Harezmsahlr*, s. 53-54; Grousset, *Stepler*, s. 179; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 2002, s. 23.

Mâverâünnehir başta olmak üzere Türkistan coğrafyası putperest bir kavmin tahakkümüne girdi.

5.2.2. Oğuz (Türkmen) İsyanı ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Çöküşü

Katavân yenilgisinden faydalanmak isteyen Harezmşah Atsız, Horasan'ı istila etmeye başladı. Serahs'ı mukavemet göstermeden ele geçiren Atsız, Selçuklu başkenti Merv'i kuşattı. Kuşatma neticesinde şehri ele geçiren Atsız, birçok kişiyi cezalandırarak önde gelen şehir ulemasını da Harezm'e götürdü (21 Ekim 1141). Ardından Karahitayların hâkimiyet sahasını işgal etmesinden endişe duyan Atsız onlara yıllık 30.000 altın vererek Harezm'in istila ve yağma edilmesine mani oldu. Böylece hâkimiyet sahasını güvence altına alan Atsız, tekrar Horasan'a girerek Nişapur'u muhasara etti. Fakat bu süre zarfında ordusunu tekrar oluşturan Sultan Sancar'ın üzerine gelmesi üzerine mağlup oldu. Ardından yapılan sulhle Atsız Horasan'ı terk ettiği gibi Merv'de ele geçirdiği Selçuklu hazinesini de iade etti (1143/44). Kısa süre sonra tekrar harekete geçen Atsız, Sultan Sancar karşısında yeniden başarısız olunca ona itaat edeceğine dair yeni bir söz verdi⁷⁵².

Katavân yenilgisinden faydalanarak harekete geçen vassal devletlerden bir diğeri de Gûrlulardı. Gûrlu Muhammed, mevcut düzensizlikten yararlanarak Herat'ı ele geçirdi. Sonrasında Belh önlerine kadar ilerleyen Muhammed, Selçuklu Emiri Kumaç'a yenildi. Bir süre sonra Gûr hükümdarı olan Alâeddin, adı geçen şehri yönetimine kattığı gibi Gazneli Devleti başkenti Gazne'yi de ele geçirerek acımasızca yağmaladı. Yaptığı yağmadan dolayı da Cihansûz (Cihanı yakan) olarak anılmaya başlandı. Aldığı galibiyetlerle özgüven kazanan Alâeddin, Selçuklu Devleti'nde yaşanan karışıklıklardan da istifa ederek onlara ödediği vergiyi kesip bağımsız hareket etmeye başladı. Bunun üzerine harekete geçen Selçuklu kuvvetleri ile Alâeddin karşı karşıya geldi. Savaş esnasında daha önceden kendisine dahil olan Oğuz/Türkmen kitlesinin ondan ayrılarak Selçuklu saflarına

⁷⁵² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 84-85, 92; Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 54-60; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 336-353; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 19-21.

katılmasıyla ordu düzeni bozuldu ve yenilgiye uğrayarak esir düştü (1152). Ardından Sultan Sancar'ın itimadını tekrar kazanan Alâeddin, Gûr yönetimine iade edildi⁷⁵³.

5.2.2.1. Oğuz (Türkmen) İsyanı

Katavân yenilgisinden sonra Sultan Sancar, aldığı galibiyetlerle Selçuklu topraklarında yeniden huzuru hâkim kıldığı sıralarda ülkenin doğusunda yeni gelişmeler meydana gelmeye başladı. Belh ve çevresinde yaşayan Oğuz tebaası, yaşanan gereksiz münakaşalar neticesinde isyan ettiler ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasına neden oldular. Belh dolaylarına tam anlamıyla ne zaman geldikleri bilinmeyen Oğuz tebaasının, bölgeye yerleşimleri hakkında birçok araştırmacı Mâverâünnehir Bölgesi'ne inen Kıpçakların, bazı araştırmacılar da Karahitay ya da Karluk baskısının etkili olduğunu ifade etmişlerdir⁷⁵⁴.

Dönem hadiselerini incelediğimizde, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin bir bölümünün onun esaretinden sonra Sultan Mahmud'a başvurarak aldıkları izinle Horasan'a geçtiklerini biliyoruz. Diğer taraftan Tuğrul ve Çağrı kardeşlere bağlı Türkmenlerin de Ali Tekin oğulları karşısında Harezm Bölgesi'nde tutunamayarak Horasan'a geçtiklerini ve Gaznelilerle mücadele ederek devletleştiklerini de önceki bölümlerde kaynaklar bağlamında ayrıntılarıyla aktardık. O halde Mâverâünnehir Bölgesi'nden göç ettikleri belirtilen Belh (Huttelân) dolaylarındaki Oğuz zümresinin, kuruluşta Selçuk ailesiyle birlikte hareket etmeyen zümrelerden olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Dolayısıyla zikredilen zümrenin Oğuz Yabgu Devleti yöneticileriyle ya da artçılarıyla hareket eden gruptan olmaları tarihi süreç bakımından doğru gibi görülmektedir. Nitekim kuzeyden gelen Kıpçak baskısı neticesinde Şah Melik'in Cend dolaylarına geldiğini bilmekteyiz. Ayrıca Şah Melik ile hareket eden Oğuz grubunun, Selçuklular devletleştikten sonra, Harezm üzerine giderek Harezmşah İsmail'i mağlup edip bölgeye hâkim oldukları da kaynaklarda yer almaktadır⁷⁵⁵. İsmail'in Tuğrul Bey'e sığınması üzerine harekete geçen Sultan,

⁷⁵³ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 123-124, 135, 144; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 177-178; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 369-382; C. E. Bosworth, "Ghûrids", *EI*, V. II, s. 1101; İqtidar Husain Siddiqui, "Cihansûz, Alâeddin", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, s. 544-545.

⁷⁵⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 154; M. Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleter*, C. VII², S. 28, Ankara 1943, s. 279; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *AÜDTCFD*, C. 5, S. 2, Ankara 1947, s. 160; *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 400; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 21-22; Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, s.280-281.

⁷⁵⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 385-387.

Harezm'e sefer düzenledi ve alınan galibiyetle bölge Selçuklu toprağı haline getirilirken Şah Melik de kaçtığı Mekrân da yakalandı. Ardından da Selçuklulara 1034/35 yılında yaşattığı menfur olay nedeniyle öldürüldü⁷⁵⁶. Onun ölümüyle birlikte başsız kalan Oğuz zümresinin yeni bir bey etrafında birleşerek hareket ettikleri hakkında kaynaklarda bilgi bulunmaması bizlere bu grubun Selçuklu ya da Karahanlı tebaası oldukları fikrini akıllara getirmektedir. Dolayısıyla Mâverâünnehir Bölgesi'nde yaşayıp sonrasında Belh taraflarına göçen Oğuz grubunun, başlangıçta Selçuklu beylerine tabi olmadıkları, hatta zaman zaman onlarla mücadele ettikleri, başsız kalınca da tebaası haline geldikleri tarihi seyir ve kaynaklar bakımından akla uygun gelmektedir.

Oğuzların Belh dolaylarındaki geleneksel yaşamları, onların Mâverâünnehir Bölgesi'nde de aynı yaşamı devam ettirdiklerinin bir göstergesidir. Diğer tebaalar gibi yıllık vergi veren Oğuzlar, kendi beyleri idaresinde olmakla birlikte merkezden atanan bey vasıtasıyla da merkeze tabiydiler⁷⁵⁷. Yıllık 24.000 koyunu vergi olarak verdikleri anlaşılan Belh civarındaki Oğuzlar, vergilerini düzenli bir şekilde ödemekteydiler⁷⁵⁸. Kaynaklarda Tutî, Korkud, Dinar ve Bahtiyar gibi beyleri idaresinde Üç ok ve Boz ok şeklinde teşkilatlanmış oldukları anlaşılan Oğuzların beylerinin de varlıklı kimseler oldukları kaynaklarda görülmektedir⁷⁵⁹.

Konuya temas eden Mehmet Altay Köymen, Oğuzlar ile Selçukluların ilişkilerinin bozulması üzerine durmuş ve farklı yaklaşımlarda bulunarak konuyu ele almamıza katkıda bulunmuştur. Ona göre Selçuklu yöneticileriyle Oğuzlar arasındaki husumetin ortaya çıkışı Katavân Savaşı'na kadar inmektedir. Bu savaşta Selçuklu Sultanı, yalnızca Karahitay ve Karluklara karşı değil aynı zaman da Oğuzlara ve Harezmşahlara karşı da mücadele etmiştir. Hatta savaş sonrasında kendisi Atsız üzerine hareket ederken Emir Kumaç'ı da Oğuzlar üzerine göndermiştir. Konuyu analiz etmeye devam eden Köymen, Gûrlular ile olan münasebeti de bu bağlamda değerlendirmiş ve savaş sırasında Gûrlulardan

⁷⁵⁶ Bk. "Selçuklular'ın Harezm'e Geçişleri" adlı başlığa.

⁷⁵⁷ Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 400-402.

⁷⁵⁸ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 173; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 179; Mîrhând'a göre bölge Oğuzları yaklaşık 40.000 çadır olup, güven ve emniyet içinde yaşıyorlardı. Bk. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 189.

⁷⁵⁹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 154; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 173; Bondârî, *Zubdat*, s. 252; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 196; Köprülü, "Etnik Menşei", s. 279; Köymen, "Oğuz İsyanı", s. 166.

ayrılarak Selçuklulara dahil olan Oğuzların bu zümreden olduklarını belirtmiştir. Diğer taraftan Oğuzların mevcut şartlardan yararlanarak imtiyaz elde etmek istediklerini de belirtmiştir⁷⁶⁰.

Köymen'in de atıf yaptığı İbnü'l Esir verdiği bilgilerde, Emir Kumaç ile Gûrlular arasındaki mücadele esnasında bir grup Oğuz, ondan ayrılarak Alâeddin'in yanında yer almaya başlamış ve neticede Kumaç yenilmiştir⁷⁶¹. Ardından sefere çıkan Sancar ile Alâeddin arasında geçen mücadelede ise zikredilen Oğuzların Sultan'ın yanına geçtikleri ve bu durum neticesinde Alâeddin'in yenilerek esir düştüğü görülmektedir⁷⁶². Buradan Oğuzlar ile Sultan Sancar diğer bir ifadeyle Selçuklu Devleti arasında bir husumetin olmadığı anlaşılırken; onlar ile Kumaç arasında bir anlaşmazlığın olduğu görülmektedir⁷⁶³. Nitekim isyan öncesinde yaşanan Kumaç ve Oğuz beyleri arasındaki ilişkileri de bunu teyit ederek burada başka bir sorunun olduğu fikrini akıllara getirmektedir. Yaşanan sorun ise Anadolu ve çevresinde yaşanan Gümüştekin-Afşin Bey ile Fahrü'd-devle-Artuk Bey arasında geçen hadiseleri bizlere hatırlatmaktadır. Nitekim Selçuklu beyleri, merkezi devlet anlayışını uyguladıklarında Türkmen boylarının başına kendilerine bağlı memlûk devlet adamlarını atayarak onları merkezi otoriteye bağladıklarını önceki bölümlerde belirtmiştik⁷⁶⁴. Bu durumun Türkmenlerin çok hoşuna gitmediği ve başlarına atanan emirlerle bazen birlikte hareket ettikleri bazen de onlarla mücadele içine girdikleri yaşanan hadiselerden anlaşılmaktadır. Nitekim bu hadiselerden birinde Afşin Bey, Gümüştekin'i öldürürken diğer bir hadise de ise Artuk Bey, Selçuklu birliklerinden ayrılıp başına buyruk hareket etmiş, Selçuklu sultanının affetmesi üzerine de ona bağlı olarak tekrar devletine hizmet etmiştir⁷⁶⁵.

Türkmen beylerinin bu tavırlarının altında yatan temel neden, anlayış olarak kendilerinin yalnızca sultana bağlı oldukları ve aracı herhangi bir emir istemedikleri düşüncesidir. Konuya temas eden Köprülü'ye göre; Selçuklu Devleti kurulduktan sonra yöneticileri, merkezi devlet anlayışı benimseyerek Oğuz kabilelerinin siyasi ve

⁷⁶⁰ Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 402-406; Kr. Köprülü, "Etnik Menşei", s. 280.

⁷⁶¹ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 144-146.

⁷⁶² M. A. Köymen'e göre savaş sırasında 6.000 kişi (Oğuz, Türk, Kalaç) Alâeddin'in ordusundan ayrılarak Selçuklu saflarına katılmıştır. Bk. Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 378-379.

⁷⁶³ İbnü'l Esir eserinde Kumac'ın kendisine ihanet ettiklerini düşündüğü Oğuzlara husumet duyduğunu belirtmiştir. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 156.

⁷⁶⁴ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 347.

⁷⁶⁵ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 318; Koca, "Diyâr-ı Bekr", s. 154-160.

askeri gücünü kırmaya çalıştılar. Dönüşüm uygulanırken onlar ile devlet arasında mücadelelerin yaşanılmamasına da özel önem gösterdiler. Fakat bu yaklaşım Oğuz kabilelerinin yalnız reislerine itaat etmelerini ve reisin de aracısız olarak hükümdara bağlılık fikrini ortadan kaldırmadı. Nitekim Oğuzlara göre Selçuklu sultanı mutlak bir hükümdar olmayıp, derece bakımından kabile reislerinden üstün olup töreye uymak zorundadır⁷⁶⁶. Yukarıda yer verdiğimiz gelişmeleri irdelediğimizde Oğuzlardaki bu anlayışın devam ettiği görülmekle birlikte; hadiselerin bir benzerinin de Emir Kumaç ile zikrettiğimiz Oğuzlar arasında yaşandığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı yaşanan Oğuz İsyanı'nın ilk sebebinin devlet anlayışında yaşanan değişim neticesinde ortaya çıkan anlaşmazlık olduğu görülmektedir.

Bu sıralarda matbah nazırının (Hân Sâlâr) vergi tahsili için Oğuzlara tahsildar göndermesi ve tahsildarın tutumu ise Oğuzların harekete geçmesine neden oldu. Oğuzların yurduna gelen tahsildar, devlet adabından uzak hareket ederek, Oğuzlardan rüşvet istediği gibi; beylerine de hakaret etti. Tahsildarın uygunsuz davranışlarına daha fazla tahammül edemeyen Oğuzlar da duruma duyarsız kalamayarak onu öldürdü. Aradan biraz zaman geçip de tahsildar dönmeyince meselenin aslı devlet ricalince öğrenildi. Yaşanan hadiseyi sultana açamayan konunun müsebbibi matbah nazır, Oğuzlardan gelmesi gereken mutfak ihtiyacını kendisi karşıladı. Ardından da devlet erkânı konuyu Merv'e gelmiş olan Kumac'a açtı. Daha önceden de aralarında hoş olmayan hadiselerin geçtiği Kumac, sultan nezdinde Oğuzların istila peşinde olduğunu ileri sürerek kendisini Belh ve dolaylarındaki Oğuzların başına emir tayin ettirdi. Ardından bölgeye giden Kumac, Oğuzlara bir şihne göndererek onlardan öldürdükleri tahsildarın diyetini istedi. Oğuzlar kendilerinin sultanın haslarından olduklarını ve başlarında bir emiri kabul etmeyeceklerini dile getirip, şihneyi kovdular. Beklediği sonucu alamayan Emir Kumac, sultanın izni olmaksızın oğluyla birlikte Oğuzlar üzerine sefere çıktı. Böylece başlayan savaşta Kumac ve oğlu yenildiği gibi hayatlarını da kaybettiler⁷⁶⁷.

Bondârî'nin verdiği bilgilere göre Kumac, Sultan Sancar'dan Belh taraflarının emirliğinin kendisine verilmesini isterken, devlet erkânının bazıları Kumac'ın yaşlı

⁷⁶⁶ Bk. Köprülü, "Etnik Menşei, s. 273-274.

⁷⁶⁷ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 173-174; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 154; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 179-180; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 189-191.

olduğunu, bunadığını ve Sancar'ın ona bu görevi vermesiyle devletin hüsrana uğrayacağını dile getirerek uyardıklarından bahsetmektedir⁷⁶⁸. Buradan devlet adamları arasında Emir Kumac'a konuyu açanlar ile Kumac'ı bu işe mümessil edilmemesini isteyen iki grubun olduğu görülmektedir. İlerleyen bölümlerde yer vereceğimiz gibi Oğuzlarla olan mücadele esnasında Selçuklu ordusu mensuplarının bir bölümü Kumac'ın torunu Müeyyed Ayaba'ya mesafeli davranmış hatta bazıları savaş meydanını terk etmişlerdir. Bu minvalden konuyu ele aldığımızda Oğuz İsyanı'nı hazırlayan diğer sebebin devlet idaresinde yer alan erkânın bir bölümünün, yeterince liyakat sahibi olmayışı, ihtirasları doğrultusunda sultanı yönlendirmesi ile başına buyruk eylemlerde bulunmalarının olduğu anlaşılmaktadır.

Kumac ve oğlunun ölüm haberi Merv'e ulaşınca devlet erkânı yaşanan hadiseden dolayı Oğuzların bir an önce cezalandırılması gerektiği konusunda Sultan Sancar'a görüş bildirdiler. Kumac'a karşı çıkan devlet ricalinin de burada hem fikir olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim artık mesele gereksiz yere büyümüş ve devletin şanına zarar verir bir hale bürünmüştür. Durumu değerlendiren Sultan Sancar, Oğuzlar üzerine sefere karar verip hazırlıkları başlattı. Sultanın sefer hazırlıkları Oğuzlara ulaşınca telaşa kapıldılar ve aralarında görüşerek sultanı bu seferden vazgeçirmek için harekete geçtiler. Hazırladıkları elçiyi sultanın katına göndererek ona *"Biz her zaman itaatli ve buyruğa göre hareket etmiş kullar idik. Çocuk ve ailelerimiz yüzünden zarurî olarak muharebe yaptık. Yoksa kendisiyle oğlu bizim taarruzumuzla öldürülmüş değillerdir. Yüz bin dinar ile bin Türk köle verelim de, Padişah bizim günahımızı bağışlasın. Padişahın alacağı her kul bir Kumaç olacaktır"* şeklinde meramlarını ilettiler⁷⁶⁹. Fakat Sultan Sancar, devlet erkânının telkinleriyle Oğuzların isteğini geri çevirdi, ardından da sefere çıktı. Belh dolaylarına gelen Sancar'ı Oğuzlar kadın ve çocuklarıyla karşılayarak ondan tekrar af dileyip diyet miktarını artırdılar. Sultan Sancar, Oğuzlara merhamet edip döneceği sırada atının dizginlerinden tutan Emir Müeyyed-i Bozurg (Ayaba), Barankuş ve Ömer Asami onu bu fikrinden vazgeçirdiler. Böylece başlayan savaşta, birçok askerin Müeyyed Ayaba'ya duydukları husumet nedeniyle gevşek davranmaları ile Oğuzların geleneksel savaş taktiği neticesinde Selçuklu ordusu dağılmaya başladı. Neticede

⁷⁶⁸ Bondârî, *Zubdat*, s. 252-253.

⁷⁶⁹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 174-175; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 180-181.

Oğuzların üstün duruma geçtiği savaşta Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını yok edilirken Sultan Sancar da esir düştü (Mart-Nisan 1153)⁷⁷⁰.

Sultan Sancar dönemindeki Oğuz (Türkmen) isyanı, mahiyeti bakımından önceki isyanlarla benzerlikler göstermesinin yanı sıra kendine münhasır yönleri de bulunmaktadır. Memlûk devlet adamları bağlamındaki benzerliği yukarıda belirttiğim için burada farklı bir yönünü açıklamaya çalışacağım. Önceki isyanlarda yer alan Oğuzlar, kuruluşta verdikleri emeklerin karşılığını almadıkları ve yerlerine memlûk kişilerin atanarak devlet merkezi ile teşkilatından uzaklaştırıldıklarından şikâyet ettiklerini önceki bölümlerde bahsetmiştik⁷⁷¹. Bu bağlamda mevcut durumdan rahatsız olan Türkmenlerin, zikrettiğimiz siyaseti izleyen hükümdarlara karşı sultan ailesinden kendilerinin isteklerine olur veren üyelere destek vererek hükümdarlık mevkiini ele geçirmek maksadıyla harekete geçtiklerini görmüştük. İbrahim Yınal ve Tuğrul Bey arasındaki isyanı bu minvalden mahiyet içermekteyken Melikşah ve Kavurd isyanında Türkmenlerin merkezi devlet otoritesinin devamından yana olduklarını belirttik.

Sancar dönemi Oğuzlar ise merkezi hükümdar ve temsil ettiği anlayışa karşı görülmemektedir. Her ne kadar Selçuklular ile Karahitay, Harezmşah ve Gûr mücadelesinde varlıklarından bahsedilse de temel gayelerinin maddi menfaat elde etmek olduğu önceki göçebe boylarının faaliyetleri bağlamında söylenebilir. Dolayısıyla Belh dolaylarındaki Oğuzların, temel gayesi sultan nezdinde merkezi devlet otoritesini cezalandırmak olmadığı, kendileriyle iyi ilişkileri olmayan devlet adamlarını cezalandırmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda yer verdiğimiz gibi Kumac'a Belh ve çevresinin yönetiminin verilmesine bazı devlet adamları karşı çıkmıştır. Bu nedenle Oğuzlar, kendilerini rencide eden, rüşvet almak isteyen tahsildarı öldürdükleri gibi onun diyetini soran Kumac'ı da bertaraf etmişlerdir. Diğer taraftan Sultan Sancar'ın harekete geçmesiyle ondan af dilemiş, sultan affedeceği sırada Kumac'ın torunu⁷⁷² başta olmak üzere bazı devlet adamları sultanı savaşa sürüklemişlerdir. Bununla birlikte bölge Oğuzlarının merkezi idareye bağlı, vergisini

⁷⁷⁰ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 175-176; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 156-157; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 181-182; Bondârî, *Zubdat*, s. 253; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 410-414; Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 23.

⁷⁷¹ Bk. "İbrahim Yınal İsyancı ve Türkmenler" adlı başlığa.

⁷⁷² Sultanı savaşa ikna eden devlet erkânından Emir Müeyyed-i Bozurg' (Ayaba) Emir Kumac'ın torunudur. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 156; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 411.

veren bir yapıda olmalarının yanı sıra zaman zaman devletin yaşadığı kargaşalardan faydalanmak için harekete geçtikleri de görülmektedir.

5.2.2.2. Sultan Sancar'ın Esareti ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Çöküşü

Savaş sırasında Selçuklu ordusunun dağılmasıyla ele geçirilen Selçuklu devlet adamları öldürülürken esir alınan Sultan Sancar, Oğuzlar tarafından hürmetle karşılanarak sultan muamelesi gösterildi. Atlarından inen ve adap gereği yaya olarak sultanın yanına gelen Oğuz beyleri, önünde yer öperek biat yenilediler⁷⁷³. Bir süre sonra Oğuzlar, sultanı da yanlarına alarak Selçuklu başkenti Merv'e doğru yola çıktılar. Bağsur'a varan Oğuzlar, burayı yağmaladılar (Temmuz-Ağustos 1153)⁷⁷⁴. Ardından Merv önlerine gelen Oğuzlar, şehri ele geçirerek birçok ileri gelenini öldürüp yağmaladılar. Sultan Sancar'a da hürmet göstermekten vaz geçen Oğuzlar, kaçmaması için kendi aralarından kişileri görevlendirip haftalık olarak değiştirdiler. Bu sıralarda Sultan Sancar'ın veziri Tâhir b. Fahrü'l Mülk b. Nizamü'l Mülk yanında az sayıdaki adamıyla Nişapur'a vardı. Burada Melik Süleyman Şah'ı tahta çıkarıp sultan ilan etti ve Merv üzerine harekete geçtiler (11 Eylül 1153). Güzergâh üzerinde karşılaştıkları Oğuzlar karşısında başarılı olan Süleyman Şah, Merv dolaylarına geldiğinde mahiyetindeki Horasan askerleri, Oğuzlardan korkmaya başladı. Kapıldıkları endişe neticesinde dağılmaya başlayan Süleyman Şah'ın ordusu, Oğuzlar karşısında hezimete uğradı ve Nişapur'a doğru çekildi. Bunun üzerine Oğuzlar onları takibe koyuldular⁷⁷⁵.

Merv'den ayrılan Oğuzlar, Tûs Şehri'ne geldiler ve şehirde önde gelen devlet adamı ile ulemadan birçok kişiyi öldürüp yağmaladılar. Ardından Meşhed'e varan Oğuzlar, burayı da yağmalayıp Nişapur'a doğru ilerlediler. Şehre ulaşan Oğuzlar kendilerine karşı mukavemette bulunacak güç bulamayınca yağmalama siyasetlerine Nişapur'da da devam ettiler. Ardından İsfereyîn/Esferayîn, Cüveyn ve Sebzevar'ı da yağmalayan Oğuzlar, Herat'a giderek şehri kuşattılar. Bu sıralarda vezir Tâhir b. Fahrü'l Mülk b. Nizamü'l Mülk öldü ve yerine oğlu Nizamü'l Mülk Ali el-

⁷⁷³ Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 182; Bondârî, *Zubdat*, s. 253-254; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 193-194; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 415.

⁷⁷⁴ Köymen, "Oğuz İsyanı", s. 578.

⁷⁷⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 157; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 175-176; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 182-183.

Hasan b. Tâhir Süleyman Şah'ın veziri oldu. Fakat güçlü bir askerî ve idarî yapıdan yoksun olan Süleyman Şah, devleti ayakta tutamayınca Horasan'dan ayrılıp Cürcân'a çekildi. Bunun üzerine Horasan ileri gelenleri kötü gidişin önüne geçmek maksadıyla Sultan Sancar'ın yeğeni olan Karahanlı Mahmud b. Muhammed'e (Arslan Han) başvurdular. Böylelikle Selçuklu sultanı olan Mahmud b. Muhammed'e Harezmşah Atsız ve Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmud da biat etti. Fakat buna rağmen Bağdat'ta Sultan Sancar adına hutbe okutulmaya devam edildi. Bu şartlar altında Selçuklu Sultanı olan Mahmud b. Muhammed, Herat üzerine giderek Oğuzlar ile mücadele etti. Bu mücadele neticesinde Herat'tan ayrılan Oğuzlar, Merv'e döndü ve kısa süre sonrada Mahmud b. Muhammed ile antlaşma yaptılar (Eylül 1155)⁷⁷⁶.

Diğer taraftan Kumac'ın torunu olan Müeyyed Ayaba, Nişapur başta olmak üzere Tûs, Nesâ ve Damgân'ı hâkimiyeti altına aldı. Zaman zaman Oğuzların esaretindeki Sultan Sancar ile de görüşen Müeyyed Ayaba, Oğuzlardan bazılarını yanına çekmeyi başardı. Böylece Tirmiz yakınlarında Ceyhun Nehri kenarında ava çıkan Sultan Sancar'ın kaçmasını sağladı. Bindiği gemiyle Tirmiz'e hareket eden Sultan Sancar, yaklaşık üç yıl süren esaretinden böylece kurtularak tekrar Büyük Selçuklu tahtına çıktı. Ardından Merv'e gelerek devleti yeniden ihya etmek için çalışmalarda bulundu. Çalışmalar neticesinde Harezmşah Atsız, Gûrlu Alâeddin ve bölgedeki diğer beylerin biatını alarak Oğuzlara karşı yeni bir güç oluşturdu. Fakat Atsız'ın ölümü ile sultanın yaklaşık üç yıl süren esareti ve yaşından dolayı hastalanması kurulan birliğin dağılmaya neden oldu. Kısa süre sonra Sultan Sancar'ın vefat etmesiyle de Büyük Selçuklu Devleti son bulurken Oğuz İsyanı da yeni bir boyut kazandı (26 Nisan 1157)⁷⁷⁷.

Yukarıda ele aldığımız Oğuz İsyanı ve sonraki gelişmeler Mehmet Altay Köymen ve Ergin Ayan tarafından ele alınarak ayrıntılı bir şekilde değerlendirildiğinden biz Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen Politikası bakış açısıyla konuyu ele almaya çalıştık. Bu bağlamda Oğuz İsyanının, Selçuklu öncesi

⁷⁷⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 157-59; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 176-179; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 183-186; Bondârî, *Zubdat*, s. 254; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 434-435; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 30-32.

⁷⁷⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 159-160, 179-180, 187; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 178-181; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 186-189; Bondârî, *Zubdat*, s. 232-233, 254; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 195-198; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, C. II, s. 456-466; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 34-40.

Oğuz boylarının Mâverâünnehir, Harezm ve Horasan bölgelerindeki faaliyetlerine benzeyen yönleri bulunmaktadır. Bahsettiğimiz dönemde Oğuzlar, hayatlarını idame edebilecek, güvenli bir yer arayışında olduklarından yapacakları hizmet karşılığında bölge devletlerinden yer isteğinde bulunmuşlardır. Nitekim Arslan Yabgu'nun Nur Kasabası'na gelişi, Ali Tekinle ilişkileri ile Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin Harezm'e geçişleri onların bu gaye doğrultusunda hareket ettiklerine iyi birer örnek oluşturmaktadır. Diğer taraftan Arslan Yabgu'nun esaretinden sonra 4.000 hane ona bağlı Türkmenlerin Horasan'a geçişleri de bir başka misal olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu manzumeden Oğuzları karşılaştırdığımızda Sancar dönemi Oğuzlarının, yurt arayışı içinde olmadıklarını, mevcut yaşam koşullarının iyi olduğunu içlerinden neşet eden zengin beylerinden anlamaktayız. Karşılaştırmaya devam ettiğimizde özellikle Sultan Mahmud'dan izin alarak Horasana geçen Türkmenlerden bölge ahalisinin şikâyetçi olduğu, bunun üzerine de cezalandırıldıklarını önceki bölümlerde bahsetmiştik. Oğuzlardan şikâyetin muhtevası ise yerleşik halkın yaşamlarına müdahale etmeleri olarak görüyoruz. Buradan hareketle bahsettiğimiz Oğuzlar, her ne kadar bölge ahalisine zarar verseler de Sancar dönemi Oğuzları gibi insanları eziyetlerle öldürme gibi dönem müverrihlerini hayrete düşürecek türden faaliyetlerde bulunmamışlardır. Dolayısıyla iki Oğuz grubu buldukları koşul ve çevrelerine verdikleri zararlar bakımından da büyük farklılıklar göstermektedir.

İki grup arasında bahsettiğimiz uygulama farklılığı karşımıza Sancar dönemi Oğuzlarının bu denli acımasız hareket etmelerine neden olan hususun ne olduğu sorusunu çıkarmaktadır. Dönem kaynaklarında ifade edilmeyen sorunun cevabını yaşanan hadiseleri analiz ederek cevaplandırmak doğru bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Sancar dönemi olayları incelediğimizde Selçuklu yönetimiyle Oğuzlar arasındaki husumette bazı devlet ricalinin etkisinden önceki bölümlerde bahsetmiştik. Burada ise istila sonrasında öldürülen kişilerin hüviyetleri dikkat çekmektedir. Bu bağlamda istilada öldürülen kişilere baktığımızda ekseriyetinin din adamı hüviyeti taşıması ve aralarından bazılarının da önde gelen Şâfiî din adamları olması bizlere o dönemde yer alan mezhep mücadelelerini hatırlatmaktadır⁷⁷⁸. Nitekim daha Oğuzlar, güneye inmeden Bağdat başta olmak üzere Nişapur, İsfahan

⁷⁷⁸ Oğuzların Nişapur Şehri'nde öldürdüklerinden biri olan Şâfiî fakih Muhammed b. Yahya'dır. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 158.

gibi birçok İslâm şehrinde Şii-Sünni, Şâfiî-Hanefi-Hanbeli gibi inanç grupları arasında mücadele yaşanmaktaydı. Bu bağlamda Mâverâünnehir Bölgesi'nde Hanefilik etkinken Horasan Bölgesi'nde de Şâfiîlik etkindi. Bahsettiğimiz mücadele devlet kademelerinde, hatta eğitimde dahi görülmekteydi⁷⁷⁹. Benzer durumun İlhanlı Hükümdarı Olcayto Han döneminde de görülmesi mevcut mücadelenin sonraki yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir⁷⁸⁰. Ayrıca dönem kaynaklarında Oğuzlar için kâfir sıfatının kullanılması ise Oğuzların inancı konusunda bizleri düşündürmektedir⁷⁸¹.

Oğuz İsyanı sonrasında Kuhistan İsmaililerinin istilaya uğramış Horasan'a saldırımları ile yine istila sonrasında Nişapur'da mezhep ihtilaflarından dolayı halkın birbirleriyle mücadele içine girmeleri meseleyi bu bağlamda değerlendirmemize neden olmaktadır⁷⁸². Buradan hareketle dönem şartları mucibince inanç farklılıklarının Oğuz istilasına etkisinin ne ölçüde olduğunun tam anlamıyla izahı mümkün olmamakla birlikte zihinlerimizde soru işareti oluşturmaktadır. Diğer taraftan özellikle din adamlarının öldürülmesi, Oğuz istilasına karşı bölge halkını teşkilatlandırmaları ile alakalı olması daha geçerli bir sebep gibi görünmektedir. Nitekim dönem devletleri, halkı idare ederken din adamlarından yararlandıkları kaynaklardan teyit edilmektedir⁷⁸³. Günümüzde dahi dini hüviyet altında kişilerin itibar görmesi bunu kanıtlar niteliktedir.

Kuruluş öncesi ve sonrası Oğuz gruplarıyla yıkılış ve sonrası gruplar arasındaki ilişkilerde dikkatimizi çeken unsurlardan biri diğeri de amaçlarıdır. Kuruluş döneminde yer alan Oğuz gruplarından bazılarının amacı, kendileri ve hayvanları için yurt arayışı oluştururken özellikle Arslan Yabgu, Tuğrul ve Çağrı kardeşlere bağlı grupların amacının devletleşmek olduğu görülmektedir. Her ne kadar Arslan Yabgu'un esaretinden sonra ona bağlı zümrenin bir kısmı yurt aramak gayesi ile hareket etse de sonraki dönemlerdeki faaliyetlerine baktığımızda onların da devletleşme faaliyetlerinde buldukları görülmektedir. Diğer taraftan Sancar dönemi Oğuzlarına baktığımızda onların mücadele öncesinde var olan mevcut

⁷⁷⁹ Peacock, *Selçuklu*, s. 117-124; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 100-101.

⁷⁸⁰ Erdem, "Olcaytu Han", s. 29-30.

⁷⁸¹ Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 183.

⁷⁸² İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 170-171; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 178; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 185.

⁷⁸³ Köymen, "Oğuz İsyanı", s. 577.

durumlarını muhafaza etme düşüncesinde olduklarını Sultan Sancar ile anlaşma arayışlarından anlıyoruz. Bununla birlikte yaşanan mücadeleye sonrasında başarı elde etmelerine rağmen her hangi bir planlarının olmadığı da görülmektedir⁷⁸⁴. Mevcut anlayışın oluşmasında Oğuzların, Sultan Sancar karşısında başarılı olamayacaklarına olan inançlarının etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim Sultan Sancar, onlara yaklaştığında Oğuzların kadınları ve çocuklarıyla ondan merhamet dilemeleri de onların başarı kazanamayacaklarına olan inançlarının bir göstergesidir. Kazanılan zafer sonrasında mevcut durumun ne Sultan Sancar farkındadır ne de Oğuzlar. Bu nedenle Sultan Sancar'a iltifat eden Oğuzlar, Merv dolaylarına gelip Süleyman Şah nezdinde Selçuklu kuvvetlerini yenilgiye uğrattınca artık kendilerine karşı bir gücün meydana gelemeyeceğinin farkına varmışlardır. Hemen sonrasında Merv'i yağmalamışlar, ardından Sultan Sancar'a olan itimatlarını terk ettikleri gibi onu rencide edecek faaliyetlerde de bulunmuşlardır⁷⁸⁵. Sultan Sancar da bu yeni durum üzerine tahtından inmiş ve hayata kahretmiştir. Yeni şartlarla birlikte yağma ekonomisi Oğuzların etrafındaki kesimin artmasına neden olmuş ve kısa süre içerisinde Selçuklu şehirleri bir bir yağmalanmıştır. Fakat bununla birlikte devlet kurmak fikrinden uzak olan Oğuzlar, Sultan Sancar'ı yanlarında götürerek meşruluklarını yine onun vasıtasıyla devam ettirmeye çalışmışlardır. Sultan Sancar'ın kaçırılması ve kısa süre sonra ölümü üzerine meşruluk problemi yaşayan Oğuzlar, bu kez de Selçuklu varisi olarak görülen Karahanlı Mahmud b. Muhammed ile iletişime geçmişlerdir. Sonraki dönemlerde Selçuklu bakiyesi üzerinde Harezmsahlar, Abbasiler ve Gûrluların iktidar mücadelesi neticesinde bölgede devletleşemeyen Oğuzlar, Dinar liderliğinde Kirman'a insede burada da Selçuklu benzeri bir yapılanmaya gidememişlerdir.

⁷⁸⁴ Bk. Köymen, "Oğuz İsyanı", s. 567-568; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 25-26.

⁷⁸⁵ Oğuzların Sultan Sancar ile ilişkileri için bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 155; Köymen, "Oğuz İsyanı", s. 564-565.

SONUÇ

Selçuklular döneminde devlet ile toplum bünyelerinde yaşanan dönüşüm, Türk ve İslâm dünyasına etkileri bakımından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Nitekim Selçuklular uyguladıkları siyasetle, İslâm dünyasına yeni bir ivme kazandırırken bunun sonucu olarak da ayrı dünyalar olan Türk ve İslâm dünyalarını birleştirmiş ve bu dönemden itibaren tek vücut olarak Türk-İslâm dünyası adıyla yeni bir medeniyetin doğmasına öncülük etmişlerdir. Yeni dönemde İslâmiyet öncesi Türk siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel telakkileri, Arap, İran ve Bizans telakkileriyle harmanlanarak köklü değişimlere uğramış ve yeni imgeler ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan yeni anlayışlar, şüphesiz Selçuklu yöneticilerinin Türk ve İslâm toplumlarını kendi tebaası olarak görerek Selçuklu çatısı altında tek bir vücut halinde toplama fikrinin teorik yansımalarıdır. Ayrıca Selçukluların geliştirdiği yeni telakkiler, başta Türk toplumların devamlılığı ve gelişimine katkıda bulunduğu gibi duraksamış olan İslâmî telakkilerine de yeni bir ivme kazandırmıştır.

Selçuklularda bahsettiğimiz telakkilerin ortaya çıkışı Selçuk Bey ile başlatmak doğru bir yaklaşım olacaktır. Nitekim Selçuk Bey ve maiyeti, Cend dolaylarına geldiklerinde aralarında yaptıkları kengeşde *“biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların türelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza mahkûm bir azlık halinde kalırız”*⁷⁸⁶ kararını alarak değişimin nedenlerini bu şekilde izah etmişlerdir. Akabinde İslâm Dini’ni kabul etmekle değişimi başlatan Selçuk Bey ve maiyetinin nedenli ileri görüşlü oldukları günümüze yansıyan olumlu akisleriyle apaçık anlaşılmaktadır. Selçuk Bey yönetimindeki Oğuzların/Türkmenlerin İslâmlaşması onlara yeni ufuklar açarak şevkle hayatta kalma mücadelesi vermelerini sağlarken yeni bir meşruluğun temsilcisi olarak da öne çıkarıp taraftar bulmalarının önünü açtı. Böylelikle karşılaşılan zorluklar kazanılan zaferlerle aşılarak Selçuklu Devleti kuruldu.

Ebû'l Farac'ın Meliknâme'den aktardığı yukarıdaki bilgiler iyi irdelendiğinde kurulacak olan Selçuklu Devleti'nin anayasası diğer bir ifadeyle manifestosu olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Bu anayasada ilk madde olan İslâm Dini'nin yanı sıra

⁷⁸⁶ Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 292-293.

dikkat çeken uzlaşa konularından bir diğeri de yerli halkın töresidir (adetleri). Filhakika Tuğrul Bey, Nişapur'un fethinden sonra şehre girdiğinde Kadı Said'le görüşmüş ve ona yerli halkın (Taciklerin) adetlerine yabancı olduklarını fakat kadınının kendilerine bu konuda telkinlerde bulunmasını söyleyerek dedesi Selçuk Bey ve maiyetinin almış olduğu kararın torunları tarafından da tatbik edildiğini göstermiştir. Benzer düşüncelerin İbrahim Yınal tarafından da dile getirildiğini önceki bölümlerde örnekleriyle vermiştik. Burada akıllara Ebû'l-Farac'ın aktardığı bilgilerin birebir Selçuklularda yaşanan hadiseler kaleme alınarak mı yazıldığı ya da Farac tarafından tarihi seyir dikkate alınarak bir sonuç olarak mı kaydedildiği sorusu gelmektedir. Sorunun cevabı müellifte gizli olmakla birlikte; Selçuklu tarihini özetlemesi bakımından özel önem arz etmektedir. Nitekim Farac'ın verdiği bilgileri, araştırmamızda teorik olarak yararlandığımız İbn Haldun'un sistemleştirdiğini ve dönem şartları mucibince doğal bir dönüşüm olduğunu önceki bölümlerde belirtmiş, Selçuklular başta olmak üzere birçok devlet tarafından tatbik edildiğini kaydetmiştik.

Selçukluların Cend'e geldikten sonra uygulamaya başladıkları değişim, yeni dine girmekle başlamış, sonraki dönemlerde siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel alanlarda yapılan yeni gelişmelerle devam etmiştir. Selçuklu beylerinin kuruluş öncesi aldıkları karar çerçevesinde yerleşik unsurlara ehemmiyet vererek onları önemli devlet görevlerine getirmeleri ile onlara dönük siyaset izleyerek, adetleri mucibince devleti şekillendirmeleri bazı Türkmen grupları üzerinde olumsuz yansımalara neden olarak Türkmen meselesinin ortaya çıkmasına etki etmiştir. Diğer taraftan olumlu sonuçların ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Olumlu sonuçlarından biri hiç şüphesiz yerleşik ve konargöçer toplumların bir arada yaşama becerisi elde ederek yeni bir medeniyetin doğmasını sağlamalarıdır.

Ortaçağda birbirleriyle ticari ilişkilerde bulduklarını bildiğimiz yerleşik ve konargöçerler genel anlamda birbirlerinden kuşku duyan iki farklı toplum olduklarını önceki bölümlerde ayrıntılarıyla vermiştik. Fakat buna rağmen Selçuklu beylerinin izledikleri akıl dolu siyaset neticesinde iki toplum yapısı Selçuklu Devleti bünyesinde aynı gaye etrafında bir araya gelebilmişlerdir. Böylelikle de yerleşik tebaalar devletin gücü ve ihtişamını gösteren şehirlerin kurulması ve gelişmesini sağlarken konargöçerler de devletin sınırlarını koruyarak genişletmiş, ele geçirdikleri ganimet ile değerli varlıklarla da şehirlerde canlı bir ticaretin olmasına katkıda

bulunmuşlardır. Ayrıca göçerlerin elde ettikleri ganimetlerden bir kısmını merkeze göndermeleri neticesinde de devlet hazinesi zenginleşmiştir. Bununla birlikte yerleşik ve konargöçerler arasında zaman zaman anlaşmazlıklardan kaynaklanan mücadelelerin yaşandığı ve bu mücadeleler neticesinde devlet düzeninin sekteye uğradığı da unutulmamalıdır.

Selçukluların, toplumların yapılarına göre yaşam hakkı tanıyarak izledikleri uzlaştırıcı siyasetin önemli sonuçlarından bir diğeri de hiç şüphesiz Türkmenlerin konargöçer yaşamdan yerleşik yaşama geçme sürecini hızlandırarak yerleşik Türk-İslâm medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmalarıdır. Bununla birlikte bu süreç uzun ve zorlu olduğundan ilk dönemlerinde Türkmenler tarafından sert bir tutumla karşılanmış, tepki olarak da Selçuklu beylerine karşı siyaset izlemelerine neden olmuştur.

Türkmenlerin izledikleri olumsuz davranışlar kısa süreliğine Selçuklular ve İslâm beldelerinde karışıklıklara neden olsa da Selçuklu yöneticilerinin akılcı siyasetleri neticesinde olumlu sonuçlanmıştır. İzlenen siyasetle mevcut duruma adapte olamayan Türkmenler, özellikle Anadolu, Suriye ve Filistin taraflarına yönlendirilerek bölgelerin Selçuklulara dahil olması sağlanmıştır. Böylelikle Anadolu gibi batı Türklüğünün yeni yurdu elde edilirken diğer taraftan da Abbasiler için tehlike oluşturan Fatimî ilerleyişi durdurularak Suriye, Filistin, Hicaz ve Irak coğrafyası emniyet altına alınmış, Selçuklu Sultanı ve Abbasi Halifesi adına hutbeler okutulmuştur. Bununla birlikte Selçukluların izlediği siyaset, devletin kurulduğu ve yayıldığı coğrafya da yaşayan Acem, Arap ve diğer toplumlarının Selçuklu Devleti bünyesinde kendilerine ait yansımaları bularak Selçukluları kendi devletleri olarak özümseyip bağlanmalarını sağlamıştır. Bu nedenle de ilk Türk devletlerinden itibaren dünya hükümdarlığı mefkûresi Selçuklular tarafından bir kez daha gerçekleştirilmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve gelişme döneminde izlenen siyaset neticesinde ortaya çıkan gelişmeler, Selçuklu beylerinin uyguladığı akılcı siyaset ile olumlu sonuçlanırken gerileme ve yıkılış döneminde güçlü devlet otoritesinin zayıflamasıyla zaafa uğramıştır. Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadeleleri esnasında etkin olarak görülmeyen Türkmenler, Anadolu başta olma

üzere yayıldıkları yeni coğrafyalarda varlıklarını devam ettirip gelecek nesillere kalıcı bir miras bırakırken ülkenin doğusunda ise yeni gelişmeler hâsıl olmuştur. Çin'in sıkıştırmasıyla batı ve kuzey yönlü hareket eden Karahitaylar, mevcut şartları değerlendirerek devletleşmiş ve önemli Karahanlı şehirlerini ele geçirerek Selçuklular için tehdit olmaya başlamıştır. Büyüyen tehdit neticesinde yaşanan Katavân hadisesi, Selçukluları yıkılışa götürürken yeni bir Oğuz (Türkmen) meselesinin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Yaşanan süreç neticesinde ortaya çıkan Oğuz İsyanı, konuyu sistemleştirdiğimiz İbn Haldun'un nazariyesi bakımından kuruluş döneminde yürütülen devlet siyasetinin devamının bir sonucu olmasa da onun öne sürdüğü yıkılış sürecinin bir parçasıdır. Nitekim devlet son dönemine girmiş, Sultan Sancar, esir düşerek devlet otoritesini kaybetmiş, varlığı umut bağladığı devlet adamlarının çabalarıyla şekillenir hale gelmiştir. Bununla birlikte bölge ahalisi, sultandan umudunu keserek mevcut düzensizliği ortadan kaldıracak yeni liderler arayışına girmiştir. Bu bağlamda Vezir Tâhir b. Fahrü'l Mülk b. Nizamü'l Mülk, Süleyman Şah'ı sultan ilan ederek mevcut duruma son vermek için harekete geçerken başarısız olmuş, onun ölümünden sonra Süleyman Şah da bölgeden ayrılmıştır. Onun akabinde bir umut olarak Karahanlı ailesinden Mahmud b. Muhammed sultan ilan edilmiş lakin istenilen neticeyi sağlayamamıştır. Bununla birlikte isyanın ortaya çıkmasında etkili olan Kumac'ın torunu Müeyyed Ayaba ise Horasan'da güçlenerek Sultan Sancar'ı kurtarmış fakat sultanın ölümüyle bu başarı da devleti ayakta tutmaya yetmemiştir.

Bahsettiğimiz yıkılış döneminde ortaya çıkan Oğuz İsyanı, Selçukluların başlangıçta uyguladıkları siyaset neticesinde karşılaştıkları tepkiden mahiyeti bakımından büyük farklılık göstermektedir. Bilfiil önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi kuruluş ve gelişme döneminde yaşanan Türkmen tepkileri, devletin kuruluşunda emeği geçen kesimin, terkedilmiş duygusu ve geçmişten gelen geleneklerini sürdürme arzusu neticesinde ortaya çıkarken; yıkılış döneminde yaşanan hadise, terk edilmişliğin dışında geçmişten gelen gelenekleri devam ettirmek ve devlet adamlarının fütursuzca hareket ederek onları rencide etmelerine karşı bir tepkidir. Her ne kadar Sultan Sancar, olayın uzamaması ve bir an önce hallolması için meseleye ılımlı yaklaşmış olsa da hasmane tutum içinde olan devlet adamlarının

araya girmesiyle amacına ulaşamamıştır. Böylece gelişen Oğuz İsyanı neticesinde devlet yıkıldığı gibi kısa süre sonra başlayan Moğol istilasıyla da yaklaşık bir asır süren asayişsizliğe zemin hazırlamıştır. Bu nedenle sonuçları nazariyesinden kuruluştta yaşanan Türkmen tepkileri, Türk ve İslâm dünyası için olumlu neticeler ortaya çıkarırken yıkılış dönemi yaşanan hadiseler, Türk ve İslâm dünyasında uzun süren ıstıraplı bir dönemin başlamasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

KAYNAK ESERLER

- Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014.
- Abû Muhammed el-Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklu Dönemiyle ilgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143-44)*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2006.
- Ahi Evren, *Tasavvufî Düşüncenin Esasları*, haz. Mîkail Bayram, NKM yay., İstanbul 2008.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, C. I, Tercüman Gazetesi yay., İstanbul 1977.
- al-Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al 'usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, nşr. M. Th. Houtsma (1889), çev. Kivameddin Burslan, TTK yay., Ankara 1999.
- Anna Comnena, *The Alexiad (Aleksiad)*, In parentheses Publications Byzantine Series, Translated by Elizabeth A. S. Dawes, Cambridge, Ontario 2000.
- Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III (Histoire Des Seldjoukides D'asie Mineure) (Selçuknâme)*, çev. Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara 1952.
- Anonim, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolomitanorum (The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims)*, Edt and trns. Nirmal Dass, Rowman & Littlefield Publishers yay., 2011.
- Anonim, *Süryani Vekâyinâmesi (I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinamesi)*, çev. Vedii İlmen, Yaba yay., İstanbul 2005.
- Başkumandan Simbat, *Vekayinamesi*, çev. Hrant D. Andreasyan, Basılmamış TTK Nüshası, 1946.
- Celalu'd-Dîn es-Suyûtî (Jalâlu'ddîn a's Suyûtî), *History of The Caliphs*, trns. Major H. S. Jarrett, Baptist Mission Press, Calcutta 1881; Onur Özatağ, *Suyûtî'nin "Tarihu'l Hulafa" Adlı Eserine Göre XI. ve XIV. Yüzyıllarda Selçuklular (Çeviri – Değerlendirme)*, (AÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio (İmparatorluğu Yönetmek)*, Greek Text Edited by GY. Moravcsik, Eng. Trns. R.J. H. Jenkins, Washington 1967.
- Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ganî ve Feyyâz neşri, Tahran 1376; Doktor Ali Ekber Feyyâz neşri, 1373.

Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudî, *Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir*, Muhakkik Esad Dâğir, C. 1-4, Kum H. 1409; Trns. Aloys Sprenger, M. D., C. I, London 1841 (MDCCCXLI).

Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*, haz. Muharrem Ergin, Tercuman 1001 Temel eser, Yayın yılı ve yeri belirtilmemiş.

'Aynî, *es-Seyf el-Mühenned fi Siret el-Melik el-Mü'eyyed, (Şeyh el-Mahmûdî)*, tah. Fehim Muhammed 'Ulvi Şeltût-Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1998.

Cûzcânî; Minhâcü'd-Din Ebû Ömer Osman, *Tabakât-ı Nâsirî*, trns. Major H. G. Raverty, C. I, London 1881; Türkçe ter. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015.

İstahrî, *el-Mesâlik ve el-Memâlik*, Beyrut 2004.

Makrizî (Takiyy ed-Din Ahmed b. Ali), *İttî'âz el-Hunefâ Bi-Ahbâr el-Elimme el-Fâtimiyyin el-Hulefâ*, C. II, Kahire 1996.

Utbi, *Kitab-ı Yemini*, trns. by James Reynolds, London 1858.

Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi "Kutsal Toprakları Kurtarmak"*, çev. İlhan Bihter Barlas, IQ yay., İstanbul 2009.

Gerdizî, *Zeyn el-Âkbâr*, tah. Abdallah Habîbî, Tahran 1363.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C. I-II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1999.

Hamdu'llâh Mustawfi-i-Qazwini (Hamdu'llah Kazvinî), *The Ta'rîkh-i-Guzîda*, Abridged by Edward G. Browne, Leyden 1913.

Hudûd el-Âlem, Arapçaya çev. es-Seyyid Yusuf el-Hâdî, Kahire h. 1423; Türkçe ter. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi yay. İstanbul 2008.

Ibn al-Tiqtâqâ (İbn Tiktaka), *Histoire des Dynasties Musulmanes*, Traduit de l'arabe et Annoté Par Émile Amar, Paris 1910.

Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, TTK yay, Ankara 2001.

İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, haz. Mürsel Öztürk, C. II, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1996.

İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, ter. Ramazan Şeşen, Bedir yay., İstanbul 1995.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., İstanbul 2007.

İbn Havkal, *Sûret el-Arz*, C. 1-2, Leyden-Beyrut 1938.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, C. 11, 12, Çağrı yay., İstanbul 2000.

- İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2013.
- İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, C. 8,9,10, Bahar yay., İstanbul 1987.
- İbnü'l Kâlânîsî, *Zeylû Tarih-i Dîmaşk*, el-Âbâu'l-Yesû'îyyûn Matbaası, Beyrut 1908.
- İdrîsî, *Géographie D'Edrisi (Nüzhet el-Müştâk fî İhtirâk el-Âfâk)*, haz. Amédée Jaubert, C. 2, Paris 1860, Arapça Neşri, *Nüzhet el-Müştâk fî İhtirâk el-Âfâk*, Medici Printing Press, Roma 1591/1592.
- Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab fi Târîh Haleb (Selçuklular ile ilgili Haltercümeleri)*, yay. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 1976.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, C. I, III, TDK yay., Ankara 2006.
- Kemâlüddîn İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000.
- Lavrenti ve Troitski Yıllıkları (Лаврентьевская И Троицкая Лѣтописи), (Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей) Rus Yıllıkları Külliyyatı, (Томъ первый) C. 1, Saint Petersburg 1846.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi)*, Yay., Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen C. I, TTK yay., Ankara 1995.
- Michel le Syrien (Süryani Mikhail), *Chronique De Michel le Syrien Patriarche Jacobite D'antioche (1166-1199) (Vekâyinâme)*, Par., J. B. Chabot, Éditeur Ernest Leroux, C. III, Paris 1905.
- Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, TTK yay., Ankara 1992.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, çev. Ahmed Ateş, TTK yay., Ankara 1999.
- Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ "fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ" (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015; Mirchondi, *Historia Seldschukidarum (Persice)*, Illustravit J. A. Vullers, Gissae 1838.
- Mücmel el-Tavârih*, nşr. A. Ramazânî, Tahran 1318, Aktaran Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev., Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 1995.

Nizamülmülk, *Siyasetname*, haz. Sadık Yalsızuçanlar, İstanbul 2010.

Povest Vremennih Let, Moskova-Augsburg 2003.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah Hamedânî, *Cami'ü't-Tevârih*, tashih ve tahşiye Muhammed Rûşen-Mustafa Musevî, C. 1, Tahran 1373.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2010.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2011.

Şadruddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK yay., Ankara 1999.

Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. 2-4, ter. M. Faruk Gürtuna, Sağlam yay., İstanbul.

Tâhir Marvazi, *Sharaf al-Zaman (China, the Turks and India)*, trns. and com. by V. Minorsky, London 1942.

Theophylact Simocatta, *The History of Theophylact Simocatta*, An English Translation with Introduction and Notes Michael And Mary Whitby, Oxford The Clarendon Press, New York 1986.

Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK yay., Ankra 2000.

Urfalı Vahram, *Kilikya Kralları Tarihi (Vahram Vekayinâmesi)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Kurumunda Basılmamış Nüsha, İstanbul 1946.

Vardan Vardapet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. Hrant D. Andreasyan, TSD, İstanbul 1937.

Yâkût el-Hamavî (Ebû Abdullah Yakut bin Abdullah er-Rûmî), *Mu'cem el-Buldân*, 2. Baskı, C. 1-7, Beyrut 1995.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, haz. Abdullah Bakır, Çamlıca yay., İstanbul 2009.

Zahîred'dîn Nîşâbü'rî, *Selçuknâme*, tlf. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran 1332.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

AGACANOV, S. G., *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge yay., İstanbul 2013.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef/Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken yay., İstanbul 2006.

- AGAJANOV, S. G., "The States of The Oghuz, the Kimek and the Kıpçak", *History of Civilizations of Central Asia*, Edt. M. S. Asimov and C. E. Bosworth, C. IV, Unesco Publishing, Paris 1998, (s. 66-82).
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, YKY yay., İstanbul 2010.
- ALPTEKİN, Çoşkun, "Büyük Selçuklularda Devlet ve Saray Teşkilatı", *DGBİT*, C. 7, Çağ yay., İstanbul 1992.
- ALPTEKİN, Çoşkun, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, C. 7, Çağ yay., İstanbul 1992.
- ALTAN, Ebru, "Myriokephalon (Karamıkbeli) Savaşı'nın Anadolu Türk Tarihindeki Yeri", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 630-634).
- ALTAN, Ebru, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, TTK yay., Ankara 2003.
- ALYILMAZ, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Kurmay yay., Ankara 2005.
- ATEŞ, Ahmed, "Yabgulular Meselesi", *Bellekten*, C. XXIX, S. 115, TTK yay., Ankara 2003, (s. 517-525).
- AVCI, Casim, "Mes'ûdî", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, (s. 353-355).
- AVCI, Casim, "Yâkut el-Hamevî", *DİA*, C. 43, Ankara 2013, (s. 288-289).
- AVCU, Ali, *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci*, (AÜSBE Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.
- AYAN, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi yay., İstanbul 2007.
- BAILLY, Auguste, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, C. 2, Tercuman 1001 Temel Eser.
- BARCAN, Ömer Lütfi, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, Hamle yay., İstanbul 1992.
- BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan yay., İstanbul 1981.
- BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, haz. Hüseyin Dağ, Çağlar yay., Ankara 2004.
- BARTHOLD, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İzah ve Düzeltmeler M. Fuad Köprülü, Akçağ yay., Ankara 2004.
- BAŞTAV, Şerif, "Avrupa Hunları", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 853-886).
- BATUR, Suat, *Divanü Lûgâti't Türk*, İnkılâp yay., İstanbul 2008.
- BAYAT, Fuzuli, "Uz-Ğuz-Oğuz Kavim Adının Etimolojisi", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 1, S. 3, Karam yay., İstanbul 2004, (s. 71-77).

- BAYAT, Fuzuli, *Oğuz Destan Dünyası (Oğuznamelerin Tarihî, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü)*, Ötüken yay., İstanbul 2006.
- BAYRAM, Mikâil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları", *SÜTAD*, S. 1, Konya 1994, (79-92).
- BAZIN, Louis, Notes Sur Les Mots "Oğuz" et "Turk", *Oriens*, Vol VI, No. 2, 1953.
- BELA, Kossanyi, "XI-XII. nci Asırlarda Uz'lar ve Koman'ların Tarinine Dair", çev. Hâmit Koşay, *Bellekten*, C. VIII, S. 29, Ankara 1944, (s. 119-136).
- BIRAN, Michal, "True to Their Ways: Why The Qara Khitai Did Not Convert to Islam", *Mongols, Turks, and Others (Eurasian Nomads and the Sedentary World)*, Brill Academic yay., Edt. Reuven Amitai, Michal Biran, Leiden-Boston 2005, (s. 175-199).
- BİLGİN, Orhan, "Gerdîzî", *DİA*, C. 14, Ankara 1996, (s. 29-30).
- BOSWORTH, C. E., "Ghûrids", *EI*, V. II, (s. 1099-1104).
- BOSWORTH, Clifford Edmund, *The Transition from Ghaznavid to Seljuq Rule in The Islamic East*, The University of Edinburgh Basılmamış Doktora Tezi, Edinburgh 1961.
- BRAVO, Işıl Bayar, "*Tarihin Sonu*" Fikri İle "Küreselleşme" Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme, (Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- BRIDGE, Antony, *The Crusades*, Ppublished by Granada Puplicing, Great Britain 1980.
- BROCKELMANN, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, TTK yay., Ankara 2002.
- BURNS, Ross, *Damascus*, London and New York 2007.
- CAHEN, Cl., "Ghuzz", *AI*, C. II, Leiden, 1991, (s. 1106-1110)
- CAHEN, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, TTK yay., Ankara 1988.
- CHAVANNES, Edouard, *Documents sur les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux*, St. Petersburg 1903.
- ÇABUKLU, Yaşar, *Toplumsalın Sınırında Beden*, Kanat yay., İstanbul 2004.

- ÇAY, Abdulhalûk, *II. Kılıç Arslan*, KTB yay, Ankara 1987.
- ÇETİN, Altan, "Memlûkler Devrinde Oğuzlar/Türkmenlere Bir Bakış", *Osmanlı Araştırmaları Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı-ı*, S. XXXIII, İstanbul 2009, (s. 23-33).
- ÇETİN, Altan, *Haldunnâme*, Lotus yay., Ankara 2012.
- DE GOEJE, M. J., "La Fin de L'empire des Carmarthes du Bahraïn", *Orientalism: Early Sources*, C. I, Edt. Bryan S. Turner, London and New York 2000, (s. 263-278).
- DEMİRKENT, Işın, "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 651-668).
- DEMİRKENT, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK yay., Ankara 1996.
- DENY, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul Maarif Vekaleti, İstanbul 1941.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Konat, ve Devlet*, İmge kit., Ankara 2005.
- Doktor Fraylıç ve Mühendis Raulig, *Türkmen Aşiretleri*, İstanbul 1334; ter. Hâbil Âdem (Pelister), *Türkmen Aşiretleri*, haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Vadi yay., Ankara 2008.
- ed-DÛRÎ, 'Abdulazîz, "Neş'et el-İktâ' fi el-Muctemeûaât el-İslâmî/İslâm Toplumlarında İktâ'nın Ortaya Çıkışı", çev. Kâzım Yaşar Kopruman, Nihat Yazılıtaş, Altan Çetin, *AÜDTCFTBTAD*, C. 25, S. 39, Ankara 2006, (s. 221-238).
- ENGELS, Friedrich, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Eriş yay., 2003.
- ERCİLASUN, Ahmet B., "Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine", *TKAD*, C. I, S. 2 (Güz), Ankara 2008, (s. 226-233).
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, "Oğuz Adının Etimolojisi", 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Edt. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara 2015, (s. 15-20).
- ERDEM, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *AÜDTCFTBTAD*, C. 20, S. 31, Ankara 2000, (s. 1-35).
- ERSAN, Mehmet, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXV, S. 1, İzmir 2010, (s. 147-154).
- ESİN, Emel, "Ahsîkes", *DİA*, C. 2. İstanbul 1989, (s. 180-181).

- FAYDA, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, C. 39, Ankara 2010, s. 314-318).
- FRYE, R. N., "The Sâmânids", *The Cambridge History of Iran (The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs)*, Vol 4, Cambridge University Press, 1975-2008, (s. 136-161).
- GARTHWAITE, Gene R., *İran Tarihi (Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze)*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp yay., İstanbul 2011.
- GENÇ, Reşat, "Karahanlılar", *DGBİT*, C. 6, Çağ yay., İstanbul 1992, (s. 137-179).
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK yay., Ankara 2002.
- GEOFFROY, E., "al-Suyûtî", *Eİ*, C. 9, Leiden 1997, (s.913-916).
- GOLDEN, Peter B., " Oq and Oğur ~ Oğuz", *Turkic Languages*, Edt. Lars Johanson, Vol. 16, Number 2, Harrassowitz Verlag yay., Wiesbaden 2012, (s. 155-199).
- GOODWIN, Godfrey, *Yeniçeriler*, çev. Derin Türkömer, Doğan Egmont yay., İstanbul 2008.
- GORDLEVSKI, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, Ankara 1988.
- GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK yay., Ankara 2010.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ yay., Ankara 2011.
- GÖMEÇ, Sadettin, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PÜEĞD*, Denizli 1998, (s. 38-52).
- GROUSSET, René, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, ter. Hail İnalçık, TTK yay., Ankara 2011.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, Endülüs yay., İstanbul 1991.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, "Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler (Göktürklerden Osmanlılara)", *III. Uluslar Arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, C. 1, Ankara 2011, (s. 409-414).
- GÜNDOĞDU, Abdullah, "Türklerde Devlet", *Türk Kültürü El Kitabı*, Edt. İhsan Çapcıoğlu-Hayati Beşirli, Grafiker yay., Ankara 2015, (s. 303-325).
- GÜNDOĞDU, Abdullah, "Türkmenler ve Türkmen Adı Üzerine Yeni Görüşler Türkmenler Türgişler miydi?", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, C. 2, İstanbul 2015, (s. 17-33).
- GÜNDÜZ, Tufan, "Anadolu Selçukluları ve Türkmenler", *Türkmenler üzerine Makaleler (Bozkırın Efendileri)*, Yeditepe yay., İstanbul 2009, (s. 49-71).

- GÜNDÜZ, Tufan, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkmenler üzerine Makaleler (Bozkırın Efendileri)*, Yeditepe yay., İstanbul 2009, (s. 1-39).
- GÜNDÜZ, Tufan, "Türkmen Adına Dair Bazı Fikirler", *Türkmenler üzerine Makaleler (Bozkırın Efendileri)*, Yeditepe yay., İstanbul 2009, (s. 41-48).
- GÜNLER, Mevlüt, "Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki Saltanat Mücadelelerinde Çukurova Ermenilerinin Rolü", *KMÜSEKAD*, S. 26, Karaman 2014, (s. 64-71).
- GÜNLER, Mevlüt, *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri ve Devlet ile Toplum Üzerindeki Etkileri*, (SÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK yay., Ankara 1991.
- HAMILTON, James, "Toquz-Oyuz et On-Oyyur / Toquz-Oğuz ve On-Uygur", *JA*, C. 250, Paris 1962, s. (23-63); ter. çev. Yunus Koç-İsmet Birkan, *TDA*, C. 7, Ankara 1997, s. (188-232).
- HAN-WOO, Choi, "A Study of the Ancient Turkic "TARQAN"", *International Central Asian Studies*, Ed. Choi Han-Woo, Vol. 5, 2000, (s. 104-111).
- HAREKÂT, İbrahim, "Berîd", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, (s. 498-501).
- HASSAN, Ümit, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Doğubatı yay., Ankara 2009.
- HEIDMANN, Stefan, "Arab Nomads and the Seljūq Military", *Nomaden und Sesshafte*, Band 2, Herausgegeben im Auftrag des SFB von Stefan Leder und Bernhard Streck, Wiesbaden 2005, (s. 289-305).
- HITTI, Ph. K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İFAV yay., İstanbul 2011.
- HİZMETLİ, Sabri, "İbn Ebû Tâhir", *DİA*, C. 19, Ankara 1999, (s. 444).
- HİZMETLİ, Sabri, "İbnü't-Tıktakâ", *DİA*, C. 21, Ankara 2000, (s. 232-233).
- HİZMETLİ, Sabri, "Karmatîler", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, (s. 510-514).
- ISHJAMTS, N., "Nomads in Eastern Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. II, Edt. János Harmatta, Unesco Publishing, Fransa 1994, (s. 146-164).
- İLGÜREL, Mücteba, "Çaka Bey", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, (s. 186-188).
- İNALCIK, Halil, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkisiyle İlgisi", *AÜSBFD*, C. 14, S. 1, Ankara 1959, (s. 69-94).

- KAEGLI, Walter Emil Jr., "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, S. 39, No. 1, Published by Medieval Academy of America, 1964, (s. 96-108).
- KAFALI, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 177-193).
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *İÜTED*, S. X-XI, İstanbul 1981, (s. 1-28).
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", *İÜTED*, S. 10-11/1979, İstanbul 1982, (s. 1-28).
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, C. XIII, İstanbul 1958, (s. 117-130).
- KAFESOĞLU, İbrahim, "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", *Jean Deny Armağanı*, TTK Basım Evi, Ankara 1958, (s. 121-133).
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti*, TTK yay., Ankara 2000.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi yay., İstanbul 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken yay., İstanbul 2016.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken yay., İstanbul 2003.
- KAYA, Selim, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", *Akademik Bakış*, S. 15, Ekim, Celalabat 2008, (s.1-16).
- KAYMAZ, Nejat, *Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü*, TTK yay., Ankara 2011.
- KESİK, Muharrem, "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", *Türkler*, C.VI, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 547-565).
- KESKİN, Mustafa, "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 529-536).
- KIZILTOPRAK, Süleyman, "Memlük", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, (s. 89-90).
- KİTAPÇI, Zekeriya, "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 263-270).
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler*, Selçuk Üniversitesi yay., Konya 1989.
- KOCA, Salim, "Ahîlerin Türkiye Selçuklu Devrindeki Rollerini", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, (s. 441-453).

- KOCA, Salim, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, (s. 105-145).
- KOCA, Salim, "Oğuz Kağan Destanının Türk Kültür Tarihi Bakımından Değeri", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, (s. 509-559).
- KOCA, Salim, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 529-551).
- KOCA, Salim, "Sultan Melikşâh'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, (s. 147-187).
- KOCA, Salim, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 37, Selçuk Üniversitesi yay., Konya 2015, (s. 35-84).
- KOCA, Salim, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, KTÜ yay., Trabzon 2001.
- KOCA, Salim, *Dandanakadan Malazgirte*, Giresun 1997.
- KOCA, Salim, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan yay., Ankara 2005.
- KOCA, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, 2, Ankara 2010.
- KOCA, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi "Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)"*, C. II, Karam yay., Çorum 2003.
- KONUŞ, Fazlı, *Selçuklular Bibliyografyası*, Cizgi Kitapevi yay., Konya 2006.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, yay. O. F. Köprülü, Diyanet yay., Ankara 1976.
- KÖPRÜLÜ, M. F., "Claude Cahen, le Diyâr Bakr au Temps des Premiers Urtukides, Extrait du Journal Asiatique (Octobre – Décembre 1935), P. 219-276", *Belleter*, C. I, S. 1, TTK yay., Ankara 1995, (s. 283-288).
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleter*, C. VII², S. 28, Ankara 1943, (s. 219-303).
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ötüken yay., İstanbul 1981.
- KÖPRÜLÜZÂDE, Mehmed Fuad, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, C. I, 1925, (s. 185-211).
- KÖYMEN, Mehmet Altay, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, S. 1, 1961, (s. 89-122).

KÖYMEN, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *AÜDTCFD*, C. 5, S. 2, Ankara 1947, (s. 159-173).

KÖYMEN, Mehmet Altay, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devletinin Kuruluşu", *Bellekten*, LVIII/ 218'den ayrı basım, Nisan 1993, (s. 71-79).

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, C. III, TTK yay., Ankara 2001.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, C. II, TTK yay., Ankara 2011.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu Tarihi (Kuruluş Devri)*, C. I, TTK yay., Ankara 2000.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1976.

KURAT, Akdes Nimet, *Çaka (İzmir ve Yakınındaki Adaların İlk Türk Hakimi)*, İstanbul 1936.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitapevi yay., Ankara 1992.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, TTK yay., Ankara 1987.

KURPALIDIS, M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.

KURTULUŞ, Rıza, "Hudûdü'l-Âlem", *DİA*, C. 18, Ankara 1998, (s. 304).

KÜÇÜKSİPAHİ, Birsal, "Haçlı Devletleri", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 687-694).

LAMBTON, A. K. S., "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, Edt. J. A. Boyle, Cambridge University yay., Cambridge 1968, (s. 203-282).

LASZLO, F., "Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler", çev. Hasan Eren, *Bellekten*, C. XIV, S. 53, Ankara 1950.

LEWIS, Bernard, *Ortadoğu (İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi)*, Arkadaş yay., Ankara 2010.

LITVINSKY, B. A. and GUANG-DA, Zhang, "Historical Introduction", *History of Civilizations of Central Asia*, Edt. B. A. Litvinsk, V. III, Unesco Publishing, Paris 1996, (s. 25-38).

- Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge yay., İstanbul 2011.
- LOWICK, N. M., "A Gold Coin of Resülteğîn, Seljüks Ruler in Fârs", *The Numismatic Chronicle*, Seventh Series, Vol 8, London 1968, (s. 225-230).
- MARQUART, J., "Über das Volkstum der Komanen", *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914.
- MASSIGNON, L., "Karmatîler", *İA*, C. 6, Milli Eğitim Basımevi yay., İstanbul 1977, (s. 352-359).
- MERÇİL, Erdoğan, "Türkiye Selçukluları", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 503-528).
- MERÇİL, Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, TTK yay., Ankara 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK yay., Ankara 2007.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, C. I, çev. Ali Genceli, Hilâl yay., Ankara 1971.
- MINORSKY, V., "The Clan of The Qara-Qoyunlu Rulers", *Fuad Köprülü Armağanı*, TTK yay., Ankara 2010, (s. 391-395).
- MORI, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, S. 9, İstanbul 1978.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "İbn Fadlân", *DİA*, C. 19, İstanbul 1999, (s. 477-479).
- MÜLLER, A., *Der Islam im Morgen und Abendlande*, C. 2, Berlin 1886.
- Müneccimbaşı, *Anadolu Selçukîleri*, haz. Hasan Fehmi Turgal, İstanbul 1935.
- NALBANT, Bilge Özge, "'Oğuz" Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler", *Türkbilig*, S. 20/Güz, Ankara 2010, (s. 47-59).
- NASKALI, Esko, "Sâsânîler", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, (s. 174-176).
- NÉMETH, Gyula, "On Ogur, hét Magyar, Dentümogyer", *Törökök és Magyarok*, C. I, Budapest 1990.
- NÉMETH, Gyula, *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, AÜDTCF yay., Ankara 1982.
- OCAK, Ahmet Yaşar, "Babaîlik", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren yay., İstanbul 1987.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK yay., Ankara 1987.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit yay., Ankara 2012.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK yay., Ankara 2011.

ÖGEL, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, TTK yay., Ankara 1984.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, " Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 239-262).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Berkyaruk", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, (s. 514-516).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Bündârî", *DİA*, C. 6, Ankara 1992, (s. 489-490).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Muhammed Tapar", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, (s. 579-581).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Sencer", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, (s. 507-511).

ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK yay., Ankara 1990.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Neşri", *DİA*, C. 33, Ankara 2007, (s. 20-22).

ÖZER, Serkan, *Fâtîmî-Haçlı İlişkileri (1098-1171)*, (GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Selçuklular "Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)"*, C. I, İsam yay., İstanbul 2015.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Zahîrüddîn-i Nîsâbüri", *DİA*, C. 44, Ankara 2013, (s. 102-103).

ÖZGÜDENLİ, Osman, "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064)", *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 249-264).

ÖZKAN, Halit, "Süyûti", *DİA*, C. 38, Ankara 2010, (s. 188-198).

PEACOCK, A. C. S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu (Yeni Bir Yorum)*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2016.

PELLIOT, Paul, "Sur la Légende d'Uyuz-Khan en Écriture Ouigoure", *TP*, Second Series, Vol. 27, No. 4/5, Basım yeri belirtilmemiş 1930, (s. 247-358).

PULLEYBLANK, E. G., "The Chinese Name for the Turks", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 85, No. 2 (Apr. - Jun.), 1965, (s. 121-125).

- RAMADAN, Atef M. M., "Coinage of Al-Ghuzz al-'Irāqīyya and Its Relation to the Seljuq Conquest", *The 2nd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins*, Trieste 2010, (s. 191-199).
- ROUX, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı yay., çev. Lale Arslan, İstanbul 2006.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, C. I-II, TTK yay., Ankara 2008.
- SAFI, Omid, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, C. 5, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 352-363).
- SALMAN, Hüseyin, "Karluklar", *DİA*, C. 25, Ankara 2002.
- SAMÎ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı yay., İstanbul 2006.
- SAUNDERS, J. J., *A History of Medieval Islam*, London and New York 2002.
- SELÇUK, Hava, "Kayseri ve Çevresinde Bulunan Türkmen Oymaklarının Yerleşik Halkla Münasebetleri", *Osmanlıdan Cumhuriyete Yörükler ve Türkmenler*, Edt. Hayati Beşirli-İbrahim Erdal, Phonenix yay., Ankara 2008, (s. 27-69).
- SEVİM, Ali, "İbnü'l Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I", *Belgeler*, C. XXIX, S. 33, TTK yay., Ankara 2008, (s. 1-42).
- SEVİM, Ali, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi", *Bellekten*, C. XXIV, S. 94, Nisan 1960, TTK yay., Ankara 1995, (s.209-232).
- SEVİM, Ali, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK yay., Ankara 1990.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK yay., Ankara 2000.
- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000.
- SEVİM, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, TTK yay., Ankara 2011.
- SEYYİD, Eymen Fuâd, "Makrîzî", *DİA*, C. 27, Ankara 2003, (s. 448-451).
- SIDDIQUI, İqtidar Husain, "Cihansûz, Alâeddin", *DİA*, C. 7, İstanbul 1993, (s. 544-545).
- SINOR, D. "Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar", çev. Ahmet Ateş, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. IV, İstanbul 1952.

- SINOR, Denis, "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire" *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. Denis Sinor, 1990/2008, (s. 285-316).
- SINOR, Denis, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim yay., İstanbul 2000.
- SMİTH, John Masson Jr., "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Iranian Studies (State and Society in Iran)*, Vol. 11, No. 1/4, 1978, (s. 57-81).
- SOLMAZ, Sefer, *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (SÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2001.
- STANDEN, Naomi, "Raids, Invasions and the Liao Conquest of 947", *Mongols, Turks, and Others (Eurasian Nomads and the Sedentary World)*, Brill Academic yay., Edt. Reuven Amitai, Michal Biran, Leiden-Boston 2005, (s. 129-174).
- SÜMER, Faruk, "Oğuzlar", *İA*, C. 9, İstanbul 1964, (s. 378-387).
- SÜMER, Faruk, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi", *Bellekten*, C. XXIV, S. 96, Ekim 1960, TTK yay., Ankara 1995, (s. 567-594).
- SÜMER, Faruk, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜDTCFD*, C. XVI, S. 3-4, Ankara 1958, (s. 131-162).
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boyteşkilatı Destanları*, TDAV yay., İstanbul 1999.
- SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK yay., Ankara 1998.
- SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, C. II, TDAV yay., İstanbul 1999.
- ŞAHİN, İlhan, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler (Nomads in the Ottoman Empire)*, Eren yay., İstanbul 2006.
- ŞEŞEN, Ramazan, "İbn Havkal", *DİA*, C. 20, İstanbul 1999, (s. 34-35).
- ŞEŞEN, Ramazan, "İdrîsî, Şerîf", *DİA*, C. 21, Ankara 2000, (s. 493-495).
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK yay., Ankara 2001.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Edt. Mehmet Zencirkıran, Dora yay., Bursa 2011, (s. 19-40).
- TANERİ, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", *AÜDTCFBTAD*, C. 5, S. 8, Ankara 1967, (s. 75-186).
- TANERİ, Aydın, "Emîr-i Hares", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, (s. 134-135).

- TANERİ, Aydın, "Gürgenç", *DİA*, C. 14, İstanbul 1999, (s. 321-323).
- TANERİ, Aydın, *Harezmsahlr*, Diyanet Vakfı yay., Ankara 1993.
- TANERİ, Aydın, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı – Teşkilatı*, AÜDTCF yay., Ankara 1978.
- TAŞAĞIL, Ahmet, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, C. 21, Ankara 2000, (s. 472-474).
- TAŞAĞIL, Ahmet, "Karahıtaylar", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, (s. 415-416).
- TAŞAĞIL, Ahmet, "Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışı Hakkında", 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Edt. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara 2015, (s. 21-30).
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler*, C. III, TTK yay., Ankara 2004.
- TEZCAN, Mehmet, "V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *AÜTAED*, S. 32, Erzurum 2007, (s. 183-202).
- TİMUR, Taner, *Osmanlı Kimliği*, İmge yay., Ankara 1998.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, *Reşideddin, Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlil*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1982.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi yay., İstanbul 1981.
- TOLMACHEVA, Marina A., "İstahr", *DİA*, C. 23, (s. 203-205).
- TURAN, Osman, "Süleyman-Şah I (B. Kutalmış)", *İA*, C. XI, İstanbul 1979.
- TURAN, Osman, "Türkler ve İslâmiyet", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 290-304).
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Târihi*, Boğaziçi yay, İstanbul 1993.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi yay., İstanbul 1996.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay., İstanbul 1993.
- TURAN, Refik, "Dandanakan Savaşı Sonrası Tuğrul Bey", *Selçuklu Tarihi (El Kitabı)*, Edt. Refik Turan, Grafiker yay., Ankara 2012, (s. 81-86).
- TURAN, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması (Vezîr ve Divân)*, MEB yay., İstanbul 1995.

TURNER, Jonathan H., BEEGLHLEY, Leonard, POWERS, Charles H., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, çev. Ümit Tatlıcan, Sentez yay., İstanbul 2010.

Türkçe Sözlük, TDK yay., Ankara 2010.

ULUDAĞ, Süleyman, "İbn Haldûn", *DİA*, C. 19, Ankara 1999, (s. 538-543).

UYUMAZ, Emine, "Sultan I. Alâeddin Keykûbad Devri ve Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)", *Türkler*, C. 6, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, (s. 590-597).

VÁMBÉRY, Hermann, *Das Türkenvolk in Seinen Ethnologischen und Ethnographischen Beziehungen*, Leipzig 1885.

VRYONIS, Speros, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", *Cogito (Selçuklular)*, S. 29, Güz, Yapı Kredi yay., İstanbul 2001, (s. 93-120).

WITTEK, Paul, *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş. Göktay, TTK yay., Ankara 1999.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, TDV yay., Ankara 2008.

YAZILITAŞ, Nihat, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, TTK yay., Ankara 2009.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Türklerin Müslüman Olması", *DGBİT*, C. 6, Çağ yay., İstanbul 1992.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Çağrı yay., İstanbul 1980.

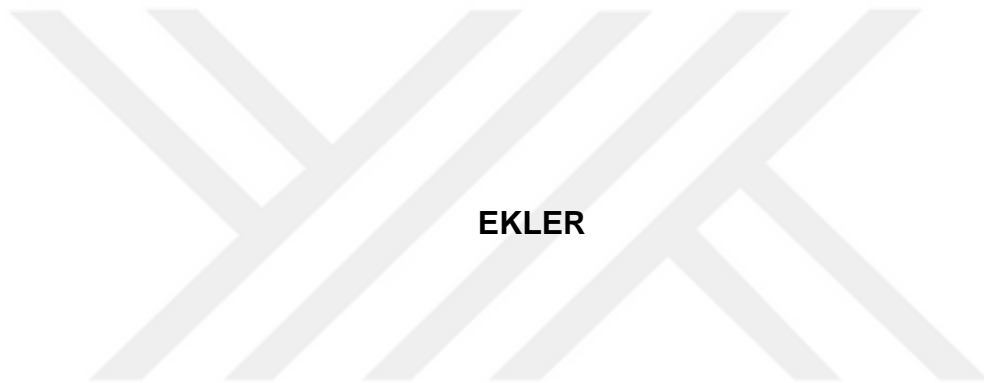
YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi yay., İstanbul 1944.

YÜCEL, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK yay., Ankara 2007.

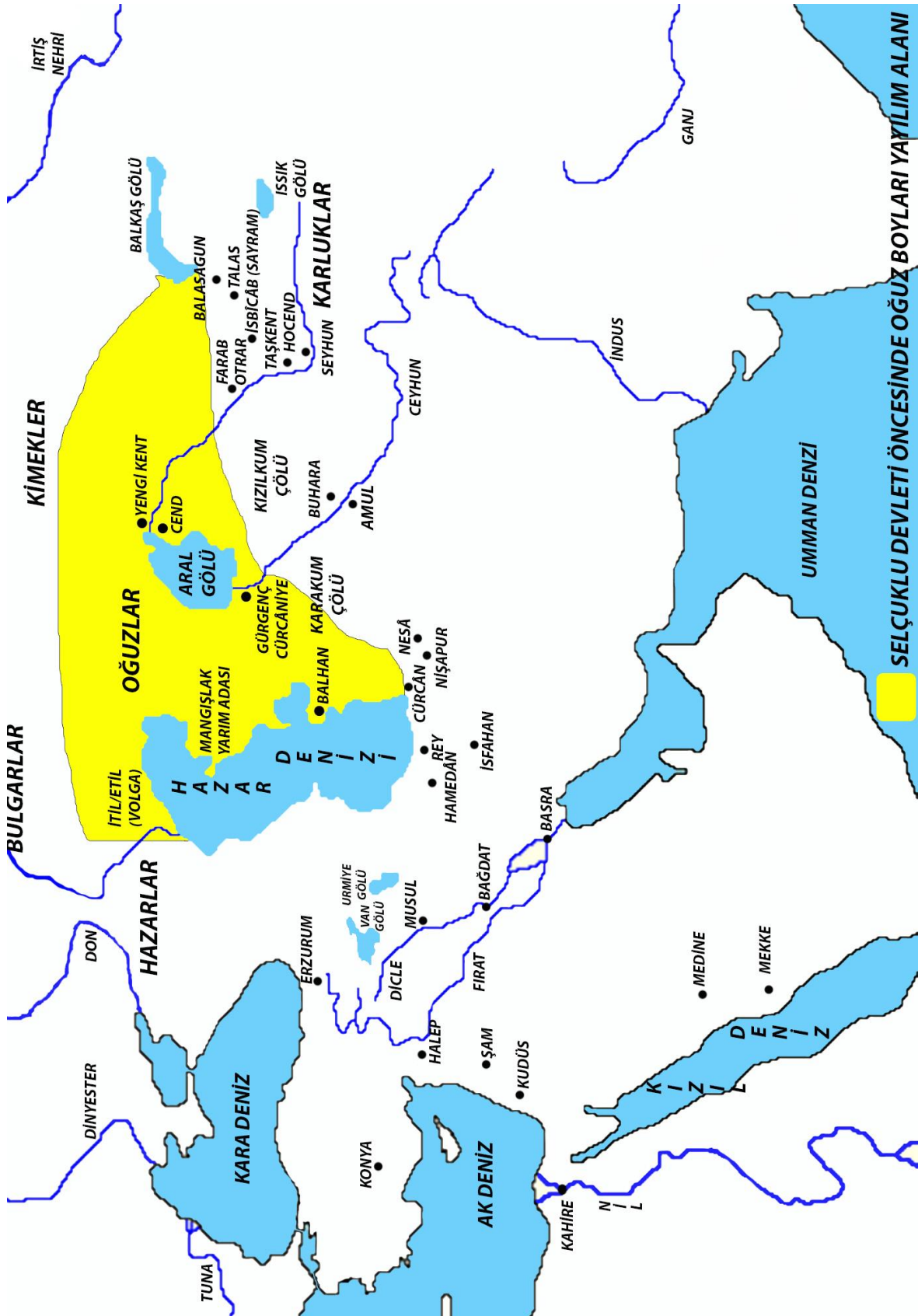
YÜREKLİ, Tülay, "Selçuklular Döneminde Sincar", *Dinî Araştırmalar*, C. 11, S. 32, Ankara 2009, (s. 259-262).

ZAPOROZHETS, V. M., *The Seljuks*, Trns. by K. A. Nazarévskaja, Printed by The Decision of the European Academy of Natural Sciences, Hannover 2012.

ZEYDÂN, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, C. 1, çev. Necdet Gök, İletişim yay., İstanbul 2009.

EK-1. Selçuklulardan Önce Oğuz Boylarının Yayılımı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : GÜNLER, MEVLÜT
Uyuğu : TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Doğum tarihi ve yeri : 20.01.1981/ERZURUM
Medeni hali : EVLİ
Telefon : 05369287157
Faks :
e-mail : mevlutgunler@hotmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	SELÇUK ÜNİVERSİTESİ	2011
Lisans	ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ	2008
Lise	ERZURUM LİSESİ	1998

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2009-	KMÜ/EDEBİYAT FAK.	Arş. Gör

Yabancı Dil

İngilizce

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

